

HATÁR, HATÁRHELYZET, HATÁRÁTLÉPÉS

Szerkesztette

Kiss Zsuzsanna és Szilágyi Zsolt



Határ, határhelyzet, határátlépés

Határ, határhelyzet, határátlépés

A határok fizikai és mentális működése,
változása és emlékezete

Szerkesztette

Kiss Zsuzsanna és Szilágyi Zsolt

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
2020. évi, pécsi konferenciájának tanulmánykötete



Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – Líceum Kiadó
Szeged – Eger, 2022

Rendi társadalom – polgári társadalom 34.

Sorozatszerkesztő: Bódy Zsombor

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap hozzájárulásával és az egyesület támogatóinak
1%-os adófelajánlásával jelent meg.



Borítókép:
Fortepan (47250)

A borítót tervezte:
Biró Ildikó

© Kiadja: a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
és az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadója

Szöveggondozás:
Hamzók Judit, Horváthné Szélpál Mária

Nyomdai előkészítés:
Líceum Kiadó

Készült:
Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető:
Drágán György

ISSN 2060-2332
ISBN 978-963-496-235-9

Tartalomjegyzék

I. PLENÁRIS ELŐADÁSOK

Egry Gábor

Játék határokkal? Mindennapi etnicitás, nemzeti közömbösség és határtermelés ____ 11

Törő László Dávid

A történetírás határai és határsértései _____ 29

Tamáská Máté

Trianon hangsúly-áthelyeződései. A történeti Magyarország tájainak és városainak megidézése az új határokon belül _____ 47

II. A HATÁR MINT KULTURÁLIS KONSTRUKCIÓ, A HATÁRTUDAT ÉS ÉRZÉKELÉSE

Hajnal Géza

„Az ajtó komor szimbólum. Úgy képzelj, mint végtelennek véges küszöbét...” Élő és holt terek egy XX. századi premontrei szerzetes életében és naplószüvegében _____ 77

Czeferner Dóra

Pillanatképek a magyarországi feminista mozgalom 1918 utáni történetéből _____ 85

Kappanyos Ilona

Szülés mint határrevízió: pronatalizmus és irredentizmus az 1910-es és 1920-as évek anya- és csecsemővédelmi törekvéseiben _____ 99

Ignácz Károly

Határtalan „vörös övezet” Budapest körül? – Egy politikai-ideológiai mítosz ____ 113

Takács Róbert

A provincializmussal szemben – a Kádár-korszak és a kulturális áramlás határai ____ 129

III. DEMOGRÁFIAI, ETNIKAI ÉS FELEKEZETI HATÁROK

Baros-Gyimóthy Eszter Márta

Jegyesek a határon túlról. A 18. századi csetneki házasságkötések lokális vetülete ____ 147

Simon Katalin

Felekezeti, etnikai, társadalmi határok – és azok elmosódása a 18. századi Óbudán _____ 159

Géra Eleonóra

Meztelen igazság: társadalmi-etnikai konfliktusok a 18. század eleji budai fürdőkhöz _____ 171

Tartalomjegyzék

Czoch Gábor

„Azonban, ők is emberek!” Kassa polgársága
és a helybeli zsidóság viszonya 1848 tavaszán _____ 185

Konrád Miklós

Elhatárolódás és vonzódás. A „galíciai” zsidó neológ
percepciói a dualizmus korában _____ 199

IV. TÁRSADALMI HATÁROK MEGVONÁSA ÉS ÁTLÉPÉSE

Juliane Brandt

Határátlépések, határvonások, rendi és személyre szóló helykijelölések
az átformálódó rendi társadalomban _____ 217

Szemethy Tamás

A horvát–szlavón elit határátlépési lehetőségei a 18. századi
Habsburg Monarchiában _____ 231

Takács Zsuzsanna Mária

Tanítónők magánélete Magyarországon a 19. század végén és
20. század elején – a munka világa és a családi élet „választóján” _____ 247

Lászlófi Viola

Társadalom a társadalom peremén – terápiás és közösségi gyakorlatok
az intapusztai munkaterápiás intézetben az 1950-es, 1960-as években _____ 263

V. A HATÁR MŰKÖDÉSE TÉRBEN ÉS TUDATOKBAN

Kis-Halas Judit

„... amit megkööttetek, oldjátok fel, amit bezártatok, nyissátok ki!”
A karantén határai a 18. századi pestisjárványok idején a Pécsi Egyházmegyében ____ 281

Ordasi Ágnes

Határozott igenek és határozott nemek – A fumei határrendőrség
felállításának dilemmái _____ 295

Simonkay Márton

Határhasználat és folyószabályozás kataszteri térképeken.
Egy győrsövényházi kisajátítás tanulságai a dualizmus korából _____ 309

Borbély Tamás

A „nagy Duna-híd háború”. Moson vármegyei „függetlenségi törekvések”
az első bécsi döntést követően _____ 323

Vukman Péter

A magyar–jugoszláv államhatár és a bajai háromszögben
élők mindennapjai (1945–1956). Csempészet, határképzet
és a Jugoszláviáról alkotott kép _____ 335

VI. TRIANON KÖVETKEZMÉNYEI

Horváth Csaba Sándor

A vasút és a határ. Az egykori Sopron és Moson vármegye
vasútjainak megváltozott szerepe a 20. század első felében 349

Nagy Adrienn

A feketézés évtizede (1916–1926). Csempészek és fináncok „harca”
az osztrák–magyar határ mentén 365

Buzgó Gábor

A trianoni államhatár hatása a Tiszántúlon fekvő települések társadalmára
1901 és 1941 között 381

Bencsik Péter

Állami érdek vs. nemzeti érdek. Territorialisálódás
Magyarországon Trianon után 395

Mohr Szilárd

A visszafoglalt baranyai háromszög magyar oktatási
rendszerbe történő beillesztése 409

Polyák Petra

„Mi Pécssett is pozsonyiak maradunk.”
Az Erzsébet Tudományegyetem identitásnarratívái 421

Szerzőink 435

Abstracts 439

Table of contents 453

I. PLENÁRIS ELŐADÁSOK _____

Játék határokkal? Mindennapi etnicitás, nemzeti közömbösség és határtermelés

A határ, a határátlépés vagy azok elmozdítása nem pusztán földrajzi-fizikai jelenség. Amikor 1931-ben román nemzetiségű, Uzonban (*Ozun*) működő görögkatolikus és ortodox papok panaszt intéztek Háromszék (*Trei Scaune*) megye prefektusához, akkor sem azt vetették fel, hogy Székelyföld eme legdélibb szeglete esetleg ismét Magyarországhoz tartozna. Arról számoltak be a román kormány képviselőjének, hogy híveik vannak veszélyben, mert változatos eszközökkel térítés zajlik körükben, még hozzá a reformátusok részéről. Ami viszont nem csupán felekezetükre nézve volt veszélyes, hanem a román nemzetre is:

„Ezen a magyar vidéken az egyesülés óta is intenzíven működtek és működnek ma is magyar részről a román állam alkalmazottai éppen a román érdekek ellenében. Ami a legszomorúbb, hogy a legveszedelmesebb közülük a magyar községi jegyzők csoportja, akik segédkezet nyújtanak a magyar (református) papoknak, hogy a legjobb eredménnyel működjenek. Megtörtént esetekből is látszik, hogy a jegyzők befolyása a szegény lakosokra igen nagy, mivel azok azt hiszik, hogy ha a jegyző úr minden téren segíti őket, akkor sokkal jobb, ha magyarokká lesznek, mivel a sovíniszta jegyző csak magyarokat támogat (lásd a komollói és szentivánlaborfalvi esetet)”¹

– írták, és kérték a Református Nőszövetség betiltását, mivel szerintük ez a szervezet volt a fő felelőse a prozelitizmusnak. Módszere nem túl bonyolult, az amúgy is válságtól sújtott lakosság csak abban az esetben számíthatott községi segélyre, ha áttért a kálvinista hitre.

Esetünk azonban nem azért igazán figyelemre méltó, mert nemzeti és etnikai határok esnének egybe felekezetiekkel és nyelvekkel. Sokkal inkább a prefektus – pontosabban a járást vezető tisztviselő, a *prim-pretor* (magyarra a korszakban főszolgabírónak fordították) – reakciója okán. A tisztviselő – maga is román nemzetiségű – ugyanis ahelyett, hogy kapva kapott volna a lehetőségen, hogy

¹ Egry 2012, 2015a: 368–369, 384.

meghurcolja a magyar tisztviselőket és egyházakat, a védelmükre kelt. A prefektus kérésére készült véleményében alaptalannak minősítette a vádakat, leszögezte, hogy a nőszövetség alapszabályát még 1927-ben jóváhagyta a belügyminiszter, és felfüggesztésére semmi ok, sőt kifejtette, hogy megengedhetetlen, hogy civilek mindenféle vádakkal illessék az állami tisztviselőket. Jó lenne rendre utasítani a panasztevőket, ha máshogy nem, egyházi eljáróik útján.

Azt gondolhatnánk, hogy a járás vezetője esetében azzal a jelenséggel állunk szemben, amit a történeti szakirodalom nemzeti közömbösségnek (*national indifference*) nevez.² A *prim-pretor* azonban nem csupán ezt az iratot hagyta hátra, hanem egy néhány hónappal korábban készült feljegyzést is. Ez is a prefektus kérésére készült, akinek jelentést kellett készítenie a kormány számára a román nemzet és kultúra helyzetéről a megyéjében. Ehhez minden járásból kért egy-egy beszámolót. Az uzoni járási vezető pedig gondosan leírta, milyen nehéz a románság helyzete arrafelé, mennyire nincs lehetőség a kulturális kibontakozásra a magyar közegben. Sőt, arról is beszámolt, hogy a községi jegyzők miként használják a községi segélyt arra, hogy áttérítsék református vallásra a görögkatolikus és ortodox híveket. Éppen ezért azt javasolta, hogy a demokratikusan választott községi igazgatás helyett a tisztviselőket a kormány nevezze ki.³

A járási vezető tehát sok minden lehetett, nemzetileg közömbös aligha. Sőt, a korábbi jelentése alapján megbízható román nacionalista volt, aki azonosult az állam nemzetépítő céljaival is. És mégis, amikor a magyar községi jegyzőket a román civilek részéről támadás érte, méghozzá olyasmiért, amiről maga is úgy vélte, hogy valós, a magyar jegyzőkkel vállalt közösséget, mint köztisztviselő a köztisztviselővel, szemben az állami tekintélyt aláásó civilekkel. Elvetette, hogy a panaszosok által kínált kézenfekvő magyar–román etnikai határt vegye figyelembe, és ennek megfelelően cselekedjen, helyette az államigazgatás és a társadalom közti határhoz ragaszkodott.

Ettől a történettől indulva szeretnék eljutni egy másik, néhány évvel korábbi, térben is közeli, ugyancsak háromszéki történethez. Közben pedig arról szeretnék röviden értekezni, hogy történeti források segítségével miként ragadható meg az a jellegzetes határtermelés, ami valamiképp elválaszthatatlan az etnicitástól. Mindez a 19–20. századi közép- és kelet-európai nacionalizmusok történetével foglalkozó irodalomban részben a már említett nemzeti közömbösség fogalmához kapcsolódik, ami helyett én a szociológia által használt mindennapi etnicitás

² Zahra 2008, 2010; Judson 2006; King 2002; Judson–Zahra 2012.

³ Egry 2015a: 384.

fogalmát javaslom,⁴ mivel az interakciók szélesebb körét képes leírni (például az uzoni járási vezető esetét is), és közben lefedi a nemzeti közömbösség részeként tárgyalt jelenségeket is. Ebben az értelemben írásom egyúttal egy kritikai tartalmú fogalom kritikája is, miközben a szociológia és a történetírás határvidékére vezet.

Emberek és nemzetek közt, avagy mire jó a történésznek a szociológia?

Közhely, hogy a közép- és kelet-európai történetírás domináns keretét a nemzeti történelem jelenti.⁵ Ennek részeként a modern nemzeti mozgalmak története, a nemzeti társadalmak intézményesülése, akár kisebbségi nemzetépítésként,⁶ akár nemzetállamként, maga is népszerű téma a történeti irodalomban. Emellett pedig kézenfekvő más témákat is úgy kezelni, mintha azok értelmezéséhez a nemzeti keret természetes, magától értetődő lenne.⁷ Igaz, egy ideje már az is közhely, hogy a nemzeti történetírás problémás műfaj és keret. Nehezen elválasztható a nacionalizmustól, az pedig politikai eszmeként a 20. század meglehetősen sötét időszakaitól. Ráadásul a nemzeti nézőpont maga sem feltétlenül mentes a nacionalista politikától, ami az így született történeti elbeszélést is befolyásolja.

Kritikára tehát van lehetőség, és valójában ez folyamatosan zajlik. Igaz ez a nemzeti történelem kulcsfogalmára, az identitásra is. Hiszen a nemzeti keret lehetősége azon az előfeltevésen alapul, hogy a nemzeti csoport különleges, kitüntetett helyzetben van a tagok közös azonosságtudata révén. Valójában ez teszi lehetővé, hogy kollektív cselekvőként és egyúttal történelmi folyamatok adekvát kereteként tekintsünk rá. Az identitás viszont már régóta dekonstrukció tárgya, ami annak összetettségét, sokrétűségét, változatosságát, bizonytalanságát emeli ki, megkérdőjelezve azt a módot, ahogy magát az önazonosságot is jól körülírható és magyarázó erejű jelenséggént kezeljük.

Itt kezdődik a nemzeti közömbösség története is, de nem az identitásfogalom előbb említett hagyományos változatával, hanem éppen annak kritikájával. Rogers Brubaker és Frederick Cooper 2000-ben megjelent írása, a *Beyond Identity* [Túl az identitáson]⁸ ugyanis abból indul ki, hogy az előbb említett identitáskritika valójában nem hozott létre elemzésre alkalmas fogalmat. A nemzeti identitás alternatívái,

4 Brubaker et al. 2011; Edensor 2002; Fox – Miller-Idriss 2008.

5 Gyáni 2018.

6 Kántor 2003.

7 A módszertani nacionalizmusra lásd: Wimmer–Schiller 2005.

8 Brubaker–Cooper 2000.

illetve az ahhoz illesztett jelzők a legtöbb esetben nem tükröznek empirikusan is megragadható tudást, sokkal inkább konvencionális beszédmódot, ami ugyan kötelező, ha nemzetről beszélünk, de lényegében ugyanúgy működik, mint a kritizált nemzetiidentitás-fogalom: magától értetődő, ezért nem is elemzendő, vizsgálendő. Tudományos szövegben kötelező kör, miközben a valóságban pontosan ugyanúgy reifikálja a jelölt jelenséget, mint a nemzeti identitás fogalma szokta.

A szerzők ezzel szemben azt javasolják, hogy nem az identitást, hanem annak egyéni vonatkozását és gyakorlatát, az identifikációt, önazonosulást érdemes előtérbe helyezni. A mód, ahogy az emberek megélik, megmutatják, megteszik az azonosulást, nyilván elválaszthatatlan magától az azonosságtudattól, és mégis többet kínál. Hiszen lehetővé teszi annak feltárását, miként is működik a világban az egyes identitásokkal leírt, megragadott közösség, illetve – tehetjük hozzá – hogyan jelentkeznek annak határai.

Ez azért is lényeges – és ez Brubaker további kritikájának a magja –, mert az a mód, ahogy a társadalomtudományok az identitás és az ebből levezetett csoport lencséjén keresztül szemlélik a nemzethez kötődő társadalmi jelenségeket, nemcsak elfedi a belső különbségeket, hanem saját maga hozza létre a homogén csoport képzetét mint elemzési eszközt.⁹ Helyette inkább azt érdemes elemezni, hogy a csoport megteremtésére, az egységes csoportképzet elfogadtatására az egyes résztvevők, szereplők milyen eszközöket használnak, és azok milyen csoportot hoznak létre.

Lényegében az előbbi, a csoportizmusnak (*groupism*) hívott jelenség a nemzeti közömbösség megközelítésének is a kiindulópontja. A klasszikusok ebből bontják ki azt, hogy a 19. századi Habsburg Monarchia nemzetiségei egyáltalán nem voltak jól körülhatárolt, koherens, politikailag is mozgósítható csoportok, amelyek esetében mindenkiről egyértelműen eldönthető lett volna, hogy hova tartozik. Sokkal jellemzőbb volt, hogy az emberek nem a nemzeti aktivisták által kínált keretek és fogalmak alapján értelmezték a közvetlen világukat, és nem is az azokból fakadó elvárásoknak megfelelően cselekedtek. Ausztria-Magyarországot, majd utódállamait nem jól elhatárolt, párhuzamos, egymással konfliktusban álló nemzeti közösségek alkották. Sokkal inkább beszélhetünk arról, hogy az emberek viszonylagos természetességgel mozogtak a sokszínűség keretei közt, és nem rendelték alá az életüket a nemzeti politikai programnak.¹⁰

Ez a megközelítés tehát a szociológia fontos és kurrens eredményein alapult. Csakhogy eközben a szociológia is lépett előre. Brubaker és társai már nem első-

⁹ Brubaker 2001.

¹⁰ Judson 2016.

sorban a csoportizmus kritikáját írták, hanem inkább az etnicitás mindennapokbeli működésére voltak kíváncsiak, vagy ahogy fogalmaztak: az etnicitást mint a gyakorlatban érvényesülő kategóriát (*category of praxis*) értelmezték, hogy aztán erre építsék az elemzési kategória (*category of analyses*) meghatározását. Az ebből született kutatási program persze egyfelől megerősítette a csoportizmus kritikáját, másfelől viszont világossá tette, hogy a nemzet nem hiányzik a mindennapokból sem, csupán jelenléte nagyon is helyezethez kötött.¹¹ A munkából kinőtt további elméleti megfontolások pedig visszanyúltak a banális nacionalizmus és a mindennapi etnicitás már létező fogalmához.¹² Ez utóbbiak viszont éppen abból indultak ki, hogy a nemzet mint referencia, mint érzület, mint kötődés, mint kognitív keret igenis ott van a mindennapokban. Sokszor jelöletlenül, sokszor csak látens módon, mint egy természetes, magától értetődő közeg, ami körülvesz minket, de aminek nemzeti voltára csak akkor ismerünk rá, amikor az valamiképp és valamiért manifesztálódik. Például egy tárgy a polcon hirtelen szem elé kerül, mert témája lesz egy beszélgetésnek, vagy egy amúgy mindennapos ételben a nemzeti konyhákra ismerünk rá.

Miben különbözik ettől a nemzeti közömbösségnek a történetírásban nagy karriert befutott fogalma?¹³ Ennek megválaszolásához érdemes emlékeztetni arra, hogy a mindenekelőtt a Habsburgok uralma alatt álló Cislajtániára vonatkozó kutatásokból született fogalom kritikai potenciálja a Monarchia nemzeti látószögű megítélése és értékelése kapcsán mutatkozik meg. Ez nem csupán két domináns nemzet elnyomó uralma eszközének tekinti az osztrák–magyar államot, amelynek felbomlását szükségszerűnek tartja, hanem ez utóbbi értékelést arra építi, hogy a nemzetek kialakulása, majd domináns társadalmi szerveződési formává válása a soknemzetiségű birodalomban is szükségszerű és elkerülhetetlen volt.¹⁴ A nemzeti közömbösség fogalmát felvető kutatók viszont arra mutattak rá, hogy ha eltávolodunk a politikai retorikától, azt látjuk, hogy az emberek reakciója, viselkedése, akár stratégiai magatartása (például a nyelvtanulás és iskolaválasztás) messze nem felel meg annak, amit a nemzeti mozgalmárok normatív módon, vagyis a nemzeti hovatartozásból fakadó szükségszerűségként elvártak. Ráadásul az sem mutatható ki, hogy a kormány és a közigazgatás a domináns német nemzetiséget preferálta volna, sokkal inkább törekedett közvetítő szerepet betölteni a nemzeti alapon felépülő politikai szervezetek közt.¹⁵

¹¹ Brubaker et al. 2011.

¹² Billig 1995; Edensor 2002; Fox – Miller-Idriss 2008.

¹³ Berecz 2017.

¹⁴ Evans 2020.

¹⁵ Judson 2006; Judson 2016; Zahra 2008; King 2002. Ugyanakkor hasonló következtetésre jutott James Björk is Felső-Sziléziát vizsgálva. Björk 2008.

A nemzeti közömbösség fogalma pedig éppen a szerzők forrásaiban jelenik meg. Maguk a nemzeti aktivisták használták ezt a kifejezést azokra, akik nem az elvárt módon cselekedtek, és akiket ezért nemzeti értelemben veszélyeztetettnek, az elnemzetietlenedés útján lévőnek láttak. Az ennek tükrében kirajzolódó kép a Monarchiáról, pontosabban annak osztrák feléről, egészen más koordináták mentén rendeződött el. Nem nemzetileg egyre tudatosabb és politikailag egyre tágabb értelemben mobilizálható csehek, németek, szlovének, olaszok, szerbek, lengyelek, ukránok stb. álltak egymással szemben, hanem nemzetileg közömbös emberek nemzeti aktivistákkal, akik mindenáron le akarták küzdeni ezt a közömbösséget.¹⁶

Hogy mennyire hatásos volt ez a kutatási hullám, azt jól mutatja, hogy 2010-ben már meg is jelent az eredményeket fogalmilag is megragadni próbáló, programadó írás Tara Zahra tollából.¹⁷ Zahra szerint kijelenthető: a nemzeti közömbösség nem valamiféle periferiális, alkalmi jelenség volt, hanem a társadalom működésének egyik meghatározó jellemzője. Ugyanakkor nem tagadja, hogy a forrásokban a jelenség sokszor egyoldalúan jelenik meg, éppen ezért a vizsgált korszakban változatos funkcióval használt nemzeti közömbösség fogalmát a történetírás számára is használható analitikus fogalomná formálná. Ehhez Zahra három lehetséges definíciót is felvázol. Az első valójában csak összegzi, hogy a forrásokból kiolvasható attitűdök és viszonyulások közül melyek felelnek meg a nemzeti közömbösség átfogó – és nem pusztán az említett jelenségekre leszűkíthető – fogalmának:

„Amit közömbösségnek hívhatunk azt sok más (gyakran elítélő) elnevezéssel illették a múltban: regionalizmus, kozmopolitanizmus, katolicizmus, szocializmus, lokalizmus, kétnyelvűség, vegyesházasság, opportunizmus, immoralitás, elmaradottság, konokság, hamis tudat, hogy csak néhányat említsünk. [...]emzeti apátia, ambivalencia, bizonytalanság vagy kettős identitás nem tűnik hasznosnak – a közömbösség mindezeket magába foglalja, és nem csak ezeket.”¹⁸

¹⁶ Connelly 2019.

¹⁷ Zahra 2010. Lásd még: Berecz 2017.

¹⁸ „What we might call indifference has gone by many other names (often derogatory) in the past: regionalism, cosmopolitanism, Catholicism, socialism, localism, bilingualism, intermarriage, opportunism, immorality, backwardness, stubbornness, false consciousness, to name a few. [...] national apathy, ambivalence, lability or binationalism hardly seem preferable – indifference can encompass but is not limited to any one of these phenomena.” Zahra 2010: 98. (Az én fordításom – E. G.)

Látható, hogy alapvetően olyan jelenségeket, eseteket próbál leírni a közömbösség fogalmával, amelyeket a források minden bizonnyal valaki feltételezett nemzeti önazonosságával kapcsolatba hozva ragadtak meg, elsősorban persze úgy, hogy szembeállították vele. Azzal Zahra is tisztában volt, hogy ilyen különböző jelenségeket nem egyszerű közös nevezőre hozni. Ezért aztán a második meghatározásban már éppen ezt a relációt vette alapul: „A kategória koherenciáját, úgy vélem, végső soron éppen az adja, ahogy a nacionalisták felhasználták potenciális követőik mozgósítására. Tekintet nélkül változatos motivációikra és érdekeikre, a nemzetileg közömbös egyéneket feljelentették, bojkottálták, és úgy próbálták meg a nemzeti ügy mellé állítani, mintha egy biológiai fajhoz tartoznának.”¹⁹

Végső soron tehát ez a második meghatározás is azon alapul, hogy az érintetteket, a viselkedésüket valaki elítélően értékelte a vélt nemzeti hovatartozás alapján. Itt azonban inkább maga az elítélő mozzanat kerül előtérbe, egyfajta politikai tartalom, ami a nemzeti közömbösséget már egyértelműen a nemzeti öntudat hiányaként, azzal szemben, negatív módon ragadja meg. Ez a kétféle meghatározás dominál a nemzeti közömbösség szakirodalmában is. Mindazonáltal Zahra felveti egy harmadik, általánosabb fogalom lehetőségét is, ezúttal már nem a nemzeti önazonosság, hanem általában az önazonosság felől megközelítve a kérdést (és részben Brubaker és Cooper ennek használatával kapcsolatban megfogalmazott kritikájára is emlékeztetve):

„Miközben a történészek alaposan dokumentálták, hogy a társadalmi nemi, faji, osztály és nemzeti kategóriák miként estek egybe, változtak, miként küzdöttek az átformálásukért, hogyan rendültek meg idővel, kevesebb figyelmet szenteltek azoknak, akiket a modern identitáspolitika igényei hidegen hagytak. Az »identitás« olyan fontos a mai politikai és kulturális közegben, hogy el sem tudunk képzelni olyan időszakot, amikor nem volt az, vagy nem ugyanígy volt fontos.”²⁰

¹⁹ „The coherence of the category, I believe, ultimately lies in nationalists’ own use of it to mobilize potential recruits. Regardless of diverse motivations and interests, nationally indifferent individuals were denounced, boycotted, and rallied for the national cause as though they belonged to a common species.” Zahra 2010: 104–105. (Az én fordításom – E. G.)

²⁰ „While historians have amply documented the ways in which gender, racial, class, and national categories have overlapped, transformed, been contested, or destabilized over time, they have paid less attention to individuals who remained aloof to the demands of modern identity politics. »Identity« itself matters so much in our current political and cultural landscape that it is challenging to imagine a time when it might not have mattered so much, or in the same ways.” Zahra 2010: 110. (Az én fordításom – E. G.)

Ez a meghatározás tehát már nem is egyszerűen a közömbösségről szól – bármit is jelentsen az, mondjuk, a társadalmi nemek vonatkozásában –, hanem magában rejti a tetszés szerint változatható identitás lehetőségét is. Hiszen a sokféleképp összeérő és változó identitásokkal szemben mutakozó közömbösség már nem pusztán elutasító gesztus, hanem valami más elfogadása, azonosulás is lehet. Ugyanakkor még egyszer érdemes hangsúlyozni, ezen az úton Zahra nem (és később más sem) ment végig, pusztán csak lehetőség maradt. Sőt, a nemzeti közömbösség fogalmát felhasználó történeti munkák – szemben azzal, amit némely kritikusok állítanak²¹ – nem arra a következtetésre jutnak, hogy Közép-, Kelet- vagy éppen Délkelet-Európában a nemzet ne vált volna meghatározó jelenséggé és a társadalmi szerveződés fontos kategóriájává. Részben nem függetlenül attól, hogy a nemzeti közömbösség fogalma tulajdonképpen a nemzet fogalmától függ, hiszen annak ellentettje, ezek a munkák is arra a következtetésre jutnak, hogy a régióban végső soron nemzeti társadalmak alakultak ki. A folyamat azonban, ahogy ezek létrejöttek, egyáltalán nem volt zökkenőmentes, és persze eleve elrendelt sem – és nem csupán a rivális nemzetekkel kialakult konfliktusok miatt.

A nemzeti közömbösségen túl

Kétségtelen, hogy a nemzeti közömbösség – ha másként nem is, de kritikus szemléletű munkák ösztönzőjeként – jelentősen befolyásolta az utóbbi közel két évtized történeti irodalmát, egészen a Habsburg Monarchia „revizionista” történetének megszületéséig menően.²² Ugyanakkor a fogalommal kapcsolatos, illetve annak elemzési kategóriaként való használatára vonatkozó problémák is sorra kiütözköztek. Anélkül, hogy ezek részletes elemzésébe fognék, szükséges röviden vázolni a kritikákat, hiszen a mindennapi etnicitás fogalmának használata is a nemzeti közömbösség kritikus szemléletén alapul.

A nemzeti közömbösségre vonatkozó legfontosabb ellenvetések közül az első az, hogy a fogalom, ahogy azt Zahra vázolta, maga is hasonló a módszertani nacionalizmus nemzetfogalmához: egy homogén csoportot feltételez a sokszínű helyett, és reifikálja (tárgyasítja)²³ is azt. Hiszen végső soron a nemzeti csoport komplementerét teremti meg, és mivel a nemzetnek az aktivisták által használt

²¹ Connelly 2019.

²² Judson 2016.

²³ „A reifikálás mint elképzelés azt sugallja, hogy például a város, az osztály, vagy a nemzet és más kategóriák sui generis társadalmi lényegük miatt tárgyak, amelyeket fogalmi jegek jellemeznek, s amelyek kezdettől fogva bennük vannak.” Granasztói 2005.

fogalmán alapul (vagyis nemzeti közömbösség az, amit a nemzetet homogén és tárgyiasított csoportnak látó nemzeti aktivisták annak tartanak), szükségszerűen ilyen jellegű fogalommal válik. Amennyiben nem ez történik, akkor viszont a fogalom inkohereNS lesz, mert olyan jelenségeket akar közös nevezőre hozni, amelyeket ezen a módon nem lehet, hiszen pusztán csak annyi a közös bennük, hogy valamiért nem sorolhatók be a nemzeti fogalma alá. Az azonban, hogy miért nem, illetve az, hogy valójában mit fejeznek ki, már nem szükségszerűen minden esetben azonos.²⁴

Bár az előbbivel szorosan összefügg, érdemes külön megemlíteni, hogy éppen tárgyiasító jellege miatt a nemzeti közömbösség fogalma az ajánlott formában – noha az ellenkezőjét szeretné elérni – nem alkalmas arra, hogy az egyéni cselekvést és cselekvőképességet (ágenciát, illetve Brubaker és Cooper önazonosulását) felszínre hozza. Először is, a nemzeti közömbösség mibenlétét valójában a nemzeti aktivisták határozzák meg, és ezért – amint azt Zahra is elismeri – az ő reakciónk révén jelenik meg a forrásokban is. Nem az történik tehát, hogy egy adott interakcióban betekintést nyerünk az érintettek mindegyikének motivációjába vagy a nemzeti kategóriához való viszonyába, Brubaker és Cooper önazonosulásába. Az érintettek cselekvőképessége lényegében addig terjed, hogy az adott esetben elfogadják vagy elvessék a nemzeti kategória érvényességét. Kitartsanak nemzeti-leg közömbös magatartásuk mellett, vagy elfogadják, hogy azon változtatni kell, méghozzá az elvárásoknak megfelelően.

Ebből következik az is, hogy lényegében elvesz, de legalábbis jelentős mértékben beszűkül a nemzeti önazonosulás helyzethez kötöttsége (szituativitása). Nem azt látjuk, hogy a nemzeti önazonosulást esetleg meghatározó tényezők változó konfigurációi esetén miként jut kifejezésre vagy marad el annak manifestálása, hanem csupán azt, hogy milyen körülmények közt fogadják vagy vetik el az érintettek a nemzeti kategóriához kapcsolt normatív elvárásokat. Mivel pedig ezeket az elvárásokat leginkább a nemzeti aktivisták jelenítették meg és kérték számon, méghozzá politikai aktivizmusuk részeként, a fogalom ráadásul alapvetően politikai lesz, ezzel megint csak eltakarva az élet más területeit és vonatkozásait.²⁵ Holott nyilvánvalóan vannak olyan esetek, amelyek nehezen sorolhatók be a nemzeti közömbösség így kialakított fogalma alá. Emlékezzünk vissza az uzoni járási vezetőre, aki azt is írta a főnökének: „Abszolút elengedhetetlen, hogy az állam segítse a kisebbségi megyék románjait, mivel ellenkező esetben ahelyett, hogy

²⁴ Van Ginderachter – Fox – Brophy 2019; Egry 2019; Lieberman 2021; Berecz 2017; Feest 2017; Bolin–Douglas 2017.

²⁵ Van Ginderachter – Fox – Brophy 2019.

visszaszereznének az elnemzetlenített székelyföldi románokat, asszisztálni fogunk ahhoz a csodához, hogy Nagy-Romániában a románok tömegesen elhagyják vallásuk és nemzetiségük. Konkrét adatokkal is szolgálhatok ez ügyben, például a kökösi jegyzőt valósággal megrohanták az ortodox románok, hogy kitöltse a református vallásra való áttéréshez a dokumentumokat.”²⁶ Nem egyszerűen csak nem volt közömbös, hanem egyszer ő maga volt aktivista, és fogalmazta meg a normatív elvárást – az elmagyarosított románokat ismét románná kell tenni –, hogy aztán nem sokkal később mégis elvesse azt, hogy a hatóság pellengérré állítsa saját – ezek szerint a folyamatot akadályozó – alkalmazottait.

A kritikusok ezeknek a problémáknak a megoldására többféle javaslatl is éltek. Az instrumentális nacionalizmus²⁷ abból indul ki, hogy az érintettek tisztában voltak a nemzeti kategória jelentőségével, és stratégiai módon saját egyéni érdekeik előmozdítására használták vagy mellőzték azt. Mások elsősorban a biográfia és az azt felölelő, részben meghatározó társadalmi tér figyelembevételét javasolják az egyéni viselkedés magyarázatára.²⁸ Felmerült, hogy érdemes különbséget tenni a nemzet mint társadalmi jelenség (mindennapi) és a nemzet mint politikai jelenség (nacionalizmus) iránt mutatott közömbösség közt.²⁹ Volt, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyéni azonosság különböző történeti keretekben és a hozzájuk kapcsolódó történeti időben érvényesül. Létezhet egy nemzetileg közömbös keret és a hozzá tartozó normál történelmi idő, és emellett olyan egyéb keretek (pl. a háborús erőszak emlékezete), amelyek a nemzeti azonosulást hívják elő. Az egyén által egy adott helyzetben éppen érvényesnek tekintett keretek meghatározzák, hogy miként viszonyul az etnicitáshoz.³⁰ Végül ide sorolható az alulnézeti nacionalizmus (*bottom-up nationalism*), amitől azt várják, hogy a nemzeti aktivisták és a forrásokban jól látható, politikailag is korán mobilizált társadalmi rétegek helyett az „egyszerű embereknek” a nemzethez való viszonyulását mutatná meg.³¹

Ezek mindegyike fontos tényezőket emel ki, amelyek nélkül biztosan nem érthető meg a nemzeti önazonosulás jelensége történeti kontextusban. Olyan átfogó értelmezési keretet azonban, amilyenre – noha nem feltétlenül teljes sikerrel – a nemzeti közömbösség fogalma törekszik, egyik sem képes adni. Az alulnézeti nacionalizmus elsősorban perspektíaváltást jelent, és nem új értelmező fogalmi keretet. Önmagában legfeljebb arra alkalmas, hogy demonstrálja a nemzeti közömbösség

²⁶ Egry 2015a: 384.

²⁷ Karch 2018.

²⁸ Feest 2017.

²⁹ Van Ginderachter – Fox – Brophy 2019.

³⁰ Lieberman 2021.

³¹ Beyen – van Ginderachter 2012.

felfogásának korlátait. Az instrumentális nacionalizmus egy másik dichotómiát alkalmaz jelenségek változatos körére: az egyéni érdek és az egyéni érdektelenség fogalompárját. Az egyéni érdek ráadásul alapvetően tudatos használatot és viszonyulást feltételez, vagyis éppen ellentétét annak, amit a banális nacionalizmus és a mindennapi etnicitás megjelenítene. A társadalmi térbe ágyazott biográfia vagy nem különbözik az instrumentális nacionalizmus megközelítésétől, vagy továbbra is külső tényezőktől, ebben az esetben a külön leírt társadalmi tértől teszi függővé az önazonosulást. Nem is szólva arról, hogy a biográfiai megközelítéshez olyan mennyiségű forrásra van szükség, ami a nemzeti közömbösség vagy éppen az instrumentális nacionalizmus megközelítésének igényét – hogy az etnicitás jelenségét lehetőleg az egész társadalomban láttatni kell – kérdésessé teszi. Életutat leginkább középosztályi és afeletti közegből lehet rekonstruálni, de az eredményei annak sem könnyen általánosíthatóak. A keretek és történeti idő segítségével történő értelmezés és elemzés fogyatékosága pedig kettős. Egyfelől történeti emlékezethez köti a mindennapi interakciókat, ami nem feltétlenül igazolható. Másfelől a nemzeti közömbösség körét továbbra is egyneműsítő módon, tárgyiasítva rendezi el, annak finomabb értelmezése ebben a megközelítésben nem feltétlenül adott.

Mindennapi etnicitás, mindennapi határok

Miként segíthet ezen a mindennapi etnicitás megközelítése, és hogyan érhető tetten a segítségével az etnicitás mint társadalmi határtermelés jelensége történeti forrásokon? Mindenekelőtt fontos leszögezni, hogy a mindennapi etnicitás fogalma sem képes a társadalmi jelenségek teljességét megragadni. Előnye a nemzeti közömbösséghez vagy akár a keretek és különböző történeti idők felhasználáshoz képest az, hogy a jelenségek szélesebb körében ragadja meg az egyéni önazonosulást, cselekvőképességet, így mindazokban az esetekben is, amelyeket a nemzeti közömbösség körébe szoktak sorolni.³² Ehhez azonban az kell, és ez máris szűkíti a fogalom érvényességét, hogy az etnicitást így nem az etnicitással azonosított csoport belső jellegzetességeiként értjük, vagyis nem képzetek, gyakorlatok, kulturális javak és termékek, nyelv vélelmezett azonosságaként. Az etnicitás fogalma ebben az esetben a vélelmezett csoport külső határára vonatkozik, a határmegvonásra és határtermelésre.³³

Ebből következik az is, hogy speciális típusú, az ilyen jellegű határtermeléshez, érintkezéshez, konfliktushoz kötött források ugyanúgy kiemelt szerepet kapnak,

³² Egry 2019; Techet 2020: 27–51.

³³ Feischmidt 2010.

akárcsak a nemzeti közömbösség esetében. Igaz, ezek – elsősorban, de nem kizárólag a különböző hatásági eljárások iratanyagai – eleve többféle nézőpontot jelenítenek meg. Más körben készült forrásokkal kiegészítve sem képesek arra, hogy egy-egy cselekvőt feltétlenül biográfiai összetettségükben láttassanak, azt azonban lehetővé teszik, hogy hasonló jelenségeket más-más közegben megragadva az etnicitás helyzetfüggőségéhez is hozzáférjünk. Mint például az uzoni járási vezető esetében.

Ez a módszertani megközelítés – vagyis minél több eset összegyűjtése és elemzése – alapozza meg a szociológiai megközelítés alkalmazását is. Nem pusztán egy-egy eset alapos leírása és értelmezése történik meg, hanem az olykor százasaival megismert interakciók tipizálása is lehetővé válik. A tipizálás pedig a mindennapi etnicitás kulcskérdése. Ha abból indulunk ki, hogy minden cselekvő egyúttal cselekvőképes is, és a helyzet, a körülmények csak magát a cselekvést fogják befolyásolni, akkor a számtalan egyedi, de statisztikai értelemben szinte soha nem reprezentatív eset között ezen a módon tudunk rendet vágni és összefüggéseket láttatni.³⁴ Jon E. Fox és Cynthia Miller-Idriss a mindennapi etnicitás megjelenésének négy típusát különítette el, azt remélve, hogy ezek lefedik a mindennapi etnicitás jelenségnek teljességét.³⁵ Az első a nemzettel vagy a nemzetről való olyan kommunikációs helyzeteket jelent, nemcsak mindennapiakat, hanem ritkább, esetleges, de nem feltétlenül emelkedett, szimbolikusan fontos helyzeteket is, amelyekben valamiképpen megjelenik a nemzeti kategória, és az érintettek kénytelenek ahhoz viszonyulni is. Lehet ez a beszéd egyoldalú, vagy éppen nem egyidejű, mint egy feljelentés vagy beadvány. Ezekben a helyzetekben értelemszerűen lehetséges az etnicitás instrumentális használata is. Lényeges, hogy maga a beszéd tartalma lehet a normatív elvárásokkal megegyező és attól eltérő is: ismét csak emlékezzünk az uzoni járási vezetőre, akitől a román papok nyilván azt várták, hogy melléjük áll, ő azonban nem fogadta el azt, hogy az adott helyzetben a prozelitizálást nemzeti keretben értelmezzék. Ezen túl pedig a beszéd lehet spontán, érzelemvezérelt, betanult (ilyen értelemben akár performatív aktusok része) is stb. Lényeges, hogy a nemzetről vagy a nemzettel szóljon.

A második típus a nemzeti alapú fogyasztás, amibe nem csak a materiális javak megszerzése tartozik. Ismét csak nehéz kimerítő felsorolást adni az ebbe a típusba tartozó jelenségekről, közös ismertetőjegyük azonban, hogy bennük maga a fogyasztás aktusa jelenik meg nemzeti cselekedetként. Abszurd példaként említhető az a temesvári rendőrügynök, aki feljelentést tett, mert egy helyi kocsmá-

³⁴ Egry 2015a: 23–46.

³⁵ Fox – Miller-Idriss 2008.

ban három magyar vendég olyan italokat rendelt, amelyek a pincér tálcáján piros-fehér-zöld színskombinációt adtak ki. Szerencsétleneknek vélhetően nem az volt a szándéka, hogy magyar voltukat demonstrálják, de ha már feljelentették őket, és eljárás indult, valamit gondolniuk kellett arról, tényleg nemzeti tartalmú volt-e az, amit tettek. Reakciójuk pedig szinte biztosan helyzethez kötött is volt: könnyen lehet, hogy a rendőrségnek tagadták tettük nemzeti demonstrációs szándékát, de egy randevún akár már dicsekedhettek is vele választottjuknak.

Ez át is vezet a harmadik típushoz, a nemzeti kategória megjelenítéséhez elsősorban nyilvános térben, vagyis a performatív vonatkozáshoz. Bár ezt sokkal könnyebb nagy eseményekhez kapcsolni – focimeccstől az ünnepi megemlékezésig –, a kocsmai incidens is jól mutatja, hogy apróságok, a banális nacionalizmus tárgyai vagy gesztusai is performatívvá lehetnek. Akár szándékosan, akár azért, mert valaki ezen a módon értelmezi és reagál rá. (Hiszen ha a feltételezésünk igaz, a kocsmai italozók nem magyarságukat mutatták volna ki, csak az eset számukra véletlenül megnyilatkozó külső szemlélője miatt kellett ezzel az értelmezéssel szembesülniük. De ha később valamelyikük egy randevún már úgy adta elő a történetet, mint a románokat ravasz módon kijátszó, a nemzeti színeket a hivatalos tilalom ellenére is megjelenítő hősiek cselekedtet – erre azért kerülhetett sor, mert a rendőrügynök már az etnicitás alapján értelmezte az esetet, performatív aktusnak gondolva azt.)

Végül a negyedik típus a nemzeti kategóriák közti választás. Ez persze jelentheti egyszerűen a mindennapokban értelmezett magyar és bármelyik másik etnicitást is, de a választás többnyire már nem a mindennapi interakciók körében zajlik, hanem a nemzet intézményesített kereteihez (iskolák, kulturális egyesületek, nemzeti irodalmi művek stb.) kapcsolódik. Ezzel viszont ki is kerül a mindennappiság köréből, még akkor is, ha nem ritka a stratégiai választás, az instrumentális megközelítés, például az iskolai tananyelv kapcsán.

Miként is alkalmazható mindez történeti forrásokon? A második történet³⁶ remélhetőleg kézzelfoghatóan megmutatja ezt is. Kiindulópontja 1918 vége, amikor a román csapatok bevonulnak Háromszék megyébe (hamarosan már csak *Trei Scaune*), és Páké község vezetői, az 1918 novemberében, az őszirózsás forradalom során kinevezett bíró és tanács, valamint elöljáróság, továbbá az állami iskola tanítója is letették a hűségesküt.³⁷ 1921-ben azonban a községi bíró (hivatalosan immár polgármester, *primar*) megjelent a szomszédos falu csendőrőrsén, és bejelentette, hogy le fog mondani. A csendőrök azonban meggyőzték, hogy ne tegye,

³⁶ Egry 2015b.

³⁷ Pál 2018.

inkább jelentse fel Kelemen Lajost, azt a 70-es éveiben járó pákéit, aki évek óta annyira megkeserítette a községi elöljáróság életét, hogy a polgármester végül inkább távozott volna a székéből.

Az ezt követő vizsgálat, majd bírósági tárgyalás a román állam elleni izgatás vádjával indult. Kelemen azzal vádolták, hogy több ízben is lekicsinylően beszélt Romániáról, pontosabban annak helyi képviselőiről, az egyébként csupa magyar nemzetiségű tagból álló községi tanácsról és a bíróról. Például amikor Kelemtől községi adót szedett volna be az egyik tanácstag, akkor azt mondta, hogy menjen inkább az oláh tanácshoz, és tőlük szedje be. Vagy amikor a községi hirdetőtáblára egy friss minisztériumi rendelkezés értelmében ismét magyarul ragasztották ki a különböző rendelkezéseket (csak a bevezető formulát románul hagyva), akkor Kelemen nyilvánosan gúnyolódott volna ezen azzal, hogy „minek teszik ezt, jól megértjük mi ezt románul is” – amivel arra utalt volna, hogy persze a faluban alig beszéltek a román nyelvet.

Kelemen nemcsak a falu vezetőségét szekálta rendszeresen, hanem az iskolásokat is. Úgy tűnik, nagyon elégedetlen volt azzal, ahogy a tanító megpróbált megfelelni az állami elvárásoknak is, és román énekeket tanított, köztük a román himnuszt, vagy próbálta román nyelvre okítani a diákokat. Megtörtént, hogy az utcán odaszólt a hazafelé tartó fiataloknak, akik a román köszönést gyakorolták egymás közt, vagy a frissen tanult királyi himnuszt énekelték, hogy ha már a tanító románul szól hozzájuk, akkor menjenek inkább az oláh templomba. Amikor az egyik lány, akinek az apja román volt, vagy legalábbis ortodox vallású, ezt számonkérte azzal, hogy ő tulajdonképpen akár románnak is tekinthető, akkor káromkodott („basszon meg az oláh isten”), és leöntötte egy vödör hideg vízzel – méghozzá télen.

A történetnek van még néhány elágazása, de talán ennyi is elég ahhoz, hogy a mindennapi etnicitás megközelítésének előnyeit megmutassa. Kelemen ugyanis megvádolták, majd felmentették, miután a másodfokú tárgyaláson már – úgy mond – senki sem emlékezett pontosan az incidensek részleteire – Kelemen vádlói sem. A csendőrök előtt született vallomások azonban elég életszerű helyzeteket örökítettek meg, miközben az eset kiindulópontja is figyelemreméltó. Hiszen Kelemen elsődlegesen nem akart mást, mint meghúzni a magyarok és románok közti határt úgy, ahogyan azt ő maga értelmezte. A falu vezetőit nem tartotta magyarnak, mivel hűségesküt tettek, ráadásul ellehetetlenítették azt az 1919-ben alakított református iskolát is, amelyiknek Kelemen fia volt a tanítója. Ifjabb Kelemen ezért kénytelen volt a Szilágyságban állást keresni.

A falu vezetői láthatóan ellenálltak annak a törekvésnek, hogy Kelemen meghatározását elfogadják. A bíró inkább lemondott volna, mint feljelentést tegyen, hiszen – legalábbis én ezt gondolom – a per megindítása azt jelentette, hogy mégis

elfogadták Kelemen definícióját. A vád a román állam elleni izgatás volt, ők tehát végül valóban „oláh tanács” lettek. Közben Kelemen ezt a fajta etnicitást úgy juttatta érvényre, hogy a külső szemlélő számára a határ, amit meghúzott, biztos nem létezett: a faluban mindenki magyarnak számított.

Jól látható az is, miként próbálta meg Kelemen a mindennapokban is érvényre juttatni az általa elgondolt különbséget. Folyton beszélt a nemzetről és a nemzettel, hangsúlyosan alkalmazta az oláh népvét (bár ez összefügghetett az életkorával is), és emellett a sztereotipikus, lekicsinylő beszédmódot. Nem csupán az iskola, a nemzeti intézmény finom románosítását vetette el – a gyerekeknek alapvetően azért kellett volna szerinte az „oláh templomba” járnia, mert az iskola is oláh iskola lett –, hanem azokat az általa performatívnak értett jelenségeket is, amelyek számára a román etnicitásnak a falu terében való megjelenését üzenték. Holott könnyen lehet, hogy az iskolások éppen azért gyakoroltak, mert román nyelvtudás híján másként nem tudták megjegyezni a tanultakat. Vagy azért, mert olyan újdonság volt számukra, ami korábbi szocializációjuktól eltért, és ez izgalmassá tette a gyakorlást.

Az biztos, hogy Kelemen sikeresen forgatta fel Páké életét, és mindezt azért, hogy a magyar etnicitás általa képviselt felfogását érvényre juttassa. A többiek-ről azonban már nem mondható el ennyire egyértelműen, hogy az esetek számukra etnikus jelenségek voltak, vagy ha annak érezték is, akkor azok etnikus tartalmát ugyanabban látták, mint Kelemen. Nehezen hihető, hogy románként tekintettek volna magukra úgy, ahogy azt Kelemen értelmezte. A bíróságon sem szívesen tanúskodtak, az egész konfliktust inkább elfelejtették volna. Kelemen nézőpontjának átvételére leginkább a román állam képviselői voltak hajlandók és képesek, amikor meggyőzték a bírót, hogy tegyen feljelentést, majd tanúskodjon, de az ügy kimenetele azt is mutatja, hogy a helybeliek nélkül nem tudták fenntartani ezt az értelmezést, a határok helyreálltak ott, ahol Kelemen fellépése előtt húzódtak.

Végül miért nem ítélték el Kelement? Nincs rá egyértelmű válasz, és a per lefolyásából az is egyértelmű, hogy Kelemen a „románokat” csak addig utasította el kategorikus módon, amíg ez nem okozott neki hátrányt. A perben a védője már a megye egyik ismert román ügyvéd-politikusa volt, aki rendre szerepet kapott a megyei politikában is, és nacionalista álláspontot képviselt. Kivéve, amikor Kelement védte, ismét csak megmutatva, hogy a mindennapi etnicitás csodákra képes.

Hivatkozott irodalom

- Berecz Ágoston 2017: Recepciótörténeti széljegyzet Tara Zahra tanulmányához. *Regio* (25.) 2. 43–50. (<https://doi.org/10.17355/rkkpt.v25i2.160>)
- Beyen, Marnix – Ginderachter, Marteen van 2012: General Introduction: Writing the Mass into a Mass Phenomenon. In: Marnix Beyen – Marteen van Ginderachter (eds.): *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century*. Ashgate, 3–22. (https://doi.org/10.1057/9780230355354_1)
- Billig, Michael 1995: *Banal Nationalism*. London.
- Bjork, James E. 2008: 'Neither German nor a Pole'. *Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*. Ann Arbor.
- Bolin, Per – Douglas, Christina 2017: „National indifference” in the Baltic territories? A critical assessment. *Journal of Baltic Studies* (48.) 1. 13–22. (<https://doi.org/10.1080/01629778.2016.1269432>)
- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon E. – Grancea, Liana 2011: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest.
- Brubaker, Rogers 2001: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* III. folyam (VI.) 7–8. 60–66.
- Brubaker, Rogers 2002: Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology* (43.) 2. 163–189. (<https://doi.org/10.1017/s0003975602001066>)
- Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick 2000: Beyond Identity? *History and Theory* (29.) 1. 1–47.
- Connelly, John 2019: *From People's into Nations*. Princeton.
- Egry Gábor 2012: A megértés határán: Nemzetiség és mindennapok a két világháború közti Háromszéken. *Limes* (25.) 2. 29–50.
- Egry Gábor 2015a: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus közt Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest.
- Egry Gábor 2015b: Egy kiállhatatlan ember megpróbáltatásai: Kelemen Lajos államellenes izgatási pere Nagy-Romániában. *Lymbus* 407–424.
- Egry, Gábor 2019: Beyond politics. National indifference as everyday ethnicity. In: Maarten van Ginderachter – Jon Fox (eds.): *National indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Abingdon, 145–160. (<https://doi.org/10.4324/9781315145402>)

- Evans, Robert J. 2020: Remembering the Fall of the Habsburg Monarchy One Hundred Years On: Three Master Interpretations. *Austrian History Yearbook* (51.) 269–291.
- Feest, Daniel 2017: Spaces of 'national indifference' in biographic research on citizens of the Baltic republics 1918–1940. *Journal of Baltic Studies* (48.) 1. 55–66. (<https://doi.org/10.1080/01629778.2016.1269438>)
- Feischmidt Margit 2010: Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különb-ségteremtő társadalom*. Budapest, 7–29.
- Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: 2008: Everyday Nationhood. *Ethnicities* (8.) 4. 536–563. (<https://doi.org/10.1177/1468796808088925>)
- Ginderachter, Marteen van – Fox, Jon, Brophy, James M. 2019: Conclusion. In: Maarten van Ginderachter – Jon Fox (eds.): *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Abingdon, 248–254. (<https://doi.org/10.4324/9781315145402>)
- Granasztói György 2005: A nemzet – szív vagy ész. *Magyar Szemle* (14.) 7–8. 72–93.
- Gyáni Gábor 2018: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest.
- Judson, Pieter M. – Zahra, Tara 2012: Introduction. *Austrian History Yearbook* (43.) 21–29. (<https://doi.org/10.1017/s0067237811000567>)
- Judson, Pieter M. 2006: *Guardians of the Nation. Activists on The Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Mass.
- Judson, Pieter M. 2016: *The Habsburg Monarchy: A New History*. Cambridge, Mass.
- Kántor Zoltán 2003: Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzet-építő kisebbség. *REGIO* (11.) 3. 219–241.
- Karch, Brendan 2018: *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland: Upper Silesia, 1848–1960*. Cambridge.
- King, Jeremy 2002: *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics*. Princeton.
- Lieberman, Benjamin, 2021: From Nationalism to National Indifference: Binary Logic and Sense of Time. *Nationalities Papers* (49.) 5. 855–872. (<https://doi.org/10.1017/nps.2020.53>)

I. PLENÁRIS ELŐADÁSOK

- Pál Judit 2018: Főispánok és prefektusok 1918–1919-ben. A közigazgatási átmenet kérdése Erdélyben. *Századok* (152.) 6. 1179–1214.
- Techet, Péter 2020: *Umkämpfte Kirche. Innerkatholische Konflikte im österreichisch-ungarischen Küstenland 1890–1914*. Göttingen. (<https://doi.org/10.13109/9783666356964>)
- Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina 2005: Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. *Magyar Kisebbség* (11.) 3–4. 164–210.
- Zahra, Tara 2008: *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca–London.
- Zahra, Tara 2010: 'Imagined Noncommunities', National Indifference as a Concept of Analysis. *Slavic Review* (69.) 1. 93–119. (<https://doi.org/10.1017/s0037677900016715>)

A történetírás határai és határsértései _____

Elias Canetti *Káprázat* című regényének főhőse, Peter Kien professzor egy világhírű sinológus, aki csak a könyveinek és kéziratainak él, miközben házi könyvtárából nem szívesen mozdul ki. Hogy a külvilág problémáit teljesen kizárja életéből, szemét csak olvasáskor nyitja ki, fülét pedig becsukja, ha nem tudományos kérdésekről van szó. Házvezetőnőjét azért veszi feleségül, hogy legyen, aki a könyveit gondozza, egyébként a nőket lenézi, és gyakran monologizál arról, hogy a német nyelvben nőnimmel álló történelem kifejezésnek inkább hímnemű névelőt kellene adni.¹ Canetti regényében a feleség később utcára teszi a professzort, akinek így könyvek nélkül kell szembenéznie a bécsi városi társadalommal. A külvilággal való találkozást a tudós nem tudja feldolgozni: bár végül visszaszerzi lakását, mentális összeomlása során lakása ajtaja elé barikádot épít könyveiből, így próbálva végleg elsáncolni magát minden külső hatástól: „A polcokról könyvek hullanak a padlóra. Kien hosszú karjával felfogja őket. Nagyon halkan, nehogy kint meghallják, egyik rakást a másik után cipeli ki az előszobába. A vasajtó előtt halomba rakja a könyveket. S mialatt az éktelen lármá az agyát szaggatja, hatalmas sáncot épít a könyvekből.”²

Canetti regénye általános kritika volt a két világháború közötti értelmiségi attitűdökkel szemben, arra azonban a konkrét időbeli kontextuson kívül is rámutat, hogy a tudomány által termelt tudás nem feltétlenül eredményez nyitottságot; gyakran járul ugyanis hozzá falak létrehozásához és fenntartásához. Tanulmányomban a történettudományos határokat historiográfiai szempontból értelmezem, e megközelítésnek pedig legalább két lehetséges módja van. Egyrészt tanulságos lehet a *térbeli fordulat*ra mint történetírás-történeti jelenségre koncentrálni és feltárni annak előzményeit vagy meghatározni a posztmodernnel való viszonyát. A tudománytörténeti áttekintéssel láthatóvá válnak azok az értelmezési hagyományok és diskurzusok, amelyeknek köszönhetően a Hajnal István Kör idei konferencia-felhívásában a *statikus*, örök érvényű határfogalmak helyett a folyton változó ütközőzónák mint *konstrukciók* kerülnek főszerpbe. Az első megközelítésben tehát arról lesz szó, hogy a történészek hányféleképpen értelmezik a határ

¹ Canetti 1985: 202.

² Canetti 1985: 610.

fogalmát. Ehhez képest külön téma a *historiográfiai határ*, hiszen a történészek elbeszéléseikkel nemcsak értelmezik a határokat, de közben maguk is határokat hoznak létre. Folyamatos határmunkálatban vesznek részt, amelynek során választóvonalakat hoznak létre kollégáikhoz, más tudományokhoz vagy a publikumhoz képest. Ebben a vonatkozásban a történetírás-történet feladata e határok láthatóvá tétele és elemzése.

A historizmus határfogalmi

Az 1980-as, 1990-es években bekövetkező térbeli fordulat jelentősége, hogy általa az újabb tudományos megközelítések a tereket nem halott és mozdulatlan egységekként, fizikai realitásokként kezelik, hanem sokkal inkább képlékeny jellegű, diszkurzív képződményeknek tartják őket, továbbá a tereknek külön ágenciát tulajdonítanak.³ A különböző térfelfogások közötti viták azonban nem a posztmodern korban kezdődtek el.

A 19. század második felében zajló történészi professzionalizáció vezető gondolata, a historizmus döntően nemzeti történeteket írt, a nemzetet azonban *történeti képződményként* fogta fel. Ha pedig a nemzet történelmi, azaz időben változó területű és összetételű fogalom, akkor a határai sincsenek kőbe vésve. Éppen ezért a historizmus, valamint az abból kinövő szellemtörténet éles ellentétbe került a természetes határok elvét hirdető tudományos iskolákkal és politikai törekvésekkel. Domanovszky Sándor már egy 1908-ban a *Századokban* megjelent írásában kritizálta a történelmet etnológiai vagy földrajzi kategóriák szerint tárgyaló iskolákat, például Friedrich Ratzel német geográfus elméleteit. Domanovszky historista érvelése szerint a történésznek fontosabb az idő, mint a tér vagy a faj tényezője.⁴

A két világháború közötti német földrajztudomány, valamint a népi nemzet elképzelésére építő interdiszciplináris Volksgeschichte a néptalaj és kultúrtalaj fogalmakon keresztül a föld és nép szerves egységének képzetét hirdette: ebben a narratívában a nemzet határait természet szerint jelöli ki a vér- és nyelvközösség.

³ „A tér tán termelődik? Bizony, és egyben termelő is: a térben olvasható egyidejű jelenségek olyan variációkat mutatnak fel, amelyek sem kronológiailag, sem földrajzilag nem esnek egybe.” Lepetit 2004: 73. A térbeli fordulatról általánosabban ír, és tipológiai javaslatokkal is él: Mejsztrik 2006. A kérdéskörnek a nacionalizmus kutatásokban való megjelenéséhez: Gyáni 2010. Az „európaiság” aktuális problémáit vizsgálják diszkurzív határelemzéseken keresztül: Andrén–Lindkvist (eds.) 2017. A térbeli fordulathoz újabban lásd még: Gyáni 2020: 258–264.

⁴ Domanovszky 1908.

A szellemtörténet⁵ jegyében José Ortega a *Tömegek lázadása* című munkájában ironikus bírálattal illette a határok abszolút/statikus jellegű felfogását. „Ügymond »természetes határokról« van szó, s »természetességükön« azt értik, hogy a történelmet szinte mágikus módon, eleve meghatározza a föld. [...] Ha ebben az esetben is visszapergetjük az időt néhány századdal, azt látjuk, hogy Franciaország és Spanyolország is az elkerülhetetlen »természetes határokkal« körülvett, kisebb nemzetekből áll. A Pireneusokhoz vagy az Alpokhoz képest egyetlen hegyvidéki határ sem számít előkelőnek, amint azok a vízi határok sem, amelyek nem érik el a Rajna, a Calais-i vagy a Gibraltári-szoros vízbőségét. Ez persze csak azt jelzi, hogy mennyire viszonylagos a határok »természetessége«. Minden korban a gazdasági és hadi eszközök függvénye. [...] Vagyis a határ nem nemzetformáló *kezdemény*, hanem megfordítva: *kezdetben* akadály, később azonban, amikor áthágják, az egység biztosítására szolgáló, tárgyi eszköz.”⁶ Ortega szerint tehát a nemzetek határait nem a nyelvi, földrajzi vagy etnikai közösség jelöli ki szinte természetszerűleg, hanem mindenkor politikai és gazdasági egységesítési folyamatok eredményeképp jönnek létre. A határ kezdetben éppen a nemzetépítés akadályja, hiszen csak a különböző nyelvi és más, közösségi határok felszámolásával alakulhatnak ki egységes nemzeti területek.

Nemcsak a határok, de általában a terek érzékelését is relativizálja (historizálja) az osztrák szellemtörténész Dagobert Frey, aki a gótikus és reneszánsz látásmódról, térérzékelésről írt könyvet 1929-ben. A *Gótika és reneszánsz történetivé* teszi és fejlődésében mutatja be az emberi képzelőerőt, pontosabban azt, ahogy látunk és szemléljük a minket körülvevő világot. A középkori *gótikus* ábrázolás térben és időben egymástól távol álló jelenségeket jelenített meg, és nem kínált egységes mércét a megjelenített állapotok érzékeléséhez; például a festészetben az ábrázolt dolgokat egymásutániségükben kellett olvasni. Ehhez képest a *reneszánsz* a tér és idő egységét ábrázolja, az ábrázolt testet pedig objektíve elhelyezi a természetben, miközben maximális pontosságra és a valóság visszaadására törekszik. A térérzékelés módja a szellemtörténet szerint tehát nem eleve adott: a térbeli látásmódra a reneszánsz „szoktatta” rá az embert azáltal, hogy a művészetet a valóság tükrévé igyekezett tenni.⁷

A terek és határok kultúrától függő változékonyságának historista gondolata azonban gyakran összeütközésbe került a történészek nemzeti meggyőződésével, amire Kring Miklós 1934-es tanulmánya lehet jó példa. A Domanovszky-

⁵ Erős 2015: 153–176.

⁶ Ortega 2019: 232–233. (Kiemelések az eredetiben.)

⁷ Frey 1929. Frey könyvéről bővebben: Törő 2020.

tanítvány Kring a határok történetileg konstruált elvéből indult ki: szerinte tévesen vetítjük vissza mai határfogalmainkat a múltba, hiszen a magyar történelem első évszázadaiban a határnak nem volt államjogi színezete, s azt nem olyan vonalszerűen kell elképzelnünk, mint ahogyan a modern térképek ábrázolják. A 13–14. század fordulójáig olyannyira bizonytalan (és inkább pontszerű egységekből áll) az ország határa, hogy az állam kifejezést is anakronizmus erre a korszakra használni.⁸ Kring Miklós tanulmányán látszik azonban, hogy szerzője figyelemmel kísérte az osztrák történetírás Burgenland-narratíváit, határértelmezését tehát ebben a kontextusban is érdemes megvizsgálni. A határok közjogi fel fogásában szerinte a magyarok megelőzték az osztrákokat, ráadásul Kring a Szent Korona-eszme területi vonatkozásainak, illetve a közjogi értelemben vett Szent Korona-tannak is kiemelt szerepet szánt, mert szerinte a koronaeszme döntő módon járult hozzá egy modern államfogalom kialakulásához.⁹ Mindez annak fényében nem meglepő, hogy mestere, Domanovszky Sándor aktív vitapartnere volt osztrák történészeknek és politikusoknak: 1920-ban Karl Renner osztrák államkancellárral szemben például úgy érvelt, hogy a nyugat-magyarországi határok ezer éven keresztül stabilan álltak, a Nyugat-Magyarországra vonatkozó osztrák területi igények tehát nélkülözik a történeti alapot.¹⁰

A historizmus és a szellemtörténet a határokat konstruálnak fogta fel ugyan, ám amikor az irányzatot képviselő történészek a Másik (egy másik nemzet, például az osztrák) narratíváival találkoztak és vitatkoztak, ezek a – saját nemzeti közösséget körülvevő – határok megszilárdultak, megfagytak.

Terek és határok értelmezései a posztmodern korban

A posztmodern korban az újabb tér- és határfelfogások képviselői az előbb bemutatott historista állásponhoz hasonlóan elvetik az abszolút, időben mozdulatlan határok elvét. Más történeti tárgyat historizálnak azonban, és azt máshogyan teszik,¹¹ mint azt néhány példán keresztül igyekszem bemutatni.

A sztálinizmuskutató német történész, Jörg Baberowski *Erőszak terei* című műve szerint az erőszak által létrehozott ideiglenes, gyorsan változó tereket nem lehet nagy történetek keretén belül vagy társadalmi struktúrák elemzésével leírni.

⁸ Kring 1934: 23.

⁹ Kring 1934: 22.

¹⁰ Domanovszky 1920.

¹¹ Bár az kérdéses, hogy használható-e a historizálás (bizonyos mértékben időbeli folytonosságra építő) fogalma a posztmodern diszkontinuitásra alapozó eljárásánál.

Erőszak kapcsán ugyanis nem társadalmi terekről van szó, hanem az erőszakos cselekedetek által kialakított ideiglenes zónákról, párhuzamos világokról, mint amilyenek például a koncentrációs táborok. Baberowski szerint a történésznek az erőszak eseményének részletes leírását kell megkísérelnie, és mások által is felfogható történeti tapasztalattá kell alakítania. Nem hosszú időt átfogó történeteket, folyamatokat kell róla elmesélni, és nem szociológiai modellekkel kell azt magyarázni, mert ezek elégtelen eszközök egy mindenhol mindig ott lappangó jelenség megragadására. Baberowski felfogásában a tér határsértő esemény, az erőszak terei ugyanis a társadalmi határok ideiglenes, de rendkívül hatékony felülírását illusztrálják.¹²

Más szerzők történeti narratívái éppen a társadalmi határok rögzülésének történeti gyökereit taglalják. Nancy Folbre feminista közgazdász a társadalmi nemi határokat teszi láthatóvá eszmetörténeti munkáiban, miközben a középkortól napjainkig veszi számba a befolyásos elképzeléseket gazdaságról és annak nemi dimenzióiról. A szerzőnő szerint a közgazdasági gondolkodás és nyomában a közfelfogás a piacot férfiként, a családot és az otthont pedig nőként ábrázolja. A piac a versengés és a racionális önmegvalósítás terepe, amellyel szemben a család feminin: morális, altruista elvek alapján tartja össze a ház anygala, a nő. Ebben a történeti narratívában a határok kiemelése egyben az elmosásukra tett kísérlet is. A szerzőnő aktuális célkitűzése, hogy férfi vagy női elfoglultságú gazdasági koncepciók helyett egy „emberi” felfogás törjön utat, amely egyenlőnek ismeri el a háztartási munkát a piaci munkával, és nem jelöli ki az egyes szférákat férfi vagy női felségterületnek.¹³

A társadalmi határok fenntartása és megszüntetése más történetekben is fontos kérdésként merül fel. A határok történetének szintetizálására törekszik újabban a Bécsi Egyetem gazdaság- és társadalomtörténésze, Andrea Komlosy egy 2018-ban megjelent könyvében. A szerzőnő aktuális vitákra reagálva történeti elemzéssel szeretné megmutatni, hogy a határokat nem lehet eltörölni, mert a választóvonalak a mindennapi élet részei, például minden identitás határkijelölésekből áll. A határok ráadásul megszűnésük után is hatást gyakorolhatnak, amely jelenséget a *fantomhatár* fogalma ír le az NSZK/NDK törésvonal vagy a kelet-közép-európai Habsburg-örökség esetében.¹⁴ Komlosy ugyanakkor a határok átjárhatóságát is demonstrálja a nemzetállami kereteken túlnövő virtuális vagy a globális emberi jogi tér koncepcióival.¹⁵

¹² Baberowski 2019.

¹³ Folbre 2009: 319.

¹⁴ Komlosy 2018: 127–130.

¹⁵ Komlosy 2018: 72–73.

A határhelyzetben lévő területek más narratívákban egyenesen pozitív értéktöltetet kapnak. A térbeli fordulat legjelentősebb németországi képviselője, Karl Schlögel *Európa-szigetcsoport* című könyvében olyan városokat mutat be szubjektív útleírásain keresztül, amelyek több világ határán állva kultúrák közötti kapcsolóként és közvetítőként funkcionáltak. Számos kelet-európai városra, így Odesszára, Nagyváradra vagy Lembergére a második világháború előtt prosperáló polgári kultúra volt jellemző, amely tény a szerző szerint alapvetően kérdőjelezi meg a Nyugat és Kelet közötti határkonstrukciók érvényét. Schlögel szerint határ termékeny feszültséget generál, s ez figyelhető meg a régebbi korszakok határvárosain kívül napjaink autóbazáiraiban, nagykereskedéseiben (így a litván Marjampole településen), amelyeket a magaskultúra lenéz ugyan, ám amelyek inkább testesítenek meg egyfajta európaiságot, mint a kulturális elit konferenciái.¹⁶

Egyes értékelések szerint a jelenlegi tudományos törekvések közül viszont a leginkább az antropocén, valamint a poszthumán értelmezések a leginkább határsértő¹⁷ jellegűek, hiszen minden diszciplináris válaszfalat¹⁸ átlépnek. Az ember természetre gyakorolt hatását és a klímaváltozás okait elemző antropocén történetekben például több idősík és főszereplő egyesül: a föld mint természet története (1), a földi élet, így például az evolúció múltja (2), valamint az ipari társadalom története (3) együtt válik vizsgálat tárgyává, eltüntetve ezzel az ember és természet (és akár a humán- és természettudományok) közötti különbségeket.

Kortárs viták a térbeli fordulat definiálásáról

A történetírásban a módszertani újítást zászlajukra tűző szerzők általában reflektálni szoktak saját elméleti gyökereikre, és historiográfiai hagyományokhoz próbálják kötni magukat. Nincs ez másképp a térbeli fordulat (poszt)modern képviselőivel sem, akik jelenleg is vitákat folytatnak arról, pontosan miben is jelent

¹⁶ Schlögel 2018: 37–40.

¹⁷ Lásd Charles Patterson *Eternal Treblinka* című művét, amelyben a szerző párhuzamot von a holokauszt és az állatok elpusztítása között: a hasonlóságot szerinte a vágóhidak szerkezete, a személytelen és gyors ölés aktusa, az ipari mértékű pusztítás, valamint az áldozatok alacsonyabb rendű élőlényekként való felfogása mutatják. Patterson 2002.

¹⁸ Simon 2020: 189. Egyes szerzők az emberi kultúra és a természet (ezzel együtt a humán- és természettudományok) közötti válaszfal lebontását kifejezetten ellenzik, és veszélyesnek tartják a történettudomány autonómiájára nézve. Az egyik fő kérdés itt az, hogy az új (technológiai, természeti) válságokkal való szembenézést vajon diszciplínák közötti együttműködés vagy a tudományágak közötti határok megszüntetése segíti. Az erről szóló vitához lásd: D'Oro 2020.

újdonságot a történész térbeli tudatossága. A *History and Theory* című folyóirat 2013-ban egy külön számot szentelt a témának. Beat Kümin és Cornelia Osborne bevezető tanulmánya¹⁹ éles kritikával illeti a történetírást, mert az mind ez idáig csak az időt kezelte dinamikus tényezőként, a tereket statikusnak tekintette.²⁰ Ilyen szempontból még az Annales-iskolához köthető Fernand Braudel munkássága sem jelent kivételt, hiszen a területek határai nála is természetileg adottak, természeti akadályok képezik. A szerzőnők szerint az előrelépést a posztmodernhez kötött nyelvi fordulat hozhatja el, s nagy szerepet játszik ebben a diszciplináris újjátásban a feminista földrajz, a testtörténet, a történeti régészet és az építészet, mivel ezek a megközelítések több oldalról mutatják be a terek konstruált jellegét.

Van azonban olyan szerző is, aki kétségbe vonja, hogy az utóbbi évtizedekben bármiféle fordulat ment végbe a történetírás terekhez való viszonyában. A már említett Karl Schlögel egy nemrég megjelent írása szerint a tér és idő viszonyát boncolgató értelmezéseknek már hosszú tradíciója van, s itt a névsor Arisztoteléstől Georg Simmelen át Carl Schmittig terjed. A posztmodern szerzők, például Michel Foucault nem mondanak sokkal többet a régebbi korok történészeinél: a posztmodern határfelfogás ugyanis szintén arra az érvre támaszkodik, hogy minden területi egység történetileg keletkezett, és az idő múlásával változik. Schlögel szerint a történészek nem véletlenül az időt részesítették előnyben a terek helyett (elmarasztalni őket ezért túlzás lenne), hiszen térbeli történéseket is csak lineárisan elbeszélve, tehát az idő tényezőjére támaszkodva képes leírni és az olvasó számára érthetővé tenni a történettudomány.²¹ Ahhoz, hogy egy adott térben (például egy városban) egyszerre zajló folyamatokat teljesen átlássunk, szintetikus (szimultán) látásmódra van szükség, mert egy adott pillanat eseményeit a tér minden, egymástól egyébként távol álló pontjában egyszerre kell érzékelnünk. Ezt az érzékelést pedig csak képek és térképek engedik meg, az írott történészi szövegek nem képesek rá. Éppen ezért Schlögel javaslata nem arra irányul, hogy a határok változékony jellegét emeljük ki (ebben szerinte nem új a térbeli fordulat), hanem hogy olyan új elbeszélési formákat keressünk, amelyek elmoszák a kép és nyelv, statikus és dinamikus, tér és idő közötti határokat; így a szakma sokat tanulhat a filmeket vagy az irodalmat vizsgálva, ahol ezek a választóvonalak rendszerint megszűnnek.²²

¹⁹ Kürmin–Osborne 2013.

²⁰ Hasonló álláspontból indult ki a posztmodern földrajz úttörője, Edward W. Soja, aki szerint a historizmus csupán az idő szempontjait vette figyelembe, ezáltal depolitizálta és semlegesítette a tereket, végső soron láthatatlanná téve a történelem térbeli dimenzióit. Soja 1989: 4–12.

²¹ Schlögel 2019: 29.

²² Schlögel 2019: 34–35.

Egy külön kategóriába tartoznak azok a szerzők, akik vitában állnak a poszt-modernnel, és a terek fizikai, anyagi oldalát tartják döntőnek, ebből kifolyólag a térbeli fordulat jelentőségét is inkább ebben a vonatkozásban ragadják meg. Az újmateriális fordulat hívei (Leif Jerram, Thomas F. Gieryn) elvetik azt a feltételezést, hogy a tereknek elsősorban mi adunk jelentést, és a határok csupán különböző szimbólumok, emberi képzetek lenyomatai (azaz konstrukciók) lennének. Ehelyett úgy látják, hogy a helyek (mint fizikai realitások) alapvető hatást gyakorolnak a történelem szereplőire, és behatárolják cselekvési szabadságukat; például bizonyos tárgyak felett az embernek nincs hatalma, a materiális környezetet (így a lakhatási viszonyokat) pedig nem lehet korlátlanul megváltoztatni.²³ Ráadásul stabil határokkal bíró helyekre szükség van annak érdekében, hogy a társadalom bizonyos intézményeket hitelesnek, igaznak és tekintélynek fogadjon el egy olyan korban, amikor a tudomány intézményeit erőteljes politikai támadások érik.²⁴ Ebben a felfogásban egy jogi, tudományos, politikai intézmény épülete már fizikai valójában tekintélyt parancsol, függetlenül a társadalmi környezettől.

A materiális fordulattal szemben az egyik legújabb hozzászólás 2020-ban jelent meg, e tény mutatja a terekről folyó diskurzus aktuális jellegét. A térbeli kérdések témájában specializálódott Philip Ethington történész szerint a helyeknek, így az intézményeknek nincs önmagukban jelentésük; egy jogi vagy tudományos intézmény hitelességét nem önmagában a fizikai helység adja, hanem az, hogy a társadalom milyen jelentéseket társít hozzájuk. A delphoi jósdának például nem volt attól nagyobb tekintélye az ókorban, mert egy magas hegyen helyezkedett el. A próféciák hitelességének kérdése nem fent dőlt el a magaslaton, hanem lent, a poliszban, ahol viszont meg is lehetett támadni a jóslatot, és újat is lehetett kérni.²⁵ A helyek mindig társadalmilag és kulturálisan szituált területek, amelyek legitimitása könnyen megkérdőjelezhető. Amennyiben a jelentésadást és a társadalmi környezetet nem vesszük figyelembe, úgy nem tudunk különbséget tenni tudományos vagy magukat tudományosnak álcázó intézmények között. Ethington ebben a vonatkozásban a határ fogalmát emeli ki, mint amely nélkülözhetetlen a térbeli analízisekhez. A határ ugyanis az a terület, ahol a helyek megtörténnek. Ez azt jelenti, hogy a fizikai helyek és a társadalom közötti határokon zajlik a terek értékkel, jelentéssel való felruházása.²⁶

²³ Jerram 2013: 415.

²⁴ Gieryn 2018.

²⁵ Ethington 2020: 114–117.

²⁶ Ethington 2020: 124–125.

Úgy gondolom, hogy a határfelfogások különbségeinek értelmezését elősegíti, ha bizonyos historiográfiai irányzatokat elkülönítünk egymástól. A historizmus és a posztmodern egyaránt a határok esszencialista, abszolutizáló felfogásával szemben határozza meg magát, s emiatt többen egyenesen elvi, erkölcsi potenciált tulajdonítanak a historista, más néven „történeti” szemléletnek.²⁷ A két irányzat között viszont egy alapvető különbség, hogy míg a historizmus szerint egy bizonyos dolog (például a nemzet) csak annak történetén keresztül és folyamatos átalakulásában ismerszik meg, addig a posztmodernben nincs dolog, aminek lineárisan el lehetne beszélni a történetét.²⁸ Így érthetővé válik, hogyan lehet egy két világháború közötti történész, így a már említett Kring Miklós vagy Domanovszky Sándor egyszerre a nemzeti határok védelmezője (osztrák történészekkel szemben) és relativizálója (a hazai nacionalista történet szemlélettel ellentétben). Ehhez képest egy posztmodern álláspont újdonsága a határok radikális átlépésében, illetve a határfeszegető elbeszélési formák felé történő orientációban fogható meg.

A historiográfia határai

A történészek által vizsgált határokról áttérve immár a történészek által létrehozott választóvonalakra, külön kiemelhető téma, hogy milyen sáncokat és a professzionális történetírás maga körül.²⁹ Marnie Hughes-Warrington ausztrál történésznő külön könyvet írt arról, hogy a történetírás történetéről író szerzők milyen térmetaforákat használnak elbeszéléseik megteremtésekor. A historiográfia gyakran ír bizonyos módszertani iskolák kapcsán „előrelépésről” (egy korábbi iskolához képest), mintha a történetírás története egy egyenes út lenne, amelyről a történésznek nem tanácsos letérnie. A térmetaforák arra szolgálnak a történész elbeszélésében, hogy stabilizálják a történetírás határait, és kirekesszék az oda

²⁷ A történeti gondolkodásnak általában véve morális, sőt politikai fontosságot tulajdonít: Snyder 2019. A természetes életterekben gondolkodó német Volksgeschichte hagyományával szemben a tereket historizáló értelmezések mellett teszi le a voksát Gerd Schwerhoff német történész: Schwerhoff 2013: 431. Ezzel szemben mások a historizmust és a historizálás eljárását elégtelennek tartják az aktuális válságok (digitális, környezeti kihívások, a menekültkérdés) értelmezéséhez, így nem tulajdonítanak automatikusan pozitív jelentést a historizmusnak. E szerzők úgy érvelnek, hogy az időbeli folytonosságot hangsúlyozó és nemzeti alapú historizmus nem képes elégséges értelmezési keretet nyújtani olyan jövőbeli katasztrófákhoz, amelyek precedens nélküliek (tehát a történeti folytonosságon belül értelmezhetetlenek, felfoghatatlanok) és globális jellegűek. Ehhez az állásponthoz lásd: Norton–Donnelly 2020; Simon 2020.

²⁸ Ezt a különbséget szemléletesen mutatja be: Simon 2019.

²⁹ A historiográfia határaihoz lásd még: Erős 2014.

nem illő, rivális történeteket.³⁰ A történész a történetírással a múlt „épületét” vagy „emlékművét” védi a rombolástól, azaz a nem megfelelő értelmezésektől. A határok felhúzása azonban könnyen az álláspontok megmerevedéséhez és a tudományos munka etikai vonatkozásainak figyelmen kívül hagyásához vezethet. A szerzőnk szerint ezek a határok a valóságban korántsem olyan stabilak: bár a történelem topográfiája tele van határmetaforákkal, ezek összekuszáltak és vitathatók, ennek felismerése pedig a múlttal kapcsolatos etikai választás szabadságát és terhét hozza magával.³¹ A könyv a historiográfia-írás számára azt javasolja, hogy a történészek mellett filmkészítők, (kép)regényírók, zenészek vagy épp játékfejlesztők koncepcióit is tanulmányozza, hiszen így elkerülheti az aktív történész vs. passzív olvasói közeg képeinek megkonstruálását, és rámutathat a történelmet csínálók, illetve fogyasztók sokféleségére.³²

Más példák alapján azt a kérdést is fel lehet tenni, mennyit ér önmagában a térbeli tudatosság, tágabb értelemben az elméleti tájékozottság – mert előfordul az is, hogy a határok konstruált jellegére való odafigyelés nem feltétlenül eredményez nyitottabb tudományos álláspontot. John Lewis Gaddis diplomáciatörténész arról írt könyvet, hogy a történészek miként térképezik fel a múlt köd borította táját, és hogy szerinte milyen térmetaforákkal lehet leírni a történészi munkát. Álláspontja nyitott a természettudományok felé, és rendkívül zárt a társadalomtudományok irányában. Gaddis szerint az evolúciós biológia és a paleontológia a történettudományokhoz hasonlóan nem laboratóriumokban, hanem gondolat kísérletekkel jut tudományos eredményekhez, tehát pár különbséget leszámítva rokontudományokról van szó.³³ Ezzel szemben a társadalomtudományok létrejöttük óta ugyanabba a hibába esnek, azaz egyetlen változóval magyaráznak minden eseményt, hogy könnyebb legyen jósolniuk.³⁴ Gaddis műve arra is jó példa, hogy a történészek nemcsak a publikummal, hanem más tudományokkal szemben is határokat húznak történelemmel kapcsolatos elképzeléseik alátámasztása érdekében.

³⁰ Hughes-Warrington 2013: 27.

³¹ Hughes-Warrington 2013: 86. Ebből adódik, hogy a történetírásban a revíziók, azaz egy adott téma átértelmezései nem szükségszerűen, progresszív módon és lineáris formában követik egymást – nem következnek be automatikusan, például a feltárt levéltári anyag bővülésével párhuzamosan.

³² Hughes-Warrington 2013: 90.

³³ Gaddis 2002: 40–41. A szerző szerint a természettudományos múzeumokban kiállított őslények sem valódiak, a látogatók mégis elfogadják a rekonstrukció hitelességét.

³⁴ Gaddis 2002: 56.

A történetírás határai közül meg lehet még említeni a nemzeti, politikai és eszmetörténeti, valamint a nemi különbségek fenntartását szolgáló ütközőzónákat, jóllehet arról eltérő vélemények vannak, melyik válaszfal mennyire játszik fontos szerepet. Herman Paul szerint a 19. századi történeti professzionalizáció nem csupán szakmai szempontok érvényesítését jelentette, és nem csak az válhatott szaktörténésszé, aki egyetemesen elfogadott módszertani minimum normákat tett magáévá.³⁵ Az első történeti kézikönyvek inkább egyfajta kritikai *ethoszt*, a tekintélyekkel szembeni szkeptikus *attitűdöt* követeltek meg a forráskutató történéstől, mint egy módszertani minimumot. A szakmába való befogadást és a történeti céhből való kizárást pedig legalább annyira meghatározták a társadalmi tényezők, mint a professzionális vonatkozások. Herman Paul Leopold von Ranke példáját említi ezzel kapcsolatban, aki Harry Bresslau nevű, zsidó vallású tanítványának azt tanácsolta, váltson protestantizmusra, ha szakmai karrierre pályázik.³⁶

A teljes képhez hozzátartozik, hogy egyes újabb értékelések szerint ezek a – kirekesztő – határok létfontosságúak a történeti szakma integritásának védelme érdekében. Antoon de Baets 2019-ben megjelent művében a történészeket érő politikai támadások és cenzúrák történetét dolgozta fel, és különösen arra kereste a választ, mit tehet (milyen határokat húzhat) a történet a politikai hatalommal szemben. Szerinte demokráciákban és autoriter rendszerekben egyaránt létfontosságú, hogy a politika által megbélyegzett szakember mellett kollégái nyilvánosan felsorakozzanak petíciók, tüntetések vagy állásfoglalások által.³⁷ A szerző historiográfiai példák alapján arra a következtetésre jut, hogy rövid távon ugyan legtöbbször kicsi vagy semmilyen kézzelfogható hatása nincs az ellenállásnak, hosszabb távon a történeti szakma integritásának tradíciója múlhat a morális kiálláson.³⁸

A történetírás tehát választóvonalakat konstruál, ezeket az árkokat azonban folytonos kihívás éri szakmán kívülről és belülről egyaránt. A következőkben két olyan historiográfiai jelenséget mutatok be, ahol a határsértés kérdése erősen felvetődik: az emigráns és a globális történetírás eseteit.

³⁵ Paul 2016: 11. Herman Paul arra is hoz példákat, hogy egyes történészek annak ellenére is a szakmai cég tagjai maradhattak, hogy módszertanukat alapvető és elutasító jellegű bírálatok érték egyes szaktársaik részéről.

³⁶ Paul 2016: 12–13.

³⁷ De Baets 2019: 141.

³⁸ De Baets 2019: 142–143.

Határsértő történészek története

Az emigráció kifejezés elsősorban a hely dimenziójára utal. A nemzeti határt át-lépő történész megszokott helyét idegenre cseréli, ami új térérzékelést von maga után. Peter Burke egy újabb monográfiája szerint az emigránsok olyan kritikai szemléletet hozhatnak magukkal a befogadó országokba, amellyel egész tudományágakat képesek újragondoltatni vagy épp a semmiből megalapítani. Szerin-te Angliában emigránsoknak köszönhetően lett komoly művészettörténet (Aby Warburg), szociológia és antropológia. Az Egyesült Államokban Európából elül-dözött történésznő (Gerda Lerner) hozta létre az első nőtörténeti tanszéket.³⁹ A hazájából száműzött vagy önkéntes módon emigráló személy a fizikai távolság mellé érzelmi távolsággal is fel van vértézve, ezért mind a befogadó, mind az elha-gyott ország kultúráját, történelmét képes kritikusan szemlélni. A *deprovincializá-ció* mint pozitív értékkel felruházott fogalom végig kulcsszerepet kap a könyvben. Más államok üldözöttei a dolgokat olyan új szemszögből képesek megfigyelni, és olyan tudást tudnak a hazai tudományos vérkeringésbe bekapcsolni, amellyel glo-bális perspektívái nyílhatnak egy-egy diszciplínának. Az absztraktabb, Burke által „németes”-nek nevezett megközelítés így találkozott az angolszász empiricizmus-sal, amelynek köszönhetően a művészetelmélet vagy a pszichoanalízis egyre elfo-gadottabbá vált Nyugaton.⁴⁰ Azok az országok, amelyek nagy számban üldöztek el tudósokat politikai vagy vallási alapon, provincializálódtak, tudományos rangsor-ban hátrébb kerültek Burke ítélete szerint.

Peter Burke megközelítését árnyalja Stefan Berger és Antoon de Baets, amikor óvatosságra intenek az emigráns történészek megítélésével kapcsolatban. Szerin-tük számos esetben megfigyelhető, hogy az emigráció nem eredményez nyitott-ságot, esetleg új témákkal, műfajokkal való kísérletezést: példaként az 1917 után emigráló orosz történészeket említik, akik az eurázsiai történetiszemlélet kidolgo-zásában játszottak fontos szerepet, amely inkább bezárkózó nacionalista jelleg-éről ismert, mint transznacionális nyitottságáról.⁴¹ Az emigrációban bezárkózó történészek esete így azt mutatja, hogy a valós határok átlépése nem feltétlenül eredményezi a mentális választóvonalak, emlékezeti keretek elhagyását, azaz az emlékezet nem feltétlenül kötődik helyekhez.

³⁹ Burke 2017: 151.

⁴⁰ Burke 2017: 164–166.

⁴¹ Berger – De Baets 2016.

Globális történetírás-történetek és dekonstrukciójuk

A globalizáció definíciói általában magukban foglalják a határok elmosódásának jelenségét, a problémakör pedig a historiográfiaírást sem hagyta érintetlenül. Az újabb historiográfiai összefoglalók egyik dilemmája ezzel összefüggésben, hogy miként haladják meg az eurocentrikus nézőpontot, amely a 19. századi német historizmust és annak recepcióját állította középpontba. A globális nézőpontú szerzők inkább azt hangsúlyozzák, hogy a Ranke-iskola recepciója nem volt egységes, így a történetírás modernizációja is heterogén módon zajlott le.

Ezzel együtt viszont több historiográfus (így Eckhart Fuchs, újabban Daniel Woolf) megjegyzi, hogy a történetírás történetei szükségképpen Európa-centrikusak kell hogy legyenek, mert a történetírás tudománnyá válása ezen a kontinensen következett be, s az európai modernség feladása egyben a történelem tudományos jellegének tagadását is jelentené. Míg Eckhardt Fuchs ezt a félig megengedő álláspontot „szoft eurocentrizmusnak” nevezi,⁴² Daniel Woolf határozottabban fogalmaz egy közelmúltban megjelent, globális látókörű összefoglalójában. Ő úgy látja, az európai történetírás története fontosabb (és így továbbra is kitüntetett figyelemben kell részesíteni), mint más kontinenseké. Mivel a 19. századi európai professzionalizmus globálisan is uralkodóvá vált, jelentőségében lekörözi az Európán kívüli történetírásokat.⁴³ Az európai történészek módszertani szempontból keveset vettek át az Európán kívüli népek történetírásából (az átvétel inkább fordítva történt), a más kontinenseken írt történeti munkákkal való szembesülésük/találkozásuk inkább identitásépítés vonatkozásában volt lényeges, hiszen az „idegenek” történetfelfogásához képest határolták el saját, európai alapú világtételeiket.⁴⁴

⁴² Fuchs 2001.

⁴³ Woolf 2019: 5–8.

⁴⁴ Daniel Woolf ugyanakkor arra is kitér, hogy a Thomas Kuhn-féle paradigmaelméletnek a historiográfiában való alkalmazása (például a professzionalizmus paradigmájának középpontba állítása) az előnyök mellett hátrányokkal is jár. A Kuhn-modell alkalmazásának köszönhető ugyan, hogy a tudományt már nem töretlen és egyenes vonalú fejlődésnek tekintjük, s figyelembe vesszük a mindenkori kutatások társadalmi, kulturális dimenzióit is. Ám ha csupán az egyes paradigmaváltásokban jelentős szerepet játszó történettudósokra koncentrálunk a historiográfia vizsgálatakor, akkor nagy számban maradnak ki elbeszéléseinkből például az Európán kívüli szerzők és a nők. Woolf 2019: 238–239. Ezáltal fennáll a veszély, hogy a historiográfiaírás is hozzájárul a nők és az Európa határain túl alkotó történetírók láthatatlanná válásához, ami etikai kérdéseket vet fel. A paradigma fogalmának alkalmazhatóságához újabban lásd még: Domanska 2020: 186–187.

A globális szemléletű történeteket elemzi kritikusan Franz Leander Fillafer történész. Ő arra hívja fel a figyelmet, hogy bár az utóbbi évtizedekben a nemzeti narratívákat a történetírás megkérdőjelezte és dekonstruálta, a nemzeti látószög pozitív alternatívájaként ajánlott globális történelemszemlélet fogalmai, politikai vonatkozásai már sokkal ritkábban tárgyai kritikai reflexióknak.⁴⁵ Fillafer a felvilágosodás egyetemes történeteitől kiindulva veszi sorra a világnak egységes múltat tulajdonító narratívákat. Szerinte a 18–19. századtól kezdve alapfeltevése a globális felfogásnak, hogy a történelmi események között térbeli kapcsolat van, ráadásul a történelem visszafordíthatatlanul a különböző múltak egységesítése felé halad. Erre az értelmezési tradícióra támaszkodnak napjaink globális szemléletű történetei is. A globális történetírás a szerző szerint alapvetően négy célt szolgál: 1. A történészek reagálni tudnak a multipoláris világ átalakuló hatalmi viszonyaira. 2. A sokszínű egyetemi hallgatóság elvárásainak jobban meg tudnak felelni. 3. A történészek védelmükbe vehetik az akadémikus történetírást, mondván, az lépést tart a demokratizálódással. 4. A tudomány fragmentációjával könnyebb szembenézni, ha egy átfogó (globális) keretben tárgyaljuk a történelmet és a tudomány fejlődését.⁴⁶ Fillafer szerint ezt a történelemszemléletet azonban több elfogultság is jellemzi. A globális történetek által alkalmazott olyan kifejezések, mint a „világméretű hálózatok” (*worldwide webs*), „kapcsolatok” (*connections*) vagy a tudás „áramlása” (*flow*), „keringése” (*circulation*), azt feltételezik, hogy az egyes területek, kultúrák és korszakok közötti kapcsolatok (tudásáramlás, tudásátvétel) javarészt problémamentesek. Ezáltal a történész mentesül a felelősség alól, hogy felfedje azokat a strukturális töréseket, blokkokat és korlátokat, amelyek megnehezítik vagy egyenesen ellehetetlenítik az egymásra hatásokat, kultúrák közötti párbeszédet.⁴⁷ A szerző szerint az „összekapcsolhatóság” (*connectivity*) fogalmának *de-esszencializálására* lenne szükség, és a kultúrák közötti félrefordítások, félreértések, kisajátítások történetére kellene fókuszálni. E kutatási programnak a historiográfia területén való kamatoztatása értelmezésében azt jelentheti, hogy a történetírás történetében nem önmagával azonos jelentésű paradigmák, irányok maradéktalan érvényesülését feltételezzük, hanem a félreértések, átértelmezések, eklekticizmusok, diskurzusok és az ezeket befolyásoló hatalmi viszonyok történetét is figyelemben részesítjük.⁴⁸

⁴⁵ Fillafer 2017: 3.

⁴⁶ Fillafer 2017: 26.

⁴⁷ Fillafer 2017: 28–29.

⁴⁸ Az egyik gyakori értelmezési vita Leopold von Ranke híres „wie es eigentlich gewesen” kijelentése körül zajlott/zajlik, amelyet többen egy természettudományos objektivitásra törekvő, pozitivisták munkaprogramként olvasnak, míg mások a benne rejlő esetlegességre

A historiográfia mint határtudomány

A bergsoni iskolához tartozó filozófus, Vladimir Jankélévitch szerint az irónia azt jelenti, hogy a dolgokat eltávolítjuk magunktól, definíciós műveletek során körbezárjuk és – legalábbis ideiglenesen – kijelöljük a tárgyak határait: „az irónia tehát abban áll, hogy minden oldalról körbezárjuk a dolgot, bekerítjük, és az összes elemet egybegyűjtve teljes körűen meghatározzuk. Az irónia nem más, mint hogy tudjuk, a szigetek nem kontinensek, és a tavak sem óceánok; a hajós, aki egy napon visszatér a kiindulási pontjára, megtanulja, hogy a Föld egyszerű golyóbis, és hogy a világ nem végtelen.”⁴⁹ Ilyen értelemben a historiográfia az ironikus határtudomány státuszára törekszik, amely fogalmi konstrukciókkal határol el egymástól értelmezési tradíciókat és történeti jelenségeket. A fogalmai – címkéi – (például: professzionalizmus, társadalomtörténet, szellemtörténet, historizmus) azonban hangsúlyozottan konstrukciók, azaz nem normatív erejűek, ugyanis érvényüket számos módon relativizálni lehet.

E historiográfia áttekintés alapján úgy gondolom, hogy a határok integráns részei a tudományos munkának, tágabban pedig a világról alkotott elképzeléseknek – ez önmagában sem pozitív, sem negatív jelentésű megfigyelés, a határok értékelése tehát mindenképp diskurzustól függ. Az a felismerés tudományos és elvi jelentőséggel is bír a történeti ethosz⁵⁰ számára, hogy ezek a választóvonalak mindig szituáltak, átléphetők, konstruáltak; fenntartásuk és megsértésük tehát egyaránt aktív cselekvést feltételez.

Hivatkozott irodalom

- Andrén, Mats – Lindkvist, Thomas (eds.) 2017: *Cultural Borders of Europe: Narratives, Concepts and Practices in the Present and the Past*. New York – Oxford. (<https://doi.org/10.2307/j.ctvw04dv9> – letöltés: 2022. április 24.)
- Baberowski, Jörg 2019: *Az erőszak terei*. Budapest.
- Berger, Stefan – De Baets, Antoon 2016: Reflections on Exile Historiography. *Storia della Storiografia* (69.) 1. 11–26.

és a szubjektív vonatkozásokra irányítják a figyelmet: Vierhaus 1977. Az, hogy egy adott történetíró melyik értelmezést választja, a történetíró nézeteiről legalább annyira (vagy jobban) árulkodik, mint Rankééról.

⁴⁹ Jankélévitch 2018: 35–36.

⁵⁰ Helgesson–Svenungsson (eds.) 2018.

- Burke, Peter 2017: *Exiles and Expatriates in the History of Knowledge, 1500–2000*. Massachusetts. (<https://doi.org/10.2307/j.ctv102bczp> – letöltés: 2022. április 24.)
- Canetti, Elias 1985: *Káprázat*. Budapest.
- D’Oro, Giuseppina 2020: In Defence of a Humanistically Oriented Historiography. The Nature/Culture Distinction at the Time of the Anthropocene. In: Jouni-Matti Kuukkanen (ed.): *Philosophy of History. Twenty-First-Century Perspectives*. London, 216–236. (<https://doi.org/10.5040/9781350111875.0019> – letöltés: 2022. április 24.)
- De Baets, Antoon 2019: *Crimes Against History*. New York – London. (<https://doi.org/10.4324/9780203701171> – letöltés: 2022. április 24.)
- Domanovszky Sándor 1908: Weltgeschichte. Hrsg. von Hans F. Helmolt. I–IX. Bd. Leipzig, Wien, 1899–1907. *Századok* (42.) 7. 615–636.
- Domanovszky, Alexander 1920: Die historischen Rechte Ungarns auf Westungarn. *Pester Llyod (Abendblatt)* (67.) 69. Március 20.
- Domanska, Ewa 2020: The Paradigm-Shift in the Contemporary Humanities and Social Sciences. In: Jouni-Matti Kuukkanen (ed.): *Philosophy of History. Twenty-First-Century Perspectives*. London, 180–197. (<https://doi.org/10.5040/9781350111875.0017> – letöltés: 2022. április 24.)
- Erős Vilmos 2014: Falak és határok a historiográfiában (avagy omnis determinatio...). In: Buhály Attila – Reszler Gábor – Szoboszlai György (szerk.): *Falak és választóvonalak a történelemben*. Nyíregyháza, 283–298.
- Erős Vilmos 2015: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest.
- Ethington, Philip J. 2020: Of Boundaries, Places and Situations. *History and Theory* (59.) 1. 103–127. (<https://doi.org/10.1111/hith.12148> – letöltés: 2022. április 24.)
- Fillafer, Franz Leander 2017: A World Connecting? From the Unity of History to Global History. *History and Theory* (56.) 1. 3–37. (<https://doi.org/10.1111/hith.12000> – letöltés: 2022. április 24.)
- Folbre, Nancy 2009: *Greed, Lust and Gender. A History of Economic Ideas*. New York.
- Frey, Dagobert 1929: *Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung*. Augsburg.

- Fuchs, Eckhardt 2001: Provincializing Europe. Historiography as a Transcultural Concept. In: Eckhardt Fuchs – Benedikt Stuchtey (eds.): *Across Cultural Borders: Historiography in Global Perspective*. New York – Toronto – Oxford, 1–25.
- Gaddis, John Lewis 2002: *The Landscape of History. How Historians Map the Past*. Oxford – New York.
- Gasset, José Ortega Y 2019: *A tömegek lázadása*. Budapest.
- Gieryn, Thomas F. 2018: *Truth-Spots. How Places Make People Believe*. Chicago. (<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226562001.001.0001> – letöltés: 2022. április 24.)
- Gyáni Gábor 2010: A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. In: uő: *Az elveszített múlt*. Budapest, 237–265.
- Gyáni Gábor 2020: *A történeti tudás*. Budapest.
- Helgesson, Stefan – Svenungsson, Jayne (eds.) 2018: *The Ethos of History. Time and Responsibility*. New York – Oxford. (<https://doi.org/10.2307/j.ctvw04kkp> – letöltés: 2022. április 24.)
- Hughes-Warrington, Marnie 2013: *Revisionist Histories*. New York. (<https://doi.org/10.4324/9780203769805> – letöltés: 2022. április 24.)
- Jankélévitch, Vladimir 2018: *Az irónia*. Budapest.
- Jerram, Leif 2013: Space: A Useless Category for Historical Analysis. *History and Theory* (52.) 3. 400–419. (<https://doi.org/10.1111/hith.10676> – letöltés: 2022. április 24.)
- Komlosy, Andrea 2018: *Grenzen. Räumliche und soziale Trennlinien im Zeitenlauf*. Wien.
- Kring Miklós 1934: A magyar államhatár kialakulásáról. In: *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4*. Budapest, 3–26.
- Kürmin, Beat – Osborne, Cornelia 2013: At Home and in the Workplace: a Historical Introduction to the „Spatial Turn”. *History and Theory* (52.) 3. 305–318. (<https://doi.org/10.1111/hith.10671> – letöltés: 2022. április 24.)
- Lepetit, Bernard 2004: Tér és történelem. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem*. Budapest, 65–75.
- Mejstrik, Alexander 2006: Welchen Raum braucht Geschichte? Vorstellungen von Räumlichkeit in den Geschichts-, Sozial- und Kulturwissenschaften. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* (17.) 1. 9–64.

- Norton, Claire – Donnelly, Mark 2020: Tales of Im/mobility. Unhistory-ing Migration. In: Jouni-Matti Kuukkanen (ed.): *Philosophy of History. Twenty-First-Century Perspectives*. London, 126–142. (<https://doi.org/10.5040/9781350111875.0013> – letöltés: 2022. április 24.)
- Patterson, Charles 2002: *Eternal Treblinka. Our Treatment of Animals and the Holocaust*. New York.
- Paul, Herman 2016: What Defines a Professional Historian? A Historicizing Model. *Journal of the Philosophy of History* (11.) 2. 1–17. (<https://doi.org/10.1163/18722636-12341322> – letöltés: 2022. április 24.)
- Schlögel, Karl 2018: *Európa-szigetcsoport*. Budapest.
- Schlögel, Karl 2019: Chronotop. Überlegungen zur Räumlichkeit von Geschichte nach dem „spatial turn”. In: Friedrich Wilhelm Graf – Edith Hanke – Barbara Picht (Hgs.): *Geschichte intellektuell: Theoriegeschichtliche Perspektiven*. Tübingen, 19–37.
- Schwerhoff, Gerd 2013: Spaces and the Historians: A Comment From a German Perspective. *History and Theory* (52.) 3. 420–432. (<https://doi.org/10.1111/hith.10677> – letöltés: 2022. április 24.)
- Simon Zoltán Boldizsár 2019: Historicism and Constructionism: Rival Ideas of Historical Change. *History of European Ideas* (45.) 8. 1–20. (<https://doi.org/10.1080/01916599.2019.1653351> – letöltés: 2022. április 24.)
- Simon Zoltán Boldizsár 2020: The Limits of Anthropocene Narratives. *European Journal of Social Theory* (23.) 2. 184–199. (<https://doi.org/10.1177/1368431018799256> – letöltés: 2022. április 24.)
- Snyder, Timothy 2019: *A szabadság felszámolása. Oroszország, Európa, Amerika*. Budapest.
- Soja, Edward W. 1989: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. New York.
- Törő László Dávid 2020: A szellemtörténet kultúrtörténeti vonatkozásai Dagobert Frey és Hans Fehr történészek példáján. *Valóság* (63.) 2. 63–76.
- Vierhaus, Rudolf 1977: Rankes Begriff der historischen Objektivität. In: Reinhart Koselleck – Wolfgang J. Mommsen – Jörn Rüsen (Hgs.): *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft*. München, 63–76.
- Woolf, Daniel 2019: *A Concise History of History. Global Historiography from Antiquity to the Present*. Cambridge. (<https://doi.org/10.1017/9781108550789> – letöltés: 2022. április 24.)

Trianon hangsúly-áthelyeződései. A történeti Magyarország tájainak és városainak megidézése az új határokon belül

Válaszok Trianonra

A recski vasútállomáson fából faragott, stilizált virágmotívumokkal díszített fogadócsarnok várta a vendégeket a harmincas években, mintha csak a háború előtti Tátrában lennének. Parádfürdőn kiteljesedett az illúzió: napozóteraszok, fenyvesekkel teli hegyek, sétányok és a középhegységbe áthelyezett kéktúraútvonal pótolta a magashegység elvesztését.¹ A példa is mutatja, hogy bár a magyar középosztály nem mondott le a revízióról, alkalmazkodott az új államhatárok kínálta lehetőségekhez. Parádfürdő nem egyedi eset. A megkisebbedett Magyarországon számos határon túl rekedt tájtípus, városforma és intézmény kereste helyét. A 19. században megteremtett nemzeti táj, amelynek határait a dualista államberendezkedés fél évszázadon át politikailag is egybefogta, 1920 után nemcsak széttöredezett, de megváltoztak hangsúlyai és csomópontjai is.²

A békeszerződésre adott első és elemi erővel jelentkező reakció a revízió volt.³ A Trianon-évforduló kapcsán napvilágot látott történettudományi munkák sora mutatja be, hogy a korabeli magyar középosztály 1918–19-ben múltó hadi szerencsének látta a csehek, románok, szerbek előrenyomulását.⁴ Egy veszített háborúnak a szomorú befejezéseként érzékelték a történéseket, amit valamiféle kiegyezés követhet majd.⁵ Az 1849-es katasztrófa emléke erősítette a képzetet, hogy a vesztes háború a békében megfordítható.⁶ A revíziós politika számtalan építészeti emlékműben is testet öltött,⁷ de ide sorolható a Klebelsberg-

¹ Vigyázó 1929. A fürdőnek még saját lapja is volt „Mátra: nyaralók, turisták, vendéglátó iparosok lapja (1937)” címmel.

² Keményfi 2017.

³ Horváth 1939.

⁴ Lásd: a Trianon100 kutatócsoport publikációit: <https://trianon100.hu/publikaciok> – letöltés: 2021. február 22.

⁵ Lásd pl.: Révész 2019; Egry 2015.

⁶ Tamáska 2020.

⁷ Kovács 2020.

féle „kultúrfölény”-ideológia is, amely elemi iskolák százait és egyetemeket sorát hozta létre.⁸

A második, ugyancsak széles körben ismert válasz a határon túl született meg, a regionális kisebbségpolitikában. Kós Károlyt idézem: „A régi Magyarország nincs többé számunkra, de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transylvania, vagy bármi nyelven nevezete és nevezi is a világ: feltámadt és van, minthogy volt akkor is, amikor azt hittük, mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs, és csak Magyarország van.”⁹ A transzilvanimus programját Kós építészhez illő tömörséggel fogalmazta meg: munkára, építésre szólította fel a kisebbségi létbe került magyarságot. A kibontakozó transzilvanimus saját építészeti karaktert is feltételezett, amely egyaránt merített volna a magyar, a német és a román hagyományokból.¹⁰ Már az első világháború előtt kiérlelődtek azok a jellegzetes, magasba törő, mégis masszív, a középkori provinciális gótikát megidéző formai jellegzetességek, amelyek 1920 után „erdélyi stílusként” rögzültek a köztudatban.¹¹ A többi utódállamban is találkozunk a nemzetiségek kiegyezését szorgalmazó kisebbségi regionalizmus megfelelőivel, de markáns építészeti karakter nélkül. Ha voltak is erre kísérletek, azok jellemzően az új nemzetállam törekvéseihez igazodtak, mint pl. Kassán a rondokubizmus, majd a modern térhódítása.¹²

Az imént említett kisebbségi önszerveződés és a revízió viszonylag jól kutatott témája Trianon következményeinek. Van azonban egy harmadik válasz is, amely jóval kevésbé közismert: az elszakadt területek szimbolikus és valós tereinek és azok szellemiségének áthelyeződése. Az áthelyeződés sokféle módon megtörténhetett: kezdve a népesség (és szokásainak) vándorlásától az irodalmi helyek áthelyeződésén át (pl. Erdély-irodalom Budapesten) a konkrét építészeti, tájrendezési kérdésekig. Tanulmányomban ez utóbbit fogom bemutatni, azt tehát, hogy az 1920 utáni építkezések, tájrendezési munkák, gazdasági beruházások miként hoztak létre egy párhuzamos nemzeti teret a határ két oldalán, úgymint a Táttra és az Északi-középhegység, az Adriai tengerpart és a Balaton, a fumei és a csepeli kikötő vagy éppen a kényszer-vármegyeszékhelyek kérdése. Nem állítom, hogy a következőkben felidézett helyszínek kizárólag a határon túli helyek szellemiségének áthelyeződéséből születtek volna, csupán azt, hogy 1920 utáni történetükben egy ilyen szerepkört is betöltöttek.

⁸ Romsics 1998; Ujváry 1995; Zeider 2002.

⁹ Kós 1998: 103.

¹⁰ Balogh 1998: 156.; Cseke 1997: 23.

¹¹ Déry 1995; Gall 2019; Fabó–Gall 2013.

¹² Priatková–Pásztor 2012.

Elméleti keretek

Mindenekelőtt fontos hangsúlyozni, hogy jelen tanulmányt a problémafelvetés motiválta, tehát korántsem lezárt témáról van szó.¹³ Tudományterületileg az építészetről, épített környezetről és tájakról szól, de nem az építészettudomány, hanem a humán tudományok nyelvén, a történeti építésztársadalom eszközeivel.¹⁴ Az építésztársadalom célja, hogy a társadalmi és az épített teret egymást feltételező egységként írja le.¹⁵ Noha a fogalom csak néhány évtizede vált általánossá a szociológiában, a társadalomtörténeti kutatásokban a város fizikai megjelenésének tanulmányozása régóta bevett módszertani eszköz.¹⁶

A társadalomtudományok számára az egyik leggyümölcsözőbb megközelítés, ha az építészetet sajátos jelrendszerként értelmezik.¹⁷ Az irányzat egyik klasszikusa, Martin Krampen szerint az építészet kétféleképpen lehet jel: utalhat önmaga jelölőjeként közvetlenül a funkcionális tartalomra (mintegy beburkolva a társadalmi cselekvést), de utalhat időben és térben távoli kultúrákra, értékekre is.¹⁸ Az antik templomot hozza fel példaként, amely eredeti értelmében az ókori görög társadalom építészeti megfogalmazása, s mint ilyen, önmaga eredeti jele. Az építészeti formák azonban túlélhetik az őket létrehozó társadalmi viszonyokat, jelölőké válhatnak. A görög oszloprend egy 19. századi banképületen már a biztonságot, klasszikus eleganciát, a bizalomhoz szükséges történeti patinát jelképezi. Krampen törekvése, hogy megkülönböztesse egymástól az eredeti társadalmi közeget és annak jelbeli másolatát, igen gyümölcsöző kiindulási pont a *genius loci* áthelyeződése kapcsán. Az építészeti forma jelölő funkciója időben és térben kapcsolatokat fejezhet ki, ide értve az elveszett tájak és földrajzi terek iránti kötődést is.

¹³ A témában konferenciát is szerveztem kollégáimmal „Hangsúly-áthelyeződések – *genius loci* 2.” címmel. Szervezők: Térformák Társadalomformák Könyvsorozat és Kutatóműhely, Magyarország Felfedezése Alapítvány, Apór Vilmos Katolikus Főiskola. Vác, 2020. február 28. Szakmai vezetők: Kollár Árpád és Tamáska Máté. A konferencia előadásaiából készülő kötet várható megjelenése 2022. Recenzió a konferenciáról: Pleskovics 2020.

¹⁴ Az építészet, épített környezet, táj kifejezéseket a dolgozatban szinonimaként fogom használni, értve alatta az ember által kialakított mesterséges környezetet, legyen szó táji, városi léptékről vagy akár egyes épületről. Ugyanakkor a belsőépítészeti kérdésekkel már nem foglalkozom.

¹⁵ Tamáska 2020.

¹⁶ Gyáni 2016: 135.

¹⁷ Baumberger 2014.

¹⁸ Krampen 1975: 379.

A Krampen-féle szemiotikai megközelítés implicit feltételezi, hogy az építészet a nyelvhez hasonló szimbólumrendszer.¹⁹ Másfelől azonban látni kell, hogy az építészeti kommunikáció sok tekintetben el is tér a nyelvtől, sokkal stabilabb, állandóbb, a részvevők akaratától függetlenül is jelen van. Végül igen fontos különbség, hogy az építészeti szemiotika megalkotói (építészek) és használói (laikusok) között éles szaktudásbeli határ húzódik. Az alábbiakban ezekkel a kérdésekkel foglalkozom kicsit részletesebben.²⁰

Az építészet relatív stabilitásának tézise az építészetszociológián belül kialakult „társadalmi morfológia” kiindulási pontja is egyben.²¹ Az Émile Durkheim felvetette, de végül Maurice Halbwachs kidolgozta irányzat szerint állandó kölcsönhatás van egy-egy társadalmi csoport nyelvi, illetve építészeti jelekben megmutatkozó cselekvései között.²² A kétféle kódrendszer tehát egymás mellett működik, de ez nem jelenti azt, hogy minden esetben erősítsenek is egymást. Ennek számos oka lehet, de témánk szempontjából kiemelkedően fontos a változások eltérő dinamikája a nyelvi és az építészeti kommunikációban. Főként forradalmak vagy radikális életmódváltozások idején figyelhető meg, hogy az épített környezet nem „tükre”, illetve „burka” a társadalmi életnek, hanem egy korábbi állapotot rögzítő, az átalakulás sebességét fékező nehézségi erő. Ilyen helyzetekben az építészeti környezet az ellenálló csoportok számára a múlt és a stabilitás, illetve a kontinuitás szimbólumává válik.²³ A *genius loci* 1920 utáni áthelyeződése kapcsán különösen fontos látni, hogy az államkeretek gyors összeomlása közepette az épített környezet mint a korábbi államkeret váza felértékelődött a magyarság számára. Sőt, és témánk szempontjából ez az igazán lényeges, egy-egy motívum (pl. erdélyi templom) teljes áttelepítése értelmezhető egyfajta helyreállító, a kontinuitást újra megtaláló, traumafeldolgozó gyakorlatként.

Az épített környezet azonban csak akkor képes stabilitást nyújtani a csoportidentitás számára, ha az építészeti jeleket a társadalom tagjai értelmezni is tudják.²⁴ Az építészetszociológia állítja, hogy a térbeli formák (akárcsak a nyelvet alkotó hangok) önmagukban nem hordoznak jelentést, azt minden esetben a történeti időben formálódó kultúra teremti meg.²⁵ Amit Krampen a társadalmi

¹⁹ Böhm – N. Kovács – Mester 2005.

²⁰ Fischer 2009: 402.; Ankerl 1991: 51.

²¹ Halbwachs 2002.

²² Schroer 2009: 21.

²³ Halbwachs 1991: 127.

²⁴ Ekler 2018.

²⁵ Silke 2015. A kérdést persze árnyalhatja az anyag immanens tulajdonsága, amely kultúrától függetlenül rendezi a teret. A tény, hogy egy „barlang” forma bejárható, míg egy „osz-

funkciót beburkoló építészeti jelnek lát, az nem más, mint a történeti építészet modellje, melyben az építő, az építtető, valamint az épületet szemlélő általános harmadik (társadalmi közeg) egyazon vizuális kultúrában él, az üzeneteket mindenki „anyanyelvi” könnyedséggel dekódolja.²⁶ Szociológiai értelemben tehát azt mondhatjuk, hogy a történeti építészetben a társadalmi térben elfoglalt pozícióhoz normaszzerűen járultak a korszakokként változó, de a laikusok (nem építészek) számára is értelmezhető formai szimbólumok.²⁷ A 20. század ezt a közös építészeti szemiotikát felbomlasztotta. A mai építész társadalom olyan rétegizlést képvisel, amit a laikusok egyáltalán nem vagy csak megkésve tudnak (illetve akarnak) elsajátítani. Bourdieu látásmódját kölcsönözve elmondható, hogy az építészszakma nemcsak szaktudásával, de ízléspreferenciái révén is elkülönül a társadalom többi csoportjától.²⁸ Ez azonban azzal a következménnyel jár, hogy a kortárs építészet „helyes” értelmezése egy szűk csoport privilégiuma marad (másik következménye, hogy az emberek „nem értik” az építészetet). Ezek a problémák valamikor a 20. század elején kezdtek kibontakozni, és a század második felében váltak egyértelművé. Témánk szempontjából tehát 1920 után egy igen érzékeny határterületen vagyunk, amikor az építészet részben még érthető jeleket produkált, miközben egyre markánsabbá vált a szakmai rétegizlés kibontakozása is.²⁹

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az épített környezetet a tanulmányban kommunikációs médiumként értelmezem, amely társadalmi viszonyrendszereket fejez ki, illetve utalásokat és idézeteket tartalmaz. Az építészet azonban a nyelvhez képest fizikálisan stabilabb (egyben rugalmatlanabb) struktúrákat hoz létre. A társadalmi normákat képes egy gyors társadalmi átalakulási folyamatban fenntartani, illetve az átalakulást lassítani, ezáltal a folyamatosság biztonságérzetét nyújtani a vesztesek számára. Végül látni kell, hogy a 20. században az építészet széles körben elfogadott szemiotikai értelmezhetősége megbomlott, az épített környezet „helyes” értékelése a szakértelmiség privilégiumává vált. A következőkben a *genius loci* fogalmára szűkítve igyekszem körvonalazni, mit is kereshetünk voltaképpen a két világháború közti tájakban, városokban és épületekben, amikor a hangsúly-áthelyeződések után kutatunk.

lop” forma körbejárható, más-más módon rendezi maga körül az embereket. Márpedig a térben való elhelyezkedés generálja a további kommunikációs lehetőségeket is. Balogh 1983.

26 Lichtenberger 2011: 117.

27 Gráfik 1988.

28 Bourdieu 2010.

29 Allsopp 1983: 13.

A genius loci és annak áthelyezhetősége

Az építészettudományban a genius loci fogalma Norberg-Schulz³⁰ nevéhez kötődik. Munkássága röviden úgy foglalható össze, hogy az építészetet „költészetként”, hangulatteremtő és identitást teremtő tevékenységként fogta föl. A genius loci eszerint egy értelmezési lehetőség, amely az épített környezetet otthonossá, felismerhetővé, érzelmileg telítetté alakítja.³¹ Az építész tudatosan is alkalmazhat szimbólumokat, hogy tájakra, tradíciókra, kulturális berögződésekre utaljon, ezzel is segítve az otthonteremtést.³² Norberg-Schulz hatására az 1980-as évektől a posztmodern regionalizmus részeként kibontakozott egy irányzat, amely összegyűjtötte, majd kategorizálta, végül a kortárs építészetben felhasználhatóvá tette a genius locit kifejező építészeti karakterelemeket, úgymint pl. a jellegzetes színeket, arányokat, formákat, tetőidomokat, ablakkeretezéseket stb. A posztmodern regionalizmus vallja, hogy ezeknek az elemeknek az alkalmazásával, a „helyi nyelvjárás elsajátításával” aktivizálható a genius loci. A gondolat persze csak annyiban tekinthető újdonságnak, ha tudjuk, hogy a kifutó modern építészeti kánonnal szemben fogalmazódott meg.³³

Valójában a Norberg-Schulz képviselte genius loci egy, a 19. század végén egyszer már széles körben elfogadott gyakorlatot idézett meg. A historizmus korában az építészek számára természetes volt (még ha nem is nevezték genius locinak), hogy az épületek és épületrészek „másolással” kiemelhetők a tájból, és átültethetők más földrajzi környezetbe.³⁴ A 19. századi neostílusok építésze számára a szaktudás legmagasabb formája volt a másolás, a történeti stíluselemek elsajátítása és szabad variálása.³⁵ A historizáló város olyan, mint egy gyűjteményes kert: Itáliából palotákat, Németföldről biedermeier polgári idillt, Franciaországból gótikus katedrálisokat hozott haza és ültetett el a maga urbánus talajába.³⁶ Az építészek, kőművesek ezen igyekezete tökéletesen megfelelt a kor polgári ethoszának. A latinos, keresztény műveltségére büszke polgárság örömmel látta maga körül megelevenedni a tanult tájakat, illetve tanulmányútjainak és turisztikai élményeinek legszebb emlékeit.³⁷

³⁰ Norberg-Schulz 1982.

³¹ Kollár-Tamáská 2019.

³² Vecco 2020.

³³ Simon 2002. Wesselényi-Garay – Köllő 2021.

³⁴ A gondolatért köszönet Wesselényi-Garay Andornak, aki a Trianon hangsúly-áthelyező-dései konferencia vitáján hasonló felvetéssel élt.

³⁵ Hassler-Nerdinger 2010: 30.

³⁶ Sármány 1990.

³⁷ Urry 2012: 45.

A távoli tájak hangulatának építészeti másolása a szórakoztató negyedekben és a nagyobb kiállításokon érte el csúcspontját.³⁸ A számtalan példa közül csak néhány: Bécsben Kis-Velence, Budapesten Isztambul, Chicagóban kairói utca létesült.³⁹ Ugyanennek a gondolatnak tudományosan megalapozott vonulattá képezték a nemzeti táj múltját és történetét megidéző és bejárható makettek, így a millenniumi kiállításon a Néprajzi Falu, Ósbuda Vára vagy Vajdahunyad vára.⁴⁰ A kiállításokon alkalmazott áthelyezések véglegesen szélsőséges gyakorlatot követtek ugyan, de elveikben nem különböztek az eklektika által a mindennapokban alkalmazott módszerektől. Az áthelyezhetőség tekintetében a szecesszió is követte az eklektika hagyományát, csakhogy már nem csupán „építészeti elemekből” válogatott, hanem szinte bármilyen vizuális élményt képesnek érzett építészeti nyelvre fordítani. „Belga-Kongó” őserdei így vándoroltak át Belgium csavaros szecessziós házaira, a népi hímzések Lechner homlokzataira, a gépek szegecselt vaslemezei Otto Wagner, majd nyomában a Vágner fivérek pesti épületeire.⁴¹

Amikor a modern építészet az 1900-as évek elején kezdett kibontakozni, a másolásnak és az áthelyezhetőségnek ez a magától értődő gyakorlata is megkérdőjeleződött. A formálódó modern építészet teoretikusai szerint nem a formák, hanem az elvek szolgálnak tanulságul, nem a történelem során kiérlelt mintákat kell megismételni, hanem az adott kor kívánalmaihoz igazodó racionális építésmódot kell megismerni. A kialakuló modern építészeti kánon (és főként a Bauhaus) paradox módon viszonyult a helyhez. Nemzetközi elveket és univerzális formákat hirdetett, miközben rajongott az eredetiségért. Ez a különös kettőség magyarázza a népi építészet felé fordulást is, ahol még a valódi, a historizmus által meg nem rontott eredetiséget keresték.⁴²

A modern építészeti kánon azonban nem egyik napról a másikra született meg, még ha a 20. század közepén íródott építészettörténeti munkák hajlamosak is úgy ábrázolni a századot, mintha annak minden lépése csakis a modern építészet kibontakozásában megtett úthoz képest nyerne értelmet.⁴³ Az építészek és főként a változásokat lassabban követő megrendelők körében lassú és szerteágazó szellemtörténeti átmenetet figyelhetünk meg. Ezzel magyarázható, hogy 1920

³⁸ Nierhaus 2014: 142.; Székely 2012.

³⁹ Holl 2010; Tamáska 2015: 96.

⁴⁰ Ligetfalvi–Majkó 2017.

⁴¹ Veress 2017.

⁴² Moravánszky 1998: 146.

⁴³ Pevsner 1942: 345.; Major 1960: 233.

után még élt a historizmus gyakorlata és vele a genius loci direkt áthelyezhetőségének a lehetősége is.⁴⁴

A módszertan

Munkámban a műemléki vizsgálatokban alkalmazott települési karakterelemzés módszertanához fordulok segítségül. A karakterelemzés során egy-egy település épített örökségének formai számbavétele történik meg a telek- és utcaformáktól az épületek külső homlokzatdíszítéséig.⁴⁵ A karaktervizsgálatokban feltárt formákat egymással összevetve történeti kapcsolatrendszerekre derülhet fény. Ezek a kapcsolatrendszerek lehetnek tudatosak, tehát valamilyen építőműhely öröksége, de lehetnek véletlenszerűek, a táj és a tájhasználat által determináltak. Végül utalhatnak az építészet mögötti jelentésre, tehát a társadalmi funkcióra, amely létrehozta őket. Az első eset építészettörténeti, a második földrajzi, a harmadik szociológiai szemléletet követel meg.

Mindebből következik, hogy a genius loci áthelyeződése is többféle szinten következhet be. Kereshetünk olyan helyszíneket, emlékműveket, építészeti megoldásokat, amelyek direkt formai átemelése egy-egy határon túli építészeti karakterelemnek, mint pl. az erdélyies református templomok vagy az emlékművek. Kereshetünk továbbá olyan építészeti, tájépítészeti szituációkat, ahol kapcsolat fedezhető fel a látvány alapján, mint pl. az adriai és a balatoni üdülőkörzet között. Végül megragadhatunk társadalmi funkciókat, mint például az elveszett vármegyei közigazgatás áthelyeződése, amely városházák, járásbíróságok, villanegyedek építésében manifesztálódott.

A következőkben elsőként éppen a vármegyei székhelyek áthelyeződését mutatom be mint olyan helyszíneket, ahol a határ egyszerű kényszerhelyzete hozta létre a genius loci áthelyeződését. Ezután a tenger mellék és a hegyvidék áthelyeződését tárgyalom, majd a történeti emlékezet kapcsán különösen fontos műemlékek kérdéskörét. A lista korántsem teljes (gondoljunk csak az egyetemi városokra, a protestáns templomépítészetre, a Trianon-kertekre), ugyanakkor elegendően széles spektrumú ahhoz, hogy a problematikát megvilágíthassuk.

⁴⁴ Pamer 1986: 11.

⁴⁵ Krizsán 2013.

A kényszer vármegyeszékhelyek

Az első helyszín Komárom, a megosztott határváros.⁴⁶ A régi Komárom a 20. század elején Budapest mintájára fejlődött, amikor jórészt állami költségvetési támogatásokból kezdett kétparti várossá válni. Az állami közúti híd felépülte (1892) után néhány éven belül megtörtént a két part (Komárom és Új-Szöny) adminisztratív egyesítése is. A városszerkezet híven követte ezt a folyamatot. A Baross utca hídfője a budapesti Ferenciek teréhez hasonló városkapuvá vált, amelyhez elegáns angolpark csatlakozott. Az egykori hajóácsok és kereskedők lakta Komárom, amely a 19. század végén éppen a budapesti malmok konkurenciája miatt hanyatlott le, a 20. század elején egy új fejlődési pálya előtt állt.⁴⁷

1920-ban az összetartozást szimbolikusan és fizikálisan is kifejező híd hivatalos államhatárrá vált. Ezzel együtt az addig falusias délperti városrésznek kellett kitöltenie a történeti Komárom után maradt igazgatási és szellemi űrt. A megyei tisztviselőréteg jelentős része átköltözött a déli partra, ezzel pedig egyik napról a másikra áthelyeződött a régi Komárom szellemisége is. De vajon áthelyeződött-e a régi Komárom architektúrája?

A húszas-harmincas években felépült villák és az új közintézmények (járásbíróság, gimnázium, városháza, 1. kép)⁴⁸ a korszakban általános neobarokk stílust követték. Az eredeti késő barokk hazánkban egyben a 18. századi újjáépítés stílusa is volt. Ezen belül számtalan réteget figyelhetünk meg, mit pl. a városépítészettől, az egyházi és az arisztokrata barokktól. Miközben a polgárvárosok barokk, copf és rokokó polgárházai viszonylag szerény megfogalmazásúak, az egyház és az arisztokrácia központjaiban egy erősen reprezentatív formanyelv uralkodott.⁴⁹ Mivel (Észak-)Komárom arculatát mindenekelőtt a városi kereskedőréteg és a céhes iparosok (illetve a katonaság) alakították ki, a komáromi barokk praktikus és szerény. Az 1920 utáni Dél-Komárom azonban nem ehhez a szerény örökséghez nyúlt vissza, hanem az arisztokrácia és a nemesség hatalmat kifejező barokk építészettől idézte meg. Komáromban tehát egyrészt az adminisztrációs funkció nyomán beszélhetünk a *genius loci* áthelyeződéséről, másrészt építészetiileg egy általános szellemiségként az „újjáépítés (neo)-barokkja” határozta meg az formálódó városképet.

⁴⁶ A témáról bővebben a PD OTKA (2013–2017) kutatásom publikációiban írtam, amelynek címe „Kettéosztott városok tér- és társadalomszerkezete” volt.

⁴⁷ Klement 2010: 33.; Tamáska 2016.

⁴⁸ Városháza (1929): Grestenberger Ágoston és Árvé Károly. A mai Petőfi Sándor iskola (1926/27): Wälder Gyula.

⁴⁹ Ez a kettősség sokszor egyazon településen belül is érvényesül az egyházi és a polgári város kapcsán, mint pl. Esztergomban, Egerben vagy Vácon.

Más kényszer-vármegyeszékhelyeken is vegyes képet látunk. Bihar vármegye központja Nagyvárad helyett Berettyóújfalu lett. Itt is megindult a tisztviselők ideiglenes áttelepülése, mint ahogyan új közigazgatási intézmények is születtek. Utóbbiakon azonban hiába keressük a nagyváradi szecesszió továbbvitelének igényét.⁵⁰ Érződik ugyanakkor a századforduló „erdélyies” stílusának hatása. A tisztviselőtelep meredek fedélszékes épületei, a laktanya tornya vagy a Leventeház (1927) azt a középkori térdeát idézi meg, amelyet a királyi Magyarországon Erdély városai őriztek meg leginkább, s amely Kós Károly munkái révén „erdélyi” stílusként vonult be a magyar köztudatba. Ezek az épületek tehát az elcsatolt Bihar vármegye hegyvidéki területeinek karakterét hozták be egy alföldies településképpbe.

Miközben Dél-Komárom és Berettyóújfalu korábbi falusias arculatához képest új urbánus szerepkörbe kényszerült, addig Bajának, a csonka Bács-Bodrog vármegye székhelyének adottak voltak városias hagyományai. Az egykori vármegye csücskében ugyan, de hangulatában ugyanazt a dél-alföldi világot képviselte, mint az elszakadt Zombor vagy a némileg távolabbi Szabadka és Zenta. A 19. századi gabonakonjunktúrák itt is létrehozták a maguk historizáló, majd eklektikus és szecessziós épületeit, melyek kényelmesen terülnek szét az alföldi tájban. Bajának ezért „csak” vármegye-házát kellett építenie, amely megidézte a magyar vármegyék fénykorát, a 19. század elejének klasszicizáló stílusát (2. kép).⁵¹ Baja egyéb építkezéseit inkább a „modernizáció” hangsúlyozása jellemzi. Az elveszett délvidéki városok karakterének kidomborítására Bajának igazából nem is volt szüksége, hiszen történeti építészetében hordozta azt. A bácskai *genius loci* itt nem áthelyeződött, hanem átértékelődött. Amit egykor városok láncolata képviselt, azt 1920 után már csak egyetlen megmaradt város, Baja vitte tovább.

A három esetet összevetve látható, hogy az adminisztratív kényszer-vármegyeszékhelyek hangsúly-áthelyeződése elsősorban intenzív építkezéseket hozott. Új városrészek születtek közigazgatási intézményekkel, illetve hivatalnoki lakásokkal. Ennyiben a kényszer-vármegyeszékhelyek valóban áthelyeződései a közigazgatási funkciónak. Ha azonban az épületek szimbolikus üzeneteit igyekszünk kódolni, látható, hogy nem volt elvárás az elveszett város karakterének pontos áthelyezése, másolása. Ehelyett inkább egy általános nemzeti (barokk), esetleg regionális (erdélyi, bácskai) architektúrát vettek mércéül, amely a magyarság egységét hangsúlyozta. Ám ez az időszak sem tartott sokáig, mert a harmincas évektől megjelenő

⁵⁰ Berettyóújfalu építésze a debreceni Csanak József volt, mellette megemlíthető még Scho-ditsch Lajos (vármegye-háza). Megyeri-Pálffy – Maróty 2020.

⁵¹ A volt huszárlaktanyából átalakítva tervezte Münnich Aladár (1923). Baja két világháború között legjelentősebb építésze azonban nem ő, hanem Nagy András volt. Ifj. Nagy 2001: 114.

modern, funkcionista irányzat fokozatosan kiiktatta az elveszett helyekre utaló szimbolikus jelek használatának a lehetőségét is.

A tenger mellék áthelyeződése

Fiume és környéke két szempontból is kitüntetett pontja volt a századforduló magyarságának. Egyrészt gazdasági értelemben ez volt a hazai exportkereskedelem kapuja (főként a gabona miatt), másrészt a Mediterráneum felé irányuló arisztokrata jellegű turizmus helyszíne.⁵² Egyiknek a szerepét 1920 után a dunai szabad kikötő, a másikat a Balaton vette át. A következőkben ezekkel foglalkozom részletesebben.

A fiumei kikötő ügye már a reformkorban világos célként fogalmazódott meg. Kossuth Lajos „Tengerhez magyar. El a tengerhez” című programadó írásában felvázolta az Alföld és a tenger mellék összekapcsolásának programját.⁵³ Fiume a 19. század során a magyar mezőgazdasági export és általában a magyar középhatalmi ambíciók szimbóluma lett. Fiume volt a magyar nemzet dualizmus kori expanziójának sikertörténete, a „korona legszebb ékköve”.⁵⁴ A régi olasz óváros és az új, a dualista államépítés korában felvirágzó tengerparti paloták, illetve a nyaralóövezet elkülönülése a gyarmatosító nagyhatalmak által létrehozott városok mintázatára emlékeztet.⁵⁵ Ezzel kapcsolatban így ír a Borovszky Samu-féle vármegyei monográfia: „Fiumében [...] három részt kell megkülönböztetnünk: az ósdi külsejű, régi olasz jellegű ó-várost, szűk, girbegurba, két-három emeletes házakkal bíró utcáival; az újvárost, mely a tengerpartot foglalja el három, négy-emeletes, modern épületeivel, kikötőjével, pályaudvarával, tárházaival, széles egyenes útvoalával; végül a Karszt lejtőjén az alközségek területét külön vagy apró csoportokban együtt álló kisebb lakóházaival és nyaralóival.”⁵⁶

A város és környékének elvesztése szellemi és gazdasági űrt hagyott maga után, ezért a Horthy-rendszer kiemelt stratégiai feladatának tekintette a tengeri kijárat újbóli megnyitását. Mivel a tenger mellék visszatérésével a legoptimistább revíziós politika sem számolhatott, a dunai kereskedelem felfuttatása jelenthetett kárpótlást. A Bethlen-kormányzat egyik legjelentősebb beruházásaként született meg a csepeli szabad kikötő, amely a magyar gyárakban készült speciális (folyami

⁵² Eszik 2015.

⁵³ Kossuth Lajos összes munkái. Hírlapi cikkei II. 1843–1848. Elérhető az Arcanum adatbázisában – letöltés: 2021. február 23.

⁵⁴ Juhász 2020.

⁵⁵ Kostof 1999: 44.

⁵⁶ Sziklai 1897: o. n.

és tengeri forgalomra is alkalmas) hajók révén a tengeri kereskedelembe is bekapcsolódott volna.⁵⁷ A fiumei és a csepei gabonaraktár hatalmas tömbje, a hozzá vezető vágányok és emelődaruk alkotta ipari táj idézetszerű pontossággal mutatja az elveszett tengeri kijárat pótlásának igényét (3-4. kép).

A tengermellék megidézésének ennél is egyértelműbb aktusa volt a Horthy Miklós-híd (Petőfi-híd) haditengerészeti emlékműve (1937, 5. kép). A talapzat a kormányzó egyik kedvenc hajójának (Novara) orrformáját mutatja, a világítótorony pedig a fiumei világítótorony másolata.⁵⁸ A határon túli területek ilyen jellegű megidézése korántsem volt egyedi eset a korszakban. A leghíresebb másolati emlékmű a Margitszigeten álló zenélő kút, aminek felállításában az erdélyi Teleki Domonkos játszott kiemelkedő szerepet.⁵⁹

A tengermellék szelídebb, a nyaralókultúrát képviselő *genius loci* hagyományának Dél-Pest ipari körzetében nehezen találhattak volna helyet. A mediterrán táj megidezéséhez a Balaton kínálta magát. A táji keretek hasonlóságát nem volt nehéz felfedezni, hiszen a turizmusban oly fontos szerepet játszó, Fiuméba tartó Déli Vasút a tó partján futott. A déli part racionálisan szervezett, négyzetes utcaszerkezetű nyaralótelepei ennek a vasút által képviselt mérnökszemléletnek, illetve ipari kapitalizmusnak a települési kivetülése. Természetesen a Balatont nem az 1920 utáni nemzedék fedezte fel, de a két világháború közti időszakban felerősödött a „mediterrán hangulat” iránti fogékonyság.⁶⁰ A Déli Vasút mérnöke, Neő Ákos olasz villákra emlékeztető indóházakat tervezett, amelyek közül a bélatelepi a legsikerültebb (6. kép).⁶¹ Ugyanebben az időben átalakult a Balaton arculata is. A kövezett sétányok, vitorlaskikötők és a vízbe benyúló mólók egy megszeliidített, illetve technicizált tájat formáltak, olyan látványt, amelyet Fiume kapcsán már megszokhattak az utazók.⁶² A balatoni turizmus felfutását segítette Cholnoky Jenő tudományos népszerűsítő munkája is, amelyben előszeretettel használt tengeri metaforákat: „A homokkőhegység Riviéráján gyönyörű hely az Ábrahám-szőlők lejtője.” Máshol: „Nagyszerű látványok ezek! Menjünk föl a boglári Várhegy keleti oldalára. Végig tekinthetünk Lelle felé a turzáson s mögötte látjuk a lagunát, a Lellei-berket.”⁶³ A nyaralótelepek építészetében is visszaköszön a tengermellék,

⁵⁷ Cseh 2018: 46.

⁵⁸ Adatforrás: Köztérkép internetes lexikon: <https://www.kozterkep.hu/3371> – letöltés: 2021. február 24. Bejegyzés Potó 1989 nyomán.

⁵⁹ Uo. <https://www.kozterkep.hu/2877/bodor-kut> – letöltés: 2021. február 24.

⁶⁰ Szabó 2011.

⁶¹ Kubinszky–Gombár 1989: 83.

⁶² Wettstein 2013.

⁶³ Cholnoky 1936: o. n.

még akkor is, ha tudjuk, itt nem egy speciális adriai stílusról, hanem általában egy könnyed, díszített, erkélyekkel, verandákkal, előkertekkel teli általános „nyaraló-hangulatról” beszélhetünk. Az elveszett Mediterránuemot a kertek növényzete is megidézhetette: a szőlőskertek és gyümölcsfák, a ház elé ültetett mandula- vagy a fügefá.

Hegyvidék

1920 után Magyarország gyakorlatilag hegyvidék nélkül maradt. A 19. századi nemzeti táji narratívákban a hegyvidéknek legalább három jellegzetes identitásformája azonosítható. Az első az arisztokrácia tájhasználat, amely az erdőkben (többek között a Keleti-Kárpátokban) tágas vadászterületeket tartott fenn.⁶⁴ A második a polgári jellegű hegyvidék, elsősorban a Tátra, amely hazánkban a modernitásban gyökerező ideális kirándulótáj modelljévé vált.⁶⁵ A harmadik érdeklődési terület a néprajz. Noha a magyarság alapvetően a medence közepének alacsonyabb térszínein tömörült, létrejött néhány olyan kultúráj, így például a Palócföld, Kalotaszeg és Székelyföld, ahol montán elemeket felmutató tájhasználat és néprajzi jelleg alakult ki.⁶⁶ Ezek a hegyvidéki táji atmoszférák 1920 után áthelyeződtek az Északi-középhegység vidékére.

Mivel leglátványosabb a hegyi turizmus délre helyeződése volt, ezzel érdemes kicsit bővebben foglalkozni. A Tátra-kultusz kialakulásában – akárcsak Fiume esetében – egy alapvetően gazdasági céllal létrehozott vasútvonal, a Kassa–Odenberg (Bohumin) jelentette az első lépést.⁶⁷ Nem sokkal a vasút megnyitása után, 1873-ban megalakult a Magyarországi Kárpát Egyesület (MKE). Elsősége okán a Tátra (különösen Ótátrafűred) fejlődése mintaértékűvé vált, aminek a mintájára kezdték megszervezni az ország turistaéletét a 19. század végétől.⁶⁸ A hegyi kirándulósport és a köré szerveződő egyesületek a 19. századi polgárság elhagyott tájakat preferáló esztétikai értékítéletét éppúgy kifejezték, mint az elzárt területekre való rácsodálkozás élményét (nyitott síkvidék – zárt hegyvidék).⁶⁹

⁶⁴ Kaposi 2014: 173.

⁶⁵ Jusztin 2006: 189. A turizmus szemiotikai elméletét lásd: MaCannell 1999, összefoglalja: Pusztai 2010.

⁶⁶ Kósa 1998: 302.

⁶⁷ Nagy 1996.

⁶⁸ Az MKE-ből kivált Magyar Turista Egyesület (1891) országos hálózatra törekedett, de már ekkor megfigyelhető, hogy a Budapest környéki hegyekben különösen aktív volt, így pl. Dobogókőn vagy Galyatetőn modern turistaházat épített. Szabó 2011: 79.

⁶⁹ Dabrowski 2006: 557.

A századfordulós polgárság életében oly fontos régiót 1920 után mindenképpen pótolni kellett, annál is inkább, mert a két világháború közti társadalmi berendezkedés gerincét adó réteg igényeiről volt szó.⁷⁰ „A »hegyek nélkül maradt turisták«, ahogy a Turisták Lapjának cikkírója kesereg, be kellett, hogy érjék középhegységeinkkel.”⁷¹ A két világháború között gyors ütemben fejlesztették a bevezetőben említett Parádfürdő mellett Galyatetőt és Lillafüredet is. Noha a Mátrában és a Bükkben a táji keretek jóval szelídebbek, mint a Magas-Kárpátokban, az építészeti karakter (az „alpesi” fafaragások, a romantikus, már-már mesebeli tornyokkal teli megformálás) előhívja Ótátrafüred emlékét. Az illúziót csak fokozza az olyan táji elemek párhuzama, mint pl. a Hámori-tó és a Csorba-tó (7–8. kép).

A hegyvidék arisztokratikus használatának változása, a hegyi vadászterületek átköltözése a polgári turizmushoz képest kevésbé látványos volt ugyan, de szintén jól dokumentálható. Itt csak az Aggteleki-karszt területén fekvő Derenk falu felszámolását említem meg, ahol 1943-ban kormányzói vadászterületként medvéskertet kívántak kialakítani. A falu teljes határát kártalanítás mellett kisajátították, a házakat szétbontották és a folyóvölgyi településekre szállították át.⁷²

Végül a néprajzi tájak áthelyeződésére lehet példa Hollókő és környéke.⁷³ Hollókő néprajzi felértékelődése nem volt előzmények nélküli, hiszen része a palóc nagytájnak. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a századforduló népi építészeti irodalmában a palóc építészet kevésbé hangsúlyos, szemben a Székelyfölddel vagy Kalotaszeggel.⁷⁴ 1920 után azonban a helyzet megváltozott, a korabeli értelmiség felfedezte a dombok közt fekvő község építészeti értékeit. Ez a felfedezés persze nem korlátozódott Hollókőre. Általában is megfigyelhető, hogy a két világháború közti építésznevezeték a megmaradt tájak felé fordult. Az az archaikus építészeti tudás, amelyet korábban Erdéllyel azonosítottak, most általában kiterjedt az eklektika által nem érintett, vasúttól távoli paraszti világ emlékeire.⁷⁵

Műemlékek

Történeti okokkal magyarázható, hogy a műemlékekben leggazdagabb régiók elsősorban a Magyar Királyság peremvidégein helyezkedtek el. 1920 után meg-

⁷⁰ Bódy 2020.

⁷¹ Juszti 2006: 199.

⁷² A falu felszámolása a hazai nemzetiségek történetében is jelentős állomás, mert Derenk volt az egyetlen lengyel többségű falu a trianoni Magyarországon. Csontos é. n.

⁷³ Harlov-Csörtán 2019: 119.

⁷⁴ Déry 1995.

⁷⁵ Hámori 2004: 5.

figyelhető a műemléki jelleg áthelyeződése, egyrészt földrajzilag, másrészt hangsúlyjaiban. Földrajzilag annyiban, hogy a peremvidék középkori alapokon nyugvó városai helyett a 18. századi barokk újjáépítés során fejlődő terület került az érdeklődés középpontjába. A másik szembeötlő változás, hogy a megmaradt területeken a már elpusztult, de régészetiileg még kibontható, illetve rekonstruálható emlékek felé fordult a figyelem.

A hazai tájrepresentációkban a két világháború közt megfigyelhető a Szepesség és a Királyföld „lehúzódnása” az úgynevezett vásárvonalra, a Vác, Hatvan, Eger, Miskolc kijelölte városláncolatra. Ezzel együtt a műemléki szemlélet is átalakulóban volt, a középkor helyett a barokk, különösen az egyházi barokk építészet kapott nagyobb figyelmet.⁷⁶ Az átrendeződés leginkább szembeötlő példája Kassa és Miskolc. Az iparáról neves borsodi megyeszékhely történeti értékei 1920 után váltak országos jelentőségűvé. Művészek örökítették meg az óváros szegényes, de történeti múlttal teli utcáit.⁷⁷ A hely szellemének áthelyeződése kapcsán kétségkívül az új „deszkatemplom” a legbeszédesebb, amely erdélyies (illetve általában „kárpáti”) hatást céloz meg. A korabeli református templomépítészetben amúgy is jelen lévő erdélyi hagyomány a városban különösen erős szemiotikai utalást kapott azáltal, hogy Miskolc a megmaradt hegyvidék kapuja lett.⁷⁸

Míg keleten Kassát, nyugaton Pozsonyt kellett pótolni, legalábbis műemléki értelemben. Sopron 19. századi urbanizációját tekintve nem vetekedhetett Pozsonnyal, de a városképp gazdagsága okán igen. Ráadásul a soproni Tűztorony látványbeli és hangulati párhuzamot alkotott a pozsonyi Szent Mihály-kapuvall. Itt nem arról van szó, hogy Sopron megörökölte volna Pozsony pozícióját, csupán arról, hogy két, a Bécsi-medencével intenzív építészeti kapcsolatot ápoló város közül az egyik továbbra is megmaradt, műemlékileg kutatható és bemutatatható volt a magyar szakemberek számára. A nyugati határ régióban máshol is megfigyelhető, hogy műemléki helyek duplumai jöttek létre, így a főúri rezidencia Kismarton és Fertőd vagy a középkori architektúrájú kisvárosok Ruszt és Kőszeg esetében.

A műemléki városok átrendeződésénél is lényegesebb változást hozott a régészeti lehetőségek felismerése az elveszett középkori (illetve antik) múlt bemutatásának

⁷⁶ Ezzel kapcsolatban kiemelkedő jelentőségű Wälder Gyula egri tevékenysége, aki felújításaival, új épületeivel végeredményben megteremtette az egységes barokk-rokokó városképet Egerben. Paár 2018: 319.

⁷⁷ Pirint 2019.

⁷⁸ Építész: Szeghalmi Bálint 19. Adatforrás: műemlékem.hu – letöltés: 2021. február 25. Az erdélyi határokról lásd: Baku 2017.

a módszereként.⁷⁹ Gerevich Tibor a Római Magyar Intézet igazgatójaként ismerkedett meg a régészetet és a városrendezést összekapcsoló olasz gyakorlattal.⁸⁰ A régészeti feltárható múlt megjelenítésének kiemelt példái az esztergomi vár-hegy (királyi vár, 9. kép) vagy a Margitsziget (romkert). A rombemutató program igyekezett a periférián megmaradt, de immár határral elválasztott középkori királyság emlékanyagát feltámasztani, kézzelfogható műemlékek formájában prezentálni.⁸¹

Zárszó

Nem állítom, hogy a felsorolt példák lefedik a *genius loci*-áthelyeződések teljes körét. Kimaradtak például az emlékművek, a Trianon-kertek, a református templomok, az egyetemek vagy az új vasúti csomópontok. A sort hosszan lehetne folytatni. A módszertani kérdés inkább az, meddig és milyen minőségben értelmezhető egy alapvetően építészeti, városrendezési vagy tájrendezési beavatkozás a *genius loci* áthelyeződéseként. Ehhez pedig az eddig felsorolt példák is elég támpontot adnak, amennyiben azokat az építészetszociológia társadalmi morfológiai elméletének keretébe illesztjük. Az elemzésben bemutatott példák nyomán mindenekelőtt a hely elvesztésének és újjáalkotásának a folyamata bontakozik ki.

Halbwachs elméletére visszautalva az 1918–20 közötti határváltozás a magyarság történetében felfogható egy olyan gyors társadalmi átalakulásként, amellyel szemben az épített kultúra kontinuitása fékező erőként hatott. Halbwachs a középkori katedrálisok lerombolását említi, ahol is hasonló módon egy társadalmi csoport elvesztette építészeti beágyazottságát.⁸² Arra a következtetésre jut, hogy – noha nagyobb narratív erőfeszítést igényel – a közösség képes egy már elpusztult épülethez is kötődni. Az ilyen épület, város, illetve táj azonban idővel elveszíti gyakorlati jelentőségét, tisztán emlékezetté válik, amely helyett az új materiális környezet kezdi betölteni az épített környezet alapvető gyakorlati és szocializációs (normák rögzítése) folyamatait. A trianoni határváltozás során hasonló folyamatokat figyelhetünk meg.

A vármegyei székhelyek, kikötők, nyaralótelepek építkezései mindenekelőtt pótolták az elveszett helyek társadalmi funkcióit. Azt látjuk, hogy néhány évti-

⁷⁹ Prokopp–Vukov–Wierdl 2014.

⁸⁰ Mezős 2015.

⁸¹ Emellett Pannónia római örökségének a bemutatása is nagy hangsúlyt kapott.

⁸² Halbwachs 1991: 129.

zed alatt létrejött a nemzeti táj kettős struktúrája, amelyben létezik egy eredeti, 19. századi ideáltípus (Adria, Táttra, Szepesség) és annak trianoni határokon belüli változata (Balaton, dunai kikötők, Északi-középhegység). A Halbwachs-féle társadalmi morfológia ételmében tehát itt nem a környezet (építészet), hanem a környezeti igények (funkciók) voltak állandóak. Az elveszett és pótolta helyeken pedig az építészet jelölő képessége révén megjelenhettek olyan alkotások, amelyek maguk is előhívták az elveszett környezetet. Legalábbis addig, amíg a historizálás gyakorlata megengedte a direkt formai átvételeket.

A húszas évek végétől azonban az építészeti kánon Magyarországon is jelentős átalakuláson ment keresztül. Ennek során az utalásokat bátran alkalmazó historizáló építészet fokozatosan átadta helyét a naprakészséget hangsúlyozó, letisztult, funkcionalista modernitásnak. Az új vármegyei székhelyek vagy az üdülőkörzetek a harmincas évektől a modern építészet szellemében épültek tovább, jelezve, hogy az ország gazdasági fejlődése a trianoni sokk ellenére sem állt meg.⁸³

Tovább lépve azt is látnunk kell, hogy a határon túlra került területek többségének 1920 utáni építészeti fejlődésében (Csehszlovákiában mindenképp) a modern építészet hamarabb és nagyobb hangsúllyal volt jelen. Ez a tapasztalati valóság egyre messzebb került a magyar nemzeti tájról őrzött emlékezeti struktúráról, amely a határon túlra került területeket az 1918-as állapotukban rögzítette. Az elveszett területek archaizálódása a nemzeti emlékezetben további érdekes szemiotikai kérdéseket vethet fel. Így például vizsgálható lenne, hogy ugyanaz a modern építészeti formanyelv miként lett a trianoni Magyarországon a korszerűség szimbóluma, míg a határon túl az idegen megszállás. Ezzel összefüggésben pedig kitapintható egy magyar–magyar narratíva is, amely a határon túli területek magyar építészetében csak a régít látja és láttatja.

Ami a dolgozat módszertani részét illeti, elmondható, hogy a *genius loci* szellemi és fizikai beágyazottságának párhuzamos láttatása, tehát az építészet-szociológiai szempont következetes alkalmazása új megvilágításba helyezhet olyan közismert és sokat elemzett témát is, mint Trianon társadalomtörténete. Az elemzés során többek között láthatóvá váltak azok a feszültségek, amelyek a verbális cselekvés (revíziós politika) és az építészeti cselekvés (országépítés) között meghúzódtak. Míg előbbi igyekezett fenntartani a határok ideiglenességének tudatát, utóbbi az új államhatárokhoz igazodóan cselekedett. A trianoni Magyarország ebben az értelemben az utódállamok sorát gyarapítja, csak éppen nem egy kitágult, hanem egy összezsugorodott államkeretet kellett kitöltenie az otthonosságot sugalló *genius loci* szemiotikai jeleivel.

⁸³ Tomka 2020.

Hivatkozott irodalom

- Allsopp, Bruce 1983: *Merre tart az építészet?* Budapest.
- Ankerl Géza 1991: *Építészet és kommunikáció*. Budapest.
- Baku Eszter Judit 2017: „Az Úr asztala köré gyűlvén”: Tiszáninnen és Tizántúl két világháború között épült református templomai. In: Köllő Gábor (szerk.): *XXI. Nemzetközi Építéstudományi Konferencia: ÉPKO 2017*.
- Balogh István 1983: *Az építészeti forma*. Budapest.
- Balogh Piroska 1998: Transzilvanizmus: revízió vagy regionalizmus? In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Budapest, 156–174.
- Baumberger, Christoph 2014: Neue Arbeiten zur Architektursemiotik: Zur Einführung. *Zeitschrift für Semiotik* (36.) 1-2. (Themenheft Architektur, Zeichen, Bedeutung: Neue Arbeiten zur Architektursemiotik) 3–12.
- Bódy Zsombor 2020: A magyar társadalom az első világháború és Trianon után. *Magyar Tudomány* (181.) 6. 761–773.
- Bourdieu, Pierre 2010: A habitus és az életstílusok tere. *Replika* 72. 49–94.
- Bőhm Gábor – N. Kovács Tímea – Mester Tibor (szerk.) 2005: *Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*. Budapest.
- Cholnoky Jenő 1936: *Balaton*. Budapest. (<https://mek.oszk.hu/00500/00574/html/> – letöltés: 2021. február 24.)
- Cseh Valentin 2018: *A Nemzeti és Szabadkikötő története a XIX. század végétől napjainkig*. Budapest.
- Cseke Péter 1997: Az Erdélyi Fiatalok szerepe a kisebbségi értelmiségnevelésben. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1. 23–35.
- Csontos László é. n.: *Lengyel sziget a magyarság tengerében*. (<http://derenk.hu> – letöltés 2021. február 25.)
- Dabrowski, Patrice 2016: A Kárpátok „felfedezése”. *Történelmi Szemle* 4. 555–564.
- Déry Attila 1995: *Nemzeti kísérletek építészetünk történetében*. Budakeszi.
- Egry Gábor 2015: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest.
- Ekler Dezső 2018: *Tértörténetek*. Budapest.

- Eszik Veronika 2015: A magyar–horvát tengermellék mint nemzetiesített táj: adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához. *Korall* (16.) 62. 75–96.
- Fabó Beáta – Anthony Gall 2013: *Napkeletről jöttem nagy palotás rakott városba kerültem, Kós Károly világa 1907–1914*. Budapest.
- Fischer, Joachim 2009: Zur Doppelpotenz der Architektursoziologie. In: Joachim Fischer – Delitz Heike: *Die Architektur der Gesellschaft. Theorien für die Architektursoziologie. transcript (sozialtherorie)*. Bielefeld, 385–414.
- Gall, Anthony 2019: *Kós Károly*. Budapest. (Az építészet mesterei)
- Gráfik Imre 1988: A népi építészeti szemiotikai megközelítésének lehetőségeiről. *Tér és Társadalom* (2.) 3. 87–104.
- Gyáni Gábor 2016: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest.
- Halbwachs, Maurice 1991: *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt am Main.
- Halbwachs, Maurice 2002: *Soziale Morhologie*. Konstanz.
- Hámori Péter 2004: Az ONCSA (Országos Nép és Családvédelmi Alap) – Egy szociálpolitikai és építészeti kísérlet Magyarországon 65 év távlatából. *Országépítő* 2. 5–12.
- Harlov-Csörtán Melinda 2019: Hollókő, az (újra)teremtett genius loci. In: Tamáska Máté – Kollár Árpád (szerk.): *A genius loci: Irodalom és építészeti*. Budapest, 115–134. (TÉRformák – TÁRsadalomformák 5.)
- Hassler, Uta – Nerdinger, Winfried Hg. 2010: *Das Prinzip Rekonstruktion. Denkmalpflege, Wiederaufbau, historische Bauten*. Zürich.
- Holl András 2010: Herz Miksa pasa „Kairói utcája” az 1893-as chicagói világkiállításán. OTKA kutatási beszámoló. (<http://real.mtak.hu/id/eprint/2282> – letöltés: 2021. február 23.)
- Horváth Jenő 1939: *A trianoni békeszerződés megalkotása és a revízió útja*. Budapest.
- Ifj. Nagy András (szerk.) 2001: *Nagy András emlékezete. Egy kisváros, Baja főépítésének munkássága*. Baja.
- Juhász Imre 2020: *Fiume – Egy közép-európai város és kikötő a hatalmi érdekek metszéspontjában*. Budapest.
- Jusztin Márta 2006: „Utazgassunk hazánk földjén!”: a belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon. *Korall* (7.) 26. 185–208.

I. PLENÁRIS ELŐADÁSOK

- Kaposi Zoltán 2014: A hazai arisztokrácia gazdasági tagoltsága a 19. század utolsó harmadában. In: Buhály Attila – Reszler Gábor – Szoboszlay György: *Falak és választóvonalak a történelemben*. Nyíregyháza, 167–180.
- Keményfi Róbert 2017: „Szakrális földrajz”. A képzetes magyar geotest. *Néprajzi Látóhatár* (28.) 3-4. 9–38.
- Klement Judit (2010): *Gőzmalmok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19-20. században*. Budapest.
- Kósa László 1998: *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Budapest.
- Kós Károly 1998: Kiáltó szó. In: K. Jakab Antal (szerk.): *Magyar irodalom Bánffy Miklóstól Szilágyi Domokosig*. Kolozsvár, 101–117.
- Kostof, Spiro 1999: *The City Assembled. The Elements of Urban Form Throught History*. London.
- Kovács Dániel 2020: Nagyobbat álmodók: Trianon és a magyar építészet III. (<https://epiteszforum.hu> – letöltés: 2021. február 25.)
- Kubinszky Mihály – Gombár György 1989: *Vasútállomások Magyarországon. Épületek 1846–1988*. Budapest.
- Lichtenberger, Elisabeth 2011: *Die Stadt, von der Polis zur Metropolis*. Darmstadt.
- Ligetfalvi György – Majkó Zsuzsanna 2017: *Városliget lexikon*. Budapest.
- MacCannell, Dean 1999: *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*. Oakland.
- Major Máté 1960: *Építészettörténet. Tőkés és szocializmust építő társadalmak építészete*. Budapest.
- Megyeri-Pálffi, Zoltán – Maróty, Katalin 2020: Changes in Administrative Status and Urban Built Forms of the Town Centre of Berettyóújfalu after the Second Word War. *Építés – Építészettudomány* (48.) 3–4. 305–330.
- Mezős Tamás 2015: Italian-Hungarian Relationship over 100 Years of Monument Preservation (1848–1949) (Cento anni di rapporti italo-ungheresi nell’ambito della tutela dei monumenti.) *Periodica Polytechnica – Architecture* (46.) 2. 88–91.
- Nagy Tamás 1996: A Kassa-Oderbergi Vasút rövid története. *Belvedere Meridionale* (8.) 5–6. 44–64.
- Nierhaus, Andreas 2014: Zeichnungen, Modelle, Musterbauten. Architektur als Medium auf der Weltausstellung. In: Wolfgang Kos – Ralph Gleis: *Experiment Metropole. 1873: Wien und die Weltausstellung*. Wien, 142–149.

- Norberg-Schulz, Christian 1982: *Genius loci, Towards a Phenomenology of Architecture*. New York.
- Paár Eszter Szilvia 2018: Wälder Gyula (1884–1944). (Nem csak) a neobarokk mestere. In: Rozsnyai József (szerk.): *Építőművészek. A historizmustól a modernizmusig*. Budapest, 306–337.
- Pamer Nóra 1986: *Magyar építészet a két világháború között*. Budapest.
- Pevsner, Nikolaus 1972: *Az európai építészet története*. Budapest.
- Pirint Andrea 2019: „Kilátás a Nagy-Avasról”: Miskolc két világháború közötti városképfestészetének történeti háttere. In: Tamáská Máté (szerk.): *Változó szerepek, változó városképek. Kassa és Miskolc a 20. században*. Budapest, 119–126. (TÉRformák – TÁRsadalomformák 3.)
- Pleskovics Viola 2020: *(Fel)épülni Trianonból*. (<https://epiteszforum.hu> 2020.02.29. – letöltés: 2021. február 22.)
- Póto János 1989: *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. Budapest.
- Priatková, Adriana – Pásztor, Péter 2012: *Oelschläger-Öry*. Košice.
- Prokopp Mária – Vukov Konstantin – Wierdl Zsuzsanna 2014: *A feltárástól az újjászületésig. Az esztergomi királyi várkapolna története*. Esztergom.
- Pusztai Bertalan 2010: A nemzeti és turisztikai táj kapcsolata. Turizmuszemiotikai megfontolások a látványosság és a táj jelentésének konstrukciójáról. *Tabula* (13.) 1. 3–18.
- Révész Tamás 2019: *Nem akartak katonát látni? – A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok 4.)
- Romsics Ignác 1998 (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Budapest.
- Sármány Imola 1990: *Historizáló építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Budapest.
- Schroer, Marcus 2009: Materielle Formen des Sozialen. Die „Architektur der Gesellschaft” aus Sicht der sozialen Morphologie. In: Joachim Fischer – Delitz Heike: *Die Architektur der Gesellschaft. Theorien für die Architektursoziologie*. Bielefeld, 19–48.
- Simon Mariann 2002: Helyek és szellemek: a genius loci a kilencvenes évek hazai építészetében. *Architectura Hungariae* (4.) 4. (http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/16/16simonm.html – letöltés: 2021. február 23.)

- Steets, Silke 2015: *Der Sinnhafte Aufbau der gebauten Welt. Eine Architektursoziologie*. Berlin.
- Szabó Pál Csaba 2011: „Isten leesett könnyecppje.” A Balaton a történelmi Magyarország turisztikai kínálatában. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica* 136. Szeged, 77–98.
- Székely Miklós 2012: *Az ország tükei. A magyar építészet és művészet szerepe a nemzeti reprezentációban az Osztrák–Magyar Monarchia korának világkiállításain*. Budapest.
- Sziklai János 1897: Fiume. In: *Fiume és a magyar-horvát tengerpart*. (Magyarország Vármegyéi). Elérhető az arcanum.hu adatbázisban, a kiadványok között. Letöltés: 2021. február 23.
- Tamáska Máté 2015: *Donaumetropolen. Wien – Budapest: Stadträume der Gründerzeit. Tér és társadalom a dunai metropoliszokban. Bécs és Budapest a dualizmus korában*. Salzburg–Wien.
- Tamáska Máté 2016: Komárom Duna-partjának várostörténete a kezdetektől 1945-ig. *Építés – Építészettudomány* (44.) 1-2. 107–128.
- Tamáska Máté 2020: Gondolatok az építészetszociológia és a szociológia viszonyáról. *Szociológiai Szemle* (30.) 1-2. 54–71.
- Tamáska Péter 2020: *Trianon előszele – márciusi vihar*. Budapest.
- Tomka Béla 2020: A trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. *Korunk* (3.) 5. 73–84.
- Ujváry Gábor 1995: Klebelsberg Kuno tudománypolitikája: „a legkonkrétabb, leggyakorlatibb s ugyanakkor a legnagyobb álmú magyar kultúrpolitikus”. *Iskolakultúra* (5.) 15-16. 179–188.
- Urry, John 2012: A turistatekintet. In: Bódi Jenő – Pusztai Bertalan: *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Budapest, 41–61.
- Vecco, Marilena 2020: Genius loci as a meta-concept. *Journal of Cultural Heritage* (41.) 225–231.

- Veress Dániel 2017: Az építészet mint nemzetépítés. Nemzeti stílustörekvések a magyar, lengyel, cseh (és osztrák) építészetben 1925 előtt. *Korall* (18.) 68. 146–173.
- Vigyázó János 1929: *Parádfürdő és környékének részletes kalauza. Turistaság és Alpinizmus*. Budapest.
- Wesselényi-Garay Andor – Köllő Miklós 2021: Az organikus építészet nullfoka: Kortárs magyar ököregionalista építészet Erdélyben – előszó egy kutatáshoz. In: Jász Borbála – Zuh Deodáth (szerk.): *Szociologizáló hagyományok a magyar építészetelméletben*. Budapest, 165–192. (TÉRformák – TÁRSadalomformák 9.)
- Wettstein Domonkos 2013: Építészet, identitás, Balaton: Regionális stratégiakezelés a harmincas és a hatvanas évek építészetében. *Utóirat: A régi-új Magyar Építőművészet melléklete* 6. 23–28.
- Zeidler Miklós 2002: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest.

Melléklet

1. kép. Komárom városháza (1956). Tervezők Grestenberger Ágoston és Árvé Károly (1929)



Forrás: Fortepan, 91255, adományozó UVATERV

I. PLENÁRIS ELŐADÁSOK

2. kép. Baja vármegyeháza (1960).

A volt laktanya átépítésével tervezte Münnich Aladár (1923)



Forrás: Fortepan 2965, adományozó UVATERV

3. kép. A Magyar Leszámtoló és Pénzváltó Bank közraktára Fiumében (1908)



Forrás: Fortepan 86942, adományozó: Magyar Földrajzi Múzeum – Erdélyi Mór cége

4. kép. A Csepeli Szabadkikötő (1939) gabonaraktára



Forrás: Fortepan 123149, adományozó Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / Történeti Fényképek Gyűjteménye / Ganz gyűjtemény

5. kép. Haditengerészeti Hősi Emlékmű a fumei világítótorony másolatával (1943)



Forrás: Fortepan 15445, adományozó Orosz Heléna

I. PLENÁRIS ELŐADÁSOK

6. kép. Bélatelep vasútállomás, tervezte Neő Ákos 1929



Forrás: Fortepan 114588, adományozó Buzinkay Géza

7. kép. Csorba-tó, háttérbe a Tivoli villa (1906)



Forrás: Fortepan 86826. Adományozó: Magyar Földrajzi Múzeum – Erdélyi Mór cége

8. kép. Hámori-tó, szemben a Weidlich-villa (1908)



Forrás: Fortepan 86680. Adományozó: Magyar Földrajzi Múzeum – Erdélyi Mór cége

9. kép. A várkápolna bejárata Esztergomban (1935)



Forrás: Fortepan 83769, adományozó Ebner

II. A HATÁR MINT KULTURÁLIS KONSTRUKCIÓ, A HATÁRTUDAT ÉS ÉRZÉKELÉSE

Hajnal Géza

„Az ajtó komor szimbólum. Úgy képzeld,
mint végtelennek véges küszöbét...”¹
Élő és holt terek egy XX. századi premontrei
szerzetes életében és naplószövegeiben _____

Bevezetés

Zimándi Pius István (1909–1973) premontrei szerzetes, irodalomtörténész valószínűleg élete nagy részében vezetett naplót. Jelenleg csupán két „történelmi jelentőségű” év (1944/45 és 1956/57) naplószövegei ismertek a nagyközönség számára.² Zimándi éppúgy beszámol a fizikai (földrajzi, frontvonal stb.) határok folyamatos változásáról lokális és regionális értelemben, mint ahogy érzékelhetők sajátos helyzetében megélt lelki vívódásai, mentális határai is; vagy éppen a két napló keletkezése között eltelt időszak, az ötvenes évek kiváltotta öncenzúra, az önkifejezés belső határainak kényszerű felállítása is. A nagyléptékű történelmi változások és a mikrotörténeti események egyidejű láttatása Zimándi Pius szövegeiben politikai, etnikai, mentális, kulturális határmezsgyén mozognak, miközben naplóinak elemzése az irodalom- és a történettudomány határterületén értelmezhető.

Életút

Zimándi István 1909-ben született a délvidéki Bezdánban szülei harmadik gyermekeként. Eredeti családnevük Zillich volt. 1920 tavaszán utasítják ki őket Jugoszláviából a trianoni békeszerződés miatt. Édesapja 1922-ben, a gyermekek 1926-ban, míg édesanyjuk csak 1933-ban kapja meg a magyar állampolgárságot. A család minden ingóságát elveszíti, s csak 1929-ben tudnak Bácsalmáson letelepedni. István a kalocsai jezsuita gimnáziumba jár, ahol életre szóló barátságot köt Belon Gellérttel.³ 1928-ban belép a premontrei rendbe, és a Pius nevet veszi fel. 1935-ben magyar–latin szakos tanári diplomát szerez, 1936-ban doktorál.

¹ Részlet Gérecz Attila Örök arcunk című verséből.

² Zimándi 2015, 1992.

³ Belon Gellért (1911–1987), római katolikus pap, jelentős hatású egyházi személy a pártállam idején, pécsi segédpüspök.

Gödöllőn a premontrei rend frissen épített gimnáziumában tanít, osztályfőnök és prefektus, két alapszakja mellett gyorsírást is oktat. 1943-tól a Pázmány egyetem tanárképző intézetében is tart előadásokat, közben didaktikai tanulmányokat ír, irodalmi rádióműsorokat szerkeszt. Kötődik az *Ezüstkor* köréhez, többek között Magyar István, Rónay György és Thurzó Gábor társaságában. Az ostrom idején a szovjet csapatok elfoglalják Gödöllőt, a premontreieket elűzik a rendházukból. Zimándi a háború utáni években a Budai Nagy Antal Gimnázium jogelődjébe, Budafokra kerül iskolaigazgatónak, ahol a premontreiek 1937 óta tanítottak. Az egyházi iskolák államosítása után 1948-tól a Norbertinumban, a rend főiskolájának épületében, a Horánszky utcában lakik, majd 1950-ben, a szerzetesrendek működésének visszavonásakor Kisszálláson rejtőzködik Zoltán öccsénél, a falu plébánosánál, félve a szibériai elhurcolástól. Rövidesen segítségére siet jóbarátja, az egykori premontrei diák, Rónay György, akiknek rózsadombi lakásában a néhány hétre tervezett megbúvásból tíz évi rejtekben élés következik. Később az illegálisan működő rend vikáriusa lesz. 1956-tól az MTA Nyelvtudományi Intézetének külső munkatársa. 1960-tól egyik szerzetestársával egy, a rend által vásárolt lakásba költözik. 1968-ban a pozitív bírálatok ellenére kandidátusi értekezését nem fogadják el, majd 1972-ben annak rövidített verziója mégis megjelenhet, és újra napirendre kerül a fokozatszerzési eljárás, de azt már nem élheti meg.

Életre szóló határok

A rövid életrajzból is kiolvashatóak azok a határok, melyek hatással voltak Zimándi Pius személyiségére és gondolkodására. Már kisgyermekként szembesülnie kellett az őt körülvevő *etnikai határokkal*, hiszen a soknemzetiségű bácskai faluban, Bezdánban éltek. Származásuk szerint dunai svábok voltak. Zimándi szövegei alapján megállapítható, hogy asszimilálódott, és teljes mértékben magyarnak érezte és vallotta magát. Ugyanakkor az volt a végakarata, hogy temetésén hangozzék el németül, magyarul és szerbül is a Miatyánk. Az etnikai határok együtt járnak *nyelvi és kulturális határokkal*. Német volt az anyanyelve, mégis magyar irodalomtörténész lett, magyar szakos tanárként végzett, valamint magyar nyelvészettel foglalkozott szótárszerkesztőként. Mély lelki barátságot ápolt Kodolányi Jánossal, a vele való levelezése a közelmúltban jelent meg.⁴ Az íróval számkivetettként letek egymásra, s segítették egymást mindenben. Kodolányi többször korrektúrázta Zimándi évtizedekig írt Péterfy-monográfiáját, s lesújtóan nyilatkozott

⁴ Kodolányi–Zimándi 2017.

barátja nyelvhasználatáról. „Stílusod olyan, mintha németből, még inkább valami soproni ponzikter-nelvből fordítottad volna szórul szóra magyarra.”⁵ Szinte már sértő a következő dorgálás:

„Lehangoló, hogy mennyire képtelen vagy megszokni a magyar észjárást, a magyar nyelv formáit és törvényeit, a magyar nyelv dialektikáját és mennyire a Te hibrid magyar-német, vagy inkább német-magyar keverék-reflexeid szerint gondolkozol és írsz. [...] De ahogy Te nem tudsz magyarul, az már elképesztő, az már hihetetlen, az már csodálatra méltó. Azt hiszem, sürgősen hozzá kell fognod a magyar nyelv gondos megtanulásához, mégpedig az alaptól kezdve.”⁶

Tehát Zimándit a nyelvi határ élete végéig kísérte-kísértette, s válaszaiban rendre elfogadta irodalmi mestere tanácsait. Gyerekként pedig szembesülnie kellett az első *fizikai határral* is: Trianon tragédiájával, amivel elveszett a szülői ház, minden ingóságuk, egy darab a múltjukból. Ehhez hasonló trauma volt a gödöllői rendház elvesztése is. Hiszen az éppen az ország feldarabolása miatt épült meg az anyaházuknak tekintett jászóvári rendház másolataként 1928-ra Gödöllőn az új iskolaépülettel és a konviktussal együtt, a klebelsbergi iskolaépítő és -teremtő kultúrpolitikának a részeként, s gondoskodva a szülőföldjükről elüldözött családok gyermekeinek taníttatásáról. Napjainkban a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem központjaként működő főépületet körbejárva könnyen elképzelhető, mit jelenthetett ebben az impozáns épületben középiskolás fiúkat tanítani és egy kétszobás lakásban élni, majd onnan egyre kisebb helyiségekbe szorulni a második emeletről a pincéig, egyre többekkel összezsúfolva, másokat menekítve. Elűzetésükkel ezek a szerzetesek egyszerre veszítették el otthonukat, munkahelyüket, tanári hivatásukat, mindenüket, ami célt szabott addigi életüknek. Olyan volt ez számukra, mint parasztnak a földjét veszítenie. És ez csak az első lépcsőfoka volt a szerzetesi életforma elvesztésének, hiszen a működési engedélyek megszüntetésével a Rákosi-rendszerben a teljes számkivetettség lett osztályrészük, illegalitásba kényszerültek.

⁵ Kodolányi–Zimándi 2017: 60.

⁶ Kodolányi–Zimándi 2017: 155.

Határok a fellelhető naplószövegek szerkesztésében és tartalmában

Az eddig kiadott naplószövegek is lehatároltak két évre – 1944/45 és 1956/57 – korlátozva. Valószínűsíthetően egy naplófolyamból vannak kivágva, erre utal az említett Kodolányi-levelezés is, ahol 1969-ig olvashatók Zimándi jegyzetei, de csupán az íróra vonatkozó részekkel. A napló többi része lappang.⁷ A személyes közlések egészen ritkák egy átlagos naplóhoz képest. A naplóíró nem saját magával foglalkozik, hanem a világra nyitott és az emberekre kíváncsi az adott történelmi helyzetben. Sok tucat oldal leírása után említi először a tanítást mint alaptevékenységét, akkor is inkább arról morfondírozik, mi hogyan lesz a háború poklában; ám nem ír módszerekről, osztályokról, osztályzásról. Ahogy a papi tevékenységéről szóló szövegek is ritkák, érdekes módon az ötvenes években még többször említi, hogy misézett vagy részt vett az első „szabad” feltámadási körmeneten, de ha nem tudnánk róla, hogy pap és szerzetes, tőle magától nem könnyen informálódhatunk erről. Távolságot tart tehát önmagától, ami a *határtartás* speciális esete, különösen egy napló esetében. Az ötvenhatos naplót egyértelműen volt diákjainak szánja, az viszont nehezen megfeythető, hogy az 1944/45-ös krónikát milyen közönségnek írta. A szövegekből kiolvashatók a krónikás belső határai; például mit ír le, és mit nem. Ebben jelentős eltérések mutatkoznak a két kiadott napló között. 1944-ben jóval szabadabban ír a megfigyelt eseményekről, mint 1956-ban. Határtartásként értékelhető az is, hogy általában nem kommentálja a vendégszövegeit, például diákjai leveleit, minden megjegyzés nélkül lemásolja azokat. Szüntelenül elemzi a politikai eseményeket, ugyanakkor képes élesen elválasztani a politikáról való gondolkodást a politikai cselekvéstől. Kritikus hangot üt meg egyházával szemben is. Egyértelműen elítéli szövegeiben a békepapokat, miközben az örömhír továbbadását tekinti az egyház fő feladatának, és nem helyesli a politikai szerepvállalást. Szövegeit strukturáltan közli, újságszerűen szerkeszti meg őket, rovatokat választ el egymástól, amikor számba veszi a politikai híreket, a harci eseményeket (haditudósítás), az egyházi ügyeket. Ezeket követik a vendégszövegek és a levelek. A már említett személyes közlések után pedig rendszeresen leírja az aktuális vicceket is. A legnagyobb részt mindkét naplóban a politikai hí-

⁷ Fölvettem a kapcsolatot a premontrei renddel, valamint a család részéről Eschbach-Szabó Viktóriával. A rend képviselőjében a levéltár vezetője, Kovács Ágnes és az unokahűg lánya is úgy véli, hogy Zimándi Pius több éven át vezetett naplót, csak a többi résznek nyoma veszett, illetve rendtársai is hasonlóképpen írták napi jegyzeteiket. Így a vallási életükre, hitéleti tevékenységükre vonatkozóan több feljegyzés született a részükről, ez indokolhatja, hogy Zimándi lerövidítette a maga naplóját.

reknek és a harci eseményeknek szenteli, forrásai elsősorban az újságok, heti- és napilapok cikkei, valamint a rádióadások. Mindkét időszakban megvannak a kedvesebb lapjai és rádiói, de alapvetően mindenevő. Forrásait túlnyomórészt pontosan meg is adja. A rádióban elhangzott szövegek, főleg a háború idejéről csak hiányosan maradtak fent, Zimándi gyorsírással lejegyzetelt beszámolói így a ma történészeinek is forrásul szolgálhatnak például a nyilasok időszakáról.

Érdekes megvizsgálnunk a krónikás pozícióját is; míg egzisztenciális körülményei gyökeresen megváltoztak, addig térben mindkét eseménysort szinte „páholyból” figyelhette meg: a front Gödöllő körül hullámozott hetekig, és alkalomadtán bejárt Pestre is körülnézni, míg 1956-ban a Rózsadombról tekinthetett a városra, gyakori sétákat téve a legfrekvenciáltabb helyszíneken is. Zimándi szabályos haditudósításokat közölt egyfajta „kint is vagyok bent is vagyok” szerepben, melyet a lényéből fakadó belső és a körülötte dúló pusztítás külső határai szabtak meg. A személyiségéből adódó kényszerűséget így fogalmazta meg: „egyformán dolgozott bennem a kíváncsiság a biztonságkereséssel.”⁸ Krónikás szerepét külső körülmények is segítették. Az ostrom idején előbb egy épületben, majd egy ideig egy szobában él Dálnoki Miklós Béla lányával, annak férjével és újszülött gyermekükkel, mialatt Dálnoki a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnöke lett, tehát a történelem aktív résztvevője. Lánya családjával a nyilasok elől menekült a premontreiekhez, mivel a tábornok Horthy félreállítása után átállt a szovjetekhez.⁹ Zimándi Kiss-sel többször járt Gödöllőn, hogy orosz parancsnokoktól tudakozódjanak Dálnokiról, és a maguk helyzetén javítsanak a rá való hivatkozással. 1956-ban pedig Rónayék lakása is betölthetett egyfajta hírközponti funkciót, még ha nem is a forradalom napjaiban, mivel akkor a házigazda feleségével a Mátrában üdült, és jó időre ott is ragadt, hanem már a „kádári konszolidáció” kezdetén, amikor november közepén Rónay Györgyöt beválasztották az Írószövetség elnökségébe. Litván György az ötvenhatos napló előszavában fogalmazta meg egy pontos mondatban Zimándi sajátos látásmódját: „Nála a bennfentes tájékozottság a kívülálló tekintetével, szemléletével és valóságérzékével párosul.”¹⁰

A háborúban a front (maga is egy fizikai határvonal) közeledtével napról napra, óráról órára változott a rendházban lakók helyzete. A naplóíró a front elvlasztja a vidéken élő családtagoktól, majd Budapesttől, ahova rendszeresen bejárt kutatni, társadalmi életet élni, az ostrom idején pedig tudósítani. A gödöllői telek közelében a vasút is egy határvonal, az állomás és a hozzá tartozó sínparók stratégiai

⁸ Zimándi 1992: 313.

⁹ Kiss Istvánnal a szülőföldjéről, Bezdánból volt ismeretsége Zimándinak. Kiss Istvánné Dálnoki Miklós Máriával élete utolsó évében, 1995-ben készítettek interjút. Sári 1996.

¹⁰ Zimándi 1992: 6.

jelentőségűek. Fel is robbantották, majd újjá is építették Zimándi otlétekor. Érdekes megfigyelni a szerző épületen belüli vertikális mozgását is: az egyedül lakott emeleti kétszobás lakásból a földszintre, majd a szuterénbe szorul, egyre több lakóval, egyre zsúfoltabban elhelyezve. A szerzeteseken és az általuk befogadott menekülteken kívül magyar, német, majd orosz katonák laktak az épületben. Az ajtó mint határszimbólum többször megjelenik a naplószövegben: „Az előttünk a folyosón lakó honvédek szereztek valahonnan egy rádiót. Egész este bömbölteték. Szólt a zene, pár ajtóval odébb pedig ravatalon fekszik Balog néni, az asztalos felesége.”¹¹ Itt az ajtó az élet és a halál határvonalát jelenti a maga fizikai valójában.

„Délelőtt 1/2 10 óra. Megjelenik az első orosz járőr. Az ajtót zárva találják, az ablakon át jönnek be. Végigbaktatnak a főbejárat szűk szuterén folyosóján, és kiabálják oroszul: »magyar katonák«. A zajra az ott lakók közül többen ki-méreszkednek a folyosóra. Pepi nénihez lép az egyik orosz: »Magyarszki?« – »Magyarszki.« – Akkor már odaér S. is, őt kértük meg tolmácsnak, és ő beszél velük. Körülnéznek, és a portásszobában telepsznek le. Hárman vannak. A háziak küldenek nekik egy kis bort – miután elmagyarázzák, hogy a borunkat elvitték – aztán húst, szalonnát, kenyeret. Keveset esznek, isznak az oroszok. S. beszél velük és Mária, az itt maradt ápolónővér, aki tud oroszul. A beszélgetés lényege: »Már vártuk magukat.« – »Akkor mért zárták be a kapukat?« – »Mert bárki mászkálhat erre.«”¹²

Ezután a szerzeteseket elűzik otthonukból, hadifoglyokat zsúfolnak be helyettük. Később kerítéssel is körülveszik az épületet, ezzel Zimándit elhatárolják mindentől, ami fontos a számára: a múltjától és a hivatásától. Néhány alkalommal egyik rendtársával visszajárnak megnézni egykori házukat, végül az orosz katonák elkergetik őket.

Megfigyelhető Zimándi szövegeiben, hogy előítéletek és ítékezés nélkül rajzolja meg a kulturális határokat, például a német és az orosz katonák összehasonlításakor. Nem válogat a történeteiben, semmi tendenciózusság nincs e tekintetben, figyel, beszélget és lejegyez. A lövöldöző, részeg, olykor szadista katonák cselekedeteit is igyekszik objektíven megítélni. Egyértelmű a szimpátiája a németek iránt, de a cselekedeteiket ítéli meg, nem elhallgatva például visszavonuló egységeik gyújtogatását és fosztogatását. Tiszta lappal fogadja az orosz is, kíváncsian tekint rájuk, és ha tisztességesek, azt is leírja. Ötvenhatban már egyértelműen elutasítja a szovjet hadsereget, de egyes katonákról, akik elpusztulnak a Molotov-koktéltól

¹¹ Zimándi 2015: 353.

¹² Zimándi 2015: 388.

kiégett tankokban, vagy emberségesen viselkednek a magyarokkal, szintén képes elismerően írni.

Az ötvenhatos naplószöveg egyetlen bejegyzés erejéig kapcsolódik a háborús napló helyszínéhez, egyben szerzőjének elveszett múltjához, illetve múltbeli és jelen idejű hangulatához:

„Ma délelőtt meglátogattam Mécs Lászlót Máriabesnyőn. Gödöllőig a HÉV-vel mentem, onnan az országúton gyalog a besnyői kegytemplomig. Már a HÉV-ről láttam, hogy az oroszok még megszállva tartják az agrártudományi egyetemi diákszállót, a Király-park közelében, az országúton pedig egymás után robogtak el mellettem, tizenkét év előtti emlékeket ébresztgetve bennem. Akkor az oroszok kiraktak bennünket a házból, és a máriabesnyői kapucinus kolostorban kaptunk ideiglenes lakást. Sokszor járkáltam akkor az országúton. Akkor is tél, most is, akkor orosz katonák, most is, de akkor valahogy bizakodóbban intett felénk a jövő.”¹³

Zimándi Pius az 1950-es években a tekintélynek örvendő paptanárból a hivatalos társadalmon kívül álló emberré válik. Tíz évig él Rónay Györgyék cselédszobájában. Csupán egy ajtó választja el a baráti családtól, és a szoba fala a mellettük lévő lakásban lakó ávóstól. Tőle és a házban lakó másik ávóstól is fél, ez azonban nem akadályozza meg abban, hogy felcsavart hangerővel az angol rádiót és a Szabad Európát hallgassa. A forradalom napjaiban is lejár a városba, többször kerül tűzharc közelébe. Kapacitálják, hogy külföldre meneküljön, de nem hajlandó rá. Rendszeresen ír az emigrálókról, a határhelyzetről. Később tudja meg, hogy sok diákja kivándorolt, közülük többekkel élete végéig kapcsolatban marad. A halálakor megjelent nekrológot egykori tanítványa, a szintén emigrálni kényszerült Beöthy Tamás jezsuita szerzetes írja. Megjeleníti a kamaszfiúknak mindent megadó szerzetestanár alakját, akinek a nevelésük mellett a jóllétükre is mindig gondja volt: „Szobája nyitva állt előttünk, akár bent volt, akár nem.”¹⁴

¹³ Zimándi 1992: 140.

¹⁴ Beöthy 1974: 97.

Hivatkozott irodalom

Beöthy Tamás SJ 1974: Dr. Zimándi Pius István O. Praem. (1909–1973). *Szolgálat* (2.) 97–98.

Sári Katalin 1996: „Apám nem hagyta a németek által fölakasztatni magát.” Interjú Kiss Istvánné Dálnoki Miklós Máriával. *Honismeret* (1.) 54.

Zimándi Pius István 1992: *A forradalom éve, Krónika 1956-ból*. Szerk. Litván György. Budapest.

Zimándi Pius István 2015: *Egy év története naplójegyzetekben*. Szerk. Eschbach-Szabó Viktória. Budapest.

Zimándi Pius István 2017: *Naplójegyzetek Kodolányi Jánosról, 1952. szeptember – 1969. december. Kodolányi János és Zimándi Pius István levelezése*. Budapest.

Pillanatképek a magyarországi feminista mozgalom 1918 utáni történetéből

Az 1918/1919-es, az 1920-as és az 1927-es évek (1904, 1907 és 1913 után) egyértelműen fontos határvonalak a magyarországi feminista mozgalom, szűkebb értelemben pedig a Feministák Egyesülete (FE), valamint a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (NOE) történetében. A FE 1904. decemberi, nemzetközi iniciatívára történt alapítását követően 1907-től publikálta közös lapját az 1896 végétől működő NOE-val *A Nő és a Társadalom* címen. A magyar nőmozgalom első világháború előtti fejlődésének legfontosabb dátuma ugyanakkor minden bizonnyal az 1913-as év volt, amikor Budapesten került sor az International Woman Suffrage Alliance (IWSA, 1904–, Berlin) hetedik nemzetközi kongresszusára. A szervezés és a több ezer vendég részvételével zajló esemény sikeres lebonyolítása a nemzetközi nőmozgalmon belül reflektorfénybe állították a budapesti székhelyű szervezeteket, közöttük is elsősorban a FE vezető aktivistáit: Schwimmer Rózsát és Glücklich Vilmát. Schwimmer az IWSA vezetőségébe is sikeresen „beépült”, hiszen 1914 januárjától Londonban tevékenykedett a szervezet sajtótitkáraként.

Természetesen fordulópontot hozott a magyarországi feminizmus történetében az első világháború kirobbanása is. A FE és hozzá csatlakozva részben a NOE a mozgósítás első pillanatától sikeresen egyeztette össze a (nemzetközi) békemozgalomban vállalt feladatait a hátszágban végzett segélyezési tevékenységgel. Amellett, hogy mindkét szervezet 1914 augusztusától szakadatlanul az azonnali békekötést sürgette, a lehető legaktívabban vették ki részüket a háborús munkából. Ezirányú tevékenységük párhuzamba állítható az angol szüfrazsettekével és a Német Császárság területén működő polgári nőszervezetekével. Mind a FE, mind pedig a NOE azonnal felfüggesztette a nők politikai jogaiért folytatott harcot, s tevékenységüknek legfontosabb pilléreit a továbbiakban a hátszág gazdaságának szervezése, a munkaközvetítés, az anyavédelem, az egészségügy és a(z) (szak)oktatás-nevelés képezte. A női választójog 1917 márciusától került vissza ismét az egyesületek napirendjére: nyártól a FE választmányi tagjainak bábáskodásával gomba módra szaporodtak a fővároson kívüli feminista szervezetek, amelyek tagsága az 1917. június 6-a után formálódó választójogi blokkokból verbuválódott.

A Vázsonyi Vilmos-féle választójogi reformjavaslat leszavazása a parlamentben 1918 júliusában, a háború lezárását követő rendszerváltások, majd pedig a Horthy-korszak belpolitikája, valamint az általa preferált nőkép ismételten alapjaiban formálták át a magyarországi nők szervezkedésének keretfeltételeit. Az első világháború előtt, illetve 1914–1918 között fontos pozíciókat szerzett, s „fejlettségében” a nyugat-európai szervezetek mögé felzárkózó feminista egyesületek fokozatosan veszítettek erejükből mind Budapesten és a vidéki központokban, mind pedig a nemzetközi szintereken. A FE és a NOE eltérően reagált a háború lezárása utáni kihívásokra: míg előbbi képesnek bizonyult saját profilja és céljai újradefiniálására, utóbbi nem élte túl a háborút követő átmeneti periódust. A tanulmányban a FE, valamint a NOE 1918 utáni történetének legfontosabb fordulópontjait villantom fel, amelyhez az egyesületi iratok mellett Schwimmer Rózának, a FE Politikai Bizottsága elnökének személyi hagyatékára, valamint sajtóforrásokra támaszkodom. Magától értetődően a tanulmányban hangsúlyosabban jelenik meg a FE, hiszen épp három évtizeddel „élte túl” a NOE-t.

Háborús tagtoborzás

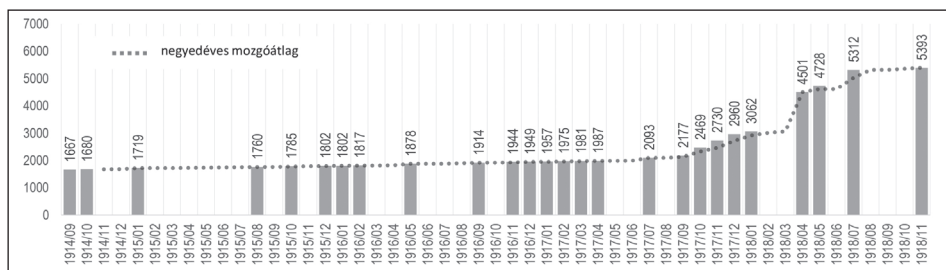
A NOE háborús munkájáról és a szervezet taglétszámának alakulásáról egyesületi iratanyag híján kevés forrással rendelkezünk. A forrásadottságok ugyanakkor rendkívül kedvezőek a FE esetében, hiszen szinte teljes egészében ránk maradt az 1904 és 1949 között havonta akár több ízben is megrendezett választmányi gyűlések iratanyaga. Emellett rengeteg információhoz juthatunk Schwimmer Rózsa hagyatékából is.

A NOE taglétszámairól az áttekintett sajtóforrásokból egyelőre csupán annyi tudható, hogy a vidéki és a fővárosi tagok összlétszáma 4000 fő (3933) körül mozgott 1914-ben. Mindez azt jelenti, hogy háromszor népesebbnek bizonyult, mint a FE ugyanebben az időszakban. A NOE-tagok – már csak a Magántisztviselők Országos Szövetségével való szoros kapcsolatuk miatt is – leginkább a magántisztviselők csoportjából verbuválódtak, állami és egyéb közhivatalokban, illetve a szolgáltató szektorban alkalmazott hivatalnokok véleményem szerint nem igazán csatlakoztak hozzájuk. A FE sokkal szélesebb társadalmi csoportokat volt képes megszólítani és mobilizálni, hiszen – ha nem is tömegesen, de – még munkásasszonyok is csatlakoztak hozzájuk. Vagyis az egyesület – elméletileg legalábbis – nyitott volt a társadalom két véglete irányába. Tagságának többségét ugyanakkor a fővárosi és vidéki központokban élő középosztálybeli, értelmiségi, egyetemi tanulmányokat folytató nők adták kiegészülve néhány arisztokrata származású hölgygel.¹

¹ Czeferner 2020: 115–132.

Az alábbi diagram a FE taglétszámának alakulását ábrázolja 1914 januárjától 1918 decemberéig, valamennyi év első és utolsó választmányi gyűléseinek, illetve a tagokról vezetett törzskönyveknek az adatai alapján.

1. ábra. A FE taglétszáma 1914–1918 között



Forrás: A FE törzskönyvei a tagokról. MNL OL P999. 23 doboz. 32/b tétel.

Vö. Szapor, Judith 2018: *Hungarian Women's Activism in the Wake of the First World War; From Rights to Revanche*. London, 33.

Az összlétszám 1914. szeptember 12-én 1667 fő volt, ami a háborús évek során több mint megháromszorozódott. A tagok száma 1918 nyarára 5312 főre szökkent, ami a korábbi, folyamatos, ám lassú növekedési tendenciák tükrében roppant nagy emelkedésként értékelhető.² Nyilvánvaló túlzás ugyanakkor az egykori FE-tag, Polányi Laura azon állítása, mely szerint a tagság 1918-ra 30 000 főre nőtt volna.³ A dinamikus növekedést a fővárosi és a vidéki Nemzeti Tanácsok létrehozásával magyarázhatjuk, amely a női jogok iránt elkötelezettek tömegeit mobilizálhatta.

Mindez úgy is hatalmas eredményként könyvelhető el, ha esetleg akadtak is olyanok, akik a négy év során az egyesület elhagyása mellett döntöttek. Utóbbiak közül a jegyző csupán 17 nevet húzott ki a törzskönyvekből.⁴ A tagokról vezetett címjegyzékből kirajzolódik ugyanakkor, hogy 1917/1918 folyamán elsősorban a vidéki, vélhetőleg a női választójog iránt újonnan elkötelezett tagok száma ugrott magasra. Mindez nem jelentette azt, hogy a FE a nők gazdasági és társadalmi egyenjogúsításáért tett erőfeszítéseit a szőnyeg alá söpörte volna, sőt azt sem, hogy az egyleti munkában aktív tagok száma jelentősen növekedett volna. Mind a NOE, mind pedig a FE esetében jellemző egyébként, hogy tevékenységüket a kezdetektől a vezetők és néhány aktívabb választmányi tag kezdeményezései dominálták.

² Erről lásd még: Szapor 2018: 27.

³ Szapor 2006: 254–277. Vö. Szapor 2004: 189–205.

⁴ Uo. A FE választmányi üléseinek jegyzőkönyvei 1914–1918 között. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

„Kérem az egyesületből való kiválásomat hírlapilag közzé tenni”⁵

A FE körülbelül egyéves intenzív agitációjának az országgyűlés 1918. július 27-i szavazása vetett véget, amely elutasította a Vázsonyi-féle törvényjavaslatot. A női választójog hívei ismételten kisebbségben maradtak, a Glücklichék körül formálódó erőközpont pedig (végleges) gyengülésnek indult. A tagszámok dinamikus emelkedése azonnal lassult, megállt, majd csökkenni kezdett.⁶ Némiképp árnyalunk szükséges ugyanakkor Sipos Baláznak a nőmozgalmak és a szavazati jog közti összefüggésekkel kapcsolatos meglátását, amely szerint a „választójog megadása 1918–1919 fordulóján a nők meghatározott csoportjait a konzervatív, jobboldali és egyházi, vallási pártok támogatására mobilizálta. [...] Részben ennek, részben a nők világháború[s] [...] helytállása elismerésének lett az eredménye, hogy 1919 őszén az ellenforradalmi keresztényszocialista-nacionalista kormány deklarálta: a nőknek is biztosítja a választójogot.”⁷ Meggyőződésem szerint 1918 nyarának közepén ugyanis nemcsak az vált nyilvánvalóvá, hogy a választójog nőkre való kiterjesztését a FE és a NOE nem könyvelheti el saját, közel két évtizedes munkájának eredményeként, hanem az is, hogy a szavazati jog nem interpretálható a nők háborús erőfeszítéseikért járó jutalomként sem.⁸

A FE felduzzadt tagságának kevésbé aktív többsége röviddel az ominózus szavazást követően kiábrándult az egyesületből és a mozgalom elveiből. Erről az alábbihoz hasonló, Glücklich Vilmának, a FE ügyvezető elnökének címzett levelek tömkelege árulkodik 1918/1919 folyamán:

„Bocsásson meg, de olvasva a tegnapi lapokat, önkéntelenül felkiáltok, az Istenért! Hát a Magyar feminista nők [... miért] engedik szóhoz jutni ellenségük barátját? [...] Nem az a kérdés, hogy vitte Hazánkat háborúba [...]. Itt az ideje kibékülni Tiszával, aki bármely hibát követett el, de Hazája, Királya ellen soha nem vétett, ez az ő ősi erénye. A francia nők Párizs bombázásakor nem a választójogért küzdöttek [...]. A szerb nők mit tettek, csak ne süssék rájuk a gyávaságot? Az itteni oláh nők folyton gyűléseznek, hogy csak elnyomhaszanak. [...] És a [...] magyar nő, aki lángolni tudna hazájáért? Ha érdekemet

⁵ Greiger (?) Mihályné levele Glücklich Vilmának. 1918. 10. 18. MNL OL P999. 5. doboz 6. tétel. No. 339.

⁶ A FE törzskönyvei a tagokról. MNL OL P999. 23. doboz. 32/b tétel.; Szegvári 1981: 143–147.

⁷ Sipos 2018: 192–202.

⁸ Vö. Szapor 2018: 6.

szereztünk, úgy a választójog önként eljön, de kinek a fenének kell jog, ha nincs Hazája megvédvé? [...] [Mindezidáig] főleg erkölcsileg hűséggel támogattam ügyüket. Magamévá tettem minden kívánságukat, a mi nem a nevétségig ment [...]. Felrikoltok, ha mélyen tisztelt Elnöknő lemosolyog, kérem az egyesületből való kiválásomat hírlapilag közzé tenni, mert meghalni a Hazáért dicsőség, de átok a nemtelenség szerencsétlenségében a Hazát kiszolgáltatni [...]”⁹

A tömeges kilépési hullámra több magyarázatot adhatunk. Bizonyos tagok kiábrándultságuk okán az egyesület alapelvével – amely szerint nem kötelezőnek el egyetlen politikai párt irányában sem – szembehelyezkedve a Függetlenségi és 48-as/Károlyi Párt holdudvarához csatlakoztak. Bizonyosan megnehezítette a működést az is, hogy Schwimmert a Károlyi-kormány a fegyverletételt követően diplomáciai feladatokkal bízta meg. 1918 novembere és 1919 januárja/márciusa között Magyarország svájci – akkreditációval ugyan nem rendelkező – követeként próbált egyensúlyozni hazája és az antant között, berni diplomáciai szolgálata azonban csúfos kudarcba fulladt.¹⁰ Végül pedig a Tanácsköztársaság bukását követő konzervatív fordulat teljes egészében átformálta a háború előtti nőmozgalmat.

Új irányok a nőmozgalomban

A „politikai rendszer a nők társadalmi demobilizálására törekedett”,¹¹ így a baloldali feminista szervezetek az 1920-as évek elejére megszűntek vagy jelentősen veszítettek erejükből, félig-meddig illegalitásba szorultak vissza. A jobboldali, konzervatív női csoportok ugyanakkor fokozatosan vezető szerephez jutottak. Pető Andrea a FE-hez hasonlóan még működő, ám a Horthy-korszak idején visszaszorított, ellenségnek kikiáltott baloldali egyesületeket „submerged network”-öként definiálja, amelyek tevékenysége szinte kizárólag a különböző kulturális események szervezésére korlátozódott.¹² Szemléletesen írja le a FE két világháború

⁹ Greiger (?) Mihályné levele Glücklich Vilmának. 1918. 10. 18. MNL OL P999. 5. doboz 6. tétel. No. 339.

¹⁰ Schwimmer berni szolgálatáról lásd: Glant 2002: 34–51.; Litván 1978: passim; Pastor 1975: 282–282. A New York-i hagyatékban eddig figyelmen kívül hagyott források a kérdéskör bizonyos aspektusait más megvilágításba helyezhetik. Az itt található levelek egy részét (NYPL RSP I. Box 484. fol. 4–12.; Box 485. fol. 1–4.) Edith Wynner nem küldte el Litván Györgynek.

¹¹ Sipos 2018: 192–202.

¹² Pető 2002: 361–371.

közi helyzetét: „A feministáknak a két világháború közötti időszakban folyamatosan küzdeniük kellett a dicső múltjukkal, borús jelenjükkal és bizonytalan jövőjükkel.”¹³

Mindez a Horthy-korszak revizionista propagandájával, a vallásos, nacionalista eszmék felértékelődésével és a nők családon belüli szerepeinek magasztalásával, a másik oldalon pedig a feministák demonizálásával egy teljesen új nőmozgalom kibontakozásához vezetett. Ennek középpontjában a Tormay Cécile író nő által 1919 januárjában életre hívott Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége állt, amelynek tagsága a második világháború előestéjére megközelítette a félmilliót.¹⁴ E ponton érdemes egy rövid pillantást vetünk arra, hogy Tormay *Bujdosó könyvében miként elevenednek meg* a Károlyi Párt tagjai és a feministák az 1918. október–novemberi események kapcsán:

„[Károlyi] Asztóriabeli” bűntársai, akik patkánylázadásukat romantikusan a nagy francia forradalomhoz szeretik hasonlítani és Károlyit Mirabeau grófnak nevezik, Hock Jánost Sieyès abbénak keresztelték el... Vajon hölgyeiket, Károlyi Mihálynét, Jászinét, Hatvanynét, Polányi Laurát, Schwimmer Rózát és Glücklich Vilmát szintén a régi revolúciós néven: a forradalom fúriáinak és tricoteuse-öknek nevezik?”¹⁵

A NOE megszűnése

A korábbi szakirodalom 1919 nyarára tette a NOE feloszlását, az egyesület azonban már április folyamán beszüntette működését. A tagság, sőt a vezetőség egy része az előző év végén a Kommunisták Magyarországi Pártjához csatlakozott. Köztük találjuk Gergely Janka elnököt, Fehér Jolán alelnököt és Willhelm Szidóniát, aki a megszűnés előtt a főtárhelyi posztot töltötte be. Többen döntöttek a FE-hez való csatlakozás mellett. A *Nőtisztviselők Lapjának* – a NOE 1915 januárjában indult hivatalos értesítőjének – utolsó, február 15-i számában, az aktuális választási előkészületek kapcsán még egész más irányú NOE-állásfoglalás olvasható:

„...tagtársaink [...] meglepetéssel észlelik, hogy egyesületünk vezetősége teljesen távol tartja magát ettől az előkészületi munkától, hogy egyesületünk tagjai, akik több egy évtizedénél [sic!] küzdöttek a nők választójogának törvény-

¹³ Vagyis: „Feministinnen hatten in der Zwischenkriegszeit ständig mit ihrem ruhmreichen Vergangenen, düsteren Gegenwart und ungewissen Zukunft zu kämpfen.” Pető 2001: 138–158.

¹⁴ Dobrovits 1936: 120.

¹⁵ Tormay 1925: 177.

be iktatásáért, most egészen részvétlenül mennek el az előkészületek mellett, a nekik minden oldalról felajánlott vezetőségi munkát visszautasítják, egyesületünk választási programot nem ad, szóval nem élünk a megszerzett joggal.”¹⁶

1919 elején még a NOE átszervezésére is történtek kísérletek: ezek értelmében a tisztviselőnők férfi kollégáikhoz csatlakozhattak volna. Ezt végül a vezetőség elvetette, „a tárgyalások során ugyanis mindinkább megerősödött bennünk az a meggyőződés, hogy csakis *teljesen független nőtisztviselő* egyesületben folytathatunk eredményes munkát”.¹⁷ A sajtóforrások szerint a NOE utolsó programjára március 6-án került sor, amikor Soltész Elek, a Ferenc József Kereskedelmi Kórház orvosa „A különféle fertőző betegségek elleni védekezésről” címen tartott előadást a Vigadó tér 3. alatti egyesületi helyiségben.¹⁸ Az alig több mint egy hónappal későbbi megszűnésről csupán a *Pesti Napló* rövid című híre számolt be:

„A Nőtisztviselők Országos Egyesülete a hónap 18-án tartott rendes közgyűlésen kimondta az egyesület felszámolását és a tagoknak az egyes szakmai csoportokba való beolvadását. Felkéri tagjait az egyesület, hogy még e héten vigyék tagsági könyvüket a titkárságba, ahol belépésük idejét igazolni fogják.”¹⁹

Az *Újság* tudósítója – aki a tisztviselőnők kiszolgáltatottságáról írt cikket – novemberben már csak az egyesület „hült helyét” találta a Vigadó téren. A NOE megszűnését lakonikus tömörséggel így kommentálta:

„Felmentünk a Nőtisztviselők Országos Egyesületébe, mely régtől fogva állasközvetítéssel foglalkozik. Zárt ajtókra találtunk. Az egyesület megszűnt. Úgy látszik, nincs többé szükség közvetítőkre, mert betöltendő állások nincsenek.”²⁰

¹⁶ *Nőtisztviselők Lapja* 1919. 1-2. 3.

¹⁷ Uo. 4-5. Kiemelés az eredeti szövegben.

¹⁸ *Világ* 1919. március 06. 6.

¹⁹ *Pesti Napló* 1919. április 23. 7.

²⁰ *Az Újság* 1919. november 06. 2.

Szervezkedés ellenszélben

A FE nevét 1918 decemberében Feministák Pártközi Bizottságára változtatták.²¹ Az egyesületnek 1918 után számos problémával kellett szembenéznie. Már önmagában is hatalmas pofon lehetett Schwimmeréknek az, hogy a választójog nőkre való kiterjesztését nem saját sikerükként könyvelhették el. A taglétszámok fokozatos csökkenésére már utaltam: 1920-ban 6473–6482, 1922-ben pedig 6555 fő fizetett tagdíjat.²² Ehhez képest drámai csökkenést mutatnak az 1936-os adatok, amelyek szerint a budapesti anyaegyesület tagsága 280 főre esett vissza.²³ Mindez a presztízaveszteség mellett jelentős bevételkiesést is eredményezhetett. Mindazonáltal két fontos tényezőre kell utalni. A FE egyesületi helyisége a korábbiakhoz hasonlóan a két világháború közt is a belvárosban, a Veres Pálné utca 16. alatt kapott helyet, csupán egy „kőhajításnyira” a szintén progresszívnek mondható Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyar Nők Egyesületétől,²⁴ amely a 25-ös házszám alatt rendezkedett be. A FE-vel a profiljában és a Schwimmer-levelezés tanúsága szerint a tagságában is átfedéseket mutató szervezet taglétszáma is csupán 300 fő körül mozgott a korszakban.²⁵ Két adatból persze nem következtethetünk általános tendenciákra, mégis kizártnak tartom, hogy a liberális, feminista gyökerekkel rendelkező szervezetek tagsága sokkal magasabbra kúszhatott volna a Horthy-korszakban.

Bár a FE a két háború közt tovább működhetett, komoly kihívásokkal kellett szembenéznie. Glücklich 1922–1925 között a Women's International League for Peace and Freedom (1915, Hága) genfi központjában vállalt főtítkári feladatokat, 1927-ben pedig rövid bécsi gyógykezelését követően elhunyt. Schwimmer 1920 januárjában elhagyta az országot, s először Ausztriába, majd alig egy évvel később az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, ahonnan többé nem tért haza. A FE-nek tehát két emblematikus vezetőjétől is meg kellett válnia, ebből adódóan a korábbi erőteljes nemzetközi beágyazottságából is veszített. A *Nő* publikálása az 1918 utáni időszakos betiltásokat követően az 1920-as évek második felére hektikussá vált, 1928-ban pedig végleg megszűnt. Mindez azt jelenti, hogy az 1927 után Szirmay

²¹ A FE 1918. 12. 22-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999 2. doboz 3. tétel. Az 1918 utáni történetéért rendkívül vázlatosan lásd: Papp–Sipos 2017: 183–184.

²² Az adatokat Szapor Juditnak köszönöm.

²³ A két világháború közti egyesületi jegyzőkönyvek szinte hiánytalanul elérhetők a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, feldolgozásuk jelenleg zajlik. A FE 1918–1939 közti választmányi üléseinek jegyzőkönyvei. MNL OL P999 2. doboz 3. tétel.

²⁴ Az 1919-ben alakult International Federation of University Women magyarországi fiók-szervezeteként működött.

²⁵ Dobrovits 1936: 165.

Oszkárné vezetése alatt álló egyesület már nem támaszkodhatott önálló és állandó sajtótermékre. Glücklich egyébként Schwimmernek címzett leveleiben 1926 januárjától több ízben panaszkodott arról, hogy „egy becsületes cikk megírására” sem volt ideje *A Nő* számára, egyszer pedig azt is említette, hogy „de nevetne rajtam [Schwimmer], ha látná, hogy kínlódom vele [ti. a lap szerkesztésével, amelynek feladatait 1925 után Szirmaynéval közösen végezte] és milyen gyatra!”²⁶ Kérdéses tehát, hogy a periodika lassú kimúlásában mekkora szerepet játszott Glücklich halála, illetve hogy Szirmayné miért nem tartotta fontosnak életben tartását. Végül két dolgot kell még említenünk. Az egyik, hogy a generációs problémák is gyengítették a szervezetet, a másik pedig, hogy az eddig feldolgozott forrásokban szó sem esik vidéki szervezkedésről a két világháború közti időszakban.

1. kép. A FE választmányának tagjai a két világháború között, 1927 előtt



Forrás: NYPL Digital Collections. (<https://digitalcollections.nypl.org/search/index?utf8=%E2%9C%93&keywords=rosika+schwimmer>; utolsó megnyitás: 2021. 02. 25.)

Megjegyzés: Ülve: 1. Vámbéry Melanie, 2. Havas Mihályné, 3. Szirmay Oszkárné, 4. Ismeretlen, 5. Glücklich Vilma, 6. Mellerné Miskolczy Eugénia, 7. Ismeretlen. Állva: 1. Kunfi Nóra, 2. Ismeretlen, 3. Fekete Gizella, 4. Kozma-Glücklich Klára, 5. Ismeretlen, 6. Polányi Laura, 7. Ismeretlen.

²⁶ Glücklich Vilma levelei Schwimmer Rózsának. 1926. 01. 15., 1926. 05. 14. NYPL RSP.

Az egyesület 1921 utáni működésében a legfontosabb fordulópont minden bizonnyal az, amikor Glücklich röviddel halála előtt Szirmayné bízta meg a FE irányításával. A választmányban szinte a kezdetektől helyet foglaló Szirmayné végül a FE végleges feloszlásáig az elnöki székben maradt.²⁷ A fiatalabb generációhoz tartozott a szervezetben többek között Kunfi Nóra és Wágner Lilla. Utóbbi aláírása azon a levélen is szerepel, amelyet a FE ügyvezető bizottsága 1946 novemberében Rajk László belügyminiszternek címzett. Ebben a FE újjáalakításának engedélyezését kérték:

„Mellékeljük újjáalakuló egyesületünk alapszabályait, melyek lényegében teljesen azonosak a régi alapszabályokkal. [...] A cél immáron: A nők egyenjogúsításának további kiépítése és biztosítása. A nők szociális öntudatának ébrentartása jogaik érvényesítésére a gyakorlati életben és a közösség javára. A női munka érdekeinek megóvása. A megbékélés gondolatainak szolgálata minden vonatkozásban, azzal a törekvéssel, hogy a nők munkája minden téren az emberiség érdekeit szolgálja.”

A tagsági díjakat a következőképp állapították meg: évente legalább hat forint – félévi előzetes részletekben fizetendő. E mellett „pártoló tag lehet bárki, ha legalább évi 25 forintot, vagy egyszermindenkorra legalább 100 forintot fizet”. Az idézett dokumentumban egyébként a választmány korábbi oszlopos tagjára, az egyesület megbecsült tagjára, Mellerné Miskolczy Eugéniára is utaltak, aki a FE 1942-es betiltása idején ügyvezetőként működött:

„A feloszlatast megelőzőleg egyik gyűlését, amelyen az egykori, minden jogérzet és igazságnak ellentmondó újabb törvényalkotásokat kritika tárgyává merete tenni, rendőrileg feloszlatták. Ennek folytatásaképp az egyesületet feloszlatták [...] az elnököt internálták és végül mártírsorsra jutott.”²⁸

Mellerné a FE alapító tagja volt, 1907-től – Schwimmer mind hosszabbá váló külföldi előadókörútjai miatt – pedig már a Politikai Bizottság vezetésébe is bekapcsolódott.²⁹ Mártírsorsra jutott a szűkebb vezetőségből még Vámbéry Me-

²⁷ Szirmayné 1907-től 1918-ig folyamatosan a FE választmányi tagjai között találjuk. MNL OL P999 1. doboz 1/b tétel.; 2. doboz 3. tétel.

²⁸ A FE kérvénye Rajk László belügyminiszternek. 1946. november 22. MNL OL P999 1. doboz 2/a tétel.

²⁹ Mellerné emlékezetéről és szellemi hagyatékáról lásd: Pető 2005: 210–220. A jobbára a különböző nemzetközi nő- és emberi jogi szervezetekkel folytatott levelezését – és egy önéletrajzot, valamint családi fotót és családfát – tartalmazó irathagyatékát a FE budapesti

lanie, aki 1919–1938 között működött a FE titkáráként. Ő 1906-ban csatlakozott az egyesülethez, ám röviddel ezután – valószínűleg házasságkötése, válása, illetve vidékre költözése miatt – eltűnt a neve az egyesületi iratokból. 1914 októberében ismét a tagok között, majd 1916-tól a választmány soraiban találjuk. Életéről a szakirodalomból csupán annyi derül ki, hogy a második világháborúban a holokauszt áldozata lett.³⁰ Munkásságáról a FE archívuma az alábbi passzust leszámítva viszonylag kevés konkrétumot őrzött meg:

„Vámbéry Melanie fiatal lányként együttműködött a lap [A Nő és a Társadalom] szerkesztésében, majd házasságkötését követően megszervezte és megalapította a Feministák Egyesülete egyik vidéki szervezetét. Amikor Budapestre költözött, buzgalommal és eltökéltséggel dolgozott a szervezetben, aktívan vett részt a nők választójogáért folytatott harcban, majd később a békemozgalmi propagandában. 1919 óta tagja volt a Feministák Egyesülete választmányának, továbbá 1921-ben a bécsi és a hágai békekongresszuson is az egyesület delegáltjaként vett részt.”³¹

Egyik leszármazottjától tudjuk, hogy Vámbéry Ármin orientalista lánya, Vámbéry Rusztem jogász és polgári radikális publicista testvére volt. Kunfi Zsigmonddal kötött házassága válással végződött, 1944-ben pedig lányával, a szintén FE-tag Nórával együtt deportálták és megölték.³²

archívuma őrzi. MNL OL P999. 42. doboz 79. tétel. A FE 1922. évi jelentése. MNL OL P999. 1. doboz 2/a tétel.

³⁰ A FE 1906. június 23-i és 1914. október 19-i választmányi üléseinek jegyzőkönyve. MNL OL P999 1. doboz 1/b tétel.; 2. doboz 3. tétel. Vö. Papp–Zimmermann 2006: 331–335. A FE 1922. évi jelentése. MNL OL P999. 1. doboz 2/a tétel.

³¹ „Mrs. Melanie Vámbéry, when quite a young girl, was contributor of a Journal, after her marriage organised and founded one of the Hungarian branches of the Feministák Egyesülete in a country-town. When she came to live in Budapest she worked for the Society here with zeal and devotion, took lively part in the struggle for woman suffrage and later on in the house-to-house peace propaganda. She is member of the Board and since 1919 Secretary of the Feministák Egyesülete and was delegate of the Society in the Peace Congress of Vienna in 1921 and the Hague 1921.” – A FE vezetőségi tagjainak életrajzai. É. n. MNL OL P999. 23. doboz 32/a tétel.

³² Várkonyi Benedek szíves közlése.

Újjászervezés és végleges betiltás

A FE újjáalakulására végül 1946. november 8-án került sor az Országos Iparegyesület Zichy Jenő úti helyiségében, nem messze az új, Perczel Mór utca 2. alatt berendezett egyesületi helyiségtől. A FE főhadiszállása tehát ismételtén Budapest szívében kapott helyet. A *Világ* az ünnepélyes eseményről és az egyesület céljairól a következőket osztotta meg olvasóival:

„A Feministák Egyesülete [...] az újjáalakuló [...] közgyűlésen megemlékezett az egyesület mártírhalált halt tagjairól [...]. Dr. Wagner Lilla [...] mondott magas színvonalú emlékbeszédet. Szirmay Oszkárné megnyitójában kifejtette, hogy az egyesület negyvenéves tradícióinak szellemében fogja folytatni munkáját az emberi jogok minél szélesebb kiterjesztéséért, a nemzetközi béke és a megbékélés ügyéért.”³³

Korábban úgy tudtuk, hogy a FE választmányi tagjai a szervezetet 1949. első napjaiban, a legnagyobb titokban feloszlatták. A frissen feltárt sajtóforrások azonban mindennek ellentmondanak: a napi sajtó felhívásai és beszámolói szerint az egyesület az év folyamán még számos programot hozott tető alá, köztük előadásokat és vitaesteket is, amelyek jobbra a népi demokrácia és a nőmozgalom közti kapcsolódási pontokat keresték. A közel négy és fél évtizeden át működő FE megszűnéséről a *Magyar Közlöny* 1949. december 17-i száma tájékoztatott: itt viszont szűkszavúan csak annyi szerepel, hogy a belügyminiszter rendeletileg oszlatta fel az egyesületet.³⁴

Levéltári források

Feministák Egyesülete. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P999.

New York Public Library Digital Collections. Rosika Schwimmer Papers. (<https://digitalcollections.nypl.org/search/index?utf8=%E2%9C%93&keywords=rosika+schwimmer#>; utolsó megnyitás: 2021. február 25.)

Rosika Schwimmer Papers. New York Public Library. Manuscript and Archives Division. MssCol 6398.

³³ *Világ* 1946. november 10. 5.

³⁴ *Magyar Közlöny* 1949. december 17. 261–262.

Sajtóforrások

Az Újság 1903–1944.
Magyar Közlöny 1945–.
Nőtisztviselők Lapja 1915–1919.
Pesti Napló 1850–1939.
Világ 1945–1949.

Hivatkozott irodalom

- Czeferner Dóra 2020: *Polgári-liberális, feminista nőszervezetek és sajtójuk az Osztrák–Magyar Monarchiában. Egyesületek, periodikák, tartalomelemzés*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécs.
- Dobrovits Sándor 1936: *Statisztikai Közlemények. Budapest egyesületei*. Budapest.
- Glant, Tibor 2002: Against All Odds: Vira B. Whitehouse and Rosika Schwimmer in Switzerland, 1918. *American Studies International* (40.) 1. 34–51.
- Litván György 1978: *Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920*. Budapest.
- Nagyné Szegvári Katalin 1981: *Út a női egyenjogúsághoz*. Budapest.
- Papp Barbara – Sipos Balázs 2017: *Modern, diplomás nő a Horthy-korszakban*. Budapest.
- Papp, Claudia – Zimmermann, Susan 2006: Meller, Mrs Artur, Eugénia Miskolczy. In: Francisca de Haan et al. (eds): *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminism: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Budapest, 331–335.
- Pastor, Peter 1975: The Diplomatic Fiasco of the Modern World's First Woman Ambassador, Rosa Bedy-Schwimmer. *East European Quarterly* (3.) 273–282.
- Pető Andrea 2002: The History of Hungarian Women's Movement. In: Gabriele Griffin – Rosi Braidotti (eds.): *Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies*. London – New York, 360–371.
- Pető Andrea 2005: Egy elmeséletlen történet a Feministák Egyesületéről. In: Török Mónika (szerk.): *Feminista almanach*. Budapest, 210–220.
- Pető, Andrea 2001: Kontinuität und Wandel in der ungarischen Frauenbewegung der Zwischenkriegsperiode. In: Ute Gerhard (Hg.): *Feminismus und Demokratie. Europäische Frauenbewegung der 1920-er Jahre*. Königstein, 138–158.

II. A HATÁR MINT KULTURÁLIS KONSTRUKCIÓ, A HATÁRTUDAT ÉS ÉRZÉKELÉSE

- Sipos Balázs 2018: Összegabalyodott nőtörténet. Nemzeti és transznacionális nőtípusok találkozása az első világháború utáni Magyarországon. In: Balázs Eszter – Koltai Gábor – Takács Róbert (szerk.): *Homoklapátolás Nemesércért. A 70 éves Ständeisky Éva tiszteletére*. Budapest, 192–202.
- Szapor Judit 2006: Feministák és „radikális asszonyok” – Női politikusok az 1918-as demokratikus forradalomban. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Debrecen, 254–277.
- Szapor, Judith 2004: Sisters of Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movement. In: Sylvia Paletschek – Bianca Pietrow-Ennker (eds.): *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. A European Perspective*. Stanford, 189–205.
- Szapor, Judith 2018: *Hungarian Women's Activism in the Wake of the First World War; From Rights to Revanche*. London.

Szülés mint határrevízió: pronatalizmus és irredentizmus az 1910-es és 1920-as évek anya- és csecsemővédelmi törekvéseiben

Anyaság és nacionalizmus

Az 1. képen a Stefánia Szövetség címerét láthatjuk. A Stefánia Szövetség, teljes nevén Országos Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére 1915-ben, az első világháború folyamán alapult meg, és elsődleges céljául tűzte ki a csecsemőhalandóság elleni küzdelmet. A címer egy gyermekét szoptató fiatal anyát ábrázol, körülötte körben a szövetség jelszava: „Magyar anyák, ti tehetitek nagygyá Magyarországot.” Ugyanezt a jelszót láthatjuk a szövetség 1926-os képeslapján, de már új illusztrációval (2. kép). A szoptató anya kis kötényt, babos kendőt, virágokkal hímzett rokolyát hord, az előző illusztráció klasszicistán redőzött ruházatával ellentétben egyértelműen magyar népviseletet. Mosolya halk nyugalom helyett büszke örömet mutat. És míg az előbbi kép kivágása nem láttatja a miliőt, a környezetet, és épp ezáltal irányítja a figyelmet anya és gyermek bensőséges kapcsolatára, az utóbbin éppen a háttér hordozza a fő állítást. A magyar madonna háta mögött kirajzolódik Nagy-Magyarország körvonala. Az 1915-ös kép állítása: a magyar anya, aki gyermeket szül és gyermeket nevel, nagygyá teszi Magyarországot, hiszen az általa életre hozott gyermek az ország és a nemzet egészét erősíti. Az 1926-os kép viszont már azt sugallja, hogy a magyar anyaság, tehát a nők gyermekvállalása és a gyermeket vállaló nők védelme képes visszaállítani Magyarország politikai és földrajzi nagyságát, képes kézzelfogható módon siettetni a revíziót.

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, miként kapcsolódik össze a határvédelem fogalma az anyasággal, illetve hogyan emelkedett ki ennek a magyar anyának az irredenta képe az első világháborús évek pronatalista-eugenikus nemzetvédelmi diskurzusából. Feltételezésem, hogy a tízes évek anya- és csecsemővédelmi törekvései a szülést és az anyaságot már a háborús veszteség és a párizsi békeszerződések előtt egy fenyegetett nemzet védelmével, egy integritásában megsértett nemzet újra egészsé tételével azonosították. Így tehát a trianoni veszteség és az irredenta retorika nem megteremtette, csak átírta és felerősítette a már létező *anyaság mint nemzetvédelem* retorikát.

Az anyaság, az állam és a határ kapcsolatának társadalomtörténeti elemzéséhez kiindulási pontként a Nira Yuval-Davis brit-izraeli szociológus által megalkotott fogalmi kereteket használok. 1997-es könyvében *Gender & Nation*, azaz *Nem és Nemzet*, társadalmi nemi viszonyok és nacionalista diskurzusok egymásra hatását vizsgálja, és azt állítja, hogy a nők azok, akik újratermelik, illetve újratertetik a nemzetet. (Itt az angol „reproduction” szó fordíthatatlanságáról van szó, hiszen egyszerre jelent reprodukciót, szaporodást a biológiai értelemben és újratertetést, a folytonosság biztosítását kulturális vagy szimbolikus értelemben.) Yuval-Davis magától értetődő állítása az, hogy bármilyen egyéb tényezők játszanak is közre a nemzet vélt vagy valós folytonosságának biztosításában, a nemzet új tagjait szükségszerűen a nők hordják ki. A nemzetállamok tehát, amennyiben a nemzet demográfiai növekedését (vagy adott esetben csökkenését) kívánják elérni, elsősorban a gyermekszülésre képes nőkre fognak társadalmi, anyagi vagy akár jogi nyomást gyakorolni. Yuval-Davis szerint egy történelmi krízishelyzet, egy „nemzeti tragédia leküzdésére irányuló nemzeti stratégia”¹ a nemzet jövőjéről való párbeszéd középpontjába állíthatja a szülés és anyaság kérdését.

Ugyanakkor Yuval-Davis hangsúlyozza, hogy nemcsak a nemzet biológiai reprodukciója, hanem annak kulturális folytonossága is elválaszthatatlan a társadalmi nemi viszonyoktól – a nők gyakorta „a közösség határának kulturális szimbólumai, a közösség becsületének hordozói”.² Ebből az következik, hogy egy vélt vagy valós fenyegetést megelőző, integritásában megsértett közösség nemcsak a nők reprodukív kapacitására, hanem kulturális-szimbolikus szerepükre is támaszkodik identitásuk megvédésének, újjáépítésének folyamán. A szerző példákkal is szolgál: Franciaországban, a második világháborús megszállás után a megszálló katonák vélt szeretőinek nyilvános megszégyenítése, kopaszra borotválása a nemzeti önbecsülés helyreállítására szolgált, a női szexuális kollaboráció nyilvános megbüntetése eltörölte a nem női és nem szexuális kollaboráció közös szégyenét. Hasonló mechanizmus lép életbe, amikor egy kisebbségi helyzetbe került közösség sokkal szigorúbban ragaszkodik vallási és kulturális szabályaihoz, mint ezt többségi helyzetben valaha tette, és különösen a nőket érintő szabályok által igyekszik fenyegetett határait megszilárdítani.

¹ Yuval-Davis 2005: 44.

² Yuval-Davis 2005: 85.

Eugenika mint nemzetvédelem

Bár a háborús trauma váratlan mértékben ráirányítja a magyar szociálpolitikusok és reformerek figyelmét a szülés és a csecsemővédelem kérdéseire, a népesség csökkenésétől való félelem már jóval korábban megjelenik. Az 1900-as évek civil csecsemővédelmi kezdeményezései már „a nemzet létfenntartási kérdése”³ címen tárgyalják és alapvetésként állítják, hogy a magyar nemzet demográfiai versenyben áll mind a nemzetiségekkel, mind más nemzetállamokkal. Madzsar József legelső, egy országos csecsemővédő szövetség megalapítását sürgető publikációjában nem mindössze a csecsemőhalálozás ijesztően magas mértékére hívja fel a figyelmet, hanem ezt az adatot mint a nyugati országoktól történő elmaradás okát és bizonyítékát emeli ki.⁴ Yuval-Davis „népesség mint hatalom diskurzus”⁵ néven emlegeti az alapfeltételezést, mely a nagyobb népességet, a nagyobb születésszámot automatikusan erősebb, életképebb nemzettel azonosítja. A korszak csecsemővédelmi, illetve pronatalista törekvéseiről azonban nem beszélhetünk anélkül, hogy meg ne említenénk a századeleji eugenikus mozgalmat.

A magyarországi eugenika értelmezésében elsősorban Marius Turda 2014-es monográfiájára támaszkodtam, mely kitűnő áttekintést nyújt a huszadik századi magyar eugenika nemzeti és nemzetközi összefüggéseiről.⁶ Jelen tanulmány szempontjából a kötet azon meglátását kell kiemelnünk, hogy a századeleji közegészségügyi diskurzusban és gyakorlatban számos ponton elválaszthatatlanul összefonódott az eugenika az egészségügy és szociálpolitika egyéb elemeivel. Következésképpen megtalálhatjuk az eugenika szókinszét és akár az eugenika célkitűzéseit is a közegészségügy olyan aspektusaiban, melyek csak igen távoli és áttételes kapcsolatba hozhatóak a tulajdonképpeni eugenikával, ugyanakkor az eugenika zászlója alatt találkozhatunk olyan legitim közegészségügyi vagy szociálpolitikai erőfeszítésekkel, melyek a szó kurrens értelmében egyáltalán nem is nevezhetők eugenikusnak. Az 1910-es évek során kialakuló szoros összefonódás és együttműködés egyik leglátványosabb példája, hogy az Országos Gyermekegőző Liga, az Országos Hadigondozóhivatal és a Nemzetvédő Szövetség a Nemibajok Ellen 1918-ban közös lapot indítottak a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társasággal *Nemzetvédelem* címmel. A népjóléti, népesedéspolitikai és közegészségügyi problémákkal foglalkozó szövetségek mind céljaikban, mind tagságukban komoly átfedést mutatnak az elsősorban eugenikával, illetve magyar

³ MNM SOM 1912: 1.

⁴ Madzsar 1915: 2.

⁵ Yuval-Davis 2005: 45.

⁶ Turda 2014.

szóval fajegészségtannal foglalkozó társasággal. Tehát a kortársak szemében az eugenika a gyermekvédelemhez, a hadirokkantak támogatásához, a nemi betegségek kezeléséhez és prevenciójához hasonlítható célként, szociális és közegészségügyi reformprojektként tűnt fel.

Ez az eugenikához fogalmilag közeli *nemzetvédelem* több különböző politikai álláspontot fogott össze, mert közös célt mutatott mind a baloldali szociálpolitikának, mind a konzervatív keresztény jótékonyáságnak. Ezért olyan különböző filozófiai-etikai meggyőződésű személyiségeket készítetett közös munkára, mint például a Stefánia Szövetség megalapításában egyaránt részt vevő szociáldemokrata Madzsar Józsefet és a katolikus politika vezéralakját, Prohászka Ottokárt. Jelen tanulmány keretében nem fogok részletesebben kitérni az állam helyére az eugenikai projektben, illetve az állami szerepvállalás és a magánjellegű jótékonyosság bonyolult összjátékára. Mivel az állami szociálpolitikai stratégia a mind a tízes években, mind a Horthy-korszakban magában foglalta a karitást, Gyáni Gábor kifejezésével élve, nem állami egyesületek „nagyermű állami dotációját”,⁷ a centralizált állami törekvések és a széttartó magánkezdeményezések között nem mindig vonható egyértelmű határvonal.

Eugenikus terminológia

A Stefánia Szövetség 1916-os programja az anyák és csecsemők védelme révén „a nemzet számbeli erősítését és feljavítását”⁸ tűzte ki céljául. Ez egy, az eugenikai diskurzussal rokon nyelven megfogalmazott cél, hiszen a nemzetet biológiai entitásként kezeli, melyet a magas születésszám és az alacsony csecsemőhalandóság szükségszerűen „feljavít”. Ezen a ponton felmerül a fogalomtörténeti kérdés: pontosan mit is jelent az eugenika szó? Jelen tanulmányban nincs lehetőségem feltárni az eugenika, illetve a korszakban használt szinonimák teljes jelentéstartományát, ehelyett rámutatok egy-egy használatbeli ambivalenciára, amely árnyalja és elbizonytalanítja az eugenikai diskurzust, és kihat a szülésről és anyaságról alkotott képre is.

A klasszikus galtoni eugenika⁹ az emberi faj és egyes embercsoportok veleszületett tulajdonságaival, illetve ezen tulajdonságok kifejlődésével foglalkozik. Az eugenikus intervenció tehát elsősorban a kívánatosnak talált tulajdonságokkal rendelkező emberek gyermekvállalásának támogatását és a nemkívánatosnak

⁷ Gyáni 2008: 20.

⁸ Stefánia 1917: 1.

⁹ Galton 1904.

ítélt tulajdonságokkal rendelkező emberek gyermekvállalásának hátráltatását, akár erőszakos megakadályozását jelenti. A továbbiakban tárgyalt eugenika tárgya azonban nem az egyéni ember, de nem is az emberi faj. A nemzetvédelmi kontextusban megfogalmazott eugenika már abból a feltételezésből indul ki, hogy a nemzeti közösség az, melynek egyes tulajdonságai állami vagy társadalmi intervencióval megváltoztathatóak és megváltoztatásra is szorulnak. Azonban nem alakult ki konszenzus arra nézve, hogy pontosan kiket foglal magába a közösség, mely tulajdonságaival foglalkozzon az eugenika, és pontosan mely eszközöket használhat fel az eugenikus intervenció, melyek hatásosak, illetve melyek erkölcsileg elfogadhatóak. Úgy is fogalmazhatunk: mely közösség határait védi az eugenika, milyen fenyegetésekkel szemben, és mely fegyverekkel?

Az eugenika és a határvédelem azonosítása nem szeszélyes nyelvi improvizáció. A betegséggel való egyéni vagy közösségi megküzdés bevett metaforája a harc, a háború,¹⁰ és mint említettem, a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaság rövid életű lapját eleve a harcias *Nemzetvédelem* címen adták ki. A nemzetvédelem szóösszetétel a tizenkilencedik században a honvédelem, a konkrét katonai határvédelem szinonimájaként jelent meg, és ma is ebben az értelemben használjuk, például a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem nevében. Ugyanakkor a tízes években egyre nagyobb teret nyert a korábban csak az állatvédelem példájára humorosan megalkotott „embervédelem” kifejezés mint az emberi élet fennmaradását és lehető legjobb minőségét biztosító szociálpolitika megnevezése. Ezzel párhuzamosan a nemzetvédelem is eugenikai jelentéstartománnyal telítődött, hiszen a nemzethez tartozó emberek védelmét jelentette – de ezúttal nem a katonai támadással, hanem a fertőző és veleszületett betegségekkel szemben.

De vajon kik tartoznak 1918-ban a magyar fajhoz? És a magyar nemzethez? A századelő eugenikájának fajfogalma még az eugenika kontextusában sem jelentett feltétlenül biológiailag meghatározott, vérségi kötelék által egybekapcsolt homogén csoportot.¹¹ 1924-ben a Szent István Könyvek sorozatban kiadott *Átöröklés és nemzetvédelem* című ismeretterjesztő kiadvány nyíltan antiszemita fajvédelem mellett érvel, de a fajt mégis igen óvatosan definiálja: „ugyan különböző származási elemekből verődött össze, de az együttélés és vérkeveredés révén bizonyos egyöntetűsége tét szert.”¹² A szóhasználat ambivalenciáját megvilágíthatjuk a húszas évek egy klasszikussá vált szellemtörténeti alkotásának segítségével, hiszen Szekfű Gyula *A magyar bortermelő lelki alkata* című 1922-es művében

¹⁰ Sontag 1983.

¹¹ Marius Turda a tízes évek eugenikai nemzetfogalmával kapcsolatban ismételt hangsúlyozza a magyar zsidó eugenisták létezését és tevőleges részvételét a mozgalomban.

¹² Marosi 1924: 82.

egyértelműen lelki-szellemi tulajdonságok, gazdasági és kulturális viselkedésformák történetét írja, melyeket ugyanakkor „faji, öröklött sajátosságok” megnevezéssel illet. Szekfű definíciója szerint a faj „első sorban történeti alakulat, időben lett és időben megváltozható képződmény, nem pedig valami anatómiai vagy pszichikai unikum, specialitás, mely egy példányban, egyetlen formában állván elő, egész léte alatt büszkén dacolhatna a történeti fejlődés által eszközölhető változtatásokkal.”¹³ Tehát a lelki, történeti folyamatok során kialakult tulajdonságok is a „faj” fogalom jelentéskörébe tartoznak, mely ekként átfedi a „nemzet” szó jelentését.¹⁴ Amennyiben a lelki és társadalmi tulajdonságok is potenciálisan faji tulajdonságok, a lélek és a társadalom megváltoztatására irányuló törekvések, a kulturális és szociális reformok mind szükségszerűen beletartoznak egy tágan értelmezett eugenika hatáskörébe.

Az eugenika eszköztára, a tízes években alkalmazott kifejezéssel, pozitív (az egészséges gyermekek megszületésére és életben tartására irányuló) és negatív (a „nemkívánatos” tulajdonságokat hordozó emberek szaporodásának megakadályozását célzó) módszerekből áll. Ezen felül megkülönböztetünk kvantitatív (nagyobb születésszámra törekvő) és kvalitatív (jobb genetikai tulajdonságokra törekvő) eugenikát. A pozitív, kvantitatív eugenika sem céljaiban, sem módszereiben nem különbözik az egyszerű pronatalista politikától, sőt nem különbözik lényegileg az általános értelemben vett szociálpolitikától sem. Madzsar József 1916-os *A meddő Budapest* című kötete azt az állítást világítja meg, hogy egyes demográfiai és közegészségügyi problémák, elsősorban az alacsony népességszaporulat és a magas csecsemőhalálozási arány mögött társadalmi okok állnak, így nem egészségügyi, hanem inkább szociális eszközökkel lehet leküzdeni őket.¹⁵ Tehát a szociális gondoskodást is értelmezhetjük olyan eszköznek, amely az eugenika céljait szolgálja: a jobb életkörülmények nemcsak jobb egyéni életszínvonalat jelentenek, hanem az eugenikai értelemben erősebb, azaz számosabb és minden bizonnyal egészségesebb faji-nemzeti közösséget.

¹³ Szekfű 1922: 9.

¹⁴ Bár a nemzet szó elsődleges jelentése politikai, illetve kulturális közösséget ír körül, etimológiáját mégis a nemzés aktusára, a vérségi kötelék jelenlétére vezethetjük vissza. A „nemzet” és „nemzetség” szavak mindennapi használatban referálhatnak mind az állampolgárok közösségére, mind egy a faj fogalmánál is erősebben biológiai-vérségi csoportosulásra.

¹⁵ Madzsar 1916.

A legtöbb eugenikus-szociálpolitikus nem ment olyan messzire, mint egy kommunista fogorvos, dr. Herz Sándor tette 1918-as *Embertenyésztés* című könyvében, melyben az eugenikus reformot radikális társadalmi reformként képzelte el. Az *Embertenyésztés* elveiben szocialista eugenikát vázol fel, amennyiben teljes államosítást, teljes jogegyenlőséget és általános munkakötelezettséget követel, a lakosságot fűtött, csatornázott, elektromossággal és sportpályákkal ellátott idilli lakótelepekre költöztetné, és ebben véli a számosabb, egészségesebb és erősebb nemzet zálogát felfedezni. Ugyanakkor a szerző százoldalas könyvében mindössze négy oldalt szán arra, hogy a címben megjelölt eugenikai kérdésről beszéljen, azaz ne csak a szociális gondoskodással egyenértékű pozitív eugenika, hanem a negatív eugenika eszköztárát is számba vegye. Ebben a négy oldalban Herz a testi és szellemi fogyatékosok, valamint a „here semmittevők” és az „etikai hiányosságban szenvedők”¹⁶ meddővé tételét javasolja. Herz baloldali radikalizmusa nem jellemző az eugenikai diskurzus egészére, ugyanakkor jól példázza, hogy a tárgyalt korszakban jelentősen több megnyilvánulását találjuk a pozitív és kvantitatív, mint a negatív és kvalitatív eugenikának, mely számos eugenikát tárgyaló kiadványban csak említés szintjén vagy egyáltalán nem jelenik meg. Ezt nem kizárólag a negatív eugenikához kapcsolódó morális kételyeknek, a személyes szabadságot sértő reprodukív korlátozások elítélésének tudhatjuk be, hanem annak, hogy valóban megvalósítható és valóban értékelhető mértékű társadalmi-demográfiai változást a csecsemővédelem és a közegészségügy pozitív „eugenikáján” keresztül lehetett a leglátványosabban elérni.

Herz abban is tipikus példája a korabeli diskurzusnak, hogy többek között a „lustaság, csacsckaság, féltékenység” tulajdonságait is eugenikai módszerekkel kiküszöbölhető jegyeknek tartja. Olyan lelki-szellemi tulajdonságokat is örökletesnek vél, amelyek a mai orvostudomány nézőpontjából már egyáltalán nem tekinthetők genetikusak, biológiailag meghatározottnak: példának okáért a bűnre való hajlamot. A magyar eugenikát, többek között Madzsar munkásságát is, áthattotta Lamarck öröklődésmélete, a szerzett tulajdonságok öröklődésének elve. A lamarcki elmélet szerint például, ha egy férfi gyereket nemz, majd alkoholistává válik, és újabb gyermeket nemz, csak a második gyermek örökli az alkoholizmus káros tulajdonságát.¹⁷ A szerzett tulajdonságok öröklőhetőségének vétele újabb kapcsolatot jelent az eugenika (legalábbis a pozitív eugenika) és a humanista szociálpolitika között, hiszen azt sugallja: az egyéni ember felemelése magában hordozza mind a társadalmi felemelkedés, mind a valamiféle „fajnemesítés” ígérését.

¹⁶ Herz 1918: 70.

¹⁷ Madzsar 1905.

A nemzet teste – a háború

Egyértelműnek tűnik, miért a háborús években válik kiemelkedő fontosságúvá az eugenikával és szociálpolitikával is határos nemzetvédelem, miért ezekben az években alakulnak meg a nemibeteg-gondozás, az anya- és csecsemővédelem intézményei. Az állóháború pusztító hatása minden európai országban pronatalista reakciót vált ki, az ellenfél tartalékainak felmorzsolására törő anyagháború pedig kvantifikálható biológiai erőforrásként láttatja a besorozható katonákat,¹⁸ és erőre kap az elv, melyet Yuval-Davis után „népesség mint hatalom” diskurzusnak nevezünk. A *veszteség* ténye a háború második évében találja meg nyelvi kifejezését az anya- és csecsemővédelmet szorgalmazó szövegekben, a Stefánia Szövetség programjában,¹⁹ kiadványaiban,²⁰ a csecsemővédelem témájában összehívott ankétok előadásában.²¹ Ezek a szövegek nem a háború elvesztéséről beszélnek, nem az előre még el sem képzelhető territoriális veszteségről, hanem az elesett katonáról. Erre a veszteségre hol az *emberveszteség*, hol a *vérveszteség* szót használják, egyetlen testté antropomorfizálva a nemzet egészét. Ekként volt lehetséges megfogalmazni és kifejezésre juttatni a gondolatot, hogy Magyarország mint politikai és/vagy társadalmi entitás akkor is veszteséget szenvedett, ha a háborút még nem is veszítette el, és ezt a veszteséget az sem kisebbítené, ha a háborút esetleg majd megnyeri. Ezt a veszteséget lehetséges egy eugenikai diskurzuson belül tárgyalni, hiszen az eugenika tárgya, a nemzetet alkotó emberek tömege indult hirtelen és aránytalan pusztulásnak: az eugenikai diskurzus hangsúlyozza, hogy a fiatal, egészséges, besorozható férfiak a népesség eugenikai szempontból legértékesebb szegmensét jelentik.

De ez nem feltétlenül magyarázza a háborús veszteségekre adott *nemzetvédelmi*, tehát eugenikai-közegészségügyi választ. A nemzetvédelmi retorika arra enged következtetni, hogy megalkotói a világháborút nem egyszerűen politikai vagy demográfiai veszélyhelyzetnek látták, hanem olyan támadásnak, mely a nemzetet integritásában sérti. Nem vagy nem csak a földrajzi határokkal körbekerített Magyarország állt fenyegetés alatt: a magyar emberek összességéből álló nemzet szenvedett súlyos és folyamatosan súlyosbodó sérülést. Hiába őrizte még meg területi integritását az ország, szuverenitását az állam, ha a háborús veszteségek a nemzet kollektív testét sértették meg. A háború befejezése és a feltételek nélküli béke kiáltása nélkül viszont a veszteséget, az ember- és vérveszteséget megállítani nem,

¹⁸ Klich-Kluczevska 2012: 307–328.

¹⁹ Stefánia 1917.

²⁰ Stefánia 1918.

²¹ Madzsar et al. 1916.

csakis pótolni lehet. Mind azok, akik szükségesnek vélték a háborút, mind azok, akik nyíltan ellenezték, tehetetlenül néztek szembe a csatateri halálozással, és a gyermekszülés és nevelés támogatásában találják meg a cselekvési lehetőséget. A nemzetvédelem szóhasználata azt érezteti, a harctéren elesett katonák és az első életévükben elhunyt csecsemők halála hasonló veszteség, hasonló vérvesztesége a nemzet egészének. Ennek az azonosulásnak legékeesebb példáját a Stefánia Szövetség 1918-as tankönyvének bevezetőjében találjuk, mely szerint „évenként 130 000 anya hiába kínlódik és hoz hasztalan véráldozatot”,²² azaz az anya, akinek csecsemőkorában meghal a gyermeke, ugyanúgy hiába vérzik, mint egy hasztalan háborúban elesett vagy megrokkant katona.

A *homefront*, az anya

Az angolok *homefront*nak, a németek *Heimatfront*nak, otthoni frontnak nevezik azt, amit mi háterszágunknak. A kifejezés az első világháborúban terjedt el, és azontúl, hogy propagandaértékkel bírt, találóan leírta a harcokat közvetlenül nem megtapasztaló, de a háborúzó ország életében szükségszerűen tevőlegesen részt vevő civilek életét. A valódi front két harcoló fél között húzódik, akik el akarják pusztítani egymást és benyomulni, elfoglalni a másik területét. De hol az otthoni front? A hadigazdaság üzemeltetésében, a háborús propaganda lapjain, a harctérre küldött katonák otthonmaradt családtagjainak körében? A nemzetvédelmi diskurzus ezt a másik frontot a nemzet újrateremtésének munkájával azonosította, a frontvonalat a csecsemő élete és az azt támadó egészségügyi és szociális veszélyek között húzta meg. Az anya testén, az anya karjaiban zajlik a harc.

A nemzetvédelem, csecsemővédelem és anyaság összefüggéseit egy 1916-os nyilvános beszélgetésből rekonstruálhatjuk. Madzsar József „A jövő nemzedék védelme és a háború”²³ címmel tartott előadását a Társadalomtudományi Társaság vendégei kommentálták – bár a felszólalók nem mind járulnak hozzá tevőlegesen a következő évek anya- és csecsemővédelmi stratégiáinak kialakításához, különböző nézőpontjaik megvilágítják az anyaság mint nemzetvédelem olyan kényes kérdéseit, melyek a húszas években is uralják az anyaság diskurzusát. Madzsar háborús győzelmet feltételez, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az emberveszteség súlyossága egy esetleges győzelmet is hosszú távú gazdasági és demográfiai krízisbe fordít. Ezért a jövő nemzetének védelmét a születésszám emelkedése és a megszületett csecsemők túlélése biztosítja. A háborús évek nemzetvédelmi diskurzusában elté-

²² Stefánia 1918: 1.

²³ Madzsar et al. 1916.

rő vélekedések bukkannak fel az alacsony születésszám lehetséges okairól, illetve a helyzet megoldásának lehetséges módjairól, de arról sem születik konszenzus, hogy a csecsemővédelmi politikának és propagandának pontosan kit kellene megszólítania. Az állam csak akkor számíthat népességnövekedésre, ha anyagilag támogatja a gyermekvállalást – ezt az álláspontot Madzsar így fejezi ki. „A gyermekek számát az határozza meg, hogy vajjon hányról gondolja az apa, hogy kellőképpen fölnevelheti”, majd leszögezi, „a szülés a család gazdasági terhét semmiképpen se fokozza”.²⁴ Madzsar a férfi és a férfi keresete által tartott család terheiről beszél, miközben a Stefánia Szövetség programja 1917-ben már kimondja, hogy céljuk: az *anya*²⁵ ne kerüljön rosszabb gazdasági helyzetbe azért, mert gyermeket vállal.

Tehát az a kérdés, hogy az állami vagy társadalmi támogatás az apa vagy az anya személyén, esetleg inkább az egész család intézményén keresztül érjen el a csecsemőhöz. Bár ez a vita nem volt közvetlen hatással az elkövetkező évtizedben megvalósuló társadalombiztosítási reformokra, és a Stefánia Szövetség és a Magyar Feministák Egyesülete által támogatott anyasági biztosítás sosem valósult meg, az anyaságról, az anyák autonómiájáról és a leányanyák helyzetéről folytatott viták erős kezdeménye.

Anyaság és autonómia

1916-ban a Feministák Egyesületének két képviselője szólalt fel a Madzsar-beszéddel megnyitott Társadalomtudományi Társaság vitáján, és mindketten azt állították, hogy a nagyobb termékenységet, illetve a jobb csecsemővédelmet csak akkor lehet elérni, ha a nők megkapják a választójogot. Mellerné Miskolczi Eugénia szerint ez azért szükséges, mert a nőnek fontos, „hogy maga és gyermekei sorsát maga intézhesse”,²⁶ és a szavazójog segítségével olyan családvédelmi intézkedésekhez jusson, melyek megvédik egy rossz házasság kiszámíthatatlan következményeitől. Szirmay Oszkárné azzal érvel, hogy a nő „anyai kötelességeit nem csak [sic!] szűkebb családjában, hanem a családtagok összességében, az államban is teljesítenie kell”, és csak ha képesek megvédeni jogaikat és saját testi, szellemi és erkölcsi épségüket, akkor lehetnek „értékes nevelője a jövőendő nemzedéknek”.²⁷

Ezzel szemben dr. Berend Miklós gyermekgyógyász ellenzi a nőemancipációt, pontosabban feltételhez köti: „Az óriási vérveszteségek pótlása mindenkire nagy

²⁴ Madzsar et al. 1916: 13.

²⁵ Stefánia 1917: 1.

²⁶ Madzsar et al. 1916: 26.

²⁷ Madzsar et al. 1916: 32.

kötelességet ró. Az asszonyoknak az állam érdekét kell szem előtt tartaniuk, míg ezt nem teszik meg, addig nem követelhetnek női jogokat.”²⁸ Már 1916-ban vitahelyzetet eredményez, vajon a nőemancipáció segíti vagy hátráltatja-e a gyermekvállalást, az adekvát gyermeknevelést és ezen keresztül a nemzetvédelmet: ez a kérdés permanens eleme marad az anyaság fogalmáról folytatott társadalmi vitának.

A nőemancipáció és a pronatalizmus összefüggésének kérdését a magyar állam részéről az 1922-es választójogi rendelet zárta. A rendelet a háromgyermekes nőket alacsonyabb műveltségi cenzus mellett juttatja szavazathoz, mint a gyermekteleneket.²⁹

Lezárás

A párizsi békeszerződések után egy kész, már a háború éveiben megszilárdult anyaság mint nemzetvédelem narratíva nyert térbeli dimenziót. A demográfiai verseny kontextusa megváltozott, a nemzetiségek által jelentett belső ellenség hirtelen külső ellenséggé alakult. Megmaradt az anyaság vállalása és az anyák támogatása mint a nemzeten esett sérelem begyógyításának, a sikeres irredenta jövő megteremtésének projektje. Ezt megragadhatjuk a húszas években kiadott csecsemőápolási tankönyvek bevezető szövegeiben: Antonia Zerwer gyermekápolási ABC-jének 1918-as magyar fordítása azt hirdeti, „ellensúlyozni akarjuk a háboru okozta nagy vérvesztéséget”.³⁰ Báró Hacke Károlyné 1924-ben azt kéri, „e szörnyű világháború után” az anyák legyenek „előharcosai egy jobb időszaknak”.³¹ Dr. Torday Ferenc 1927-es könyve „megcsonkított, megtépázott szegény hazánk jövő sorsát”³² bízza az anyákra. Kovácsics Sándor 1925-ös Anya- és csecsemővédelmi útmutatójának bevezetésében még élesebben fogalmaz: „Arról van szó, hogy megmentsünk százezreket, hogy százezrekekkel gyarapítsuk azok számát, kik egykor a magyar nemzeti érdekeknek nemcsak hirdetői lesznek, de akik hivatva lesznek mindazt visszaszerezni, amit a mult elvett tőlünk: földet, sót, fát, ércet, szentet s nemzeti erényeket.”³³ Az anya gyermeket szül, és megmenti a nemzetet. Irredenta harcost szül, és újra nagygyá teszi a nemzetet.

²⁸ Madzsar et al. 1917: 29.

²⁹ „Csupán a három vagy ennél több gyermekes anyák és a saját magukat fenntartó, önálló háztartást vezető nők részére adja meg a javaslat kivételképen a választójogot akkor is, ha csak négy elemi osztályt végeztek.” Ezer év törvényei, 1925. évi XXVI. törvénycikk indokolása.

³⁰ Zerwer 1918: 5.

³¹ Hacke 1924: 26.

³² Torday 1927: 8.

³³ Kovácsics 1925: 3.

Ennek a nézőpontnak az ellentétét viszont már a háború éveiben hallhatjuk, többek között a már említett Mellerné Miskolczy Eugénia szájából, aki a két világ-háború között nemcsak a Magyar Feministák Egyesületében, hanem a Nők Nemzetközi Ligája a Békéért és Szabadságért nevű pacifista szervezetben is aktív szerepet vállalt. Négygyermekes anyaként így vélekedett a nemzet és az anya egymás iránti kötelezettségeiről: „Mindenekelőtt meg kell alapozni a jövő békét, hogy az állandó maradjon, biztosítani kell az anyát arról, hogy legerősebb, legderekbabb fiait nem hurcolják ismét a mészárszékre, akkor kívánhatjuk meg az anyáktól, hogy gyermeket adjanak a hazának.”³⁴

Források

Hacke Károlyné 1924: *Anyák könyve*. Kolozsvár.

Herz Sándor 1918: *Embertenyésztés*. Budapest.

Kovácsics Sándor 1925: *Any- és csecsemővédelmi útmutató*. Budapest.

Madzsar József 1905: *A szesz italok hatása az utódokra*. Budapest.

Madzsar József 1915: Az anya- és csecsemővédelem szervezése. *Budapesti Központi Segítő Bizottság Közleményei, A Fővárosi Közlöny melléklete*. 1915. február 5. 20. 2.

Madzsar József 1916: *A meddő Budapest*. Budapest.

Madzsar József et al. 1916: *A jövő nemzedék védelme és a háború, a társadalomtudományi társaságban tartott előadás*. Budapest.

Marosi Arnold, 1924: *Átöröklés és nemzetvédelem*. Budapest.

SOM, Magyar Nemzeti Múzeum – Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár és Adattár
Az Alföldi Csecsemővédő Egyesület iratai, *Az Alföldi Csecsemővédő Egyesület alapszabály-tervezete (1912)*.

Stefánia Szövetség 1917: *A [Stefánia] Szövetség programja*. Budapest.

Stefánia Szövetség 1918: *Any- és csecsemővédő nők vezérfonala*. Budapest.

Temesváry Rezső – Madzsar József (szerk.) 1917: *Any- és csecsemővédő nők vezérfonala*. Budapest.

Torday Ferenc 1927: *Csecsemő- és gyermekápolás, gyermeknevelés*. Budapest.

³⁴ Madzsar et al. 1916: 26.

Wolters Kluwer Jogtár. Ezer év törvényei, 1925. évi XXVI. törvénycikk indokolása az országgyűlési képviselők választásáról (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92500026.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D48> – letöltés: 2021. február 27.)

Zerwer Antónia 1918: *A csecsemőápolás abc-je*. Budapest.

Hivatkozott irodalom

Galton, Francis 1904: Eugenics, its Definition, Scope and Aims. *The American Journal of Sociology* (10.) 1. July.

Gyáni Gábor 2008: Szociálpolitika és jótékonyosság a két világháború közötti Magyarországon. In: Szilágyi Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Budapest, 11–24.

Klich-Kluczevska, Barbara 2012: Making up for the losses of war – Reproduction policies in Postwar Poland. In: Ruth Leiserowitz – Maren Röger (eds.): *Women and Men at War: A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe*. Osnabrück, 307–328.

Sontag, Susan 1983: *Betegség mint metafora*. Budapest.

Szekfű Gyula, 1922: *A magyar bortermelő lelki alkata*. Budapest.

Turda, Marius 2014: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. London.

Yuval-Davis, Nira 2005: *Nem és nemzet*. Budapest.

Melléklet

1. kép. Az Országos Stefánia Szövetség címere



Forrás: Temesváry Rezső – Madzsar József (szerk.) 1917: *Anya- és csecsemővédőnők vezérfonala*. Budapest, 17.

II. A HATÁR MINT KULTURÁLIS KONSTRUKCIÓ, A HATÁRTUDAT ÉS ÉRZÉKELÉSE

2. kép. Az Országos Stefánia Szövetség képeslapja



Forrás: Kovácsics Sándor 1925: Anya- és csecsemővédelmi útmutató. Budapest, belső borító.

Határtalan „vörös övezet” Budapest körül? – Egy politikai-ideológiai mítosz

„Az ellenforradalom demagógiája könyvelte el *vörös övezet* címen a főváros körül elterülő városokat és községeket, amelyekből ugyancsak az ellenforradalmi reakció teremtette meg – átlátszó politikai célzattal – a *pestkörnyéki lajstromos választókerületet*. A kurzus részéről megbélyegzőnek szánt, de valójában megtisztelő »vörös« jelzőt azzal hívta ki ez a terület, hogy a rajta elterülő városok és községek lakói túlnyomórészt munkások, tisztviselők és egyéb kisegysztszenciák, akik nem dőltek be a kurzusnak és csak nagyon kis részben álltak be az ellenforradalom duhaj szekértolói közé. Az utóbbi évtizedben lefolyt országos, megyei és községi választásokon a kerület dolgozó népe igyekezett rászorgálni jó hírnévére, mert a tömeges szavazatirtások ellenére mégis derekasan kitett magáért és a két szociáldemokrata országgyűlési képviselőn kívül (öt közül) nagyszámú városi, községi és megyei képviselőt is választott meg szociáldemokrata program alapján. Kielégítőnek, persze, nem mondhatjuk az eredményt, *Pestkörnyék sokkal vörösebb is lehetne és kellene lennie*, de: nyiladoznak a szemek, olvadozik az értelemről a kurzusdemagógia jege. *Reméljük, nem sok idő múlva valóra válik az elnevezés: a fővárost körülfogó övezet biztos és szilárd talaja lesz a szocializmusnak, a szocialista mozgalmaknak.*” (Propper Sándor: A vörös övezet fekete nyomora. *Népszava*, 1931. december 25. 9.)

Budapest környéke mint „vörös övezet” – egy jól hangzó hívószó, amely elsősorban arra utal, hogy a főváros környékén sajátos munkástelepülések jöttek létre, így „természetesen” társadalmi és politikai értelemben baloldaliak voltak, vagy – megengedőbben – annak kellett volna lenniük. Maga a kifejezés – a szinonimáival együtt (vörös öv, vörös gyűrű, ritkábban vörös zóna) – a két világháború között keletkezett, majd 1945 után általánosan elterjedt jelzőjévé vált Budapest környékének, illetve az 1950-es becsatolás után Budapest külső kerületeinek. A terület baloldali hagyományait, úgymond „dicső múltját” foglalta össze egyetlen képben, és magyarázatra nem szoruló fogalomként megjelent történelmi szak- és ismeretterjesztő munkákban is.

Igazi történelmi kutatások azonban nem születtek a vörös övezetről, pedig kérdések adódnak bőven. Pontosan milyen területet jelent, mely települések tartoz-

tak az övezetbe? Hogyan jött létre, és miben nyilvánult meg a terület „vörös” volta, baloldalisága? Mennyiben volt ez egy ideológiai képzet, és mennyiben társadalmi és politikai valóság? Összehasonlítható-e a magyar főváros környéke a más európai nagyvárosok körüli hasonló területekkel?

E rövid tanulmányban első megközelítésben a vörös övezet fogalom keletkezés-történetét fogom bemutatni a Horthy-korszakban, szembeesítve azt az akkori Budapest környéke mint sajátos határterület fő társadalmi és politikai jellemzőivel.

Budapest környékének kialakulása és sajátosságai

Budapest környéke, vagy más néven a „fővárossal szomszédos községek”, mint egy új, sajátos terület és településcsoport a századforduló környékén jelent meg a kortársak gondolkodásában, követve Budapest modern nagyvárossá válását és elővárosainak robbanásszerű fejlődését. 1873-ban, a főváros egyesítése és létrejötté idején még nem beszélhetünk igazi elővárosokról, csak két, Pesttől északra fekvő község, Újpest és Rákospalota esetében, ahol együttesen 10 ezer fő lakott. Ehhez képest 1910-re már négy több tízezer fős települést találunk e területen: Újpest (55 ezer) és Rákospalota (25 ezer) mellett a Pesttől délre fekvő Erzsébetfalvát (31 ezer) és Kipestet (30 ezer); és ha nem is ilyen robbanásszerűen, de a Duna másik, jobb partján, Budától délre is jelentősen nőtt a szomszédos községek lakossága. A népességnövekedés 1890 és 1910 között gyorsult fel igazán, és 1900 után már egyértelműen Budapest rovására történt, azaz egyre komolyabb mértékben költöztek ki fővárosiak az olcsóbb és a nagyvárosítól eltérő életviszonyokat kínáló új peremövezetbe, köszönhetően a századfordulóra kiépülő elővárosi közlekedésnek. Az ingázás lehetőségét különböző társadalmi osztályok használták ki, ugyanakkor a legnagyobb peremközségekben a lakosság több mint fele már az iparban dolgozott, a gyáripari munkásság meghatározó társadalmi csoporttá vált.¹ Erre jó példa az 1911-ben létrehozott első olyan Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei járás, a Kispesti, ahová csak főváros környéki községeket soroltak be más járásokból, köztük magát Kispestet, Erzsébetfalvát és az 1910-ben már több mint 9 ezer lakosúvá nőtt Csepelt. A Kispesti járás lakosságának ugyanis 60%-a az iparból élt, amely tömeg (57 ezer fő) létszámát tekintve Budapest után a második legna-

¹ A korabeli statisztikák ipari kereső kategóriájába nemcsak az ipari munkások, hanem az önálló kisiparosok, illetve az üzemekben dolgozó tisztviselők, különféle feladatokat végző altisztek, szolgák stb. is beletartoztak. Ugyanakkor fizikai munkások szerepeltek más, például a közlekedési és a kereskedelmi keresők kategóriájában is. Az iparban dolgozók aránya ugyanakkor jó kiindulópontot jelent ahhoz, hogy mely területeken éltek nagyobb arányban ipari munkások.

gyobb volt, ha az összes magyarországi járást és várost rangsorba állítjuk.² Miután az ipartelepítés költségei is kisebbek voltak az elővárosokban, mint a fővárosban, ezért a környéken is jelentős iparvidékek jöttek létre, ezt követve pedig az ipari munkások nemcsak Budapesten, hanem a lakóhelyükön vagy keresztingázással más környékbeli településeken is dolgoztak.³

Budapest környéke tehát Magyarországon belül egy különleges térséggé vált a 20. század elejére, amelyet a kortársak egy sok szempontból a fővároshoz tartozó, de attól (még) közigazgatásilag elkülönülő területnek láttak. Ugyanakkor abból a szempontból mégis csak egy képzet maradt, hogy nem voltak területi határai, nem volt egyértelmű, hogy mely környékbeli települések tartoztak hozzá, és melyek már nem.

Az agglomerációs probléma megoldására már a 19. század végén, külföldi példák nyomán felmerült a javaslat, hogy az elővárosi övezetet a fővároshoz csatolják, azaz a közigazgatási egyesítéssel létrehozzák Nagy-Budapestet. Az egyesítés azonban csak jóval később, egészen más körülmények között történt meg 1950-ben. Ugyanakkor az egyre erősebb gazdasági és társadalmi összefonódást követve egyre több adminisztratív területen kezelték külön a főváros környékét. Még az első világháború előtt elindult a budapesti államrendőrség hatáskörének kiterjesztése a legnagyobb községekre, majd 1919 végén, az egységes, állami rendőrség megszervezését követően már 22 település tartozott az új, a fővárossal közös rendészeti egységbe.⁴ A világháború utolsó évében a közfeladattá váló lakossági élelmezés ügyében valósult meg Budapest és környékének egységes kezelése: 1918 áprilisától 1924-ig működött a Budapesti Környék Közellátási Bizottsága, amely a politikai rendszereken átvélően igyekezett a fővárossal megegyező ellátást biztosítani az igencsak tágran vett környék számos településének.⁵ Az 1920-as évek hivatalos statisztikai kiadványaiban már a „szomszédos községek” kategóriájáról és a fővárossal együttvéve „Nagy-Budapest-ről” közöltek adatokat, és 1924-től konszenzus volt abban, mely 21 környező település tartozik e csoporthoz.⁶ Ha teljes újjászervezésre nem is került sor, közigazgatási

² Project GISTa Hungarorum (OTKA K 111766), az 1910. évi népszámlálás járási adatai. (https://www.gistory.hu/docs/10_/10_MO_JARAS%203_1910%20NEM%20FAJLAGOS.xls – letöltés: 2021. április 30.)

³ Budapest agglomerációjának fejlődéséről lásd: Thirring G. 1925: 21–26.; Beluszky 2002.

⁴ 5047/1919. (október 1.) M. E. rendelet. *Magyarországi rendeletek tára 1919.* 752–767. A községekre kiterjesztés: *Budapesti Közlöny* 1919. december 25. 2.

⁵ Először 28, majd 1919 tavaszától újabb 20 település tartozott e speciális egységbe. A témáról részletesen: Ignác 2020.

⁶ Kalmár 2002: 290–293. Az első kiadvány, amely ezt a Nagy-Budapest leírást tartalmazza: Thirring G. 1925: 24–25.

változások is történtek az 1920-as évek elején: Újpest (1907) után 1922–1923-ban a három legnagyobb község – Erzsébetfalva (Pesterzsébet néven), Kispest és Rákospalota – immár véglegesen megkapta a rendezett tanácsú városi rangot. Az ehhez kapcsolódó közigazgatási átszervezésnél pedig a megszűnő Kiszepeti helyett egy ún. központi járást hoztak létre, így az oda tartozó 15 község és a fenti négy város kapott „sajátos” közigazgatási irányítást a főváros környékén.⁷ Végül a választási rendszer 1922-es (bethleni) átalakításakor 21 településből külön választókerületet szerveztek Budapestkörnyék néven, ahol a fővároshoz hasonlóan, de Pest vármegye és az ország nagy részétől eltérően végig titkos és listás maradt a szavazás a korszakban.⁸ A különböző „környékek” nem teljesen azonos területre terjedtek ki, de a hozzájuk tartozó települések között sok átfedés volt.

Budapest környéke tehát mind Pest vármegyén, mind az egész országon belül sajátos helynek számított, de fontos hangsúlyozni a belső heterogenitását a települések jellege és társadalma szempontjából. A területen a nagy ipari külvárosok mellett kertvárosok, üdülőhelyek és tisztviselőtelepek helyezkedtek el, és olyan átalakuló, mégis az előzőkhez képest tradicionális falvak is maradtak, amelyeknek az agrárvállalkozók meghatározó csoportja adott különleges szint. Ennek megfelelően az egyes helyeken a különböző társadalmi rétegek – munkások, tisztviselők és nyugdíjasok, parasztpolgárok – közötti arányokban jelentős eltérések voltak, ahogy a munkások meghatározó, de tág kategóriája sem volt egységes, belső csoportjai – ipari, kereskedelmi, közlekedési (MÁV), illetve köz- és magánszférában dolgozók – közül más és más lehetett hangsúlyos. A kortárs és a későbbi szakirodalom is közös jellemzőként emelte ki a helyi középosztály szűk voltát, valamint a helyben születetteknek, az „öslakosoknak” még a fővárosihoz képest is alacsony arányát.⁹ 1930-as adatok alapján például Budapesten a lakosoknak a 38%-a, míg a környéken csak 23%-a született helyben, ugyanakkor az egyes települések adatai nagy szórást mutatnak 5 és 60% között. Az elővárosok között ebben is látszik a különbség, ha összevetjük a differenciáltabb társadalmi szerkezettel bíró Budafok (36%) és Újpest (30%), illetve a homogénebb Kispest és Pesterzsébet (18,5%) adatait.¹⁰ Mindez nem meglepő, hiszen az akkori fővároson belüli külső kerületek, a munkásnak tekinthető városrészek között is találunk társadalmi különbségeket – és azoknak köszönhetően eltérő választói magatartást is.¹¹

⁷ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja* 1922. június 1. 269; uo. 1924. február 21. 101.

⁸ 3100/1922. (március 31.) M. E. rendelet. *Belügyi Közlöny* 1922. április 9. 749–750.

⁹ Weis 1930: 68–69.; Beluszky 2002: 132.

¹⁰ Thirring L. 1935: 40–47.

¹¹ Ignácz 2013a: 126, 137–145.

Budapest környékének politikai mintázata

Mielőtt a választási eredmények vizsgálatához látnánk, fontos tisztázni, hogy azok pontosan mit is mutatnak, mire vonatkoznak, főleg egy olyan antidemokratikus rendszer esetében, amilyen a Horthy-korszakot jellemezte. Mit jelentett például a korlátozott választójog Budapest környékén? Az 1930–1931-es adatok szerint a budapestkörnyéki választókerületben összesítve csak a népesség 24%-ának volt választójoga, hasonlóan a fővároson belül a leginkább munkás jellegűnek tekinthető városrészek értékéhez (25,5%).¹² Azaz csak a felnőtt lakosokat nézve is a többség nem szavazhatott. Emiatt problémás az a gyakori feltételezés, hogy egy adott terület fő társadalmi jellemzői egy az egyben összevethetők a választási eredményekkel: például ha esetünkben automatikusnak gondoljuk, hogy itt a munkás többség választói magatartása érvényesül. Részletes vizsgálatok hiányában azonban nem tudjuk, hogy az egyes társadalmi csoportok milyen arányban szerepeltek a választói névjegyzékekben, ahogy azt sem, hogy milyen (nagy) arányú volt a választók fluktuációja.

A korszak elején, az 1922. évi parlamenti választáson a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) szerezte meg a szavazatok abszolút többségét (56,5%) a budapestkörnyéki listás kerületben. A liberálisok 11%-ot kaptak, míg a maradék, kevesebb mint egyharmad jutott a jobboldali pártoknak. Az MSZDP jól szerepelt Csepelen (72%), Erzsébetfalván és Kispesten (63% és 60%), átlagosan Újpesten (55%), és csak három rákosvidéki községben nem érte el a 45%-ot. Ha tehát úgy vesszük, hogy a baloldal, a szociáldemokraták színe a vörös, akkor mondhatjuk, hogy e választókerület politikai mintázata elég vörös lett, vörösebb, mint maga Budapest. A fővárosban ugyan a baloldali és a liberális ellenzék hasonlóan jól szerepelt, együttesen a szavazatok 63%-át kapták, de más arányokban: az előbbieké „csak” 39%, míg utóbbiaké 24% volt. Ugyanakkor ha csak a főváros munkás városrészeit nézzük, azokban összesítve a környékhez hasonló MSZDP-eredményt találunk (58%) úgy, hogy főleg Angyalföld és Vízafogó városrészekben született kiugró eredmény (72%).

Az 1922-es politikai pillanatfelvétel korántsem jelentette azt, hogy a főváros vagy környéke vörös, baloldali helyi igazgatás alá került volna, mert ez egy országos,

¹² A Budapest környéki kerület településein 1930 végén összesen 408 455 lakos élt, 1931-ben 98 899 választó volt. A népességszámok forrása: *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész.* A választási adatok itt és a továbbiakban: Hubai 2001. Budapest városrészeinek részletes adatai: Illyefalvi (szerk.) 1934. Budapest munkásvárosrészeinek besorolására lásd: Ignác 2013a: 126., választási adataira: Ignác 2013b. – A népesség és a választójogosultak számát azért 1930/1931-re adtam meg, mert ez esetben voltak részletes adatok közel azonos időpontra.

parlamenti választás volt. A főváros irányítását a jobboldal birtokolta az 1920-as törvényhatósági, azaz önkormányzati választás óta, és azt változó körülmények között, antidemokratikus eszközökkel, de végig megőrizte a Horthy-korszakban. A fővároson kívüli törvényhatóságokban viszont továbbra is a háború előtti, 1912-ben választott testületek működtek, mert nem rendeztek önkormányzati választásokat egészen 1929-ig, az új, átfogó közigazgatási törvény elfogadásáig. Ehhez képest az alsóbb szinteken, a rendezett tanácsú városokban és községekben sor kerülhetett helyi választásokra 1929 előtt is, de azok több szempontból is igen korlátozottak voltak, mert ahogy az egész közigazgatás működését, úgy e választások megtartását is a régi, 19. századi törvény szabályozta (1886: XXII. tc.). Ebből következően az 1920-as évek helyi választásait a parlamentinél is jóval szűkebb körű választójog és elavult szavazási eljárások jellemezték, továbbá a helyi képviselők felét nem választották, hanem a legtöbb adót fizetők, azaz a virilisek adták.

Az 1886-os törvény szerint ha egy község várossá alakul, akkor új képviselő-testületet kell választani. Ez történt 1922-ben Kispesten, 1923-ban Erzsébetfalván (Pesterzsébeten) és Rákospalotán. A már korábban városi rangot szerző Újpesten szintén akkor, 1922-ben választottak új képviselőket.¹³ Így Budapestkörnyék mind a négy városában sor került helyi választásra, hasonló eredménnyel: a liberális és a szociáldemokrata erők szövetsége győzött a jobboldali ellenfeleivel szemben, és a liberális virilisekkel kiegészülve a képviselőtestületekben is többséget szerzett. MSZDP-képviselők is bekerültek tehát a városi önkormányzatokba, még ha nem is ők alkották a többséget, ahogy a testületek által megválasztott polgármesterek sem szociáldemokraták lettek.¹⁴

Összességében az egész korszakot nézve a szociáldemokraták az 1920-as évek elején szerepeltek a legjobban a parlamenti és a helyi választásokon. A vörös övezet kifejezés vagy ennek szinonimái mégsem ekkor keletkeztek, sem az 1922-es parlamenti, sem a különböző időpontokban megtartott helyi választások után nem terjedt el a sajtóban ez a fogalom.¹⁵ Arra csak egy külföldi példa, a Párizs környéki vörös öv(ezet) kifejezés átvétele után került sor.

¹³ 1919 őszén, az ellenforradalom kezdetekor a belügyminiszter felfüggesztette Újpest autonómiáját, és kormánybiztost nevezett ki a város élére. Az 1922-es választással ért véget az átmeneti időszak.

¹⁴ 1926-ban a négy város mellé ötödikként Budafok is csatlakozott, ahol a helyi választáson szintén a liberális és baloldali szövetség győzött. Forró 2010: 148.; Horváth (szerk.) 1980: 192–193.

¹⁵ A sajtókutatást elsősorban az Arcanum Digitális Tudománytár alapján végeztem.

Ceinture rouge – vörös öv(ezet)

Gyakori jelenség az urbanizáció folyamatában, hogy egy metropoliszt (munkás) külvárosok vesznek körül, ahogy az is, hogy a központban bizonyos elutasítással és félelemmel néznek az ilyen peremvidékekre. Ezt Párizs esetében az 1871-es kommun véres emlékezete is súlyosbította, és az 1920-as évek kommunistaellelenség légkörében megjelent a vörös öv (*ceinture rouge*) mítosza, amikor az országosan elszigetelt és gyenge francia kommunista párt jól szerepelt a Párizs körüli külvárosokban az 1924-es parlamenti és az 1925-ös önkormányzati választásokon. „Párizst bekerítette a forradalmi proletariátus!” – írta már 1924 májusában a kommunista lap, a *L'Humanité*, de ez inkább cél és fenyegetés volt, mint valóság. Ugyanakkor a mítoszt a jobboldal is táplálta, amely a civilizált, polgári fővárossal szembeállította a szegény, vallástalan, elvadult és veszélyes külvárosokat, bár hiába próbálkozott utóbbiak társadalmi és politikai értelemben vett visszaszerzésével. A vörös, azaz kommunista vezetésű külvárosok (*banlieue rouge*) száma ugyanis 1935-ben jelentősen megnőtt, részben a baloldali népfrontpolitikának is köszönhetően, és ezzel már ténylegesen meghatározták Párizs környékének képét. A fővárost fenyegető forradalmi gócpontok helyett azonban e külvárosok az „önkormányzati kommunizmus” színterei lettek, amelyekben egy olyan ellenkultúra alakult ki, amely sajátos helyi társadalmi és politikai identitásra épült.¹⁶

A francia belpolitikai hírek részeként a Párizs környéki vörös öv vagy gyűrű fogalma a magyar sajtóban is megjelent. Már az 1925-ös önkormányzati választásokról beszámoltak a jobboldali lapok, bár elsősorban a kommunisták nagy terveinek kudarcát hangsúlyozva: az *Új Nemzedék* így „vértől vörös” övről írt, de ezzel a közbiztonság hiányára utalt a külvárosokban.¹⁷ A francia jobboldali sajtót követve azonban a 1920-as évek másik felében a magyar lapokban is realitásként jelent meg a „fény városát” bekerítő vörös, forradalmi gyűrű, ahogy Pierre Lhande jezsuita atya nagyhatású 1927-es könyve (*Le Christ dans la Banlieue*) már megjelenésekor figyelmet kapott Magyarországon: „A francia papság hősi és önfeláldozó küzdelméről rajzol megható képeket ez a könyv. A Páris körül keletkező új telepeken s városkákban templom, pap és hit nélkül él a nép. A vörös eszméktől vagy szabadkőműves tanoktól átitatott tömegek vadon és pogánymódra élnek egymás mellett összezsúfolva. Egy nap egyszerű kis abbé jelenik meg közöttük, [... aki] behatol a kommunizmus legsötétebb fészkeibe is.”¹⁸

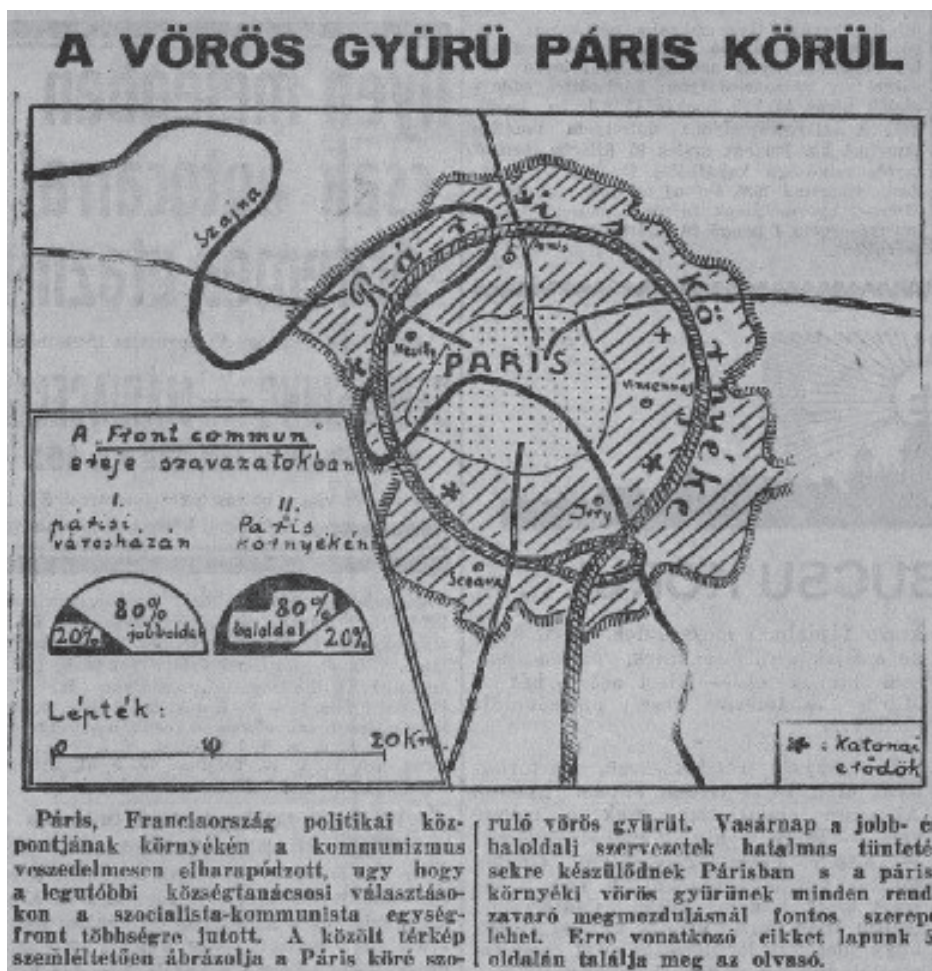
¹⁶ Fourcaut 1995.

¹⁷ Vértől vörös öv veszi körül Páris városát. *Új Nemzedék* 1925. május 16. 5.

¹⁸ Petrich Béla könyvismertetése. *Katolikus Szemle* 1927/10. (41.) 638–639. A szerző napilapba is írt ismertetőt: Új keresztes hadjárat Páris környékén. *Nemzeti Újság* 1927. október 2. 23. A

II. A HATÁR MINT KULTURÁLIS KONSTRUKCIÓ, A HATÁRTUDAT ÉS ÉRZÉKELÉSE

1. kép. A vörös gyűrű Párizs körül



Forrás: Nemzeti Újság 1935. július 14. 19.

könyv magyar fordítása 1931-ben jelent meg Debrecenben *Krisztus Páris vadonában* címmel.

A Párizs körüli vörös öv vagy gyűrű képe (lásd 1. kép) tehát elterjedt a különböző magyar újságok francia ügyekről szóló cikkeiben,¹⁹ majd 1930 végén egy jobboldali napilapban, az *Új Nemzedék*ben megjelent Budapest környékének minősítéseként is. „[A] tíz éves [fővárosi] jobboldali uralom tette lehetővé, hogy Budapesten a villanyáram és a vízdíj feleannyiba sem kerül, mint például a »vörös övezetben«, a pestkörnyéki városokban, ahol pedig pontosan esztendővel ezelőtt nagy diadalt hirdetett a szocialista demokrata politika a községi választáson. De nemcsak a tavaly december nyolcadikán tartott pestkörnyéki választáson kerültek uralomra, hanem tíz évig kezükben tartották ezeknek a városoknak a sorsát.”²⁰ Miért éppen akkor történt az „áttétel”? Lehet, hogy a kibontakozó gazdasági válság társadalmi hatásaitól való félelem állt a háttérben, mert a jobboldali lap már az 1930. szeptember elsejei fővárosi nagy munkástüntetésre reagálva se fukarkodott a vörös jelzővel, amikor szerinte a „vörös hétfő” újra megmutatta az 1919-ben megismert „vörös forradalom” embertelen arcát.²¹

Miért volt fontos a fenti idézetben szereplő, 1929 végi községi választás? Ahogy korábban már szó volt róla, a korszakban ekkor került sor először általános önkormányzati választásokra, a törvényhatóságoktól a községekig, új törvény és immár új választójog alapján (1929: XXX. tc.). Ezek így sokkal nagyobb sajtófigyelmet kaptak, mint a korábbi, rendszertelen helyi választások. A kormány(párt) és általában a jobboldal pedig igyekezett mindenhol megmutatni az erejét. Először novemberben a törvényhatósági bizottságok megválasztására került sor, és az országos mintához hasonlóan Pest vármegyében is – Nemzeti Párt néven – a jobboldali összefogás győzött.²² Sőt, ahogy az *Új Nemzedék* írta, a „pestkörnyéki mandátumok többségét is a Nemzeti Párt szerezte meg”.²³ December elején rendezték a megyei városok képviselőtestületeinek választásait, köztük az öt Pest környékiét is. Közülük háromban (Kispest, Pesterzsébet, Újpest) a korábbi városi választásokhoz hasonlóan ismét a helyi liberális és baloldali szövetség blokkjai győztek, míg a másik kettőben (Budafok, Rákospalota) jobboldali többség jött létre.²⁴

¹⁹ Például az 1929-es francia választások kapcsán, amikor a *Népszava* (1929. május 7. 4.) is „vörös övről” írt. Szakmai cikkeiben szintén megjelent a kifejezés: Wildner 1930: 22–23.

²⁰ *Új Nemzedék* 1930. december 4. 1. Az Arcanum-keresés alapján ez az első említés Budapest környékére.

²¹ *Új Nemzedék* 1930. szeptember 3. 1.

²² Püski 2006: 194.

²³ A Pest vármegyei közgyűlésbe három városban (Budafok, Kispest, Rákospalota) jobboldali, kettőben (Pesterzsébet, Újpest) baloldali tagokat választottak. *Új Nemzedék* 1929. november 3. 1–2.

²⁴ Forró 2010: 149.

Összességében tehát az 1920-as évek elejéhez képest egyértelműen nőtt a jobboldali befolyás, a választási eredmények kiegyenlítettebbé váltak a környék városaiban.

Ennek ellenére az *Új Nemzedék* cikke kudarcként és figyelmeztető jelzésként értékelte e városi választásokat. „A pestkörnyéki választások eredménye körül nincs mit szépíteni: a baloldal számszerűen felülkerekedett az egyesült jobboldali pártokon. [...] a két hitvány álforradalom [1918–1919] tanulságai után minden ilyen baloldali előretörésre fokozottabb érzékenységgel kell reagálnunk, mint a baloldali forradalmi törekvések újabb terjeszkedésére és erősödésére. [...] nagyon gondosan meg kellene vizsgálni [...], hogy e tíz esztendő alatt kellőképpen, gondosan és rendszeresen gondoskodott-e minden tényező a vörös lelki-bacilusoknak kiirtásáról és az egészséges vérteteknek szaporításáról!” A lap szerint itt „egyfelől szociális vonatkozású, másfelől erélyes cselekedetekre” van szükség, és arra, hogy a keresztény-nemzeti polgárság ne legyen passzív, mert „holnapután megint vörös katonák puskacsöve” meredhet felé.²⁵

E messze túlértékelt helyi választások nyomán került tehát rá a környék városaira a „vörös övezet” bélyeg, amely aztán hamar kiterjedt az egész budapestkörnyéki parlamenti választókerületre. Az 1931. júniusi országgyűlési választások „óriási eredményéről” az *Új Nemzedék* már így számolt be: „A mostani választáson tehát a jobboldal tíz év óta először győzte le a baloldali pártokat” a budapestkörnyéki kerületben, „amelyet általában »vörös övezetnek« szoktak nevezni, miután rengeteg gyár van a városokban és Budapest proletariátusa is nagy részben a környéken lakik”.²⁶ A „megtisztelő” jelzõt és a kiterjesztést pedig átveszi a baloldali *Népszava* is, ahogy azt a tanulmány mottójában idézett, 1931. végi cikk mutatja.

A Budapest környéki „vörös övezet” képze az azonban igen gyenge lábakon állt, főleg, ha a párizsi vörös külvárosok valóságával vetjük össze. A korabeli szempontok szerint demokratikus francia választásokon a kommunisták részt vehettek, így ott a „vörös” jelző kifejezetten az ő sikereikre vonatkozott, amelyek nyomán részben kommunista vezetésű városok vették körül Párizst. Ehhez képest a nem demokratikus magyar politikai rendszerben a különböző választásokon a kommunista párt nem indulhatott, így Budapest környékén is csak a liberális és szociáldemokrata szövetség ért el részsikereket. Itt a helyi képviselőtestületeket és vezető tisztségeket tekintve azonban már inkább liberális, polgári dominancia érvényesült, nem baloldali polgármesterekkel – mindez csak a magyar (radikális) jobboldaliak szemében látszódtott „vörösnek”, akik az 1918–1919-es „tapasztalatok” felidézésével, a bolsevizmus visszatérésével riogattak. Ráadásul éppen akkor

²⁵ Tanulságok. *Új Nemzedék* 1929. december 10. 5.

²⁶ *Új Nemzedék* 1931. július 5. 4.

kapta meg Budapest környéke a vörös övezet jelzőt, amikor az 1920-as évek elejének ellenzéki dominanciája már egyértelműen eltűnt, és az összesített baloldali és liberális (!) szavazatok sem mutattak már többséget.

A munkásszavazatok kérdése – az 1930-as évek választásai

Az 1930-as évek választásainak fő összefoglaló tanulsága: a vörös övezet név egyre kevésbé illik Budapest környékére. Előbb nézzük az 1938-ig tartó időszakot, majd utána külön az 1939-es választáson megnyilvánuló jelentős átrendeződést.

1. táblázat. Szavazatarányok a budapestkörnyéki választókerületben a parlamenti választásokon, 1922–1935

Pártok, irányzatok	1922	1926	1931	1935
	%	%	%	%
MSZDP	56,5	36,1	34,6	31,9
Liberális	11,3	16,7	14,2	16,6
Jobboldal	32,2	47,2	51,2	51,5

Forrás: Hubai László 2001: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. Budapest.

A parlamenti választásokon folyamatosan csökkent a szociáldemokratákra adott szavazatok aránya a budapestkörnyéki választókerületben, az 1922-es 56,5%-ról az 1935-ös 32%-ra. (Lásd az 1. táblázatot.)²⁷ Ez dinamikájában némileg eltérő, de végeredményében hasonló volt a Budapest munkásjellegű városrészeiben történt visszaeséshez (ott az MSZDP szavazatarányai: 1922: 58%, 1926: 42%, 1926: 39%, 1935: 32%). Az 1935-ös választáson ráadásul az MSZDP elvesztette a pártok közötti első helyét is, mert a Gömbös Gyula-féle kormánypárt két százalékponttal jobb eredményt (34%) ért el nála. „A Nemzeti Egység [Párt] előtörése különösen a munkásság körében mutatkozik” – jelent meg rögtön az értékelés az egyik korabeli újságban, arra hivatkozva, hogy a kerület településeinek „legnagyobb részét munkások lakják”.²⁸ Ez a már említett, (nemcsak a korban) tipikus érvelési hiba, amikor a munkásvárosokról és a vörös övezetről automatikusan arra asszociálunk, hogy akkor ebben a kerületben a munkások szavazásának eredmé-

²⁷ 1935-ben a jobboldal összesített eredményében benne van a Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt is.

²⁸ *Budapesti Hírlap* 1935. április 5. 2.

nyét láthatjuk. Konkrét vizsgálatok hiányában azonban nem tudjuk, kik is voltak a szavazók pontosan, ahogyan azt sem, miként változott a korábbiakhoz képest a választók köre a folyamatosan növekvő lakosságú, egyben átalakuló környékbeli településeken.

Még nagyobb hatású volt a jobboldal előretörése az önkormányzati választásokon, miután a gömbösi kormánypárt kifejezetten szorgalmazta a helyi jelenlétet és szervezkedést. 1937-re így már csak egy környéki városban, Újpesten maradt ellenzékinak számító városvezetés, de ott az 1938. tavaszi polgármester-választásba avatkozott be durva hatalmi eszközzel Pest vármegye új alispánja, Endre László, hogy az ő embere legyen az új vezető.²⁹ Igencsak messze került tehát Budapest környéke attól, hogy forradalmi gyűrűt alkosson a főváros körül, de az elővárosokban baloldali önkormányzatiság sem érvényesült. A lapok megszokásból még felidéztek a vörös övezet halványuló képét, de a jobboldali *Nemzeti Újság* már büszkén írhatta 1938 nyarán, hogy „[e]z a jelző már régen a múlté”.³⁰

2. táblázat. Szavazatszámok és -arányok a budapestkörnyéki választókerületben* az 1935. és 1939. évi parlamenti választáson

Pártok, irányzatok	1935		1939	
	N	%	N	%
MSZDP	35 199	31,9	23 137	17,7
Liberális	18 367	16,6	6 906	5,3
Hagyományos jobboldal	51 883	47,0	48 523	37,2
Nemzetiszocialista	4 936	4,5	51 965	39,8
Összesen	110 385	100,0	130 531	100,0

Megjegyzés: * 1939-ben átalakult a választókerületi rendszer, az összehasonítás érdekében az 1939-es települési adatokat a korábbi, 1935-ös kerületre összesítettem.

Forrás: Hubai László 2001: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. Budapest.

Mindezek fényében érdemes értékelni az 1939-es parlamenti választást, az akkor jelentkező átrendeződést Budapest környékén. A szociáldemokraták szavazataránya az 1935-ös 32%-ról 18%-ra esett vissza 1939-re, teljesen megegyező mértékben, mint a főváros munkásjellegű városrészeiben. Az induló pártok közül a legtöbb szavazatot a nyilasok (NYKP) kapták, ha pedig az irányzatokat nézzük, akkor a relatív többséget 40%-kal a nemzetiszocialista pártok (NYKP, Nemzeti Front) szerezték meg. (Lásd a 2. táblázatot.)

²⁹ Forró 2010: 149.; *Népszava* 1938. április 2. 7.

³⁰ *Nemzeti Újság* 1939. július 24. Budapest környéke melléklet, I. oldal.

Mi is történt pontosan? A korábbi és az 1939-es eredmények összevetése előtt fontos hangsúlyozni, milyen komoly változások történtek az 1930-as évek második felében, mind általában a még inkább autoriter jelleget öltő politikai rendszerben, mind a választási szabályozásban, ahol újabb korlátozásokat vezettek be: így például szigorították a választójog feltételeit, majd kizárták a zsidónak minősítettek egy jó részét a szavazásból. Utóbbiak ellenére Budapest környékén nőtt az érvényes szavazatok száma 1939-re, ami azt jelzi, hogy akkor a választók egy igen jelentős része új volt a korábbiakhoz képest, miután számolnunk kell az 1935-ös jogosultak egy részének halálával, elköltöztetésével vagy kizárásával is. Emiatt az összesített adatokat sem lehet csak egyszerűen, egy lépésben összevetni, például a fenti táblázat szavazatszámait alapján azt mondani, hogy a nemzetiszocialisták táborát a korábbi szociáldemokrata és liberális, valamint az új szavazók alkották volna, míg a hagyományos jobboldal bázisa változatlan maradt. Ugyanakkor az már ebből is látszik, hogy nem a helyi, volt szociáldemokrata munkások adták az 1939-es szélsőjobboldali szavazók nagy tömegét a főváros környékén sem.

„Hogyan lett nemzetiszocialista a pestkörnyéki »vörös övezet«?” – tette fel a kérdést egy szélsőjobboldali lap a választások után.³¹ Sehogy – szólhatna a rövid válaszuk, mert láthattuk, hogy maga a vörös övezet képe, főleg az 1930-as években, nem helytálló, illetve 1939-ben a nemzetiszocialisták csak relatív többséget szereztek e kerületben. Ha pedig a Horthy-korszak egészében nézzük Budapest környékének választói magatartását, akkor nyilvánvaló, hogy hirtelen fordulat helyett egy hosszabb, fokozatos jobboldali átalakulás ment végbe, az 1930-as években egyre erősebb országos és helyi politikai korlátozások mellett.³²

Magyarországon akkor – a kortárs európai demokráciákra jellemző – osztályszavazás korlátozottan érvényesült: Budapest példája azt mutatta, a hagyományos jobboldali erőknél (a keresztény pártoknak és a kormánypártoknak) is komoly szavazóbázisuk volt a széles értelemben vett munkásság körében, főleg a közszférában, az állami vagy önkormányzati vállalatok és intézmények dolgozói között. Azaz egyáltalán nem mondhatjuk, hogy a munkások (munkásvárosrészek és -települések) egyértelműen csak a baloldalra, majd később pedig a szélsőjobboldalra szavaztak.³³ Az ilyen téves elképzelések azonban máig fennmaradtak, és ebben valószínűleg fontos szerep jutott a vörös övezet mítosának. Az 1945 után még inkább elterjedt jelző a történész szakmunkákban is megjelent. Ezek közül egyet emelek itt ki, Lackó Miklósnak a nemzetiszocialistákról szóló 1966-os alapművét, amelyben a szerző kifeje-

³¹ *Pesti Újság* 1940. március 30. 3.

³² A korlátozásokra fontos, de kevésbé ismert példa a helyi ellenzéki lapok betiltása 1938 végén; erről Budapest környékén lásd: Ignác 2022.

³³ Ignác 2013: 146, 153–154.

zetten törekedett arra, hogy a munkások szélsőjobboldalra szavazásának akkoriban „kényes” kérdését megvizsgálja. A budapestkörnyéki választókerületnél többször hangsúlyozta a vörös övezet fontosságát, anélkül azonban, hogy megnézte volna annak korábbi eredményeit, azt, hogy mennyire számított „vörös”-nek. Ráadásul úgy állította be a kerületet, mint ahol a szélsőjobboldal kiugróan jól szerepelt volna. Ez azonban nem így van, ha nem önmagában, ha más területekhez viszonyítva nézzük az adatokat, azaz figyelembe vesszük a – jelentős agrárbázist mutató – dunántúli eredményeket vagy akár a Pest megyén belüli nagyobb arányú, 50% feletti győzelmeket a Budától nyugat-északnyugatra fekvő településeken, a pilishegyvidéki kerületben és a Pesttől távolabbi nagykáta, aszódi, monori és abonyi kerületekben.³⁴

*

Budapest környéke tehát nem volt „vörös övezet” a Horthy-korszakban, e jelző csupán egy jól hangzó, de téves újságírói képzet volt. A „polgári” fővárost nem kerítette be egy baloldali forradalmi gyűrű, ezzel szemben Budapest munkásvárosrészei és a környék munkásvárosai között több, a politikai mintázatban is jelentkező hasonlóság volt, azzal együtt, hogy mindkét helyen fontos figyelembe venni a belső heterogenitást is. A politikai vezetés eltérő volt Budapesten és az elővárosokban, de utóbbiakban nem alakul(hat)ott ki egy helyi politikai és igazgatási pozíciók birtoklására építő baloldali ellenkultúra és ellentársadalom, amilyen a Párizs környéki „önkormányzati kommunizmust” jellemezte. A magyar vörös övezet képe tehát egyszerre volt egy erősen eltúlzott jobboldali félelem, illetve egy megalapozatlan baloldali vágy a Horthy-korszakban, amelynek mítosza 1945 után is fennmaradt.

Források

Arcanum Digitális Tudománytár sajtóanyaga

Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Magyar Statisztikai Közlemények 83. Budapest, 1932.

Illyefalvi I. Lajos (szerk.) 1934: *A székesfőváros múltja és jelene számokban. Budapesti Statisztikai Közlemények* 87/1. Budapest.

³⁴ Lackó 1966: 169–170. Lackó műve nyomán Andrew C. Janos nagyívű munkájában (2003: 211.) a nyilasok 1939-es választási szereplésénél „illusztrációként” egyedül a budapesti munkáskerületek és a „vörös övezet” eredményeit említi. A kérdéshez lásd: Ignác 2016.

Hubai László 2001: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. CD.* Budapest.

Ignác Károly 2013b: *Budapest választ.* Internetes adattár. <http://bpvalaszt.hu/>

Hivatkozott irodalom

Beluszky Pál 2002: Az elővárosok útja Nagy-Budapesthez. In: Holló Szilva Andrea – Sipos András (szerk.): *Az ötven éves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás. Tanulmányok Budapest Múltjából XXX.* Budapest, 121–152.

Forró Katalin 2010: Helyhatósági választások az 1950-ben Budapesthez csatolt településeken, 1920–1940. In: Feitl István – Ignác Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten, 1867–2010.* Budapest, 130–151.

Fourcaut, Annie 1995: Banlieue rouge. In: Jean-François Sirinelli (ed.): *Dictionnaire historique de la vie politique française au XXe siècle.* Paris, 77–82.

Horváth Miklós (szerk.) 1980: *Budapest története V. A forradalmak korától a felszabadulásig.* Budapest.

Hubai László 2001: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000.* Budapest.

Ignác Károly 2013a: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945.* Budapest.

Ignác Károly 2016: Politikai és választói magatartás 1939-ben és 1945-ben – a nyilas-kommunista folytonosság mítosza. *Múltunk* (61.) 1. 19–44.

Ignác, Károly 2020: The Emergence of the Outskirts of Budapest as a New Administrative District through the Organisation of the Food Supply, 1917–1919. *Südost-Forschungen* (79.) 71–95. (<https://doi.org/10.1515/sofo-2020-790107> – letöltés: 2022. április 24.)

Ignác Károly 2022: „A kormánypárt és a nyilasok között tehát nincs különbség...”? Választások és a szélsőjobboldal Kispesten és Pestszenterzsébeten 1939-ben. In: Margittai Linda (szerk.): *„Ellenállni a gonosznak”. Tanulmányok a 70 éves Karsai László tiszteletére.* Szeged, 47–62.

Janos, Andrew C. 2003: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában.* Budapest.

Kalmár Ella 2002: A „statisztikai” Nagy-Budapest. In: Holló Szilva Andrea – Sipos András (szerk.): *Az ötven éves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás. Tanulmányok Budapest Múltjából XXX.* Budapest, 289–336.

II. A HATÁR MINT KULTURÁLIS KONSTRUKCIÓ, A HATÁRTUDAT ÉS ÉRZÉKELÉSE

Lackó Miklós 1966: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Budapest.

Püski Levente 2006: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Budapest.

Thirring Gusztáv 1925: *Budapest félszázados fejlődése, 1873–1923*. *Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei* 53. Budapest.

Thirring Lajos 1935: *Nagy-Budapest népessége*. *Budapesti Statisztikai Közlemények* 78/1. Budapest.

Weis István 1930: *A mai magyar társadalom*. Budapest.

Wildner Ödön 1930: Párizs és Nagy-Párizs. *Városi Szemle* (16.) 1–36.

Takács Róbert

A provincializmussal szemben – a Kádár-korszak és a kulturális áramlás határai*

Magyarország a szovjet blokk ún. zárt társadalmi közé tartozott, amellyel szemben a nyugati – mindenekelőtt az amerikai – külpolitika a „fellazítás” taktikáját alkalmazta, Helsinki után pedig megfogalmazta a „nyitott társadalmak” bírálatát. Saját szövetségi rendszerén belül ugyanakkor Magyarország a Nyugat által is elismerten az egyik legnyitottabb kül-, gazdaság-, illetve kulturális politikát folytató országnak számított, sőt megkísérelte megfordítani e vádat, a határok nyitottságának – és a provincializmusnak – másfajta értelmezését kínálva. Az alábbi tanulmány azt vizsgálja, hogyan pozicionálta magát a hatalom és a magyar értelmiség a világra való nyitottság kérdésében 1956 után. Miképp látták a megszólalók a kulturális alrendszer helyzetét e tekintetben? A vizsgálatot a konkrét és szellemi határok átjárhatóságának, illetve annak kívánatosságának kérdését magába sűrítő fogalom, a provincializmussal kapcsolatos sajtódiskurzus kvalitatív tartalomelemzésével végzem el.

*

„– Már mi sem vagyunk olyan provinciálisak – tette hozzá mosolyogva. – Amerikai jazz és strip-tease található a Rue Pigalle-on, olasz pizza és lengyel vodka a legfinomabb csemegeboltokban és német gépek a gyárainkban, már amikor megengedhetjük magunknak” – mondja Albert Maltz amerikai író francia szereplője az amerikaiaknak a *Nagyvilág* által 1967-ben közölt novellában.¹ A novella és az azt közlő folyóirat a provincializmus problematikáját és ahhoz kapcsolódóan a határ és elhatárolódás kérdését sokoldalúan sűríti magába. A *Nagyvilág* a szovjet *Innosztrannaja Lityeratura* mintájára jött létre az 1956-os forradalom előtti hetekben, majd indult újra 1957 tavaszán. Nem csak önnön mítosza alapján lett a nyitottság szimbolikus orgánuma, amely a „határok” – művek előtti – megnyitását

* A tanulmány a *Nyugati hatások és transzferek a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években* című, NKFI-125374 számú kutatási program keretében készült.

¹ Maltz 1967: 1681.

hirdette a provinciális bezárkózással szemben.² Az idézet azonban egy olyan szerzőtől származik, aki 1953 előtt is „átjárt” a határokon, a „hollywoodi tízek”, a mccarthyizmus áldozatai közé tartozott, akinek művei sorra jelentek meg Magyarországon és a szovjet blokk többi országában.³ A fenti passzus ugyanakkor oly módon írja le a provincializmusból való kitörést, ami tulajdonképpen szintén provinciális dolognak számított. Illyés Gyulának tulajdonítják a mondást, miszerint „azt hívják provincializmusnak, ha valaki Bugacon úgy viselkedik, mintha Párizs közepén élne”.⁴ Más megfogalmazásban Ozorán tesz úgy, mintha Párizsban lenne, és Párizsban, mintha Ozorán. Maltz hősei Párizsban viselkednek úgy, esnek hasra a külföldi dolgok előtt, mintha Bugacon élnének.

Provincializmus – az elhatárolódás kifejezése

Ahogy Maltz novellájában, a provinciális vagy a provincializmus kifejezés számos esetben tűnt fel eposzi jelzőként vagy kapott eposzi jelzőt. A provincializmus volt árvalányhajás, pántlikás, zsíros, pohos, poshadt, begyepesedett, csikorgó, hínáros, szemhatárszűkítő, balkáni, malomalji. Míg provinciális lehetett gőg, pöffeszkedés, de még a „szexualizálás” is. Így látta legalábbis a kritikus Tabi László *Enyhítő körülmény* című darabjában⁵ a nemiség körüli vicceket.⁶

A provincializmus kifejezés a Kádár-kori nyilvános diskurzusban szinte kizárólag negatív konnotációban jelent meg. Olyasvalamiként, amely a kíváncsok értékek, célok ellenpontja. „Pártunk ugyanakkor fellép a konzervativizmus, az önelégültség, a népi hatalmat gyengítő dogmatizmus és provinciális kényelmesség ellen, amely a változások elodázásával saját, önző érdekeit véli védelmezni a haladással szemben” – fogalmazott az 1980-as évek végén a párt nyilvánosságpolitikájának kulcspozíciójából Lakatos Ernő.⁷ Így említése rendszerint elhatárolódással járt együtt, a provincializmus ellenpontja is megfogalmazást nyert. „A hazafiság a szülőföld okos szeretetével, a lokálpatriotizmussal kezdődik, de ez a szeretet sosem sekélyesedhet provincializmussá. A hazafiság a nemzetköziséggel

² A *Nagyvilág* első éveiről lásd: Takács 2015: 30–68.

³ Lásd: Maltz 1952, 1953.

⁴ Zalabai 1972: 786.

⁵ Tabi László vígjátékát 1967. február 2-án mutatták be a Madách Kamaraszínházban. Anynyira mégsem maradt „provinciális”, az MTI legalábbis arról számolt be, hogy a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül három másik magyar darabbal együtt a párizsi Marton ügynökség megvásárolta a komédia játsszási jogait. – [n. n.]: Tóték az élen 1967: 2.

⁶ Vajda 1967: 41.

⁷ Lakatos 1988: 13.

egybeforrva válik szocialista hazafisággá” – hangzott el Sarlós István szóbeli beszámolójában a Hazafias Népfrent VI. kongresszusán.⁸ Ez az alapállás megfelelt az „antinacionalista nemzetépítés” kádári törekvésének is.⁹

A provinciális jelző utalhatott – elmaradott, alacsony – színvonalra is. Ez esetben az elhatárolódás magasabb nívót, az előre vivő célt szolgálta. Ezt az elképzelést abszolutizálta Székelyhidi Ágoston az *Alföld* című irodalmi folyóiratban 1964-ben. Tézise szerint: „színvonalas mű nem lehet provinciális, provinciális mű nem lehet színvonalas”.¹⁰ Ha pedig a provincializmus vagy annak meghaladása a színvonalal azonosítható, akkor a földrajziság felborulhat, a határok „kifordulhatnak”. Budapest is lehet itthoni viszonylatban provinciális, ha a művészi „értékviszonyok” nem tükrözik a centrum és periféria irányait, ha egy vidéki műhely, mondjuk a kaposvári Csiky Gergely Színház frissebb, a kor egyetemes tendenciáihoz elevebben kapcsolódik, mint a fővárosi teátrumok.¹¹ Tompa Gábor erdélyi rendező így érvelt a fenti gondolatot mellett: „a provincializmus nem földrajzi fogalom. Mucska lehet Londonban is. Gondoljunk arra, hogy Grotowski Lengyelország egyik kis városában teremtette meg laboratóriumát, vagy gondoljunk arra, hogy Újvidék az egyik jelentős színházi filmfesztivál színhelye, éveken át Harag műhelye volt.”¹²

Alapesetben azonban a provincializmus említése esetén a – centrumtól való – távolság és a minőség összhangban állt egymással, és a gyakran emlegetett provincializmus elleni küzdelem épp azt célozta, hogy ezek a viszonyok megváltozzanak, a távoli ne legyen törvényszerűen színvonalában gyengébb és művészi-intellektuális horizontjában szűkebb. Vagyis az ún. „kulturális forradalom” törekedett arra, hogy a „távolit” felhúzza a fejlettebb szintre, ahonnan új látóhatárok nyílnak meg.

Mindez értelmezhető a falu és város, illetve a vidék és Budapest közti határok, különbségek meghaladásaként. A kulturális sajtóban tipikus példái voltak ennek a vidéki folyóiratok, helyi rádiós szerkesztőségek munkájának, az 1980-as években a helyi tévéstudióknak az értékelései. Utóbbi kapcsán a *Magyar Nemzet* kritikus a helyi televíziózás indulását kísérő félelmekről írta: „Nem lesz-e újfajta »keltetőgépe« a provincializmusnak, vagy az egészségtelen lokálpatriotizmusnak?”¹³

⁸ [n. n.] Megkezdődött a Hazafias Népfrent VI. kongresszusa 1976: 1. *Magyar Nemzet* 1976. szeptember 29. 1.

⁹ Lásd Földes György írásaiban: Földes 2015, 2020: 4–60.

¹⁰ Székelyhidi 1964: 950.

¹¹ A kaposvári színházról lásd: Eörsi 2013.

¹² Tompa 1987: 117.

¹³ Lőcsei 1985: 1.

Am szélesebb értelemben, az ország – elsősorban a vidéki városok, régiók – „fejlődésére” vonatkoztatva is érvényesült e provincializmus felszámolását üdvözlő szemlélet. A „szocializmus építését” láttatták olyan folyamatnak, amely képes megszüntetni az öröklött anyagi és szellemi elmaradottságot, vagyis a helyi szint provincializmusát. Különösen az 1960-as években esett sok szó a város és falu közötti különbségek eltűnéséről, amely a tudományos és technikai forradalom korában együtt járt a technológiai fejlődésbe vetett hittel. Ez az időszak ihletett olyan riportokat, amelyek a fejlődést az új és a régi átmeneti egymás mellett élésével szemléltették, de ahol minden szál a jövőbe vezetett.¹⁴ „A sár itt-ott valóban térdig ér, akadozik a szolgáltatás, kopott a falukép. Pásztó konzervatív, elmaradott parasztfalu volt. A felszabadulás után sem lendült előre az élet mintegy húsz esztendőn át. Azt mondják, Salgótarján és Balassagyarmat elvitte a pénzt. S ha 1965 óta megindult is a pezsgés, az építkezés, az új Pásztó felépítése még távoli feladat” – mutatta be például a nógrádi falut a *Népszabadság*, felsorolva a vívmányokat, hét új ipari üzem létesítését, az 500 főt foglalkoztató tsz új létesítményeit, a vízmű építését, a város csatornázását. „Provincia volna, ahol nem lehet élni? Ma már inkább a jó lehetőségek faluja, ahol előnyös állásokból lehet támadni a provincializmust” – vonja le az újságíró a következtetést.¹⁵ Miközben a fejlődés melletti elkötelezettség is lehetett provinciális, amennyiben a helyi érdeket nem igyekeztek összhangba hozni az országos érdekekkel, ami túlzott, kivagyiságot sugárzó beruházásokhoz is vezetett.¹⁶

Eggyel feljebbi léptéket képviselt a magyar és az európai szint összevetése. Ez a reláció a falu–város szembenállás mellett a fogalom másik magától értetődő – később taglalandó – értelmezési kerete. Létezett egy még magasabb szint, amely Európát a világgal vetette össze, és a túlzott Európa-centrikusságot látta globális perspektívában provincializmusnak. Mindez összhangban állt a két világrendszer globális küzdelmeivel, amelyben mindkét bloknak – mindenekelőtt persze a két blokk vezető államának – minden szférában jelen kellett lennie minden kontinensen. Mint azt az 1970-ben induló Világirodalmi Lexikon kapcsán megszólaló irodalomtörténész kifejtette, 1945 előtt, a Horthy-érában az európai horizont megőrzése önmagában haladó és humanista állásfoglalásnak minősítendő,¹⁷ de

¹⁴ Lásd: Wolfe 2005: 42–70.

¹⁵ Kékesdi 1970: 4.

¹⁶ Faragó 1963: 1.; Sólyom 1967: 4.; Horváth 1973: 1.

¹⁷ „A babitsi és a Szerb Antal-i [irodalomtörténetek] a Horthy-korszak mucsai provincializmusával, gyöngyösbokrétás-népszínműves szellemiségével szembe helyezkedve alakították ki a maguk angol, francia, német, olasz kultúrákra alapozott, hangsúlyozottan »nyugati« irodalomkoncepcióját. Így ennek megvolt a maga létjogosultsága: az angol, francia

a második világháború utáni világrendben már egy széles, az egész világra rálátó szemléletre van szükség. „A világ 1945-től kezdve rendkívül kiszélesedett és osztatlanná forrott, s ennek nyomán a világirodalom fogalma is elnyerte végre igazi, goethei ihletésű jelentését: *emberiség-irodalommá* lett, az egész földkerekség lakóinak szellemi tárházává, humánus lényegünk kifejezőjévé, az egyik leghatékonyabb összekötő kapocssá az azt gyarapító nemzetek között.”¹⁸

Ennek megfelelően a kolonizáció horizonttágító hatásaiból is kimaradó szocialista országoknak ekkor kellett felfedezniük ezeket a kontinenseket. „A teremtés napja rakétaként hagyja maga mögött a provinciális kísérletek kocogó szekerét: a földgolyó teljes felületében és az idők végtelen hosszában gondolkodva válik igazán korszerűvé, maivá” – dicsérte Orbán Ottó kötetét Tímár György.¹⁹ Hasonlóképp emelte ki a kritikus ugyancsak a Világirodalmi Lexikon kapcsán, hogy a korábbi, „az európai provincializmus» helyett gondos munkával tekintették át Földünk valamennyi népének irodalmát”.²⁰ Bár a magyar kiadáspolitikai, filmátvételi, ösztöndíjpolitika stb. törekedett arra, hogy ezek a kötelek megteremtődjenek – és ennek megfelelően megjelent az európai provincializmus levetkőzésének gondolata –, messze nem ért el átütő mértéket.

Provincializmus – mint szellemi attitűd

„A provincializmus egyetlen oka a meg nem gondolt gondolat. A bűnös bátortalanság. A lényeges kérdések tudatos vagy öntudatlan megkerülése”²¹ – jegyezte le Spiró György a belgrádi Nemzetek Színháza kapcsán, hangsúlyozva, hogy a „provincializmus” Glasgow-tól Ugandáig ugyanezt takarja. E megközelítésben tehát a határok belül, az emberi gondolkodásban húzódnak.

A szellemi elzárkózás felszámolása a desztalinizációs időszakban vált tudatos kultúrpolitikai programmá. A provincializmus meghaladása mindenekelőtt azok számára vált hívószóvá, akik a modernizációt, a tudományos-kulturális fejlődést a nyugati – persze „haladó” és nem retrográd – eredmények átvételétől várták. E kontextusban válhatott akár a hangversenymenü szélesítése,²² akár a magyar tudósok megjelenése nemzetközi konferenciákon, az összehasonlító módszerek

irodalmak iránti rokonszenv a két háború között egyet jelentett a humanizmus, a műveltség és a demokrácia eszményeinek őrzésével.” Fenyő 1970: 1996.

18 Uo. – kiemelés az eredetiben.

19 Tímár 1963: 4.

20 [n. n.] A-CAL 1970: 4.

21 Spiró 1976: 89.

22 Breuer 1963: 8.

alkalmazása vagy a megmérettetést jelentő külföldi publikálás a provincializmus felszámolását szolgáló tetté.

Ám a kulturális szférától elrugaszkodva a provincializmus ellen ható folyamatként értelmezhető a nemzetközi személyes érintkezések sokasodása, a turizmus bővülése is.²³ Az országhatárok megnyílásától az ide utazók esetében sem csak gazdasági, hanem politikai hasznot, kedvezőbb megítélést is vártak. Ahogy a kiutazásoktól azt is várták, hogy a magyar közvélemény Nyugat-illúziói mérséklődnek, ha személyesen találkoznak a kapitalizmus árnyoldalaival is.²⁴

A desztalinizációs periódusban a – különböző mértékben a blokk minden országában bekövetkező – nyitás ugyanakkor Magyarország esetében nem csak egy évtizedes visszatérést jelentett. Az 1940-es évek rövid életű plurális kulturális és tudományos életét zárójelbe téve a megszólalók a rendszereken átívelő zártság, provincializmus korszakát is vázolták. A magyar képzőművészet esetében például az 1958-as brüsszeli világkiállítás, illetve velencei biennále jelenthetett olyan új kezdetet, amely egy több évtizedes provinciális bezárkózásnak vetett véget. „Két korszakkal korábban, még az első világháborúval szűnt meg a normális művészeti tárgy- és gondolatcsere Magyarország és a nagyvilág között, fél évszázadon át zárkózott el a hivatalos hazai művészeti élet a természetes és kétirányú közlekedés elől” – fejtette ki 1987-ben a Műcsarnok igazgatója, Néray Katalin.²⁵

Szintén a Horthy-korszak 25 évéhez „csapta hozzá” a Rákosi-érát a *Népszabadság* műkritikusa, amikor az expresszionista Egry József mellőzése kapcsán rótt fel „negyvenéves provincializmus”-t a magyar művészetpolitikának. A „közgondolkodás négy évtizedes, három évtizedes és tízéves gátlások, tiltások és reflexszé vált provinciális befeléfordulások után fedezte és tárta fel egyetemes kapcsolatait, élő és életet szállító hálózatait, amelyek a világ modern képzőművészetéhez kötik.”²⁶

Az 1980-as évekből visszatekintve tehát már hosszabb nyitott és zárt, provinciális és egyetemes horizontokat kitaró korszakok rajzolódtak ki. Ez megfelelt a kádári politika önképének, amely saját legitimitásának megalapozásában mind a Horthy-korral, mind – sokkal óvatosabban – a Rákosi-korral való szembeállítására is támaszkodott.

A szellemi provincializmus, nyitottság ellenpontjaként – többnyire 1945 előtti reflexióként – gyakran jelent meg a nacionalizmus, illetve a fasizmus. Fábry Zoltán felvidéki magyar író érvelt legkövetkezetesebben a fasizmus és provincializmus egylenyegűsége mellett. „A provincializmus kényelmes szemszög: önkönnyítés, de

²³ Lásd: Bencsik 2019.

²⁴ Buzási 1965: 6.

²⁵ Néray 1987: 77.

²⁶ Rózsa 1983: 13.

épp szűklátókörűsége avatja veszedelemmé: önnagyítássá. A fasizmus provincializmusának döntő meghatározója a minden militarizmus betonalapja: az önmagát Atyaúristennek tudó prosztó-típus: az őrmester! [...] A provincializmus: világellenesség, antiuniverzalizmus.”²⁷ Ezzel rokonítható Komlós János emlékezése Szerb Antalra, amelyben hangsúlyozta Szerb kiállítását „a fasizmus melegágya, a korlátozott provincializmus, a gatyás nacionalizmus és a bajszos magyarkodás ellen”.²⁸

Míg az 1950-es évek végén a népi írók sajátos kritikáját jelentette, hogy világlátottságuk elismerése mellett tagadták világra való nyitottságukat: a „provincializmusnak különleges formájáról van szó: világlátott, művelt emberek jellegzetes provinciális alkotásokat hoztak létre, mert mozgalmuk alapvetően nem kapcsolódott a magyarság politikai és társadalmi fejlődésének igazi útjához, nacionalizmusuk retrográd jellegű”.²⁹ A provincializmus elleni – széles értelemben vett kulturális – küzdelem tehát e fenti megközelítésben egyúttal antifasiszta, illetve a károsnak tartott nacionalizmus elleni kiállítás.

Kétfrontos harc a provincializmus ellen

A Kádár-kori antiprovincializmusban a kétfrontos harc motívumai is kirajzolódnak. A lemaradó, elzárkózó „szektás” típus mellett megjelent a szellemi restség másik pólusa is, a „revizionista” attitűd. Ezt az 1960-as években már egyre ritkábban nevezték sznob kozmopolitizmusnak, nyugatmajmolásnak, annál inkább kritikátlan átvételnek, gyökértelen vagy formai utánzásnak.

A nyugati minták pusztá átvételét különböző művészeti ágakban effajta provincializmusként értékelték. A filmművészetben például az 1960-as évek elején az olasz neorealizmustól kölcsönzött klisék felhasználása kapott kritikát. „A provincializmusnak ugyanis a nagyot akaró talajtalanság a lényege. És korunk hőseinek vázlatos, periférikus megjelenítése, a kapitalista társadalom magányos embereihez bizonyos fajta rokonítása, az utánérzés, a mai élet konfliktusainak feltáratlansága” azt jelzik, hogy a formai másolás a valóságfeltárás akadályá.³⁰

Mélyebb problémát okozott a Nyugaton az 1950-es években berobbanó drámai műfaj, az abszurd meghonosítása. A kultúrpolitika idegenkedése végig fennmaradt, a műfajt nem tartották elválaszthatónak „perspektívátlan” szemléletmódjától.³¹

²⁷ Fábry 1960: 467–468.

²⁸ Komlós 1958: 9.

²⁹ (Sz. M.) 1958: 438.

³⁰ Simó 1963: 1409.

³¹ Takács 2018: 215–230.

De említhetnénk a beatzene avagy a rock and roll és más könnyűzenei műfajok népszerűségét, a hazai változatok megjelenését, a beatzenekarok burjánzását. Kevésbé éles ideológiai viták mellett a provincializmus vádját vonta maga után a tévés krimidömping vagy az 1980-as években nyugati mintára készülő közönség-vonzó akciófilmek megjelenése is.

Leginkább a magyar értelmiségre továbbra is erős vonzerőt gyakorló Párizst társították a provinciális rajongással: „nemcsak a műveltség kötődik erős kötelekkel Párizshoz, hanem a sznobság is: a pesti sznobizmus, amely mély vidékiessége és eredendő provincializmusa miatt a legharsányabb, legotrombább és legagresszívabb széplelkűség a világon” – írta Komlós János 1962-ben.³²

Ám nemcsak a „nyugatmajmolás”, hanem még annak kritikája is lehetett provinciális, ha például annyira elrugaszkodott a valóságtól, hogy csak a kliséket halmazta. Mint például az *Üzlet az udvarban* című Kaposvárott játszott darab, amelyben az eszpresszótulajdonos uszályába kerülő, nyugatmajmoló „buta papagájfiúk és papagáj-lányok” Nyugat-imádatának bemutatása „komikus majmolása valamiféle provinciálisan elképzelt Broadway cájg-divatjának”.³³

A provinciális utánzást a szellemi restség mellett az önbizalomhiány és „önfeladás” számlájára írták. Vagyis attól provinciális egy kulturális teljesítmény, ha nem szerves, saját talaján kialakított, saját társadalmi valóságából építkező tartalommal, illetve e tartalomhoz rendelt formával jelentkezik.³⁴ Enélkül marad a forma provinciális utánzása. „Az epigonizmus mélyén tehát az van, hogy tagadják [...] azokat a mozzanatokat, amelyekkel a magyar fejlődés hozzájárult és hozzájárul a világtörténelmi fejlődés egészéhez. Emögött tehát egyfajta jelentéktelenség-tudat rejlik” – húzta alá Hermann István.³⁵ Szintén a szűrők szerepét hangsúlyozta Kardos László, a *Nagyvilág* főszerkesztője: „irodalmi kultúránkat nem az menti meg a provinciális jellegtől, ha buzgón nyomába szegődik a világ irracionalista, antiintellektuális, abszurdista neveseinek, de az sem, ha konokul zárt szemmel, a korszerű vagy esetleg csak egyidejű jegyek felismerése, megismerése nélkül folytatja hagyományait. De megmenekülhet a provincializmustól, ha a világirodalom tendenciáiból azt asszimilálja, amit organikus természetességgel, valódi és nem negélyezett affinitás révén asszimilálhat, úgy is mondhatni: amit asszimilálnia kell, amit nem asszimilálnia lehetetlen, ami az ő aktuális tartalmaival rokon.”³⁶

³² Komlós 1962: 3.

³³ Tamás 1960: 4.

³⁴ Hermann 1973: 14–22.

³⁵ Hermann 1974: 44.

³⁶ Kardos 1969: 96.

Vagyis recept a „szervetlen” helyett a „szerves fejlődés”, a külföldi – nyugati – minták megismerése, megszűrése, beillesztése, transzferek révén a magyar – és szocialista – kultúrába illeszkedő variáns kiérlelése. A „magyar (meg a többi!) provincializmus felszámolása nem akkor kezdődik s főleg nem akkor végződik, amikor utánozzuk az utolsó párizsi (New York-i, londoni) divatot, hanem amikor a magunk helyének ismeretében keressük meg azokat a tartós értékeket, amelyek csak öntudattal és egy-egy kultúra méltóságával építhetők be a nemzeti műveltség szerves építőelemévé”.³⁷

Provincializmus és haladás

Más megközelítésben a provincializmus ellenpólusa nem a nyitottság, hanem a progresszió volt. Ez a felfogás beleillett a szocializmusnak az 1960-as években még haladáshittel teli világszemléletébe. „A provincializmus nem művelődéskategóriai fogalom, hanem történelmi. Provincializmus ott van, ahol az ember nem látja meg a történelem fősodrát; provinciális gondolkodású az, aki az emberiség országútján kívül esik” – jelentette ki 1961-ben Király István.³⁸

Király István előbbi vagy Lukács György alábbi megfogalmazásában a haladás művészi-kulturális, ideológiai haladást takart. Lukács számára az számított haladónak, aki az emberiség egyetemes fejlődéséhez kapcsolódott. „Provincializmuson azt értjük, hogy a művészet egy kor fejlődésének tisztán lokális jellegű vonásait jeleníti meg mint az emberiség valóságos problémáit, jöllehet ezek valójában perifériális problémák. [...] egy bizonyos korban a társadalmi fejlődés bizonyos problémákat rendkívül élesen vet fel, és csak azok az írók válnak világirodalmiakká, akik ezeket a jelenségeket megfelelő mélységgel és határozottsággal tudják ábrázolni.”³⁹

Ezen az alapon látta Lukács György a magyar irodalmat jellemzően provinciálisnak, szemben Illyés Gyulával, aki éppen a kis népek kultúrájának – így a magyarnak – a világirodalmi jelentősége mellett kardoskodott. Illyés ugyanis nem az általános emberit, hanem az egyedit, a nemzetileg sajátos variánst – a „szervest” – tekintette elsődleges követelménynek: „legkevésbé azok az írók »provinciálisak«, akik provinciális témát dolgoznak fel; vagyis akik a saját feladatainkról, saját helyzetünkről beszélnek”.⁴⁰

³⁷ E. Fehér 1985: 7.

³⁸ Miklós 1961: 285.

³⁹ Almási 1969: 11.

⁴⁰ Illyés 1969: 24.

Illyés ezzel a hozzáállásával a magyar külügy „szövetségesévé” vált Helsin-ki után. Utóbbi ugyanis a harmadik kosárban ellensúlyozandó az emberi jogi és információs kérdéseket a kultúrában találta meg azt a kitörési pontot, amely egyszerre szolgálta a magyar kultúra – egyben a rendszer kultúrpolitikájának – nemzetközi propagandáját, és ahol a Nyugat nyitottsága magyar viszonylatban, adatokkal alátámasztható módon is elmarasztható volt. E törekvés már a belg-rádi értekezlet előtt megjelent, sőt Madridban konkrét eredményeket is hozott.⁴¹ Jelentős diplomáciai siker volt, hogy az Európai Kulturális Fórumot Budapest rendezhette meg 1985-ben. Ennek megnyitóján Köpeczi Béla művelődési miniszter is azt hangsúlyozta, hogy a magyar kultúrpolitika a bezárkózással, a provincializ-mussal szemben határozza meg önmagát. A kölcsönösség hiányát rótta fel nyugati partnereinek, és az európai sokszínűség jegyében követelt nagyobb nyitottságot a magyar kultúrának az összeurópai palettán: „Kulturális értékeink cseréje számos országgal a kölcsönösség jegyében történik. Egyes nyugati országokkal azonban ez a kölcsönösség – különösen a nyelvhez kötött alkotások esetében – alig jelent-kezik.”⁴² Vagyis a magyar érvelés szerint a Nyugat nem csupán azért provinciális, mert nem a haladás fő irányát képviseli, hanem azért is, mert az európai nagy nemzetek viselkedtek elzárkózó, provinciális módon a kis népek, köztük a szocia-lista országok kulturális eredményeivel szemben.

Persze időről időre megjelent a nyugati tudósításokban, hogy létezik a provinci-alizmus nyugati – svájci, amerikai stb. – kisvárosi változata is. Az 1970-es évek elején például Pintér István írt az amerikai riportútján megismert helyi lapszerkesztők és olvasók beszűkült világáról,⁴³ vagy állapította meg a magyar szemlélő az angol te-levízióról, hogy annak Anglia-központú hírműsoraihoz képest a Magyar Televízió Híradója kifejezetten széles látókörűnek számít,⁴⁴ s konstataulta a magyar műfordító, hogy a svédek számára Közép-Kelet-Európa gyakorlatilag nem létezik.⁴⁵

A haladás fogalma viszont visszavezet a földrajzi konnotációkhoz, mindenek-előtt a centrumhoz. Az 1940-es évek végén a magyar glóbuszon a „centrum” át-helyeződött keletre, a fejlődés kitüntetett központjává a szovjet világ vált. Mindez hivatalosan 1953 után sem kérdőjeleződött meg, a progressziót továbbra is a szo-cialista rendszer, a szocialista kultúra képviselte, ám egyre inkább ellentmondott ennek a gyakorlat, a „szovjet utópia” elillanása.⁴⁶

⁴¹ Takács 2019: 59–106.

⁴² Köpeczi 1985: 4.

⁴³ Pintér 1973: 6.

⁴⁴ Ungvári 1982: 133.

⁴⁵ Lontay 1965: 615.

⁴⁶ Lásd: Takács 2014: 132–149.

A desztalinizációs periódus nyitása a nyugati kulturális és tudományos érintkezések és hatások megsokszorozódásával járt együtt, mind több horgonyt vetve keletről nyugatra. Ám az tartotta magát, hogy a haladóbb társadalmi viszonyok között a nyugati kulturális transzfer hordozza a provincializmus veszélyét: „a szocialista magyar élet viszonyai között az jelenti a provincializmust, ha a hazai és az emigrációban élt szocialista írói hagyományok mellőzésével, szabad teret engedünk a dekadens polgári eszmeiség háborítatlan burjánzásának” – közölte a *Népszabadság* Bölöni Györgyre emlékezve.⁴⁷ A fentiekkel csengett egybe Edward Albee kritikája az amerikai provincializmusról, amelyet nem a vidék köldöknézésével, hanem a haladás perspektívájának elvesztésével azonosított: „Új-Karthágó nem más, mint az amerikai provincializmus. Az amerikai provincializmus a maga hivalkodásában, a maga estélyeivel, a maga szórakozásával, sem többet, sem kevesebbet nem mutat, mint hogy a modern polgári világ centruma provinciálissá süllyedt. Amerika nemcsak a provinciákban provinciális...”⁴⁸

A hatvanas-hetvenes években ezzel együtt egyre több minden került át a nyugati produktumok és szerzők közül is a haladás térfelére. A progresszió és a meghaladni ítélt, tehát provinciális közti határ egyre kevésbé Hegyeshalomnál húzódott, hanem a haladás és a polgári dekadencia között. Így átmetszette az első és második világot, az amúgy elég sok mindent áteresztetni képes „vasfüggönyt”.

Mindez addig tartható, míg van a fejlődésnek kitüntetett központja. Talán nem véletlen, hogy Pethő Bertalan az 1980-as években írt a centrum – a haladáshit, a távlatok – elvesztéséről: „Provinciális az, ami távolesik a központtól, a legfejlettebb formáktól, az egyetemlegesen aktuális kérdésektől olyan korban, amelyekben van uralkodó központ, a fejlődésnek van kitüntetett iránya és vannak haladottabb fázisai [...] Amikor nincs többé abszolút hatalom, abszolút szervező központ, abszolút fejlődési irány és abszolút igazság, akkor igazi provincializmus sincs többé.”⁴⁹ E tendencia végpontja, a haladáshit megtörésének jele, hogy nemcsak felerősödött, hanem olykor az első nyilvánosságban is kifejezésre jutott a „provinciaélmény”. Bak Imre Nyugaton elismert magyar absztrakt festőt nem magasztalták volna a magyar provincializmusból kitörni vágyó európaiság képviselőjeként az 1980-as évek vége előtt.⁵⁰ Ahogy a magyar regényt sem minősítették volna sommásan provincializmusra ítéltnek, mivel nem játszódhat a világ centrumában: főhősei nem nagypolgárok a Plaza Hotelben, hanem egy IBUSZ-csoport tagjai a Balatonnál vagy legfeljebb a moszkvai Mir hotelben; kapcsolataik nem

47 Illés 1960: 10.

48 Hermann 1968: 43.

49 Pethő 1981: 310.

50 Nagy 1987: 73.

vezetnek a felső körökbe, nem fogyasztanak nagyvilági italokat, nem járnak márkás autókkal – a fogyasztói javaik is provinciálisak, Bambi a Coca-Cola ellen.⁵¹ Azokban az években, mikor a bestsellerlista éllovasai, Vyvian Fable, Leslie L. Lawrence angol néven publikáltak, hogy ne tűnjenek provinciálisnak, a fenti érvelés alapján az illyési világirodalmi jelentőség önáltatás. A Broadway ellen a Nagymező utca, Hollywooddal szemben a Budapest Filmstúdió, a Penguin Booksszal szemben a Szépirodalmi Könyvkiadó nem kelhet versenyre, provincializmusra van ítélve.

Összegzés

A provincializmus elutasításában sajátos egyetértés volt kultúrpolitikusok és alkotók között. Az MSZMP vezetése – kontrollált és szabályozott – nyitást hajtott végre a kultúrpolitikában, ami megteremtette a nemzetközi kapcsolatok újraépítésének és fejlesztésének lehetőségét. A javuló tájékozódási lehetőségek, formális és informális hálózatokba való bekapcsolódás azonban olyan mozgásokat is elindított, amelyek túlmentek a pártirányítás ízlésén és szándékain.

A kulturális vezetés elsősorban „elitista” nyitást pártolt, a provincializmus felszámolását az elitkulturában és a tudományban kívánta előmozdítani – összhangban az általános kultúrpolitikai célokkal. Az elitista nyitásnak nemcsak az volt az előnye, hogy az értelmiség és az alkotók körében oldotta a feszültséget, sőt enyhítette a nyugati produktumok, irányzatok elzártságából adódó – provinciális – túlértékeltségét, hanem az is, hogy e téren az államszocialista rendszerek is inkább versenyképesek voltak: jelentős regények, nemzetközi sikereket elérő – nem provinciális, hanem az egyetemes kultúra élvonalába tartozó – filmalkotások stb. ezekben az országokban is létrejöttek.

A provincializmus meghaladását a hivatalos kultúrpolitika a fenti értelemben nemcsak felkarolta, de öndefiníciójában is felhasználta. Magát a provinciális bezárkózást, begyepesedést maga mögött hagyó, a kulturálisan minden haladó értékre nyitott progresszió programját zászlajára tűző időszakként állíthatta szembe mind a Horthy-korral, mind a Rákosi-korral. Előbbi „nacionalista provincializmusával”, amely a haladó világtól zárta el az országot, és fordult a jövőtől a múltba, illetve utóbbi „dogmatikus provincializmusával”, amely súlyos hibát vétele a jövőorientált „jó haladás”-ban hitt, miközben fizikailag is el volt zárva a világtól.

Ugyanakkor az 1970-es évektől – a Helsinki-folyamat által motiváltan – egyre határozottabbá vált egy harmadik fajta provincializmus kritikája is. A harmadik

⁵¹ Sajó 1987: 18–20.

kosár területén ugyanis a kulturális statisztikákat a magyar fél a maga javára tudta fordítani: a magyar kulturális import mennyisége ugyanis a hagyományos, nagy nemzeti kultúrákkal – angol, francia, német, amerikai, francia – szemben jelentős többletet mutatott. A magyar kulturális diplomácia így kihasználhatta, hogy az egymást erősítő piaci szelekció s ideológiai idegenkedés – az „aranyfüggöny” és a fordított irányban is működő „vasfüggöny” – következtében a Nyugat elzárkózását, provincializmusát is felemlíthette.

Hivatkozott irodalom

- (Sz. M.) 1958: Az Irodalomtörténeti Intézet vitája a „népi” írók kérdéseiről. *Magyar Tudomány* (65.) 10. 436–438.
- [n. n.] 1967: Tóték az élen. *Esti Hírlap* 1967. december 16. 2.
- [n. n.] 1970: A-CAL. Megjelent a Világirodalmi Lexikon első kötete. *Magyar Nemzet* 1970. február 21. 4.
- [n. n.] 1976: Megkezdődött a Hazafias Népfront VI. kongresszusa. *Magyar Nemzet* 1976. szeptember 29. 1.
- Almási Miklós 1969: Magyar irodalom – világirodalom (Interjú Lukács Györggyel) *Kritika* (7.) 5. 5–15.
- Bencsik Péter 2019: *Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában (1945–1989)*. Budapest.
- Breuer János 1963: Egy esztendő hangversenyeseményeiről. *Népszabadság* 1963. június 25. 8.
- Buzási János 1965: Az ellentétek országa. 3. Egy magyar turista három nagy élménye. *Népszabadság* 1965. november 12. 6.
- E. Fehér Pál 1985: A nyitottság jegyében. *Népszabadság* 1985. október 26. 7.
- Eörsi László 2013: „Megbombáztuk Kaposvárt”. Budapest.
- Fábry Zoltán 1960: Peter Karvaš: Éjféli mise. *Irodalmi Szemle* (3.) 3. 464–472.
- Faragó Jenő 1963: Helyi és országos. *Népszabadság* 1963. május 31. 1.
- Fenyő István: Új világirodalmi lexikon Magyarországon. *Kortárs* (14.) 12. 1996–1999.
- Földes György 2015: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988. 1-2*. Budapest.
- Földes György 2020: Nemzet és hegemonia – 1920–1990. *Múltunk* (65.) 4–60.

II. A HATÁR MINT KULTURÁLIS KONSTRUKCIÓ, A HATÁRTUDAT ÉS ÉRZÉKELESE

- Hermann István 1968: Vannak-e elveszett nemzedékek? (Két magyar és egy amerikai dráma bemutatója) *Kritika* (6.) 4. 37–44.
- Hermann István 1973: A kritika profilja. *Társadalmi Szemle* (25.) 4. 14–22.
- Hermann István 1974: Művészet és ideológia. *Társadalmi Szemle* (26.) 12. 41–51.
- Horváth József 1973: Helyi politika. *Népszabadság* 1973. június 12. 1.
- Illés László 1960: Magyarság – emberség. Bölöni György posthumus tanulmánykötete. *Népszabadság* 1960. március 1. 10.
- Illyés Gyula 1969: Magyar irodalom – világirodalom. *Kritika* (7.) 7. 14–25.
- Kardos László 1969: A világirodalom fogalma és problematikája. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* (26.) 1–4. 81–97.
- Kékesdi Gyula 1970: Pásztói párbeszéd. *Népszabadság* 1970. március 19. 4.
- Komlós János 1958: Európaiság és magyarság. *Magyar Nemzet* 1958. július 6. 9.
- Komlós János 1962: Párizs Pestről és Párizsból. *Magyar Nemzet* 1962. január 17. 3.
- Köpeczi Béla 1985: Feladatunk az értékek terjesztése. *Népszabadság* 1985. október 17. 4.
- Lakatos Ernő 1988: A reform – a szocializmus önmegújításának eszköze. *Világosság* (29.) 1. 13.
- Lontay László 1965: Svéd Lelkiismeretvizsgálat. *Nagyvilág* (10.) 4. 614–616.
- Lőcsei Gabriella 1985: Helyi tévéláncok. *Magyar Nemzet* 1985. február 28. 1.
- Maltz, Albert 1952: *Ember az országúton*. Budapest.
- Maltz, Albert 1953: Boldogság. In: L. Borovoj (szerk.): *Amerikai elbeszélők*. Budapest.
- Maltz, Albert 1967: A festmények. *Nagyvilág* (12.) 11. 1681.
- Miklós Róbert 1961: Az élő magyar irodalom kérdései. *Irodalomtörténet* (49.) 1–4. 282–285.
- Nagy Zoltán 1987: Egy geometer „színeváltozása”. Bak Imre kiállítása a Műcsarnokban. *Művészet* (28.) 11–12. 72–77.
- Néray Katalin 1987: A magyar művészet nemzetközi kapcsolatai. *Nyelvünk és Kultúránk* 67. 76–79.
- Pethő Bertalan 1981: Takáts Gyula provinciája. *Kortárs* (25.) 2. 319–311.

- Pintér István 1973: Ajándékba kapott riportok. 4. Sajtószabadság. *Népszabadság* 1973. április 27. 6.
- Rózsa Gyula 1983: A 100 éves Egry József. *Népszabadság* 1983. március 12. 13.
- Sajó András 1987: Provincialitásunk mint befogadhatatlanság. *Kritika* (25.) 10. 18–20.
- Simó Jenő 1963: Új filmek hullámverése. *Kortárs* (7.) 9. 1405–1412.
- Sólyom József 1967: A döntőbizottságok megváltozott szervezete és szerepe. *Népszabadság* 1967. november 22. 4.
- Spiró György 1976: Miről szólt a Nemzetek Színháza? *Mozgó Világ* (2.) 1. 87–89.
- Székelyhidi Ágoston 1964: Új képzőművészeti műhelyek. Jegyzetek a hajdúböszörményi és a tiszacsegei művésztelepről. *Alföld* (15.) 10. 950.
- Takács, Róbert 2014: The Vanishing Soviet Utopia in Hungary in the Light of de-Stalinization – Soviet Union as the Land of Modernization in the Hungarian Press 1950–1958. *Central European Papers* (2.) 1. 132–149. (<https://doi.org/10.25142/cep.2014.009> – letöltés: 2022. április 24.)
- Takács Róbert 2015: Szovjet és magyar nyitás a kultúrában Nyugat felé 1953–1964. *Múltunk* (60.) 3. 30–68.
- Takács Róbert 2018: Az abszurd dráma Magyarországon az 1960-as és 1970-es években. In: Balázs Eszter – Koltai Gábor – Takács Róbert (szerk.): *Homoklápátolás nemesércért*. Budapest, 215–230.
- Takács, Róbert 2019: Hungarian Foreign Policy and Basket III in the Cold War Confrontation from Helsinki to Madrid. *Múltunk*. Special Issue. 59–106.
- Tamás István 1960: Üzlet az udvarban. *Magyar Nemzet* 1960. december 7. 4.
- Tímár György 1963: A teremtés napja. *Magyar Nemzet* 1963. október 1. 4.
- Tompá Gábor 1987: A megálmodott színház. *Korunk* (46.) 2. 117.
- Vajda György Mihály 1967: Vidám esték. *Kritika* (5.) 4. 41.
- Wolfe, Thomas C. 2005: *Governing Soviet Journalism. The Press and the Socialist Person After Stalin*. Bloomington–Indianapolis.
- Zalabai Zsigmond 1972: A tárgyilagos indulat költője (Tapogatózás Illyés Gyula versvilágában) *Irodalmi Szemle* (15.) 9. 786.

III. DEMOGRÁFIAI, ETNIKAI ÉS FELEKEZETI HATÁROK _____

Jegyesek a határon túlról. A 18. századi csetneki házasságkötések lokális vetülete

A csetneki katolikus templom harangja egy messzi földről származó ifjú szabó, Lászel Mátyás és a helyi özvegyasszony, Balogh Erzsébet házasságkötésére hívta a híveket 1788. május 25-én. Noha az anyakönyv tanúsága szerint a menyasszony csetneki születésű volt, ennél többet nem tudni az életéről,¹ és különös módon épp az exogám vőlegényt ismerhetjük meg jobban a bejegyzésekből. A bécsi származású férfi az év februárjában tűnt fel először a katolikus matrikulában, amikor egy szintén exogám férfi² házasságkötésénél volt felkért tanú, majd néhány nappal később Bentsko András kádármester, későbbi polgár negyedik gyermekénél vállalta a keresztpai szerepet. A férfi Lászel Mátyás és Katalin fiaként 1766-ban³ született Bécsben, és valószínűleg az 1780-as évek második felében érkezhetett a Gömör megyei Csetnek⁴ mezővárosba. Erre utal az is, hogy 1788-ban esküvői tanúnak, keresztpának kérték fel, amely feladatok ellátására egy frissen letelepülőt nagy valószínűséggel nem hívtak meg. Hogy mi vonzotta az ekkor nagyjából 26-27 éves ifjút Csetnekre, milyen úton, esetleges megállók után érkezett a településre, sajnos még nem ismert. A Lászel–Balogh házaspárnak nem született gyermeke, Erzsébet halálára csak a férfi 1814. októberi újraházasodása utal.⁵ A keresztszülők és a

¹ Elképzelhető, hogy a Balogh az előző férje neve volt, de nem volt ritka, hogy a nőket a lánykori nevükkel jegyezték fel az anyakönyvbe az újracházasodásukkor is.

² A szepesváraljai születésű férfit, Görgely Imrét 1799-ben *educillatorként* (kocsmáros) említi a forrás, menyasszonya a helybéli Kolisch Zsófia volt.

³ Az 1814 októberében az ochtina polgárlánnyal, Soltész Máriával kötött házasságakor jegyezték fel a szülők nevét, illetve ekkor 48 évesnek vallotta magát az újracházasodó férfi. Ez alapján 1766-ban születhetett, az első esküvőjekor pedig 26 éves lehetett. A magisztrátus előtt 1796 novemberében Tóth János esküdött heves, indulatos viselkedésének vizsgálatában lefolytatott ügy során kihallgatták Lászel Mátyást is, akit ekkor 29 év körülinek regisztráltak a városi jegyzőkönyvbe – ezek alapján 1767-ben születhetett. MVSR SAKE AR MŠ Városi iratok Fasc. III. 1734–1796. 915. A két forrás 1766. vagy 1767. évi születést mutat.

⁴ A település és az egyházközségek történetéről Baros-Gyimóthy 2014: 154–157.

⁵ Lászelnek Soltisz Máriától egy fia és három leánygyermeke született – a legfiatalabb lányról, Julianna Antóniáról nincs adat, az egyetlen fiukat, József Lászlót hétéves korában temették a szülők, míg Ludmilla Terézia és Amália Katalin lányaik szabókhöz mentek feleségül.

házassági tanúk között gyakran feltűnő Lászl név, illetve a városi protokollum bejegyzései azt mutatják, hogy a férfi a közösség megbecsült tagja lett, gyermekei keresztelesekor helyi nemes családok tagjait kérte fel.⁶ Lászl hamarosan polgárjogot szerzett,⁷ hiszen neve 1796-ban már a városi esküdtek között olvasható. Feltételezhető, hogy Lászl Mátyás érvényesülését a megfelelő – esetleg polgár – özvegygel kötött házasság segítette a városi közéletben.⁸ Tisztességével kapcsolatban csupán egy 1811-es evangélikus kereszteleési bejegyzés ad okot némi kételyre, amelyben egy törvénytelen ágyból született gyermek feltételezett apjaként azonosították.⁹ Lászl Mátyás csetneki életét az anyakönyvek segítségével az 1830-as évekig lehet hitelesen követni, példája jól mutatja, hogy a 18. századi, főleg ércbányászatáról és vassfeldolgozásáról híres településen nem csupán a helyi születésű ifjak tudtak érvényesülni, sikeressé válni. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy milyen gyakori volt a 18. századi Csetneken a gyülekezetek¹⁰ határain túlról származó nők és férfiak házasságkötése, milyen területekről érkeztek a katolikus és az evangélikus jövevények, kiket vonzott a mezővárosi élet, mivel foglalkoztak, illetve az anyakönyvek alapján mit tudhatunk meg további életükről az egyházközségekben.

A vizsgált korszak házasságkötései döntően társadalmi normákat tükröznek, a szertartás idejének kitűzése, a lakodalom menete az egyházi szabályok, közösségi normák és szokások mentén történt.¹¹ Releváns forrás hiányában nehéz választ adni arra, hogy a családi érdekek és az egyéni döntések milyen súllyal érvényesültek a párválasztás során, illetve hogy ebben az érzelmeknek mekkora szerepük lehetett. Az egyén lehetőségeit erősen befolyásolta a társadalomban elfoglalt helye,

⁶ Például Lubik Antal Gömör megyei ülnököt.

⁷ A rozsnyói levéltárban őrzött városi jegyzőkönyvek nem tartalmazzák az éves polgárkérvényeket, az elutasításokat vagy a pozitív elbírálások eseteit, így városi polgárnak azt a férfit tekintetem, akit élete során legalább egyszer civisként azonosítottak az anyakönyvekben és/vagy a protokollumban.

⁸ A török kiűzése utáni, újjáépülő Budán vizsgált polgárözvegyeknek elhunyt férjük polgárjoga nyújtott védelmet, biztosított jogokat, megélhetést, és tette őket újra „vonzóvá” a házassági piacon. Géra 2019: 174.

⁹ Az 1811. augusztus 17-i bejegyzésben zárójelben szerepel a katolikus polgár neve: „/Lászl Mátyás:/”. Az evangélikus polgár lányának, Greczjár Annának, akit 25 éves korában, 1813-ban a rozsnyói születésű katolikus kőműves Gran Mihály vezetett oltár elé, ez már a második botlása volt. A házasságkötés tanúi két katolikus polgár, Lászl Mátyás szabómester és Brojek Pál kőműves voltak. A házaspárnak hét törvényes gyermeke született, akik keresztszülei között már nem szerepelt Lászl Mátyás.

¹⁰ A gyülekezetek anyakönyvei az interneten, a mormon egyház által létrehozott és fenntartott www.familysearch.hu honlapon kutathatók.

¹¹ Baros-Gyimóthy 2014.

illetve a hirtelen változó világ – például a járványok vagy a rossz termés – okozta létbizonytalanság. A budai példák is azt mutatják, hogy a párválasztásnál a társadalmi elvárások, az észérvek, és nem a vak szerencsének tartott érzelmek voltak a meghatározók, ugyanakkor a kortársak nem tekintették kizártnak vagy hátránnak a felek közötti vonzódást.¹² A családok gazdasági egységek is voltak, a családnak a társadalmi állásának megfelelő bevétellel kellett rendelkeznie. Ehhez minden családtagnak a maga módján hozzá kellett járulni, így tehát előnyt jelentett, ha a kézműves felesége – esetleg a szülei mellett megtanulva – értett valamelyest a férj mesterségéhez, vagy például tudott nyugtát kiállítani vagy a számadást vezetni.¹³ Sajnos az egyházi céllal készült 18. századi csetneki evangélikus és katolikus anyakönyvek¹⁴ nem feltétlenül őrizték meg a házasságra lépő felek, illetve a szüleik státuszát, foglalkozását, születési helyét, így a házasságkötések mögött meghúzódó gazdasági-praktikus okokat a legtöbbször csak sejteni lehet. A bemutatásra kerülő csetneki jellemzők a családrekonstrukciós módszer nominális vizsgálatának eredményeit tükrözik,¹⁵ amelyeket a mezővárosi magisztrátus jegyzőkönyveivel, városi irataival egészítettem ki.

Mindkét csetneki templomnak több filiája volt,¹⁶ a vizsgálat során az egyházközséget vettem egy egységnek, és endogámnak tekintettem a házasságot függetlenül attól, hogy a felek az anyaegyházból vagy a filiák valamelyikéből származtak-e.¹⁷ Az egyházközség határain túlról érkező feleket vettem exogámnak, tehát a velük kötött házasságot, illetve a két exogám fél között megkötött frigyét is az exogám házasságok kategóriájába soroltam. Az evangélikus lelkészek jellemzően egy helységnevet jegyeztek fel a házasulandó neve mellé,¹⁸ amelyről azonban sok esetben nem derült ki egyértelműen, hogy az az adott személy születési vagy

¹² Géra 2019: 55–56.

¹³ Géra 2019: 30, 198.

¹⁴ Az anyakönyvezés minőségéről: Baros-Gyimóthy 2014; Őri 2003: 142.

¹⁵ Gyakori, hogy a temetési bejegyzésből derül csak ki az elhunyt személy származási helye. Az anyakönyvi adatok feldolgozásánál alkalmazott családrekonstrukciós módszert ismereti: Andorka 1988.

¹⁶ Evangélikus leányegyház volt 1807-ig Gencs, Rekenye és Sebespatak, míg a katolikus anyaegyházhoz a feketelehotai, a geczalfalvai, a gencsi, a kuntoplóczi, az ochtinai, a pétermányi, a restéri, a rochfalvai, a rozslosnyai, a sebespataki és a szlabosi lelkek tartoztak. A két gyülekezet közül az evangélikusok lélekszáma volt a korszakban magasabb: Bartolomaeides László a régiót bemutató leírása alapján 1758-ban Csetnek oppidumban 1380 fő evangélikus és 750 fő katolikus hívő élt. Bartolomaeides 1799: 20.

¹⁷ A csetneki jelző alatt a csetneki evangélikus vagy katolikus egyházközség híveit értem.

¹⁸ A felállított 2475 családlapból 1173 darab esetében állt rendelkezésemre mindkét házastársnál valamilyen településnév.

lakhelyét jelöli-e. Nagy valószínűséggel az egyházi vezető a felek lakóhelyét jegyezte fel, legyen a házasságra lépő akár helyben született vagy a szüleivel gyermekként a településre érkezett, esetleg fiatalon itt szerencsét próbáló munkavállaló, aki egy ideje már a közösség tagja volt.¹⁹ A katolikus eseményeket a kezdetektől táblázatos formában jegyezték fel, a plébánosok a házasságra lépők származási és lakhelyét is külön rubrikában rögzít(h)ették.²⁰ Amennyiben arra a lelkiismeretes adminisztráció lehetőséget adott, a *locus originis* adattal dolgoztam.²¹

Az endogám-exogám házasságkötések aránya a gyülekezetekben

Az 1692–1807 között szentesített evangélikus házasságok 48,4%-a volt exogám, az 1735-től regisztrált katolikus frigyek esetében 45,6%-os ez az arány, amely mindenképpen a lakók, a gyülekezetek nyitottságát mutatja. Az eddig publikált hazai kutatások eredményei döntően a 18. századi települések, közösségek nyitottságát mutatják, hiszen a történelmi folyamatok következtében elnéptelenedő, majd a 17. és 18. század fordulójától újjáéledő területeken szívesen fogadták a betelepülő személyeket és családokat is. A 18. század folyamán azonban egyre inkább az endogámia irányába tolódott el a tendencia, a települések bezárták kapuikat az idegenek előtt, ha volt életkorban, anyagi helyzetben, társadalmi rangban és valószínűleg hovatartozásban elegendő számú házasságra alkalmas személy a közösségen belül.²² A közösségek nyitottságának ingadozása a helyi események – változó gazdasági helyzet, a járványok vagy az elvándorlás következtében megüresedő házassági piac – fényében értelmezhető.²³

¹⁹ Erre a felállított családlapok hiányos születési adatai utalnak.

²⁰ Ennek köszönhető az is, hogy a családlapok 86%-ában, 576 esetben tudtam a házasságkötések endogám-exogám jellegét vizsgálni.

²¹ Az evangélikus matrikulába feljegyzett 203 településnév közül 35 esetet, míg a 158 katolikus közül 20-at nem sikerült feloldanom. Az ismeretlenek között például többször szerepel Lehota neve, amelyből csak a megyében őt is létezett a korban, Gyakori a földrajzi meghatározás, mint például *sub Murensis*, *Slana super*.

²² Jól kimutatható ez a törekvés a kun és jász közösségekben, ahova különösen a redemptio hírére, a lehetőségek kihasználására sokan érkeztek és telepedtek le. Majd 1760-as évek elejétől, például a karcagi református közösség megszilárdulásával egy időben az endogámia is megemelkedett. Örsi 1978: 204, 208.

²³ Benda 2008: 142–145.; Örsi 1978, 1983.

A térbeli exogám frigyek évtizedenkénti bontása különösen a csetneki protestáns gyülekezetben mutat erős ingadozást. Az első évtizedekben megkötött evangélikus házasságok esetében nagyon alacsony a lokális adattal rendelkező bejegyzés.²⁴ Az 1710 június–szeptembere között óriási halálozást okozó pestist²⁵ követően a vizsgálható házasságkötések 69%-a volt exogám. A török kiűzése utáni időszak, illetve a 18. század első évtizedeinek eseményei nem kedveztek a zárt közösségek létrehozásának, ráadásul Csetnek földrajzi elhelyezkedése és adottságai, a gazdag és jó minőségű vasérclelőhelyek, illetve az erre épülő, nagyszámú, jól képzett mestert igénylő vasfeldolgozás, az országos vásárok vagy a késztermékek szállítása vonzotta a dolgos kezeket, ahogy a lakosokat kiszolgáló házi iparosokat is.

Az evangélikus exogám házasságok aránya az 1710. évi pestist követő évtizedekben fokozatos csökkent, az 1760-as évtizedben 43%-ot mértem. Némi ingadozás csupán az 1739-es pestisjárványt követő években mutatható ki: de mivel a várost körülvevő zárlatnak és a lakók szabálykövető magatartásának is köszönhetően az evangélikus halálos áldozatok száma nem érte el a 170 főt, így a nem a helybeliekkel kötött házasságok aránya is csak enyhén emelkedett meg. Köszönhetően az ideálisabb életfeltételeknek, a születések száma országos viszonylatban is az 1740-es évektől fokozatosan emelkedett:²⁶ kevesebb volt a felnőtteket tizedelő járvány, a területen nem volt katonai esemény, jobb volt az időjárás, aminek következtében a termés is évről évre megfelelő mennyiségben állt rendelkezésre. Az 1770-es évtizedben a lokálítás szempontjából vizsgálható 229 házasságkötés 52%-a volt exogám. A magasabb érték mögött az 1764–1781 között feljegyzett 72 rozsnyói születésű nőlegény és 67 menyasszony házasságkötése áll.²⁷ A rozsnyói protestáns egyházi élet 1781-es újjáéledése, ezáltal a rozsnyói párok eltűnése is közrejátszott abban, hogy az 1780-as évtizedben már jóval alacsonyabb, 40% közeli értékre csökkent a csetneki exogám házasságok aránya. A vizsgált korszak utolsó évtizedeiben viszont fokozatosan emelkedett az evangélikus gyülekezetben:

²⁴ A 17. században regisztrált 85 házasságkötés közül mindössze 1-nél van lokális adat, míg a következő század első évtizedében a 128 feljegyzett frigyből is csak háromnál maradt fenn a felek születési és/vagy lakhelye. Az 1750-es évekig a felállított családlapok kevesebb mint 30%-ában tudtam a felek valamilyen lokális adatát rekonstruálni; a legmagasabb arányt, 81%-ot az 1770-es évtizedben értem el.

²⁵ Az evangélikus anyakönyvek tanúsága szerint a járványnak közel 780 halálos áldozata volt a gyülekezetben.

²⁶ Benda 2008: 25–26.

²⁷ A rozsnyói protestáns egyház a jezsuita rend térnyerésének következtében 1711 februárjában veszítette el templomát, majd 1714-től – a korábbi filiában – Berzétén, Máriássy Ferenc és Szontágh Zsuzsanna támogatásával találtak menedéket. A feljegyzett rozsnyói születések házassága közül 42 esetben mindkét fél a szomszédos mezőváros szülöttje volt.

a század utolsó évtizedében 52%, a 19. század elején pedig 62%. Ezeknek a háttérben a gyermekek körében pusztító járványok hosszú távú hatása is érzékelhető: az 1750-es évektől szinte minden évtizedben volt egy-két ilyen pandémia, amelyek hiányos nemzedékeket okozva időben később fejtették ki hatásukat.²⁸ Az exogámiát közvetlenül emelte az 1778-ban pusztító tifusz, hiszen ennek a propagatív életkorban lévő hívők közül is sokan áldozatául estek.

A protestáns adatokkal szemben a katolikus plébánosok már a kezdetektől feljegyezték a felek lokális adatait is,²⁹ így a katolikusok körében mért endogám és exogám házasságkötések aránya hitelesebb képet ad a közösség szokásairól. Az exogám házasságok átlagai 43–56% között ingadoztak, kiugró értéket az 1740-es és az 1800-as évek mutatnak. A katolikus egyházközség felállítása után bizonyára sok itt munkát vállaló katolikus férfi és nő is élt az adódó lehetőséggel és lépett házasságra helyi születésű vagy ide származó katolikussal. Az 1739. évi pestisjárvány katolikus áldozatainak neve, száma ugyan nem ismert, de minden bizonnyal a pandémia is hozzájárult ahhoz, hogy az exogám katolikus házasságkötések 1730. évi 44%-os aránya az 1740-es években 60% fölé emelkedett. A járványok természetesen ezt a gyülekezetet sem kímélték, és a házassági piacon kialakuló hiánysabb nemzedék „pótlása” a nem helyben született, itt munkát vállaló idegenekből történhetett a vizsgált korszak legvégén.

Az anyakönyvekben nyomot hagyó járványokon túl az elvándorlás is hozzájárult a házasságra alkalmas férfiak és nők számának csökkenéséhez. Az elvándorlás mértékét vagy a házassági piacon jelen lévő csetneki születésű ifjak és hajadonok számát a hiányosan vezetett anyakönyvi bejegyzések alapján nehéz megbecsülni. A kérdés megválaszolásához a helyben maradt családok gyermekeinek továbbélési esélyei visznek közelebb. A családlapokra felvitt utódok adatai alapján 100 csetneki evangélikus és katolikus gyermekből nagyjából minden negyedik alapított családot az egyházközségében, további 36 evangélikus, illetve 37 katolikus fiatal a 20. életéve előtt meghalt.³⁰ A fennmaradó 41 evangélikus és 39 katolikus gyermek sorsa ismeretlen, a keresztelésük tényén túl semmit sem tudtam az életükből rekonstruálni. Ők talán idősebb korukban elvándoroltak,³¹ vagy még fiatalon életü-

²⁸ A lelkészek gyakran néven sem nevezték a halálokot; ezek hiányában a rozsnyói és ochtina-i gyülekezetek anyakönyvi bejegyzéseit vizsgáltam meg, ahol a gyermekhalálozás nagyságrendileg azonos időszakokban emelkedett meg.

²⁹ Az 1730-as évek adatainál még csak 75% a lokális szempontból vizsgálható házasságkötés, majd a következő évtizedtől végig 90% fölé emelkedett az arányuk.

³⁰ A vizsgált evangélikus gyermekek száma 5271 fő, a katolikus családlapokon 1468 fő.

³¹ Vajon az eltűnő ifjak és hajadonok mely települések házassági piacán jelentek meg? A 18. századi rozsnyói és jolsvai anyakönyvek bejegyzései nem utalnak szoros házassági kap-

ket veszítették, amit az egyházi iratokban nem rögzítettek. Szintén nem alkalmas a forrás a családok anyagi helyzetének és annak változásának nyomon követésére, így tehát a döntések – párválasztás, elköltözés – mögött meghúzódó meghatározó gazdasági tényező rejtve marad. Azonban egy, a városi közösség mindennapjaira, a gazdasági életre, a mesterek és a város bevételeire is hosszú távú hatást kiváltó magisztrátusi döntést mindenképpen meg kell említeni. A tanács 1759. június 28-i határozatában³² a lopással és boszorkánysággal vádolt Szeverini Illés nejét, Vozár Máriát³³ 300 korbácsütésre ítélte, aki az ítélet végrehajtása közben életét vesztette. Mária Terézia még ebben az évben megfosztotta a mezővárost – többek között – a vámszedés és a vásártartás jogától. Míg az előbbi az oppidum 1766-tól újra birtokolta, addig az országos vásártartás jogát II. József az 1785. december 12-én kiadott rendeletében állította csak vissza.³⁴ Minden bizonnyal a gazdasági életet befolyásoló ítélet is hozzájárulhatott az 1760-as években mért alacsonyabb, majd a század végén újra megemelkedő exogám házasságkötési arányhoz.

Jövevények a gyülekezetekben

A csetneki adatok is azt a hazai megfigyelést támasztják alá, miszerint a házasságot a menyasszony templomában szentesítették,³⁵ ezért egyértelmű, hogy a házasságra lépő vőlegényeket és menyasszonyokat személyenként³⁶ vizsgálva az utóbbiak körében mértem a magasabb endogám értéket. A Csetneken nősülő vőlegények 60%-a keresztelkedett csetneki templomban, míg a menyasszonyok 75%-a volt endogám – ez az arány a két gyülekezetben megegyezett. A két egyházközség házassodási területe között azonban eltérés tapasztalható. Az evangélikusnak a megyei településekkel volt szorosabb kapcsolata, hiszen az exogám vőlegények 68%-a, a menyasszonyok 70%-a származott Gömörből, a katolikusoknál a nem helybeli

csolatra a csetnekiekkel, a kutatást sokkal nagyobb térben kell elvégezni. Tóth 2014.

³² MVSZ SAKE AR MŠ III. Protokoll Tomus 1734–1796. pag. 173–179.

³³ Házasságukat 1737. július 7-én kötötték, egy gyermek születése ismert: Illést 1739 áprilisában kereszteltek, aki 1766 előtt nősült, feleségétől, Albiny Annától kilenc gyermeke született. A temetési bejegyzés szerint polgárjoggal rendelkező szabót 1789 áprilisában temették el Csetneken. A szülőkről – egy keresztszülői feladata vállalásán kívül – más adatot nem jegyeztek fel az anyakönyvek lapjaira.

³⁴ Bartolomaeides 1799: 21.

³⁵ A frigyetek általában a vőlegény lakóhelyén is anyakönyvezték, amit az átvizsgált ochtinai és rozsnyói házassági bejegyzések a legtöbbször igazoltak. Benda 2008: 143.

³⁶ A vizsgálat alá vont személyek száma: evangélikus vőlegény 1633 fő, evangélikus menyasszony 1397 fő, katolikus vőlegény 649 fő, katolikus menyasszony 583 fő.

vőlegényeknek csupán 41%-a, a menyasszonyok 54%-a született a megye határain belül. A házassági kapcsolatok tekintetében a csetneki evangélikusok a legszorosabb kapcsolatot a már említett Rozsnyó (139 fő), Jolsva (51 fő), Ochtina (49 fő), Restér (42 fő) és Gacsalk evangélikus gyülekezeteivel (31 fő) ápták.³⁷ Rudnai, kuntapolcai és rozlozsnyai evangélikusok 21–24 alkalommal³⁸ szerepeltek az anyakönyvben, míg a megye északabbi, 20–25 km-re lévő településeiről (Dobsina, Sajóréde, Felsőajó) vagy a Csetnektől északnyugatra elhelyezkedő településekről (Rochfalva, Geczelfalva, Feketelehota, Nagyszlabos) a század folyamán 10–20 fő lépett házasságra a templomban. Ebbe a kategóriába sorolható a Csetnektől keletre fekvő Betlér is. A leggyakrabban előforduló települések az anyaegyházhoz közel, 5–10 km-re helyezkedtek el, illetve ezen települések katolikus hívei a csetneki gyülekezethez tartoztak. A másik közös pont, különösen a legszorosabb kapcsolatokat ápoló települések körében, hogy közöttük több olyan mezőváros is található, amelyekben szintén a bányászat és a vasfeldolgozás volt a lakosok fő foglalkozása. A katolikus anyakönyvekben a legtöbb megyei születésű exogám felet a gacsalki plébánián keresztelték (19 fő). Az alacsony esetszámok alapján a csetneki katolikusoknak nem voltak szoros házassági kapcsolatai a megye más katolikus gyülekezeteivel.³⁹ Tízen vagy annál többen házasodtak Dobsináról (13 fő), Jolsváról (11 fő), Alsóajóról (10 fő), Felsőajóról (10 fő) és Rozsnyóról (10 fő), a megye többi településről a majd 80 év alatt ennél kevesebb vőlegény és menyasszony származott. A két gyülekezet megyei házasodási körzete fedi egymást, a csetneki templomokba döntően a Sajó és a Murány folyók közötti területekről érkeztek az idegenek. A magasabb gyakoriságot mutató településekkel fennálló kapcsolat az egész század folyamán kimutatható.

A csetneki házasságkötési anyakönyvekben a megye határain túlról érkező feleket is regisztráltak: az evangélikus exogám vőlegények 23%-a, a menyasszonyok 20%-a esett ebbe a kategóriába, a katolikus oldalon jóval magasabb, 42%, illetve 32% volt az arányuk. Tehát míg az evangélikusoknak a megyei településekkel volt szorosabb kapcsolata, addig a katolikus idegenek nagyobb arányban származtak Gömör határain túlról. Döntően a szomszédos megyék településeit sikerült azonosítanom, a legtöbben – 86 evangélikus és 118 katolikus vallású

³⁷ Csetnektől 5 km-re található Ochtina, Restér, Gacsalk és Rozlozsnya, míg Rozsnyó 13 km távolságra van.

³⁸ Kuntapolca és Rozlozsnya 5 km-re, Rudna 10 km-re található az oppidumtól.

³⁹ A katolikus matrikulába feljegyzett megyei települések száma nem érte el az 50-et, míg a protestáns bejegyzésekben 60 fölötti a beazonosított gömöri település. Ugyanakkor Gömörben a katolikus hívek és az egyházak száma az evangélikusokhoz képest jóval alacsonyabb volt. Bartolomaeides 1799: 64.

egyén – Szepes megyéből érkeztek. Az evangélikusoknál kiemelkedik még Liptó (42 fő), Zólyom (28 fő), Hont és Kishont (13–13 fő) megyék szülötteinek száma, a katolikus exogámoknál Zólyom után jóval kisebb esetszámmal Liptó (8 fő) és Abaúj (7 fő) megyék állnak. A matrikulákban jellemzően Gömörtől északra és nyugatra helyezkedő területekről, Turóc, Trencsén, Árva, Nyitra, Pozsony megyékből származó, többségében férfiak neve szerepel, de néhányan érkeztek Sáros, Zemplén, Abaúj, Borsod, Nógrád, illetve Pest-Pilis-Solt megyéből is. A katolikus matrikulák szerint 32 fő az ország határain túlról – cseh, morva, lengyel és német területekről – származott, míg az evangélikusoknál mindössze 15 főt tudtam ebbe a kategóriába sorolni. Ide tartozik a már bemutatott katolikus bécsi szabó, László Mátyás, illetve az 1781-ben magát 55 évesnek valló, szintén bécsi özvegy Beér József is, aki a 49 éves Gathy Johanna özvegyasszonyt vezette ekkor a csetneki katolikus oltár elé.⁴⁰ A városokban a házasságkötés után letelepedő idegenek arányára⁴¹ az újonnan felvett polgárok száma is iránymutató lehet. A közösségek magatartása különbözött abban a tekintetben, hogy a betelepülőket milyen mértékben részesítették polgárjogban.⁴² Csetnek városi protokollumai nem tartalmazzák a polgárjogot kérvényezőket, illetve az azt elnyerők adatait, így bár nem lehet egyöntetűen kijelenteni, hogy a mezőváros melyik típusba tartozik,⁴³ de a 18. századi anyakönyvi feljegyzések alapján Csetnek valószínűleg a nyitott városok kategóriájába sorolható. Több idegen rövid időn belül a város polgárai közé került, amelyhez talán a megfelelő személlyel kötött házasság is hozzájárulhatott. A vallásilag vegyes⁴⁴ és a területileg exogám házasságok

⁴⁰ A frigyet 1781. április 25-i dátummal jegyezte fel a plébános. A házasfelekről semmit nem árulnak el a bejegyzések, nevüket a keresztszülők és a házassági tanúk között sem talál-
tam.

⁴¹ A letelepedés mértékét a családlapok adatai alapján igyekeztem megbecsülni. Azt a család-
dot vettem letelepültnek, amelyből az exogám fél haláláról van adat, illetve ennek hi-
ányában legalább három gyermeküket valamelyik csetneki templomban keresztelték.
A házasságkötés után a protestáns exogám párok 28%-a, a katolikusok 38%-a választott
lakóhelyet a csetneki egyházközség területén. Az évtizedes bontás alapján az 1790 után
házasságot kötött katolikus exogám házaspárok legalább fele itt telepedett le, míg a pro-
testánsoknál azonos időszakban 32%, illetve a korszak utolsó éveiben 26% a letelepültek
aránya. A kiszámolt értékek azonban erősen függenek az anyakönyvezés minőségétől, így
a számok nem feltétlenül adják hiteles képét az exogám házaspárok letelepedési szokásai-
nak.

⁴² Bácskai 2003: 109–110.

⁴³ A most rendelkezésre álló adatok alapján az evangélikus gyülekezetbe beházasodó férfiak
16,4%-a, míg a katolikus közösségbe érkező férfiak 18,4%-a lett élete során valamikor tel-
jes jogú csetneki polgár.

⁴⁴ Baros-Gyimóthy 2019.

arányát vizsgálva megállapítható, hogy a csetneki hívek inkább választottak maguknak házastársat az azonos vallású, idegenből származók közül, mint a másik egyházhoz tartozó helybeli lakosok közül.

Arra a kérdésre, hogy mi vonzotta az idegeneket, a kutatás jelen állása alapján az exogám felek foglalkozása segítségével lehet a választ körvonalazni. Az idegenek között nagy számban találtam – jellemzően protestáns vallású – ércbányászokat, kovácsokat, kardverőket, illetve háziiparral foglalkozó protestáns és katolikus mesterembereket, például csizmadiákat, henteseket, molnárokat. Mindkét gyülekezetben magas volt a családotknál szolgálatot vállaló férfiak és nők száma, illetve a katolikus gyülekezetbe több juhász és pásztor érkezett a megyéből vagy távolabbról. Rajtuk kívül egyházi és világi tisztviselők, diákok és tanítók, lelkészek, felügyelők érkeztek és telepedtek le az oppidumban rövidebb vagy hosszabb ideig. A változó adatközlés miatt nem minden exogám férfi és nő neve mellett szerepelt a foglalkozása, így a házasságkötések foglalkozási endogámia–exogámia arányát a kutatás jelen állapotában gyakran csak sejteni lehet: a Szepes megyei Merényből származott Saltzer Éliás foglalkozása ugyan ismeretlen, de apósa, Geczeg Péter és egyetlen fia, Saltzer János is kovácsok voltak. A később polgárjogot szerzett Saltzer János vejét, Fuchs Jánost és az ő apját is kovácsként regisztrálták,⁴⁵ ahogy a Saltzer család több férfitagját is.

Összegzés

A feldolgozott források a 18. századi csetneki gyülekezetek nyitottságát tükrözik. Ezt a magatartást Csetnek település fekvése, földrajzi adottságai, speciális ipara és országos vásárai alapozták meg, amelyet a 17–18. századforduló katonai eseményei, illetve a rengeteg áldozatot követelő 1710. évi pestis tovább erősített. Az idegenből érkező mesteremberek, szolgák, pásztorok stb. nagy számban kötöttek házasságot, alapítottak családot helybeli vagy szintén exogám féllal. Az evangélikus jövevények a megyéből érkeztek elsősorban, míg a katolikus gyülekezetet inkább a megye határain túlról származók választották új közösségüknek. A legintenzívebb kapcsolatokat a szomszédos vármegyékkel tartották fenn a csetnekiek, de az egyházi források messzi földről, német, cseh és lengyel területekről származók nevét is feljegyezték. A felállított családlapok alapján a jövevények – talán a megfelelő személlyel kötött házasság révén – olykor igen gyorsan a közösség – gyakran teljes jogú – tagjává váltak. Ugyanakkor a letelepedés vagy éppen az elvándorlás mértékét az egyházi céllal készült forrásokból nem lehet megállapítani. Ezt az izgalmas és megkerülhetetlen kérdést további források bevonása, illetve a kutatás térbeli kiterjesztése után lehet majd tisztázni.

⁴⁵ Fuchs Mihályt és fiát, Jánost is polgárként említik a forrásban.

Források

Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky Štatny archív v Košiciach Pracovisko Archív Rožňava Mestečko Štítnik (MVSR SAKE AR MŠ)

Városi iratok Fasc. III. 1734–1796.

III. Protokoll Tomus 1734–1796.

Bartolomaeides Ladislaus 1799: *Memorabilia Provinciae Csetnek*. Excudebat Neosolii

Hivatkozott irodalom

Andorka Rudolf 1988: *A családrekonstrukció vizsgálat módszerei*. Budapest.

Bácskai Vera 2003: Bevándorlás és befogadás a dunántúli városokban a 19. század első felében. A bevándorlók esélyei a polgárjog elnyerésére. *Korall* 11–12. május, 103–110.

Baros-Gyimóthy Eszter Márta 2014: Házasságkötési szokások Csetneken az evangélikus és a katolikus anyakönyvek tükrében 1730 és 1807 között. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben*. Piliscsaba, 153–199.

Baros-Gyimóthy Eszter Márta 2019: Az elegyes házasságok demográfiája. In: Barona Gábor – Kiss Endre (szerk.): *A család egykor és ma 5*. Szeged, 291–305.

Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár – Keszthely társadalma, 1740–1849*. Budapest.

Géra Eleonóra 2019: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*. Budapest.

Őri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a XVIII. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. Budapest.

Örsi Julianna 1978: Karcag házassági kapcsolatai a XVIII–XIX. században. In: Kaposvári Gyula (szerk.): *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*. Szolnok, 203–214.

Örsi Julianna 1983: Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII–XX. században. *Demográfia* (26.) 4. 572–597.

Tóth Árpád 2014: Az evangélikus polgárság házassági piacának alakulása a tiszáninneni kerületben 1750 és 1850 között. In: Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.) Budapest, 448–462.

Felekezeti, etnikai, társadalmi határok – és azok elmosódása a 18. századi Óbudán¹

A topográfiai határvonalak rövid áttekintése

Óbudán a 17–18. század fordulóján három nagy etnikai csoport élt: a török uralom idején is itt maradt, Buda felszabadulását követően visszaköltöző református magyarok, 1698-tól a földesúr, gróf Zichy István hívására megérkező német telepesek, valamint néhány katolikus rác család. A németek megkapták a középkori eredetű, de addig a reformátusok által használt kápolnát, és először az annak déli oldalán lévő épületeket lakták be, míg a reformátusok az attól nyugatra lévő középkori királynéi várban alakították ki új istentiszteleti helyüket, és akoré építkeztek.² 1720-ban már a lakosság több mint kétharmada egyértelműen német, egyötöde magyar, a maradék rác vagy magyar volt. A korabeli felsorolásban a családnevek sorrendje alapján valószínűsíthető, hogy az első két etnikum tagjai egymástól elkülönülten éltek, míg a rácok „szétszórtan” laktak a másik kettő között.³

Az 1739. évi pestisjárványban a lakosság mintegy fele elhunyt. Az 1740-es években ezért gróf Zichy Miklós új családokat hívott be, ugyanakkor a spontán betelepülés is megélénkült, ami egy új városrészt eredményezett, *Neu-Altofent*, amelynek lakóit 1749 és 1773 között külön tartották nyilván.⁴

A zsidóság az ún. régi sörházzal szemben alakította ki első imaházát, és annak környékén bérelt házakat, kezdetben a földesúrtól, majd akár óbudaiaiktól is, emellett a zsidóság a század végéig több lépcsőben szerzett meg néhány házat különböző engedményekkel a város fő utcájának (a mai Lajos utcának) déli, Budához közelebb eső részén.⁵

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Gál 1990: 60–61.

³ Ekkor 165 adózó családot írtak össze. MNL OL N79 20. téka 292–296.

⁴ Gál 1988: 69–71. 1773-ban, az utolsó ilyen évben már 350 család lakott itt, lásd: BFL V.1.r 20. kötet.

⁵ 1766 előtt 13 szabad házat kaptak, 1766 és 1800 között további 26-ot vásároltak. BFL V.1.b Nr. 1084.

Az etnikai különbségek megjelenése a keresztyén városigazgatásban

A Zichy család idején, azaz 1766-ig a földesúr és a város képviselői között kötött *contractusok*, azaz szerződések szabályozták a városigazgatás módját, amit időről időre megújítottak. A földesúr külön szerződött a keresztyén, és külön a zsidó lakosság képviselőivel, a két közösség a későbbiek során is határozottan elkülönült egymástól.⁶ Említésre méltó továbbá, hogy a Keresztyén Község bizonyos esetekben a református egyházhoz mint „Magyar Községhez” (*Ungarische Gemeinde*) továbbított elintézésre ügyeket.⁷

A legkorábbi, keresztyén lakossággal kötött szerződés 1746-ból maradt fenn, amit – részben módosítva – 1772-ben, a koronaadalmi tulajdonba kerülést követően megismételték.⁸ Eszerint Óbuda mezőváros élén a tizenkét tagú tanács állt, élén a bíróval, ami megfelel a többi mezőváros gyakorlatának is. A szerződésekben azonban figyelembe vették a lakosság etnikai összetételét is, a németajkúak létszámát kétszerannyinak becsülve, mint a magyarokét.⁹ Erre alapozva kikötötték, hogy a tizenkét esküdt nyolc német és négy magyar képviselőből álljon, továbbá hogy háromévente magyar bírót válasszanak, akinek a munkáját egy-egy német és magyar kisbíró segítse.¹⁰ A tisztségek nemzetiségi megoszláson vagy felekezeti

⁶ Először 1732-ben kötött szerződést özv. gróf Zichy Péterné Bercsényi Zsuzsanna a zsidókkal, akiknek 1720-tól külön bírójuk volt. Az ún. Keresztyén Község mintájára szervezték meg II. József türelmi rendeletétől a Zsidó Községet is, amelynek felépítése az előbbi tükrözte, csak izraelita lakosokkal: volt bíró, esküdtek, 24 tagú külső tanács stb. Gajary 2013[1995]: 129.; Gál 1990: 76, 1992: 45, 8.

⁷ Példa rá a „Magyar Község” panasza Nemes Gyurka sértegetése miatt 1756-ban vagy Patay Józsefné panasza Rácz István ellen. Mindkét esetben a református imaházban kötelezték nyilvános bocsánatkérésre az alpereseket. A tanács tehát bizonyos esetekben – de nem mindig – a reformátusok „belügyeit” így tekintette elintézettnak. BFL V.1.a 4. kötet 1756. április 3., 5. kötet 1772. augusztus 22.

⁸ BFL V.1.c Instructio, 1746. január 1., BFL V.1.b Nr. 175, Gál 1990: 75–76.

⁹ „2do Daß weillen so wohl Teütsche, alß Hungarn diesen Orth bewohnen, von beederley Nationen Geschworne erwählet werden sollen, welche alß daan lebenslänglich /: Er seye dann daß Sie Eines grossen Fäblers wegen Ihres Omts (!) entsezet werden müssen /: dieses Amt zu vertretten haben werden; weillen aber 3tio Die Teütsche Gemeinde, die Hungarn an der Zahl weit übertanстет, also sollen auch zweymahl so viele Teütsche, alß Hungarn zu Obbe-melten Rath gezogen werden, also zwar, daß auß Acht Teütschen, vier Hungarn, Notario, zwey Teütschen, und Hungarischen klein Richter /: weilen der Orth umb ein merckliches vermehret worden /: mehr gedachter Rath bestehen solle.” BFL V.1.b Nr. 175.

¹⁰ „Auß diesen zwölf Geschworne jährlich einer zu einen Richter zu erwählen ist, damit beederley Nation ein genügen geschehe, alß wird jederzeit zwey Jahr hintereinander ein Teüt-

hovatarozáson alapuló betöltése más mezővárosban is előfordult. Egerben 1701-től szintén 12 esküdt volt, mégpedig nemzetiségi megoszlás alapján hét magyar, négy német és egy rác.¹¹ Kecskeméten az esküdti posztokat a katolikusok és reformátusok között osztották fel.¹² A Somogy megyei Nagyatádon, ahol a horvátok tették ki a lakosság többségét, a bírót (öregbíró) a horvátok közül választották, a két kisbíró pedig a németek és a magyarok soraiból.¹³ Kérdés viszont, hogy a szerződésben lefektetett elvek mennyiben váltak tényleges gyakorlattá Óbudán.

Mivel a három bírójelöltet a földesúr választotta ki,¹⁴ könnyen belátható, hogy a szerződésben lefektetett elvek már ekkor sérültek, hiszen a mélyen katolikus Zichy család tagjai nem választottak jelöltet a magyarok többségét kitevő reformátusok közül. A vizsgált időszak utolsó református magyar bírója Nemes György volt 1699-ben.¹⁵ „Magyar bíróként” választották meg ugyanakkor több alkalommal a rác – de a magyarokkal szoros nexusban álló – Merkovics Gergelyt,¹⁶ sőt a német Jakob Schwartzot.¹⁷ A 18. század végéig egyetlen magyar nemzetiségű bírója volt a városnak, Sebők Farkas,¹⁸ aki a katolikus felekezethez tartozott, és családi kapcsolatait is erős német orientáció határozta meg.¹⁹

scher, das darauf folgende dritte Jahr aber ein Hungar das Richter Amt vertreten.” BFL V.1.b Nr. 175.

¹¹ Nemes 2001: 42.

¹² Kisfaludy 2010: 22.

¹³ Gözsy 2010: 22.

¹⁴ Baraczka 1941: 141–146, 150.; Gál 1990: 75.; Czaga–Jancsó 2009: 11.

¹⁵ Czaga–Jancsó 2009: 12.; Gál 1990: 20.

¹⁶ 1753, 1759, 1762, 1765–1766 között töltötte be a bírói tisztséget. Nevét *Gergo Merkovics* vagy *Merkovics Gergul* alakban használta hivatalos iratokon, végrendeletét magyarul jegyeztette le – ugyanakkor a „*rác budai barátok*”-nak is tett felajánlást (valószínűleg a vízivárosi bosnyák ferenceseknek). BFL V.1.b Nr. 19., 456., Nr. 137. (Merkovics Gergely végrendelete, 1767. október 18.), Czaga–Jancsó 2009: 12–13.; <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/710/?list=eyJxdWVyeSI6ICJtZXJrb3ZpY3MifQ> (letöltés: 2021. február 22.)

¹⁷ 1756-ban. Czaga–Jancsó 2009: 12.; <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/1095/?list=eyJmaWx0ZXJzIjoeyJEQiI6IFsiT1RlU1pU1l19LCAicXVlcnkiOiAic2Nod2FydHoifQ> (letöltés: 2021. február 22.). Schwartzról nem sokat tudunk, valószínűleg a pestisjárványt követően költözött Óbudára, 1746-ban bukkan fel a tanácsülési jegyzőkönyvekben. BFL V.1.a 4. kötet 1746. jún. 11.

¹⁸ 1777 és 1780 között töltötte be a tisztséget. Czaga–Jancsó 2009: 13.; <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/1101/?list=eyJmaWx0ZXJzIjoeyJEQiI6IFsiT1RlU1pU1l19LCAicXVlcnkiOiAic2ViXHUwMTUxayJ9> (letöltés: 2021. február 22.).

¹⁹ Felesége, Cunegunda Killingshauser (máshol Klingshauser) egy német kőműves lánya volt. Gyermekeiknek következetesen német keresztszülőket választottak. BFL XV.20.2 A186

III. DEMOGRÁFIAI, ETNIKAI ÉS FELEKEZETI HATÁROK

Az esküdtek névsorát vizsgálva hasonló aránytalanságokat figyelhetünk meg, az instrukciókban előírt 8:4 arány gyakorlatilag csak a század végére valósult meg. A század közepén két katolikus magyar, Kiss Mihály és Novák Mihály csizmadiák kerültek be tartósan az esküdtek közé.²⁰ Talán nem véletlen, hogy az erős közösséget alkotó magyar (és rác) csizmadiáknak sikerült elsők között kieszközölniük, hogy tagjaik közül valakit az esküdtek közé válasszanak²¹ (még ha nem is tartották egyenrangú félnek a magyar tagokat).²² A csizmadiák hangsúlyos közeleti szerepvállalását jelzi továbbá, hogy az 1770-es években jelentős összegekkel támogatták a szabad királyi városi rangért folytatott kezdeményezést.²³

1774-ben a németek mellé mindössze egy katolikus magyar és egy elmagyarosodott rác került be a belső tanácsba,²⁴ 1776-ban és 1785-ben két magyar esküdtje volt a városnak,²⁵ 1788-ban pedig már egy református magyar, Zsigmond János is átkerülhetett a külső tanácsból az esküdtek közé.²⁶ A németek és magyarok instruc-

20 Mindketten 1746-tól kerültek be a tanácsba, amelynek Kiss 1767-ben bekövetkezett haláláig, Novák 1775-ig volt tagja. Rövid ideig egy másik csizmadia, Valasek (Wallaschek) János is viselt esküdti tisztséget 1752-ben, családi kapcsolatai alapján azonban eldönthetetlen, hogy a magyar vagy a rác nemzetiséghez tartozott-e. Kiss Mihály végrendeletét lásd: BFL V.1.b Nr. 138. (1767. okt. 14.), Czaga–Jancsó 2009: 18–19.

21 Igaz, a csizmadiák és Novák viszonya nem mindig volt felhőtlen, így az előbbieket 1761-ben bepanaszolták Novákot, amiért tettei a céhszabályokkal ellentétesek voltak, s amikor megakarták büntetni ezért, nem engedelmeskedett, helyette különböző szidalmakkal illetve a céhtagokat: „...az czehet meg vettvén, Czéh Mestert ostobának, többieket pedig kit gazznak, kit Kuraffinak, álléttya lenni, és így bennunket csunya s mocskos szokkkal illetvén, nagy zenebonát köztünk okoz.” BFL V.1.b Nr. 70. (az óbudai csizmadiák panasza, 1761. február 20.); BFL V.1.a 4. kötet 1761. március 28.

22 1760-ban a magyar esküdtek bepanaszolták Polyákovics Istvánt, amiért azt mondta azok tanácsbeli munkájára, hogy „olyanok, mint a kocsin az ötödik kerék”. BFL V.1.a 4. kötet 1760. július 4.

23 A molnárok, cipészek, kádárok és takácsok mellett jórészt ők finanszírozták a küldöttség bécsi útjait, sőt 1773-ban és 1774-ben Országh István csizmadia is a küldöttek között szerepelt. BFL V.1.b Nr. 198. (meghatalmazás, 1774. július 7.), Nr. 291. (kimutatás az útiköltségekről).

24 A katolikus Kiss János és a magyar anyanyelvű Bukorik János. BFL V.1.a 5. kötet 1774. november 1.

25 1776-ban például a katolikus Országh István csizmadia és a szőlőműves Sebők Farkas. BFL V.1.a 5. kötet 1776. december 7., 6. kötet 1785. október 31.

26 Zsigmond János tősgyökeres óbudai református családból származott. Egyik őse, Zsigmond István a 17. század végén szintén a város esküdtjei közé tartozott. János 1785–1788 között külső tanácsos, 1788–1799 között esküdt volt. BFL V.1.a 6. kötet 1785. október 31., 7. kötet 1790. november 12.; <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/1349/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogey-JEQil6IFsiT1RJU1pUIl19LCAicXVlcnkIOiAienNpZ21vbmQifQ> (letöltés: 2021. február 23.).

tiókban előírt 8:4 aránya ténylegesen az 1790-es évekre valósult meg, ekkor a négy magyar között a fent említett református Zsigmond Jánossal.²⁷ Paradox módon – vagy éppen annak következményeként, hogy – ekkor már nem az etnikai szempontok, hanem a mesterségbeli elkülönülés jelentette a fő cezúrát a lakosságon belül.

1. táblázat. Az esküdtek nemzetiségi arányainak változása (1775–1790)

Év	Német esküdt	Magyar esküdt
1775	10	2
1783	9	3
1790	8	4

Forrás: BFL V.1.b Nr. 222., BFL V.1.a 7. kötet 1790. nov. 12.

Az esküdtek mellett, más mezővárosokhoz hasonlóan, 1761-től Óbudán is megjelent a külső tanács vagy választott község. Megalakulása évében 24 főből állt, a század végén 30 személy alkotta. Összetételét az esküdtekével ellentétben nem szabályozták etnikai szempontok szerint, így itt realisabb képet kaphatunk az erőviszonyokról. 1761-ben a 21 német mellett mindössze két magyar és egy – egyébként a németiséghez kötődő – rác lakost engedtek a huszonnégyesek soraiba.²⁸ A külső tanács idővel a református magyarok lehetséges érdekérvényesítésének egyik színterévé vált.²⁹ A 18–19. század fordulójára a község túllépett a nemzetiségi szervezőelven, amit a külső tanács összetételének megváltozása jelzett. 1804-ben az ekkor már 40 főből álló szervezet tagsága egyfajta átmeneti megoldásként az alábbiak szerint lett felosztva: 11 kézműves (*Professionist*), 13 jobbágyp, 9 zsellér, 10 magyar.³⁰ A következő évtizedekben a korábbi német–magyar megosztást fokozatosan felváltotta a szőlőműves (*Weingärtner, vinicola*) – kézműves (*Professionist, opifex, Mesterember*), a tagok bizonyos tisztségeket is ezek alapján töltöttek be.³¹

²⁷ BFL V.1.a 7. kötet 1792. november 4. Nr. 90.

²⁸ Magyar tagok Csonka Mihály katolikus csizmadia és Németh János szőlőműves voltak, a rác Thomas Lucianovics. A tagok a település tehetősebb, tekintélyes lakóinak számítottak, így például a szőlőműves Mathias Ackerl és Martin Hauswürth, Lorenz Ecker vagy a kőműves Simon Mödlhammer és a molnár Adam Kühtreiber. BFL V.1.a 4. kötet 1761. január 31.

²⁹ 1785-ben két református magyar szerepelt a huszonnégyesek között, mindkettő tehető, tősgyökeres óbudai család tagja: Kónya István és Zsigmond János. BFL V.1.a 6. kötet 1785. október 31.

³⁰ BFL V.1.a 9. kötet 1804. november 22.

³¹ A régi rendszer 1836-ban tűnt el véglegesen, a németek helyébe a szőlőművesek, a magyarokéba a kézművesek léptek. Ekkortól az esküdtek kétharmadát a szőlőművesek, egyhar-

A kisbírók esetében a kezdetektől hangsúlyosabb szerepet kaptak a németek mellett a magyarok, hiszen ők napi szinten, közvetlen kapcsolatban álltak a lakosság egészével, szükség volt a nyelvtudásukra az információk sikeres továbbadásához. Kezdetben egy,³² 1757-ben már két – egy német és egy magyar nemzetiségű – kisbírója volt a városnak.³³ A nemzetiségi arányok instrukciókban lefektetett következtetéses érvényesítése azonban itt is csak az 1790-es évektől figyelhető meg. Igaz, ekkor már három kisbíróat alkalmazott Óbuda, 1790-ben két németet és egy magyart.³⁴

Felekezeti határátlépések a magánszférában

A katolikus és református keresztelesek és házassági anyakönyvek vizsgálata alapján elmondható, hogy az áttérések nem jelentettek vonzerőt a lakosságnak, az esetszám mindkét esetben rendkívül alacsony. Ami a születéseket illeti, az 1800-as évvel bezárólag 15 242 keresztelest jegyeztek be a katolikus és református anyakönyvekbe,³⁵ ezek között mindössze 56 áttérést találunk, kettő kivételével katolizálást (1. ábra).³⁶ Ahogy a táblázatból is kitűnik, a katolizálások zöme részben a század közepén, részben pedig az 1780-as években történt.

madát a kézművesek közül, a bírót három évig az előbbi, két évig az utóbbi csoport jelöltjei közül választották. BFL V.1.a 18. kötet 1836. november 22. Nr. 9–11.

³² Gál 1990: 75.

³³ Ekkor a magyar Pankay András és a német Paul Schmeller töltötte be a tisztséget, de itt sem vált rendszeressé ez a kettős megosztás. 1785-ben például két németre, Michl Weißre és Martin Michlre osztották a feladatokat. BFL V.1.a 4. kötet 1757. január 1., 6. kötet 1785. október 31.

³⁴ Georg Planck, Matthias Gernedl és a református Nemes Péter. BFL V.1.a 7. kötet 1790. november 12. A kevésbé megbecsült, ám erőteljes fellépést igénylő községi hadnagy feladatait ugyanakkor szívesen bízta a tanács magyarokra (még a 19. század első felében is), például Lendvay Mihályra (1775–1794). BFL V.1.a 5. kötet 1775. október 31., 6. kötet 1785. október 31., BFL V.1.b Nr. 848.

³⁵ Az esetszámból levontuk az áttérések miatt két helyen, a kereszteleseknél és az áttéréseknél is feltüntetett bejegyzéseket. A katolikus anyakönyveket (az óbudai Szent Péter és Pál-főplébánia anyakönyvei) lásd: BFL XV.20.2 A185 (vegyes anyakönyvek, 1704–1718, 1718–1740), A186 (keresztelesek és áttérések, 1741–1800), az óbudai református kereszteleseket lásd: BFL XV.20.2 A22. (A továbbiakban az egyszerűség kedvéért a mikrofilmszámot nem, csak a bejegyzés minőségét és dátumát tüntetjük fel.)

³⁶ A két kivétel: egy Augustin Stillein molnárnál szolgáló evangélikus férfi eredetileg katolikus felesége, Magdalena (1745. febr. 20.), és egy Susanna nevű szolgálólány (1745. augusztus 15.).

A század közepén a mélyen vallásos gróf Zichy Miklós és neje, Berényi Erzsébet szívügyüknek tekintették a katolikus hit terjesztését, munkájukban aktívan segítette őket a település plébánosa. Különös gondot fordítottak azokra az esetekre, ahol zsidó személy katolizálásáról volt szó. Az első ilyen esetről például Zichy Miklós magát a hercegprímást, Esterházy Imrét nyerte meg keresztszülőnek.³⁷ Egy másik esetben, ahol a váci püspök, Althan Mihály Károly végezte a szertartást, maga a grófné vállalta a keresztszülőséget.³⁸ Az izraeliták megkeresztelését kiemelt jelentőségűnek tartották, s ha nem is mindig jött el magas rangú egyházi méltóság, az esemény fényét növelték azzal, hogy a zárandokhely Kiscellen szervezték meg, és/vagy köztisztviselőben álló személy vállalta a keresztszülőséget.³⁹ A század utolsó harmadára, tulajdonképpen a Zsidó Község megerősödésével, majd a türelmi rendelet bevezetését követően az izraeliták eltűntek a kereszteltek közül.⁴⁰

Az áttérésekről, pontosabban a katolizálásokról elmondható, hogy többségükben általában családjuktól, szorosabb közösségüktől valami miatt elszigetelt személyeknél történt (például külföldi származású, egyedül, a letelepedés szándékával érkezetteknel, esetleg kiskorú, akár talált gyermeknel vagy halálos betegeknel).⁴¹ A század közepi, protestánsok körében végzett katolizációs törekvések sikere nagymértékben múltott az akkori évtizedek két határozott egyéniségű

37 Egy 21 éves, eredetileg morvaországi zsidó katolizált, aki a keresztségben az Imre nevet kapta. Áttérések, 1732. november 2.

38 A 20 éves lány a keresztségben a Maria Josepha Goldpurgin nevet kapta. Áttérések, 1746. május 27.

39 Így a 20 éves nikolsburgi zsidó esetében is, aki a Johann Czeller nevet kapta. Keresztszülei az egyik budai tégláégető tulajdonosa, Jacob Sonnleitner és neje lettek. Áttérések, 1755. február 8. A grófné jószágigazgatója, Franz Anton Schauerstein örökbefogadott egy zsidó kislányt, akit egyúttal Maria Theresia névre meg is kereszteltek. Áttérések, 1759. február 26.

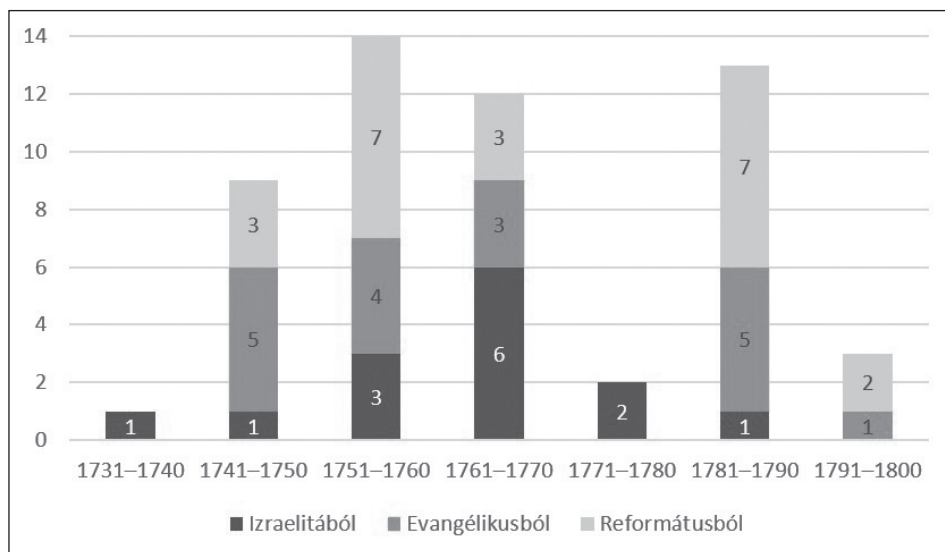
40 Sokatmondó, hogy az utolsó két előforduló eset egy-egy börtönbe került férfi (egyiknek felakasztása előtti) megkeresztelése. Áttérések, 1779. május 5. és 1785. január 24.

41 Ellenkező esetben a katolizálás súlyos konfliktussal is járhatott, amire jó példa egy zsidó kereskedő árvája, Elisabetha ügye 1787-ből, akit a szülei halála után nagybátyja, egy Habram nevű kereskedő vett magához, egyúttal a szülők örökségét is kisajátítva magának. A lány megkeresztelkedés szándékával megszökött a kereskedőtől, ám amikor ez kitudódott, nagybátyja üldözőbe vette és megfenyegette. A lány, akit végül a katonaság mentett meg az életveszélytől, végül meg sem állt Zimonyig, ahol a keresztségben az Elisabetha nevet vette fel. Itt tehát az eredendő családi-vagyoni vita megoldását várta a nő a katolizálástól. (Az ügy kimenetele ismeretlen.) BFL V.1.b Nr. 528.

III. DEMOGRÁFIAI, ETNIKAI ÉS FELEKEZETI HATÁROK

plébánosán.⁴² A helybeli reformátusok kicsi, de erősen összetartó közösségének tagjai között azonban ritkán jártak sikerrel.⁴³ A többi protestáns esetében a katolizálás többnyire a letelepedéssel függött össze.⁴⁴

1. ábra. Katolizálások a 18. századi Óbudán



Forrás: BFL XV.20.2 A185, A186.

⁴² A földesúr, gróf Zichy Miklós pártfogását élvező Andreovich Lipót idején (1744–1753) épült fel a mai plébániatemplom. Utódját, Voglsperger Mihályt (1753–1772) az 1756. évi *canonica visitatio*ban „kitűnő és engedelmes” személyként jellemezte a hercegprímás. Voglsperger szigorú rendet tarthatott hívei között, erre utal, hogy a házassági anyakönyvekben külön kiemelte, ha egy pár azért kelt egybe, mert a vőlegény korábban megbecstelenítette a menyasszonyt. Simon 2015: 81.

⁴³ Az óbudai Bertók Mátyás özvegye, Marianna egy napon katolizált Stranovszky Andrással (1755. február 2.), akivel nem sokkal korábban kelt egybe (1755. január 7.). Első házasságából származó fia, ifj. Bertók Mátyás pár évvel később, ágyban fekvő betegen döntött a katolizálás mellett (1759. augusztus 14., a fiú ekkor 14 éves volt). Ezt követően egyetlen óbudai születésű református katolizálásra van példa: a 15 esztendősen Lendvay Erzsébetére (1785. január 25.).

⁴⁴ Johann Fersternél például nyíltan feljegyezték, hogy „itt akar letelepedni, azért tett hitvallást”. Keresztelések, 1795. július 26.

Határátlépések a házasság terén

Ami a házasságokat illeti, a vegyes házasság ritka, az 1800-ig feljegyzett 3658 eset között mindössze 15 ilyen frigyet találni (4‰), három kivételével mindet a század utolsó két évtizedéből.⁴⁵ Az 1710-es években feljegyzett vegyes házasságok azonos nemzetiségűek, magyarok között kötöttek. Ami az etnikai szempontból eltérő felek közötti házasságot illeti, hozzávetőleges becslés alapján⁴⁶ elmondható (3. táblázat): a lakosság legnagyobb részét alkotó németajkú lakosok leginkább szintén németajkú párt választottak maguknak, hiszen könnyen válogathattak akár a helyi házassági piacról, akár a friss betelepülők közül. A református magyarok kisebb, de alapvetően zárt közösséget alkottak. A magyarok esetében a katolikusok körében figyelhető meg nagyobb eltérés, közülük ugyanis többen német párral kötötték össze életüket. A legkisebb etnikumot alkotó rácok – épp kis létszámuk miatt – szinte rákényszerültek arra, hogy a németek és a magyarok között is keressenek társat maguknak. Nem meglepő, hogy a rácok csoportja a század végére gyakorlatilag eltűnt, beolvadt a másik kettőbe.

2. táblázat. Vőlegények és menyasszonyok nemzetiségének hozzávetőleges arányai

Vőlegény nemzetisége	Menyasszony nemzetisége			
		német(ajkú)	magyar	rác
	német(ajkú)	92%	2%	1%
	magyar	11%	81%	6%
	rác	40%	36%	21%

Forrás: BFL XV.20.2 A185-A186.

⁴⁵ Valójában csak 13, ugyanis két esetben a református vőlegény röviddel a házasságkötését követően katolizált. Az 1780-as években 4, a következő évtizedben 8 ilyen esetet jegyeztek fel.

⁴⁶ A nemzetiséget nem kizárólag az anyakönyvek, hanem egyéb források (például tanácsülési jegyzőkönyvek) bevonásával is igyekeztünk azonosítani. Tudjuk, hogy teljesen pontos kimutatást e tekintetben gyakorlatilag lehetetlen készíteni, azonban a hozzávetőleges arányszámok is sokatmondóak lehetnek, ezért közöltük a százalékos eredményeket. A táblázatban nem szerepelnek azok a házasságok, amelyekben valamelyik fél etnikuma bizonytalan, azonosíthatatlan (az esetek kb. 20%-a). A három általunk vizsgált csoporthoz képest elenyésző létszámúak (például a század második felében megjelenő szlovákok, néhány cigány, olasz stb.) jelen helyen nem képezik vizsgálat tárgyát. Megjegyzendő, hogy bizonyos esetekben ugyanazon családon belül generációs váltással együtt egy másik nemzetiségbe történő fokozatos beolvadással is számolni kell, amelynek részletes ismertetésére itt terjedelmi okok miatt nincs lehetőség.

Etnikumok, felekezetek közötti mindennapi konfliktusok

Az 1739. évi, a város lakosságának felét kiírtó pestisjárványt követő új betelepítésnek köszönhetően Óbuda átalakult.⁴⁷ Az új lakók új városrészt népesítettek be, amit 1749 és 1773 között külön néven, *Neu Altofenként* tartottak számon.⁴⁸ Az új utcákban vegyesen éltek egymás mellett németek és az ekkor nagyobb számban betelepülő katolikus magyarok, ami hozzájárult a két nemzetiség közötti családi, baráti viszonyok formálódásához. Ugyanakkor új, erős törésvonalak alakultak ki a régi és új telepesek között, különösen a német lakosságon belül, amelyek – a tanácsülési jegyzőkönyvekben ebben az időszakban megszorodó erre utaló megjegyzések szerint – az 1760-as években mélyültek el igazán. A „régí” telepesek között ekkor különösen durva – ám gyakori – szitokszónak számított, ha valakit „sváb”-nak tituláltak. 1762-ben például Johann Stebacher majdnem megölte Johann Burtingert pusztán azért, mert az svábnak nevezte.⁴⁹ A tanács valószínűleg nem először találkozott hasonló esettel, ugyanis ítéletében általános érvénnyel kimondta: senkit nem csúfolhatnak annak származási helye miatt.⁵⁰ Következő évben döntése megismétlésére kényszerült a tanács, miután Magdalena Lucianovicsin a pesti vásáron nyilvánosan szidalmazta az új telepeseket.⁵¹ A nemzetiségek közötti további feszült viszonyt jelzi, hogy a magyarok ugyanebben az időben, ha különösen meg akarták sérteni vitapartnerüket, „tót”-nak nevezték azt.⁵² Nem tudni, hogy a tanács erélyes kiállásának vagy a lakosság idővel bekövetkező „összeszokásának” köszönhetően, de a következő évtizedekben eltűntek az ilyen panaszok a jegyzőkönyvekből, a helyiek visszatértek a hagyományos sértegetési formulákhoz (tolvaj, csirkefogó stb.). Az izraeliták és a keresztények közötti általános konfliktusokat a Keresztény és a Zsidó Község révén

⁴⁷ Gál 1988: 69.

⁴⁸ A korábban lakott területtől északra és nyugatra.

⁴⁹ „...pur auß ursachen, das Er ihm ein Schwaben geheissen”. BFL V.1.a 4. kötet 1762. január 30. Egy későbbi példa: 1766-ban a régóta Óbudán élő Johann Kurtzveill Kovács neje, Rosalia szomszédját, a pár évvel korábban letelepedett Franz Lechel gombkötőt és nejét állítólag a következő módon sértegette: „Ein verfluchtes Lumpel geßind, Ein Verflüchtes hergelossenes schwäbisches folckh.” BFL V.1.a 5. kötet 1766. május 13.

⁵⁰ „...deme Sich Niemand seines Landes, da er gebürtig zu schamen hat, darumben nicht ursach gehabt dessenthalben sich einer solchen gewalt Thätigkeit zu gebrauchen.” Stebacher büntetése emellett 20 botütés lett. BFL V.1.a 4. kötet 1762. január 30.

⁵¹ A tanács ekkori ítélete szerint „származás vagy nemzetiség miatt” nem lehet szidalmazni senkit. BFL V.1.a 5. kötet 1763. szeptember 17.

⁵² Mint 1762-ben Ecsy Ferkó Pál linkás Istvánt: „Totgy mi Kößöd hoßája, bazom az Tott Leke-det a mollar gyöt, ment, Pokolbul Szakat Totgya.” BFL V.1.a 4. kötet 1762. január 30.

az úriszék előtt intézték.⁵³ Egyes személyek közötti viták (adósság, sértés stb.) esetén a Keresztény Község járt el, ugyanazon elvek alapján, mint a keresztény feleknél.

Konklúzió

A 17. század végén újra betelepülő Óbuda különböző nemzetiségei és felekezetei közötti viszonyban az 1739. évi pestisjárvány jelentős cezúra. A ragály miatt az addigi lakosság mintegy fele elhunyt, családok haltak ki. Az újonnan betelepülők jelentős létszámára utal, hogy külön városrészt, *Neu-Altófont* alakítottak ki maguknak, köztük vegyesen németajkú és rác, illetve új csoportként megjelenő katolikus magyarokkal. A korábbi katolikus német – katolikus rác – református magyar válaszvonal helyett a régi és új lakosok közötti ellentétek kerültek előtérbe, ugyanakkor a helyi zsidóság határozott elkülönülését segítette a türelmi rendeletet követően a Keresztény Község mintájára létrehozott saját igazgatási szervezetük. 1766 után a város koronauradalmi tulajdonba kerülésének, majd az 1770-es évekbeli szabad királyi városi törekvéseknek, a keresztény lakosságban az időközben formálódó etnikailag vegyes családoknak és barátságoknak, illetve a textilipar fellendülése miatt beköltöző kézműveseknek köszönhetően a század végére a felekezeti/etnikai csoportosulást elkezdte felváltani a foglalkozás szerinti önmeghatározás, összességében pedig az „óbudaiság” tudata.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

V.1.^a Óbuda Mezőváros Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek

V.1.^b Óbuda Mezőváros Tanácsának iratai. Tanácsi iratok

V.1.^c Óbuda Mezőváros Tanácsának iratai. Vegyes tanácsi iratok

V.1.^r Óbuda Mezőváros Tanácsának iratai. Községi számadások

XV. 20.2 Gyűjtemények. Mikrofilmtár. Egyházi anyakönyvek

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

N79 Regnicolaris levéltár. Archivum regni. Az 1720. évi országos összeírás

Bél, Matthias 1737: *Notitia Hungariae novae historico geographica... Tomus Tertius*. Viennae

⁵³ Így a kóser bor behozataláról több esetben, például 1792-ben. BFL V.1.b Nr. 730. A 19. század első felében az útjavítás, kéményseprő-szemledíjak megosztása a két község között okozott rendszeres konfliktusokat.

Adatbázis

Óbuda mezőváros tisztségviselői 1873-ig (<https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/>)

Hivatkozott irodalom

- Baraczka István 1941: Óbuda közigazgatásának húsz éve (1746–1766). *Tanulmányok Budapest Múltjából* (9.) 142–175.
- Czaga Viktória – Jancsó Éva 2009: *Óbuda mezőváros tisztségviselőinek és alkalmazottainak névsora és hivatali pályafutása a XVII. századtól a városegyesítésig*. Kézirat. Budapest.
- Gajáry István 2013 [1995]: Óbuda mezőváros lakosságának foglalkozási összetétele a 18. század végén. In: Gajáry István: *Esettanulmányok a főváros 18–20. századi történetéhez*. (Várostörténeti Tanulmányok 13.) Budapest, 129–140.
- L. Gál Éva 1988: *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt, 1659–1766*. Budapest.
- Gál Éva 1990: Óbuda 1541–1848. In: Dr. Kaba Melinda – Kecskés József (szerk.): *Tanulmányok Óbuda történetéből III*. Budapest, 7–94.
- Gál Éva 1992: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században. *Századok* (126.) 1. 3–34.
- Gőzsy Zoltán 2010: Mezővárosi közigazgatás és igazságszolgáltatás a 18. századi Somogy megyében Szigetvár példáján. *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv* 40. 21–40.
- Kisfaludy Katalin 2010: *Kecskemét önkormányzata. Közigazgatás és bíraskodás 1686–1848*. (Bács–Kiskun megyei levéltári füzetek 8.) Kecskemét.
- Nemes Lajos 2010: *Eger város önkormányzata 1687–1848*. (Tanulmányok Heves megye történetéből 16.) Eger.
- Simon Katalin 2015: *A Szent Péter és Pál főplébánia története. Katolikus egyházi élet Óbudán a 18. századtól napjainkig*. Budapest.

Meztelen igazság: társadalmi-etnikai konfliktusok a 18. század eleji budai fürdőkben

A budai fürdőkultúra újjászületése

Buda hőforrásai, a város területén a középkorban és a törökök uralma alatt virágzó fürdőkultúra a visszafoglalás után sem merült feledésbe.¹ A keleti fürdőkultúra eltűnt Budáról, a helyette kialakult azonban hasonlóan sokszínű volt. A nyugat-európai mintának megfelelően hazánkban is a fürdőzési szokások átalakulását figyelhetjük meg: a fürdőket leginkább gyógyvizek lelőhelyeinél alakították ki, előtérbe kerültek a különféle, szakember által felügyelt kúrák. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy a kora újkori Magyarország törökök által meg nem szállt részén a fürdőzés szokását fenntartásokkal kezelték. Ezt a megállapítást részben a kortárs orvosok e kérdésben megfogalmazott szélsőségesen eltérő véleményeire alapozták. A legújabb kutatások azonban éppen a korábbi megállapítás ellenkezőjére jutottak.² A császári seregekbe besorozott katonák és az őket követők többsége vélhetően nem érdeklődött az orvostudomány kérdései iránt, útirajzokat sem olvasott a hódoltság alá került városról, inkább hallomásból értesülhetett a budai hőforrások csodálatos hatásáról, így ők már az ostrom alatt kipróbálták a később Császár fürdőnek nevezett vizet. A sebesült katonák azzal sem törődtek, hogy az épületekből a hadi események következtében csak romok maradtak. Az ostrom vége felé a keresztény katonák már a vízben kúrálták magukat, amikor megjelent az Udvari Kamara kiküldött képviselője, Johann Stephan Werlein későbbi kamarai inspektor, aki már ekkor a város helyreállításának költségeiről és a jövőben várható bevételek arányáról készített számadásokat. A budai ingatlanok hasznosítása azonban nemcsak őt foglalkoztatta, hanem a vállalkozókedvű magánbefektetőket is. Werlein azonnal felismerte a fürdők jelentőségét, amikor meglátta a gyógyvizekben időző tömegeket.³

¹ Kósa 1999: 7–8.

² Lásd például: Kósa 1999: 7–9.; Várkonyi 2009: 66–73.; Kincses 1997: 17–48.

³ ÖStA FHKA HFU 14. Jan. 1687 Karton 720. fol. 216–233.

A romos, tűzvész pusztította városba 1686. szeptember 2-án vonultak be a császári seregek, még az ősz folyamán felmérték a fürdők állapotát, december első napjaiban pedig megérkeztek az első igénylések az Udvari Kamara bécsi hivatalába. Nemesek, egyházi személyek, katonatisztek az uralkodónak tett szolgálataik fejében kérelmezték a nagy haszonnal kecsegtető ingatlanok tulajdonjogát. Werlein gyors közbelépése azonban megakadályozta, hogy a Kamara számára biztos bevételt ígérő öt fürdő mindegyike magánkézbe kerüljön, kérelmezőkből ugyanis nem volt hiány.⁴ Buda városa hosszú csatározások árán, a 18. század fordulóján tudta megszerezni a Rudast, a többi fürdő magánkézben maradt, ennek ellenére fontos szerepet töltöttek be a város életében.⁵ A fürdőkúrára érkező, eltérő társadalmi állású és vagyoni helyzetű vendégek elszállásolása, ellátása, gyógyítása, kezelése és szórakoztatása sokak állandó megélhetését biztosította.

A kortárs dr. Lorenz Stocker budai városi és katonaeorvos a tudományos érdeklődés felkeltése mellett egyértelműen a vendégcsalogatás szándékával írta meg a budai hévizeket részletesen ismertető könyvecskéjét, a hazai balneológia máig sokat hivatkozott egyik korai művét, a *Thermographia Budensist*. A szerző nem véletlenül hasonlította a budai hévizeket a Bibliában említett (János 5: 2.) különleges tóhoz, a Jeruzsálem falai előtt hullámzó gyógyító erejű tóhoz.⁶ Az 1721-ben Bécsben megjelent könyvecske kiadásának költségeit még a szerző fizette, a második kiadást azonban már Buda magisztrátusa szorgalmazta, egyértelműen reklám céljából. A kötetet 1729-ben, az országgyűlési ülésszak végén Buda városának követei osztogatták Pozsonyban.⁷ Néhány évvel később, 1733-ban, ismét a magisztrátus megbízásából és költségén, a szindikusz Franz Vanossi neve alatt jelent meg az első várost népszerűsítő, német nyelvű kiadvány. A szerző (mai szemszögből inkább átdolgozó, elődjénél közérthetőbb módon) elsősorban a laikus érdeklődők számára latin helyett német nyelven ismertette a budai gyógyvizekben rejlő lehetőségeket és a kúrák menetét. Ekkor a fürdők forgalma már jó ideje jelentősnek mondható, sőt visszatérő vendégek, Vanossi megnevezésével *Badliebhaberek* is előfordultak. Ezt az állítást erősíti a jezsuita Michael Bonbardus, aki már jóval korábban, 1718-ban azt írta a budai gyógyvizekről, hogy a szomszédos országokban annyira ismertek, hogy egyes kortársak a város

⁴ BFL IV.1002.uu. Nr. 223.

⁵ A legkorábban városi kezelésbe került és ezért Polgár fürdő (Burgerbad) néven is ismert Rudas fürdő további elnevezéséről, történetéről lásd részletesen: Simon 2017: 191.

⁶ Stocker 1721: 3.

⁷ Nagy J. 2020: 210.

nevét a német *baden* (fürödni) szóból eredeztették.⁸ Stocker (és Vanossi) munkájának közismertségét mutatja, hogy a 18. század utolsó harmadában az itáliai szerzetes Domenico Sestini kifejezetten ennek a kötetnek a hatására látogatott el Budára.⁹

Talán e két említett munka népszerűségének tulajdoníthatjuk, hogy a 18. századi budai fürdőkkel kapcsolatos források feltárását eddig nem tartották szükségesnek, megelégedtek a kortárs orvostól átvett orvostörténeti megközelítéssel. A témával eddig foglalkozó történészek pedig a birtoklástörténet felől közelítettek – valóban ez a legkompaktabb, legkönnyebben kutatható levéltári anyag. A budai vegyes anyagok és a városi szerződések (BFL IV.1002.uu. és BFL IV.1002.n.) néhány kivételt leszámítva a fürdők tulajdonosváltásaira, valamint a város és a fürdőbérlok közötti jogviszonyokra vonatkoznak. Ez azt jelenti, hogy míg az egyes fürdők vizeinek hatását, medencéinek számát, illetve a gyógykezelések menetét pontosan ismerjük, addig a fürdőben zajló mindennapokról rendkívül hiányos információkkal rendelkezünk. Más, újabban előkerült források utalásai alapján azonban egészen más megvilágításba kerül a fürdőélet. Ezek szerint a valóság nem egészen felelt meg a Stocker-féle patetikus gyógyközpontnak. A fürdők ugyanis betegek és egészségesek számára, a tisztálkodás és a gyógyítás mellett szórakoztató létesítményként, a társasági élet fontos színtereként egyaránt működtek, de akár más, szokatlan funkcióknak is teret adhattak.¹⁰ A Rác fürdő például a Rákóczi-szabadságharc idején a Tabán egyik igazgatási központjaként is szolgált. Itt kellett ugyanis felkeresni a külváros katonai parancsnokát, a fürdőtulajdonos Pergassi kapitányt. A fürdőlétesítményben zárták fogdába azokat, akiket ő vagy a tabáni rácok bírái lefogattak. A budai várparancsnok leírásából pedig tudjuk, hogy a fürdők és környékük a prostitúció és a szerencsejáték melegágyai voltak. A törvényszéki anyagok kutatása közben figyeltem fel arra a jelenségre, hogy a fürdőben, ahol kis helyen sokan összezsúfolódtak, gyakran elfajulhattak a dolgok, néhány rossz szó könnyen tömegjelenetekhez vezetett: érdemes alaposabban utánajárni, mi lehetett ennek az oka. Különösen érdekesek a rácokkal kapcsolatos esetek, amikor gyorsan felszínre kerültek a társadalmi feszültségek. Mi húzódtott a háttérben, hogyan reagált a magisztrátus? Ezeket a kérdéseket vizsgáljuk meg néhány konkrét példa segítségével.

⁸ Bonbardus 1718: 50.

⁹ Pető 2002: 224.

¹⁰ Lásd bővebben: Géra 2020.

Közösség elleni izgatás néhány gomb miatt

A fürdőkúrákat a szakemberek elsősorban 18 és 70 év közötti férfiaknak és nőknek ajánlották. Lorenz Stocker, miután látta, hogy a rácok bizonyos napokon, különösen ünnepek idején az egészen kicsi gyermekeket is magukkal vitték a meleg vízbe, s az aggastyánok is mentek, végül – némi értetlenkedéssel – fürdős-sebész felügyelete mellett egyik korosztályt sem tiltotta el a budai vizektől.¹¹ A beköltöző ortodoxok ugyanis vallási okokból heti rendszerességgel tisztálkodtak a fürdőkben. A németekkel érkező nyugat-európai és a balkáni-ortodox fürdőkultúra nem mindig feszültségektől mentes találkozása az oszmán építészek tervezte kulisszák között sajátos, máshol aligha létező világot alakított ki, amire sok utazó volt kíváncsi. A városlakók közötti társadalmi feszültségek mértékét jelzi azonban, milyen kevés kellett ahhoz, hogy a magát sértve érző egyik közösség egységesen a sértegető ellen forduljon.

1730 augusztusában egy szegény szabóinas rossz ingének elveszett gombjai, továbbá néhány meggondolatlan mondat következtében a közrendet fenyegető tumultus alakult ki a Tabánban, ezért a magisztrátus azonnal intézkedett, már másnap kihallgatták a tanúkat, majd szokatlan gyorsasággal, napokon belül megszületett az ítélet. Egy, a Rudasban fürdőző céhes inas elveszítette a gombjait, ezek megtalálójának 2 dénárt ígért. Hamarosan jelentkezett a gombokkal néhány rác fiú, akik kérték a jutalmat, az inas azonban nem akarta beváltani az ígérteit. A hangosan méltatlankodó fiúkhoz más rác vendégek is csatlakoztak, számonkérték az inason az adott szavát. A kiabálásra megjelent az egyik fürdőslegény, aki a céhes inas pártjára állt, átvizsgálta a két rác fiú levetett ruháját, azt állítva, hogy másoktól lopnak, majd „megtalálóként” pénzt kérnek a károsultaktól. Innen az indulatok hevében gyorsan eljutott odáig, hogy minden rác tolvaj. Erre egyre több rác kelt a fiúk védelmére – köztük polgárjogúak is –, akik egyébként tabáni polgárok serdülő fiai voltak. Megjelent a másik fürdőslegény, majd a fürdőt bérlő Anton Christen. Utóbbi inkább olaj volt a tűzre. A tabáni ortodox rác polgárok jogaira hivatkozva elégtételt követeltek, amiért a közösségüket hazug csalónak és tolvajnak nevezték, és ennek megfelelően bántak velük. Christen a jogait emlegető rácoknak azzal vágott vissza, hogy ismeri a „fajtájukat”, szeretik a zavarkeltést, mert olyankor sokan meglóghatnak a fürdődíj kifizetése nélkül. Az indulatok elfajultak. Nem tudni, ki kezdte valójában a lökdösődést, de a tanúk és a magisztrátus utólagos következtetése szerint a fürdőbérlő lehetett, aki ráadásul a fiúk védelmére siető rác polgárt taszította odébb, mire a két, botokkal érkező fürdőslegény is csat-

¹¹ Vanossi 1733: 65.

lakozott hozzá. A lökdösött Peter Dimicset és két másik polgár fiát az áristomba vitték, ahol állítólag korbáccsal fenyegették, majd durván kilökték a fürdő, a város tulajdonában lévő Rudas kapuján. Az események akkora felháborodást keltettek a városrészben, hogy a fürdőben lévő rácok hívására mások is jöttek kintről segíteni, ellepték az udvart, olyan fenyegetően léptek fel, hogy Christen lovon menekült a hátsó kijáraton. A kiabáló tömeget csak a megérkező ortodox rácbíró tudta lecsendesíteni, aki másnap feljelentést tett a magisztrátusnál. A tanácsosok a rácok körében köztudottan népszerűtlen Anton Christent marasztalták el, aki – vélhetően a magisztrátus megrökönyödésére – az ítélet feletti értetlenségének újabb beadványban adott hangot. „[...] Mert a rácokban semmi tisztelet nincs sem a fürdő, sem irántam, s bizony az embereim mellett sem lehetek biztonságban a fürdőben, ezért mondtam nekik [a rácoknak], hogy tudniuk kell, a fürdő a városhoz tartozik, ezáltal ők a város ellenére tesznek”¹² – magyarázkodott. Hiába mondta, hogy ismeri ezeket a rác fiúkat, akik gyakran jönnek, átnézik a vízben lévő holmiját a padokon, megnézik a földet, és az ott felejtett, gazdátlan dolgokat magukkal viszik. Christen a rácok hálátlansága felett érzett csalódásának hangot adva zárta a levelét, akikkel állítása szerint ő a pestis idején (1709–1710) sok és nagy jót tett. A tanácsosok között az idősebbek bizonyára nagyon csodálkoztak a záró sorokon, mivel emlékeztek, amikor visszaélései miatt Christent felmentették a járványorvosi tisztségéből, a rácokkal addigra már odáig jutott, hogy kővel dobálták őt és az embereit, továbbá válogatott szitkokat szórtak rájuk amerre jártak a Tabánban.¹³

„Für uns nicht so liebe Raitzen”: a rácok helye

Buda társadalmában

Bővebb magyarázatra szorul, hogy miért érintették olyan érzékenyen a tabáni rác közösséget a fürdős és embereinek indulatos szavai. Egyértelműen többről volt szó, mint a rácok és Anton Christen közötti kölcsönös ellenszenvről. Az ortodox bevándorlók első nagy hulláma 1690 novemberének elején jelent meg Budán. A rácok Budára telepedésének ösztönzésére a Bécsi Udvari Kamara kihelyezett szerve, a Budai Kamarai Inspektorátus (néhány évvel később már Adminisztráció) ingyen telkeket osztott a török kiűzése után pusztán álló Tabánban, ahol mintegy hatszáz család telepedett le. 1702-es összeírás alapján számukat ötezer-hatezer főre tehetjük, mintegy harmaduk volt katolikus.¹⁴ A betelepülőktől elsősorban azt

¹² BFL IV.1014.b. 10. d. Peter Dimics és társai Anton Christen ellen (1730. augusztus 23.).

¹³ Géra 2016: 251.

¹⁴ Nagy 1959: 60–62.

várták, hogy napszámosként a budai szőlőkben vagy a földeken dolgozzanak, valamint bármikor kirendelhesék őket sáncsásra vagy erődítési munkálatokra.¹⁵ Az erre utazó külföldiek gyakran úgy vélték, hogy a Tabán településszerkezetét és lakóit tekintve inkább az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó településekhez hasonlított, mint a német városokhoz. A rácok lakta rész ugyanis nemcsak földrajzilag, hanem látványra is elkülönült. A Gellért-hegy alatti két utcát kivéve nem épült ki valódi, klasszikus értelemben vett utcahálózat. A szerény kinézetű, szalmával fedett, félig földbe vájt kunyhók nagyobb halmazokban álltak.¹⁶

A Tabánban megtelepedett rác, magyar és örmény kereskedők hozták fel az árut a délvidékről, gyakran egyenesen Belgrádból, majd Budán továbbadták a környékbeli és helyi rác és német kereskedőknek. A Balkánról származó tabáni népesség intenzív kapcsolatban maradt az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt élő rokonsággal, így a Tabán részben idegen világa egyértelműen biztonsági kockázatot jelentett. Ehhez jöttek még az eltérő vallásból, szokásokból adódó feszültségek, amit részben az érintett egyházak is tápláltak, ha alkalmuk adódott.¹⁷ A túlnyomórészt német eredetű városi polgárság, bár a tabáni kapások, szőlőművesek, napszámosok nélkül nem tudta volna megműveltetni a szőlőjét és földjét, a rác iparosokban, céhekben állandó vetélytársakat látott.

A 17. század végétől a város legfőbb bevételi forrását a rácoktól különböző jogcímen beszedett díjak jelentették, az adóterhek elosztásánál aránytalanul nagy összegekkel sújtották őket. A város vezetősége védelmi díjként 1692-től évi 800 forintot szedett a rác lakóktól, s ők művelték robotteherként a városi szőlőket, velük takarították az utcákat. 1696-ban a rácok uralkodói kiváltságlevelét kaptak, amely elméletben a többi budai polgárral azonos jogokat biztosított volna számukra, saját tisztviselőket – a tabáni rácbírókat – rendeltek föléljük, s a budai városi tanácsnak megtiltották más díjak beszedését. A városatyák nem tartották be az uralkodói kiváltságlevélben foglaltakat, nem ismerték el, hogy a rác polgárokat a többiekkel azonos jogok illetnék meg, s a védelmi díjat és a szőlőművelés megváltására bevezetett összeget zavartalanul szedték tovább. A rácok polgárjogával kapcsolatban a város leginkább arra hivatkozott a felterjesztéseiben, hogy korábbi fogadalmuk

¹⁵ A tabáni rácokról lásd bővebben: Géra 2014: 52–62. A tudományos érdeklődés fókuszában eddig a rácok kiváltságai álltak, a rácok hétköznapi élete, részben a források hiánya miatt, eddig háttérbe szorult. Simon Katalin ezt pótolja az utóbbi években írt tanulmányaiban. Simon 2018, 2019.

¹⁶ G. Györffy 1991: 47.

¹⁷ A jezsuiták, Pest-Buda plébánosai 1709-ben például arról írtak a *historia domusukban*, hogy az ortodoxok inkább a Dunába dobják a nem kívánt csecsemőket, nehogy katolikusok neveljék fel őket. OSZK Kézirattára Fol. lat. 3440. 134.

értelmében csak katolikust vehetnek fel teljes jogú polgárnak. 1700-tól kezdve az ortodox rácok a polgárdíj feléért ún. védett polgárként nyerhettek felvételt a város közösségébe, a polgárjog ezen típusa azonban nem biztosított számukra a teljes jogú polgárokkal azonos jogokat.¹⁸ A szabad királyi városi rangemelés 1703-ban a Budán élő rácokat végleg a magisztrátus joghatósága alá rendelte.¹⁹

A magisztrátus a pestis miatt a rácok elköltöztetését kérvényezte a Magyar Kancellárián és az Udvari Haditanácsnál, mivel a Gellért-hegy déli lábához akarták áttelepíteni őket.²⁰ A rácok a rendkívüli adóknál is jobban nehezteltek a magisztrátus pestis idején tanúsított kíméletlensége miatt. Ebben a városrészben (itt volt a legforgalmasabb kikötőhely) bukkant fel mindig legelőbb a járvány, ez állt a leghosszabb ideig teljes vesztégzár alatt, tüzelő hiányában az itt élők már a csónakjaikat kényszerültek elégetni, fáztak, éheztek. Míg a vagyonos polgárok más városrészekben a saját házukban is zárlat alá kerülhettek, addig a rácok kunyhóit rendszeresen átkutatták, a gyanús és beteg családtagokat erőszakkal a vesztégelházba vagy a lazarétumba hurcolták. A tanács elrendelte, hogy a fertőzöttek kunyhóját a berendezéssel együtt egyszerűen gyűjtsák fel, így sok rácot teljesen nincstelenné tettek. Mint láttuk, a rácok úgy érezték, hogy a városi élet számos területén háttérbe szorultak, méltatlan bánásmódban részesültek, és különösen igaz ez az ortodox közösségre. Az uralkodó kiváltságlevele miatt ugyan a vallásgyakorlásban nem háborgatták őket, de a joghatóság, a polgárjog és a gazdasági élet területén rendszerint háttérbe szorultak, az ebből fakadó társadalmi feszültségek pedig ott törték a felszínre, ahol a rácok tömege találkozott a város többi lakójával, például a fürdőben.²¹

Becsületalapú városi társadalom

A magyarországi tudományos diskurzusban némileg háttérbe szorult, milyen kiemelt szerepet játszott a kora újkori városi társadalomban a becsület (*Ehre*). A társadalmi rend és a tisztesség között szoros összefüggést feltételeztek, ezért az egyénnek maga és a családja érdekében nap mint nap a tisztessége megőrzésére kellett törekednie.²² A tisztesség- vagy becsületalapú társadalom gondolatának

¹⁸ Gárdonyi 1916: 498, 604–606.; Nagy I. 1957: 59.; Nagy L. 1959: 82–83.

¹⁹ A budai rácok felett gyakorolt ellenőrzési jog változásairól lásd részletesen: Nagy 1959: 57–86.

²⁰ ÖStA KA HKR Expedit-Protokoll Bd. 463. fol. 348. 1710. Apr. Nr. 90., uo. fol. 357. 1710. Apr. Nr. 140.

²¹ Lásd: Géra 2015.

²² Dülmen 2005: 7–9, 194–217.; Dinges 1989: 410, 431, 434.; Bónis 1962: 247–260.

egyik megalkotója, Martin Dinges hangsúlyozta, hogy a kérdésfelvetésnek elsősorban a várostörténet relációjában van jogosultsága. Megfogalmazása szerint a tisztesség nem állandónak tekinthető kategória, hanem folyamatos interakció eredménye. Az egyén naponta többször a város nyilvánossága előtt olyan szituációba kényszerült, hogy a tisztessége védelmében mérlegelnie kellett a döntéseit. Ebben az értelemben a „tisztességjátázmákban” a szomszédság gyakorolta az elsődleges szociális kontrollt a városlakók felett, ezután következett a tágabb környezet (lakónegyed, céh, magisztrátus stb.).²³ A tisztesség elvesztése ugyanis polgárok esetében a polgárjoguk és a céhbeli tagságuk megvonását eredményezte. Az illető nemcsak a megélhetését veszítette el, hanem a házat is, mivel házat csak polgár birtokolhatott. A polgárok és polgárjog nélküli városlakók hitelképességét, szavahihetőségét a magisztrátus előtt ugyancsak hátrányosan érintette, ha megkérdőjelezték a tisztességüket. A nincstelenné váltak további sorsát is az döntötte el, hogy milyen volt a hírnevük, a város segítségére ugyanis kizárólag feddhetetlen személyek számíthattak, a becstelenné lettek segítség helyett elűzték. Érthető, hogy a kor városi embere számára létfontosságúnak, egzisztenciális tényezőnek számított becsületének vagy annak látszatának őrzése. Az egyén tisztessége a családja és a háznépe, rokonsága mellett azoknak a nagyobb közösségeknek a megítélésére is kihatott, amelyekbe felvételt nyert. A mester tisztességtelen viselkedése például társai kollektív megbélyegzéséhez vezethetett. A céhek, az egyházak és a magisztrátus elővigyázatosságból azokat is felelősségre vonták, akik hallgatásukkal fedezték a normasértőket. A városoknak szóló hivatali utasítások – beleértve Buda és Pest városét is – a magisztrátus legfontosabb feladatául szabták, hogy őrkdjenek a városiak erkölcei felett.²⁴ A társadalmi elvárások ma már elfogadhatatlan kitételekkel nehezítették például a párválasztást, mivel az egyértelműen nemcsak két emberre vagy két családra tartozott, hanem másoknak is volt beleszólási joga, sőt egyenesen vétőjoga.²⁵ Mindezek következtében valósággal özönlöttek a magisztrátushoz a becsületsértésekkel kapcsolatos bejelentések, annak ellenére

²³ Dinges 1989: 423, 431–434.

²⁴ A Budai Kamarai Adminisztráció által 1696-ban Buda tanácsának adott hivatali utasítás első pontja arról szól, hogy a tanács a lakosságot istenfélelemre és erényes életre vezeti. A szöveg forrásközlését lásd: Bónis 1974: 27.

²⁵ Claudia Opitz-Belakhal többek között ezzel a külső vétőjoggal támasztja alá, hogy a házasságot és a családot ténylegesen miért nem (vagy nem egyértelműen) sorolja a privát szférába, legalábbis nem azon a módon, ahogyan az a 19. század óta szokás. Kiemeli, hogy a házasságnak és a családnak inkább nyilvános (politikai) funkciója volt. Karin Hausen és Heide Wunder ezért a családdal kapcsolatban új fogalmat alkotott, és ún. privát nyilvánosságról beszélnek. Opitz-Belakhal, 2010: 114–115. A konkrét budai példákat a közösségi vétőjoggal kapcsolatban lásd: Géra 2019: 70–74.

is, hogy a megalapozatlan vádaskodásnak komoly következményei lehettek. Jogi értelemben becsületsértés kizárólag azonos társadalmi helyzetű emberek között jöhetett létre, ha az egyik fél alacsonyabb státuszú volt, eljárás helyett kiabálással, veréssel tettek pontot az ügy végére. Az asszonyok egymás közötti perlekedését, pletykálkodását általában nem vették komolyan, ha kitartóan állítottak valamit, és az másnak nem tetszett, a magisztrátus csendre inthette őket. Ha polgárjogúak vádoltak valakit normasértéssel megbízható tanúk jelenlétében, az már más elbírálás alá esett. Míg a szomszédasszonyok pletykálkodását többnyire mellőzték, addig bizonyos nyilvános helyeken, a piacon, az utcán vagy a repülőhídon a másik fejéhez vágott gyanúsításokat már kifejezetten komolyan vették. Különösen súlyosnak tekintették a férfitársaságban, a kocsmá nyilvánossága előtt megfogalmazott vádakokat. A közvélemény azonnali reakciót várt a sértettől, ha ugyanis az nem utasította vissza szóban vagy akár fizikai erőszakkal az ellene mondottakat, hallgatásával mintegy elismerte azok igazságtartalmát.²⁶ Az 1730-ban a Rudasban lopással vádolt, tolvajnak nevezett tabáni rác fiatalokat még néhány év elváltasztotta ugyan a nagykorúságtól, de védett polgárok fiai voltak, családfőként az apjuk felett értük.²⁷ A jogilag még nem nagykorú fiúk apjának, férfi hozzátartozóinak, esetleges céhbeli társaknak ilyen esetben kötelessége volt képviselni a fiúk érdekeit és visszautasítani a vádakokat. A fürdőslegények részéről a felnőtt védett polgárok lökdösése, letartóztatása, majd korbáccsal fenyegetése hasonlóan megengedhetetlen dolognak minősült, a városi hierarchiában ugyanis a védett polgár az egyszerű városlakó, lényegében szolga fürdőslegény felett állt. A helyzetet súlyosbította a sokszor elismételt, általánosító kijelentés a rácok tolvaj természetéről, ez bizony megkívánta, hogy az egész közösség elégtételt követeljen.²⁸

Minősített esetnek tekintették a magisztrátus vagy az egyes tanácsosok, a városi tisztségviselők tisztességének kétségbe vonását. Mint láttuk, hasonló szigorral jártak el akkor is, ha valamelyik városban élő nációnak tisztességét vonták kétségbe. A magisztrátus, mielőtt a dolgok elfajultak volna, „közösség elleni izgatás” miatt eljár, és külön büntetést szabott ki azokra, akik meggondolatlanul valamelyik nációnak ellen beszéltek. Így járt például az az esztergomi magyar huszár, aki az egyik vízivárosi kocsmában lerészegedve a budai németeket, majd az őt szóban figyelmeztető rácokat kezdte el válogatott magyar szitkokkal illetni. Megúsztá

²⁶ Lutz 2006: 369, 385.

²⁷ Bizonyos jelek arra utalnak, hogy a rácok a nagykorúság kérdéséhez a németeknél rugalmasabban álltak hozzá, az apa korai halála esetén a korához képest érett fiatalembereket előbb nagykorúsíthatták, vagy gyám helyett pártfogót állítottak melléjük, aki tanácsadóként segítette őket. Géra 2019: 184–185.

²⁸ A tolvaj szó becsületsértő mivoltáról lásd: Bónis 1962: 248.

volna az ügyet kidobással a kocsmából, mint a többi részeg katona, ő azonban az utcán is megállás nélkül szidalmazta a németeket és a rácokat, így a katonai őrszobán fejezte be a napot, majd felelnie kellett a két náció becsmérélséért.²⁹

Budán, ahol mindenki megtalálhatta az igényeinek és az anyagi lehetőségeinek megfelelő fürdőt, a sokak esetében heti rendszerességgel a vízben eltöltött idő a társas érintkezés legalább olyan fontos terepévé avatta ezeket az intézményeket, mint amilyen a piac és a kocsmák voltak. Ezt támasztja alá, hogy az ivókhoz, kocsmákhoz hasonlóan a fürdőkben összegyűlt embertömegben is gyorsan eldurvulhattak a viták, a végén az ügy feljelentéssel, letartóztatással végződhetett. Legalább két fürdőről, a rácok körében leginkább népszerű Rác fürdőről és a Rudasról tudjuk, hogy egy szobát fogdaként használtak, oda zárták be átmenetileg a hangoskodókat, verekedőket, amíg az illetékes városi hivatalnokok el nem vezették őket.³⁰ Rendkívüli esetben akár a városon belüli társadalmi problémák felszínre kerüléséhez vezethetett, hogy a fürdőhelyi nyilvánosság jóval szélesebb volt, mint a kocsmáké: a gyermek és serdülő fiúktól az aggastyánokig több generációt érintett. A vitákba a női családtagok ugyancsak gyakran belekeveredtek, mivel a férfakkal együtt érkeztek és távoztak; a medencékben bizonyos helyeken csak deszkafal választotta el őket egymástól, ami alatt a férfiak időnként átúsztak. Nem csoda, hogy a törvényszék elé került fürdőbeli csetepaték igazi tömegjelenetek voltak.

Szokványos esetnek tarthatták a kortársak annak az újlaki rácnak a történetét, akinek a heti tisztálkodását egyik haragosa feltűnése zavarta meg. 1726 tavaszán Wizkoviz és német szomszédja, egyben barátja, szombat délután – ahogyan a források szerint mindig szokták – feleségeikkel, gyermekeikkel és édesanyjukkal együtt elindultak a Császár fürdőbe. Ott összetalálkoztak Matthias Eggermannal, aki a feleségével együtt valamiért régóta haragudott a rác és a német napszámosra, valamint azok munkaadójára. Eggermann sértéseit igyekeztek nem felvenni, még azt is eltűrték, hogy a nevezett kiment a vízből, és átkutatta a ruháikat. Később kiderült, hogy megitta az összes borukat, amit magukkal vittek és a ruhák között hagytak, ezután a ruháikat pedig sárral és mocsokkal kente be. Mivel a rác és barátja továbbra sem hagyta magát felbosszantani, az ekkor már erősen ittas Eggermann beugrott a medencébe, és a víz alatt átúszott a nők részlegébe, ahol Wizkoviz és barátja női családtagjait „illetlenül tapogatta”. Ezt már a fürdőslegények sem hagyták annyiban, bottal verték ki a létesítményből a szabályszegőt. Ő azonban megvárta, amíg a két család hazaindult, majd a nyílt utcán jól összeverte a rácot, a nőket pedig sárral dobálta meg. Közben azt kiabálta: „Téged, te rác el kellene

²⁹ BFL IV.1014.b. 10. d. Feljelentés egy szitkozódó esztergomi huszár ellen (1729. január 31.).

³⁰ BFL IV. 1002.uu. Nr. 455.

úzni az asszonnyal és a gyerekekkel együtt Újlakról.”³¹ Egyértelműen magánjellegű konfliktusról volt szó. Mivel a támadó hangsúlyozta a másik rác mivoltát, és az elűzését kívánta családjával együtt, utóbbi kijelentést a tanács külön is fontosnak tartotta megvizsgálni, amikor az ügyben közvetlenül érintett tizenkét személyt meghallgatta.

Összegzés

A Budára települt ortodox rácok vallási okokból rendszeresen látogatták a fürdőket, ahová a csecsemőktől az aggastyánig, a közösség minden tagját elvárták. Az ortodox-balkáni és a nyugat-európai fürdőkultúra találkozása nem volt mentes a súrlódásoktól, a német telepesek és orvosok némi értetlenkedéssel viszonyultak a rácok eltérő szokásaihoz. Ehhez jöttek még a városi társadalmon belüli feszültségek. A kezdetben katonai joghatóság alá tartozó ortodox rácok a városi magisztrátus fennhatósága alá kerültek, az uralkodó kiváltságlevélben biztosította számukra a saját öngazgatást és vallásuk zavartalan gyakorlását. A város ezzel szemben az ortodox céheket igyekezett a német céheknek alárendelni, a közösséget rendkívüli adókkal és egyéb kötelezettségekkel terhelte. A rácok legnagyobb sérelme mégis a polgárjog volt, az, hogy a város az uralkodó kérése ellenére sem ismerte el teljes jogú polgárnak a nem katolikus vallásúakat. Az ortodox rácok számára létesített védett polgári státusz ugyanis csak a saját közösségükön belül biztosított számukra jogokat. A rác közösség és védett polgárai ezért igen érzékenyen reagáltak a becsületüket, polgári mivoltukat megkérdőjelező kijelentésekre, gesztusokra. A budai fürdőket speciális nyilvános tereknek tekinthetjük, ahol több generáció, eltérő jogállású, vallású és nyelvű városlakó találkozhatott össze. Mint láttuk, a fürdőben, számos fültanú jelenlétében elhangzott gyanúsítgatásoknak, sértéseknek legalább olyan súlya volt, mint a kocsmában, férfiak nyilvánossága előtt mondottaknak. A kocsmával ellentétben a fürdőkben a felnőtt férfiak, polgárok mellett serdülő fiaik, de akár a család nőtagjai is bekapcsolódhattak a vitába, apró magánügyekből hamar egész közösséget érintő becsületsértés kerekedhetett, ezért volt szükség az ilyen esetek mielőbbi kivizsgálására és a magisztrátus szigorú fellépésére.

Hogy hova vezetett, ha a városi társadalmat megosztó törésvonalakat nem sikerült áthidalni, azt az 1739 tavaszán történt események mutatják. Az újabb pestis 1738 novemberében érte el Budát, elsőként ismét a Tabánt. A következő év februárjában a többi városrészben sikeresen elfojtották a járványt. A Tabán zárlat alatt maradt,

³¹ BFL IV.1014.b. 8. d. Franz Wizkoviz és Gregor Proränschütz Matthias Eggermann ellen (1726. március 13.).

ismét a rácokat nevezték ki bűnbaknak, azt állítva, hogy ők hozták a járványt, az ő fegyelmezetlenségük miatt nem sikerült attól szabadulni. A tabáni lakosokkal a piactéren kerültek összetűzésbe a fertőzöttek után kutató beteghordók, akik erőszakos jelenetekre készülve a katonaság kíséretében járták a házakat. Az a hír terjedt, hogy a katonákat a tabáni rác polgárok kiirtására küldték. Valaki félreverte a harangokat, az elkeseredett lakosok a katonáknak mentek, tömegverekedés alakult ki. A súlyos sebesültek mellett egyetlen halálos áldozatot találtak a Rudas fürdő mellett, a járványorvosnak kinevezett fürdős-sebészt, akinek kövekkel verték be a fejét. A tabáni pestislázadás eseményeit katonai-kancelláriai vegyes bizottság vizsgálta ki, a fő bűnösöket példátlan szigorral, elrettentésül kerékbe törték, a piactérre pedig a városrész lakóit figyelmeztető emlékoszlopot állíttattak. Ebben az esetben a társadalmi törésvonalak bonyolult hálózata aktivizálódott, a vallási-etnikai ellentétén túl a civilek, a polgárok és a katonaság közötti feszült viszony is nagy szerepet kapott.³²

Források

Budapest Főváros Levéltára, Budapest (BFL)

IV.1002.j. Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsi levelezések (Correspondentiae magistratuales)

IV.1002.n. Buda Város Tanácsának iratai. Városi szerződések

IV.1002.ff. Buda Város Tanácsának iratai. Országgyűlési iratok (Acta diaetalia)

IV.1002.uu. Buda Város Tanácsának iratai. Vegyes iratok (Miscellanea)

IV.1014.b. Buda Város Törvényszékének iratai. Törvényszéki iratok (Acta iudicialia)

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

Kézirattár, Fol. Lat. 3440. Historia Societatis Iesu Budae gloriose recuperatae sub Augustissimo Imperatore Leopoldo I. 1686–1736.

Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)

Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (FHKA HFU)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten (HHStA Ung. Akt. Allg. Akt.)

Kriegsarchiv, Wiener Hofkriegsrat, Expedit Protokollen (KA HKR Exp. Prot.)

³² ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740)

Hivatkozott irodalom

- Bonbardus, Michael 1718: *Topographia Magni Regni Hungariae, sive Nobilissime ejus Ditionis, quam modo Hungariam dicimus...* Vienna.
- Bónis György 1962: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708.* Budapest.
- Bónis György 1974: *Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században.* Budapest.
- Dinges, Martin 1989: Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte: Eine Semantik im Übergang von Ancien Régime zur Moderne. *Zeitschrift für Historische Forschung* (16.) 4. 409–440.
- Dülmen, Richard, van 2005: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit.* Bd. 2. München.
- Gárdonyi Albert 1916: Buda város közigazgatása s közigazdasági viszonyai a XVII. század végén. *Századok* (50.) 477–502, 585–619.
- Géra Eleonóra 2014: „Kőhalomból (fő)város” Buda város hétköznapijai a 18. század elején. Budapest.
- Géra Eleonóra 2015: A tabáni rácok kapitányának perbe fogása. In: ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Mészáros Andor (szerk.): *Varietas Europica Centralis: Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére.* Budapest, 161–175.
- Géra Eleonóra 2016: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1708–1710.* Budapest.
- Géra Eleonóra 2019: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726.* Budapest.
- Géra Eleonóra 2020: Fürdőkultúra a töröktől visszafoglalt Budán. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (45.) 65–82.
- G. Györffy Katalin 1991: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései).* Budapest.
- Kincses Katalin 1997: A soproni fürdők a kora újkorban. *Aetas* (12.) 1. 17–48.
- Kósa László 1999: *Fürdőélet a Monarchiában.* Budapest.
- Lutz, Alexandra 2006: *Ehepaare vor Gericht. Konflikte und Lebenswelten in der Frühen Neuzeit.* Frankfurt – New York.
- Nagy István 1957: Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (12.) 51–131.

III. DEMOGRÁFIAI, ETNIKAI ÉS FELEKEZETI HATÁROK

- Nagy János 2020: Lojális alattvalók és lokális érdekvédők. Buda város követői az 1728–29. évi országgyűlésen. *Urbs. Magyar Vároštörténeti Évkönyv* (15.) 197–218.
- Nagy Lajos 1959: Rácok Budán és Pesten (1686–1703). *Tanulmányok Budapest Múltjából* (13.) 57–101.
- Opitz-Belakhal, Claudia 2010: *Geschlechtergeschichte*. Frankfurt – New York.
- Pető Mária 2002: Domenico Sestini leírása a buda-alhévízi fürdőkről. *Orvostörténeti Közlemények* (178–181.) 223–228.
- Simon Katalin 2017: *Magyar Vároštörténeti Atlasz 5. Buda II. kötet (1686–1848)*. Budapest.
- Simon Katalin 2018: Ortodox rác családok a XVIII. századi Tabánban. *Fons* (25.) 2. 155–185.
- Simon Katalin 2019: Az ortodox rácok és a Tabán a 18. században. In: Csáki Tamás (szerk.): *Szerb székesegyház a Tabánban*. Budapest, 64–81.
- Stocker, Laurentius 1721: *Thermographia Budensis seu scrutinium physico-medici cum aquarum mineralium Budae scaturientium, de earum origine, situ, antiquitate, numero, mineralibus, virtutibus et usu medico, tam interno, quam externo, per frequentia mechanico-spagyrica experimenta et multiplices easque proprias per novendecim nunc annorum decursum observationes medico-theoretico-practicas elaboratum et bono publico in lucem...* Augsburg–Grätz.
- Vanossi, Franz 1733: *Neu aus seinem Steinhauffen wiederum aufwachsendes Ofen oder kurtze Beschreibung wie diese königliche Hungarische freie Hauptstadt zu jetzigen Zeiten bestehe*. Ofen (Buda).
- Várkonyi Gábor 2009: „Isten a hővízbe vezetvén...” Tradíció vagy divathullám, fürdőkultúra a 17. századi Magyarországon. In: Juhász Katalin (szerk.): *Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*. Budapest, 66–73.

Czoch Gábor:

„Azonban, ők is emberek!” Kassa polgársága és a helybeli zsidóság 1848 tavaszán*

Az 1848-as pesti forradalom utáni hetekben az ország számos pontján, a forradalom szomorú kísérfeljelenségeként, különböző hevedségű antiszemita megnyilvánulásokra került sor. A lakosság több helyen is követelte a zsidók kitiltását a városokból. Különösen súlyos utcai zavargások törték ki Pozsonyban, vagyis az országgyűlés helyszínén és az ország ekkor már tényleges gazdasági és kulturális központjának számító Pest városában is. A feldühödött tömeg a zsidók boltjait fosztogatta, lakásokat feldúlta, és a karhatalom csak nehezen tudta megfékezni a tombolást.¹

A zsidóság korabeli helyzetéről, az emancipáció kérdéséről, a városokban jelentkező zsidóellenesség problémájáról természetesen már több kiváló elemzés született.² Jelen írásra elsősorban az ösztönzött, hogy Kassa vonatkozásában e kérdés tárgyalásához igen kedvezőek a forrásadottságok: a városi tanács üléseinek jegyzőkönyvei és a város polgármesterének a kormányzathoz írt hivatalos jelentései mellett a helybeli zsidóság képviselőinek a beszámolója, továbbá a Kassán kiadott hetilap, a *Képesűjság*³ vonatkozó írásai is rendelkezésre állnak a vizsgálatához. Mindezek alapján arra vállalkozhatok, hogy Kassa példáján keresztül a városi polgárság zsidósággal szembeni viselkedésének, gondolkodásának jellemzésével tovább árnyalhatom a már rendelkezésre álló szakirodalmat.

* A tanulmány a *Család és nemzet – hagyomány és innováció a modern és jelenkori történelemben*. ELTE BTK TKP 7. kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Az országos helyzet bemutatására lásd: Komoróczy 2012: 1119–1126., továbbá Schweitzer 1998: 87–93. A pesti zavargásokra lásd: Komoróczy 2012: 1133–1141. A pozsonyi „zsidókkal” részletes bemutatására: Miskolczy 2005.

² Komoróczy Géza, Miskolczy Ambrus és Schweitzer Gábor fent már hivatkozott munkáin kívül erről lásd még például: Bernstein 1939; Pietsch 1999; Prepuk 1994, 2013.

³ Werfer Károly kassai nyomdász 1848. január elején indította a szombatonként jelentkező lapot *Ábrázolt Folyóirat* néven, amit a sajtótörténet az első hazai aktuális, vagyis politikai híreket is közlő képes újságként tart számon. A hetilap 13-ik, március 25-én megjelent számától *Képesűjság* címmel jelentkezett. A névváltás tartalmi változást jelzett: a szerkesztőség ettől kezdve nagyobb teret kívánt nyújtani a politikai híreknek. Mivel azonban Werfer a politikai lapok kiadásának feltételül szabott kaució összegét nem tudta letenni, a hetilap 1848 augusztusától, ismét profilt váltva, *Mulattató Képesűjság* címen jelent meg, amely ez év december elejéig működött. A sajnálatosan rövid életű hetilap történetéről lásd: Dezsényi 1940; Révész 2015: 68–72.

A kassai zsidóellenes megnyilvánulások 1848 tavaszán

Az 1848. március 15-i pesti forradalom híre március 18-án érkezett meg Kassára, a Magyar Királyság egyik legfontosabb, északkeleti regionális központjának számító városába.⁴ A pesti hírektől felizgatott lakosság nyomására március 20-án a városi tanács rendkívüli nyilvános tanácskozást hívott össze, a nagy érdeklődés miatt kivételesen a városi táncterembe, amelyen a tudósítások szerint mintegy 5-600 fő jelent meg.⁵ Viszonyítási alapként a város népessége ekkor mintegy 14 ezer fő körül alakult.⁶ A lakosság képviselőit alapvetően a regnáló városi vezetéssel való együttműködés szándéka vezette, de azt kívánták, hogy ezentúl a legfontosabb politikai kérdéseket, elsősorban az éppen folyó országgyűléssel kapcsolatos ügyeket, a város követeinek jelentéseit és a nekik adandó utasításokat ilyen nyilvános közgyűléseken tárgyalják meg. Vagyis arra törekedtek, hogy a lakosság érdemi beleszólást kapjon a város országgyűlési politikájának alakításába, ez ugyanis mindeddig csupán a város szűkebb vezetésének a jogköre volt. A közgyűlés – a városi tanács ellenvetése nélkül – arról is döntött, hogy Kassa követei az országgyűlésen támogassák a pesti 12 pontot, és egyhangúan kinyilvánították, hogy a város legfontosabb jelszavai „e rendkívüli helyzetben” a következők legyenek: „Éljen a király, hűség a dinasztiahoz, alkotmányos reform, egyetértés, testvériség, szabadság, béke és rend.”⁷ Továbbá, miként az ülés jegyzőkönyvében olvasható, mivel

⁴ Rimanóczy Ferenc polgármester a Helytartótanácsához írt jelentésében érzékletes képet fest a pesti eseményekről tudósító, a Nemzeti dalt is közlő hírlapok kézhezvételének hatásáról, mely „a társalgási egylet [...] nagyobb számú tagjainak, némely egyéb város polgárainak, de főleg a helybeli tanuló ifúságnak kedélyeit nagy mértékben felbuzdítá”. Rimanóczy Ferenc 1848. március 21-i jelentése a Helytartótanácsnak. Lásd: Dercsényi 1974: 312. (A korabeli szövegeket eredeti helyesírással közlöm, kivéve, hogy ahol kellett, hosszú ú betűt, illetve a cz helyett c-t írtam.)

⁵ A március 20-i eseményekről részletesen lásd: Képesújság 13. 1848. március 25. 106.

⁶ Kassa népessége az 1788-tól kezdődően évente végrehajtott lélekösszeírások (*conscriptio animarum*) alapján 1847-ben 14 959 fő volt (AMK Zbierky, Súpisý domov, obyvatelov, *Kassa város kebelében létező lelkek összeírása, 1847*), az ugyanerre az évre vonatkozóan kiadott egyházi sematizmus szerint pedig a város 14 233 főt számlált (*Schematizmus venerabilis Cleri Dioecesis Cassoviensis ad annum 1846–1847*). Gyimesi Sándor közlése szerint 1847-ben a kassai lakosság 13 672 fő volt. Gyimesi 1975: 208.

⁷ A városi tanács üléseiről készült jegyzőkönyvek 1840-ig Protocollum sessionum magistratuum, 1840-től Tanácsülések Jegyzőkönyve néven a kassai városi levéltárban – Archiv Mesta Košice (AMK), Stredná Manipulácia, Magistrátiny súd – található. A jegyzőkönyvek a továbbiakban AMK TŰJ rövidítéssel hivatkozom, először a tanácsi határozat számát, majd pedig annak évét adom meg. Amennyiben a jegyzőkönyvi határozathoz kapcsolódó iratról van szó, azt AMK TŰJ Iratok utalással jelzem. Az 1848. március 20-i

„az átalakulási időszak a megrázkódtatásoknak is ki szokott téve lenni”, ezért elfogadták az egybegyűlt polgárságnak azt a kívánalmát is, hogy aktiválják a városi polgárőrséget, egyúttal szükséges mértékben növelve annak létszámát, és azt is, hogy az újjáalakuló fegyveres testület a tisztjeit maga választhassa meg. Pest mintájára a közrend fenntartásának céljából egy bizottmányt is felállítottak, amelynek meghagyták, tegyen meg mindent annak érdekében, hogy ne legyen szükség a sorkatonaság beavatkozására.

A rend és a nyugalom fenntartása valóban a város vezetésének első számú törekvései közé tartozott. Rimanóczy Ferenc polgármester a kassai eseményekről a Helytartótanácsnak március 21-én írt beszámolójában ennek megfelelően hangsúlyozta, hogy a „célszerű intézkedéseknek”, illetve az „iskolai kormányzóknak”, a „helybeli katonai osztály kormányának”, továbbá a „polgárok s egyéb lakosoknak” a „jó magaviselete” következtében a „rend és a csend annyira feltartatott, hogy a legkisebb zavar, összeütközés, de egyesek közti veszekedés sem történt, holott egész nap éjfélig, majd nem a fél városnak lakosai a kávéház körüli nagy utcán valának” e nevezetes március 20-i napon. A rend fenntartását a jelentés szerint leginkább csak a városban uralkodó zsidóellenesség veszélyeztette: „a legfőbb aggodalmam az – mint írta –, hogy kivált a középpolgárok igen nagy ingerültséggel viseltetnek a zsidók ellen”.⁸

Rimanóczy beszámolóiból az is kiderül, hogy a közrend felügyeletére frissen megválasztott bizottmánynak már az első, még március 20-án tartott ülésén heves reakciókat és vitákat váltott ki a zsidók ügye. A tanácskozás során ugyanis felmerült, vajon a zsidóknak szabad-e viselniük a nemzeti kokárdát. Bár a választmány egyes tagjai azzal érveltek, hogy a nemzetőrségbe ugyan ne vegyék fel őket, de nincs ok arra, hogy a kokárda viselését megtagadják tőlük, e felvetésre „hevesb hangulattal általánosan az kiáltatott »nem kell, nem engedjük«”.⁹ Így végül egyhangú döntéssel a zsidókat nemcsak a nemzetőrségbe való belépéstől, hanem a kokárda kitűzésétől is eltiltották. A bizottmány ugyanezen ülésén azonban a

tanácsülési jegyzőkönyv hivatkozása tehát AMK TűJ 1740/1848.

⁸ Rimanóczy Ferenc 1848. március 21-i jelentése a Helytartótanácsnak. Lásd: Dercsényi 1974: 312. Dercsényi forrásközlésében a kassai forradalmi közgyűlést március 21-re teszi, és a jelentésekben a polgármester is hol március 21-ét, hol pedig március 20-át említ. A városi tanács üléseinek jegyzőkönyvei, illetve a *Képesújság* tudósításai alapján az esemény március 20-án történt.

⁹ Rimanóczy Ferenc 1848. március 21-i jelentése a Helytartótanácsnak. Lásd: Dercsényi 1974: 321. A következőkben itt részletesebben is tárgyalt kassai zsidóellenes megnyilvánulásokat Rimanóczy jelentései alapján röviden összefoglalja Komoróczy Géza (Komoróczy 2012: 1123–1124.) és Schweitzer Gábor is (Schweitzer 1998: 86, 91.).

zsidók ügyében más incidens is történt. A polgármester erről a Helytartótanácsnak a következőt jelentette:

„Hogy a zsidók ellen a már úgy is felfingerelt polgárok kedélyei neveltetnek a mai eset mutatja: ugyanis a bizottmány ülése alkalmával a helybeli lakosok nagyobb számmal a tanácskozási terembe jöttek és Soltész János ügyvéd által felolvastatták azon kérelmüket, hogy miután a zsidóság egyedüli oka annak, hogy a polgárok elszegényedtek, tehát, ha azok bizonyos idő alatt vallásukat nem módosítják s változtatják, az egész országból, vagy legalább e városból űzessenek ki, fájdalom, hogy egynehány bizottmányi tag, kik a közrebocsátott fentebb nyomtatott felhívásnak tartalma szerint egyenesen a rend fenntartására közgyűlésileg választottak, e tárgyat még gyászosabb színekkel festék, s e kép durrongó éljént a szegény polgároktól araták.”¹⁰

A panasztevők „erősen azt sürgették”, hogy a követelésüket adják utasításul a város országgyűlési követeinek, és e tárgyban hívjanak össze közgyűlést. A polgármester erre ígéretet is tett – amint a jelentésében magyarázatként írta – annak érdekében, „ne hogy az ingerültség mind inkább nevedjék”. A Kassán megtelepedett zsidók helyzetéről a város szűkebb vezetése is azonnal, már a március 21-én tartott tanácsülésen tárgyalt. A városatyákat azonban érzékelhetően korántsem elsősorban az értük való aggodalom vezette. A külső tanácsnak, vagyis a választópolgárok testületének javaslatára ugyanis arról döntöttek, hogy az „itten hatósági engedelem nélkül tartózkodó idegen izraeliták kinyomozása” ügyében korábban már felállított bizottságot kiegészítik, továbbá a még 1845-ben, a „helybeli héber kereskedők, kézművesek, és alkuszoknak rendezése” céljából létrehozott testületet is megsürgetik, hogy e téren a javaslataikat mielőbb terjesszék a tanács elé.¹¹ A városi vezetést tehát, amint ez a határozat is jelzi, régebb óta foglalkoztatta ez a kérdés.

A polgármester által megígért, az előzőhöz hasonlóan nagyszámú érdeklődő jelenlétében tartott második közgyűlésre március 23-án került sor. Itt valóban felolvasták az említett kérelmet arról, hogy a zsidók a vallásukat „idomítsák” a keresztényekéhez, ellenkező esetben űzzék ki őket, amely a jegyzőkönyv szerint „általános pártolásra” talált, és elrendelték, hogy a város országgyűlési követe igyekezzon érvényt szerezni ennek a követelésnek.¹² A zsidók kiűzését követelő

¹⁰ Rimanóczy Ferenc 1848. március 21-i jelentése a Helytartótanácsnak. Lásd: Dercsényi 1974: 313.

¹¹ AMK TÜJ 1755/1848.

¹² AMK TÜJ 1790/1848.

polgárok azonban nem elégedtek meg ezzel a határozattal, hanem még ugyanezen a napon külön is tanácskozásba kezdtek a helybeli lovardában – melyen Rimanóczy szerint a polgárok nagy számmal jelentek meg –, és úgy döntöttek, aláírásgyűjtést kezdeményeznek, ahol az aláírók kötelezik magukat, hogy a jövőben egyetlen izraelitának sem adnak házuknál szállást, a meglévő bérlőket pedig a szokásos három hónap felmondási idővel kiteszik. Vagyis így próbálják kiűzni a zsidókat Kassáról.¹³

A pesti forradalmi eszmékhez való csatlakozás, illetve a március 20-i közgyűlésen lelkesen elfogadott politikai jelszavak, köztük az egyetértésé, a szabadságé és a testvériségé számos helybeli polgár értelmezésében tehát teljes mértékig megfért azzal, hogy hangot adjanak a zsidóellenes érzéseiknek. Sőt, úgy látszik, számukra a rendkívüli helyzet leginkább a zsidókkal szembeni fellépés lehetőségét jelentette, erre kínált alkalmat, amit meg is kívántak ragadni. A sajtószabadságot díszes címlappal köszöntő kassai hetilap március 25-i számában – ez volt az első, amely már nem *Ábrázolt Folyóirat*, hanem *Képesújság* címmel, a szerkesztői szándék szerint a korábbihoz képest megnövekedett politikai tartalommal jelent meg – közölt egy verselményt bizonyos Fáy M. aláírásával, *Minek zsidó Magyarhonban* címmel. Ennek utolsó három versszaka így szól:

„Egyenlőség és szabadság/ Szép szavak,/ Mellyekbe szint’a zsidók is/ Bízta-
nak – / Ám de azt nem érdemlenék/ Mit ki vitt magyar nemzedék/Emberül./
Vagy simuljék ökelme is/ Mihozzánk/ Uzsorája villámit ne/ Szórja ránk,/ A
Talmudot égesse el,/ Az új embert most ölcse fel/ Vagy soha./ És ha nem, hát
ne szenvedjük/ A zsidót,/ Kergessük ki a pénz és a/ naplopót;/ Kivelők hő Af-
rikába/ A Samumnak hazájába,/Iziben.”

A szerző tehát lényegében ugyanazt fogalmazta meg, mint a város vezetőségéhez a zsidók kiűzése érdekében petíciót benyújtó, illetve aláírásgyűjtésbe kezdő polgárok. De hasonlótl olvashatunk a hetilapnak a helybeli forradalmi eseményekről írt lelkes hangvételű tudósításának a végén is. A történetek ismertetését követően az újságíró büszkén leszögezte: „Városunk minden lakosa rend- és békeszerető. Rend és rang különbség nélkül mindenki nemzeti háromszínű kokárdát visel” – eszerint tehát a helybeli zsidóságot nem sorolta a „mindenki” közé. Pár sorral lejjebb pedig így folytatta:

¹³ A vállalás megszegése esetére jelentős, 200 pengő forint büntetést határoztak meg. Rimanóczy Ferenc 1848. március 26-i és ápr. 1-jei jelentése a Helytartótanácsnak. Lásd: Dercsényi 1974: 315, 322.

„Városunkban általában nagy az ellenszenv a zsidókkal szemben. Ez azonban nem csoda, sőt nagyobb részben igazságos és természetes, hiszen nyugodtan mondhatjuk, hogy ők minden rossznak az okozói. Azonban, ők is emberek! Teljes szabadságunk és függetlenségünk birtokában maradjunk nagylelkűek! Legyünk irántuk is békével!

[...] Addig is, amíg törvény nem rendezi a zsidók helyzetét az igazságos kívánságoknak megfelelően, a fennálló szabályok megsértése nélkül is van mód megszabadulni a nálunk oly gyűlöletes zsidóktól: egy háztulajdonos se adjon szállást a zsidóknak, a jelenlegit azonnal mondja fel neki és néhány hét múlva városunk egészen tiszta lesz a zsidóktól s ez biz igen könnyen kivihető; – az országgyűlés elibe adandó kérelmezés aligha vezethet célhoz, s itt tette, valóságra van szükség; nem csak papíroson álló s célt nem érő, de még tévesztő argumentációkra.”¹⁴

A hetilap tehát maga is bátorította a zsidók kiűzésére indított akciót. Az egy héttel későbbi számában pedig elégedetten adta hírül, hogy a kezdeményezéshez a legtöbb háztulajdonos csatlakozott.¹⁵ Mivel a zsidóknak a városból való kirekesztésére, lakhelyüktől való megfosztására tett javaslatot közvetlenül a velük szembe-ni békesség és nagylelkűség gyakorlására tett felszólítást követte, így feltehetően ez utóbbi alatt azt kell érteni, hogy fizikailag ne bántalmazzák őket.

A tanácsulések jegyzőkönyvei csak igen szűkszavúan tesznek említést a zsidókkal szemben elkövetett utcai kihágásokról. Egy-egy néhány soros bejegyzés szerint a városi kapitány március 23-án azt jelentette a tanácsnak, hogy „az előző este több héber lakosok ablakait betörték”,¹⁶ három nappal később pedig azt, hogy „egy mesterségbeli tanulót és egy kocsist letartóztatott az éjjeli őrség, mert azt kiáltozták, meg kell ölni a zsidókat március 25-én éjjel”.¹⁷ Mindkét esetben elrendelték az ügy kivizsgálását, mást nem fűztek hozzájuk.

Rimanóczy a kormányzathoz írt jelentésében valamivel részletesebben számolt be – ahogy nevezte – e „kicsapongásokról”, és megemlített még egy tudomására jutott március 25-én déltájban történt verekedést, amit egy részeg gombkötő mester provokált ki egy izraelita kereskedő boltjánál azzal, hogy bekiabált a bent tartózkodó zsidóknak: „hiszen ti nem sokáig fogtok már uralkodni”. A kereskedő segédje erre megpofozta, majd összeverekedtek. Hogy miként került a helyszínre a polgármester, nem derül ki, mindenestre eljárására érezhetően büszkén arról

¹⁴ *Képesújság* 14. 1848. április 1. 114.

¹⁵ *Képesújság* 15. 1848. április 8. 121.

¹⁶ AMK TÜJ 1783/1848.

¹⁷ AMK TÜJ 1836/1848.

számolt be, hogy a nagyobb verekedés veszélyét a személyes tekintélye elhárította, a részeges polgárt, „ki a legnagyobb dühben és részegségében is látásomra a legmélyebb tiszteletre és engedelmességre fakadott”, hazakísérte, a zsidó boltoslegényt pedig azonnal letartóztatta. A jelentésből az látszik, hogy erről az epizódról azért is tett említést a kormánynak, hogy jelezze a zsidók felelősségét az irántuk megmutatkozó gyűlölködésben. A beszámolóját ugyanis így folytatta:

„Hogy pedig az izraeliták szeréntelenek, és túlbízottak, s így állásukat magok mindinkább nehezítik, kitetszik egy nagyobb fontosságú eseményről, mely tulajdon házamnál történt, t. i. a nemzeti rózsák viselését eltöltő választmányi határozat hozatala után más nap reggel Roth József izraelita orvos nállam személyesen megjelenván, azzal fenyegetőzött, hogy ha ezen határozat vissza nem huzatik, akkor a helybeli izraeliták védelmi állapotba teszik magukat és parasztokat felbizgatva a várost felgyújtják.”¹⁸

Rimanóczy e történetet azzal zárta, hogy a panasztevő orvost rendre utasította, és bár elismeri, hogy tisztí kötelessége lett volna őt „ügyési fenytő vizsgálat alá vetni”, az esetet inkább elhallgatta, mert nyilvánosságra kerülése óhatatlanul „az izrealitáknak tettleges erőszakos” üldözéséhez vezetett volna. A polgármester tehát legfőképpen azt kívánta hangsúlyozni a kormányzat irányába, hogy a tapasztalt rendbontások esetében a városi hatóság – természetesen az ő vezetésével – a legcélszerűbben járt el, és a legfontosabbnak azt tartotta jelenteni, miszerint „a felsorolt kisebb politialis kihágásokon kívül semmiféle erőszak, személy vagy vagyonbántás legalább tudomásomra nem történt, s a csend és rend legkevésbé sem zavartatott fel”.¹⁹

Míg a polgármesteri hivatalos jelentés, illetve a tanácsülési jegyzőkönyvek a randalírozókkal, zavargást szítókkal szembeni fellépésről és a rend sikeres fenntartásáról tudósítottak, mindez egészen más színben tűnt fel az érintett kassai zsidóság szempontjából, akiknek a nevében két helybeli izraelita orvos fordult március 29-én a kormányzathoz segélykérő panasszal, amelyben a következőképpen számoltak be a sérelmeikről:

„Kezdetben csupán csak gúnyszavakkal, és ijesztegetésekkel előálltak, de midőn folyó hó 21-én a pesti 12 pont nyilvános felolvasása után az ottani

¹⁸ Rimanóczy Ferenc 1848. április 1-jei jelentése a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmánynak. Lásd: Dercsényi 1974: 323.

¹⁹ Rimanóczy Ferenc 1848. április 1-jei jelentése a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmánynak. Lásd: Dercsényi 1974: 323.

III. DEMOGRÁFIAI, ETNIKAI ÉS FELEKEZETI HATÁROK

ideiglenes városi bíró minden Kassai izraelitát kivétel nélkül a nemzeti színek viselésétől eltiltotta, s azt csupán csak a többi lakosságnak tette kötelességül, akkor az érintett polgárok főképp ez által rossz szándékában felbátorítatván, az ekkint gyalázatosan kijelölt szegény izraelitákat nyilvános utcában megtámadni, és durva insultusokkal illetni kezdék, nyilván kikiáltván, hogy a zsidókat Kassából ki fogják űzni, a következő éjjel minden zsidó lakás ablakai betörtettek, a zsidó kézműves címtáblái leszaggattak; a Synagoga szennyel megfertőztetett, az alatt ellenségeink számban növekedvén nem késtek a zsidók nevében gunyiratokat a keresztények ellen az utcák végein kifüggeszteni, és ez által a kedélyeket felingerelni, felizgatni [...] a nélkül, hogy az ottani hatóság annak megakadályozására legkisebb rendelést tett volna.”²⁰

A kassai zsidóság ezen panaszára a kormányzat részéről Klauzál Gábor aláírásával már március 31-i dátummal, vagyis rögtön postafordultával leirat érkezett a tanácshoz. E szerint sajnálatosan értesültek az izraeliták kirekesztését célzó „botrányos” kassai történetekről, amikor „a nép a szabadság és egyetértés diadalára ünnepet ül – midőn az egyetértés eszméje mindenkre kiterjesztett vallás különbség nélkül”, és mint amelyek a „század szellemével öszve nem férnek sem a természeti sem a hazai fennálló törvényekkel meg nem egyeztethetők”. A leirat hangsúlyozza a kormány „aggodalmát”, hogy a polgármester ezek ellenében semmiféle intézkedést nem hozott, egyben utasítja, hogy a zsidók kirekesztését célzó intézkedéseket szüntesse meg, és arra külön is felszólítja, hogy azonnal állítsa le a zsidók kiűzésére indult aláírásgyűjtést.²¹

Rimanóczy Ferenc április elsején erre írt válaszában azt a részét már idéztük, ahol a zsidókkal szembeni erőszakos fellépésekről beszámolva elsősorban a határozott hatósági fellépést, a rend megőrzését hangsúlyozta, illetve a zsidók felelősségére utalt a feszültségek kialakulásában. A polgármester azonban azzal is védekezett, hogy kirekesztő intézkedéseit csupán a lehetséges még véstérhesebb fejlemények elkerülésének szándéka vezette. Ezzel indokolta a zsidók kokárdaviselését megtiltó intézkedést is. Amint megfogalmazta: „egyedül a felhevült kedélyeknek lecsillapítása, és a különben multhatatlanul kitűnő zavarnak elhárítása tekintetéből mintegy kényszerítve” hozta meg ezt a határozatot, amit ugyanerre hivatkozva a *Képesújság* tudósítója is lelkesen üdvözölt.²² Hasonlóképpen magyarázta a kormányzatnak a

²⁰ Fränkl Gyula és Billniczer Móric folyamodása a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmányhoz 1848. március 29-én. Lásd: Dercsényi 1974: 317.

²¹ A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány Kassa polgármesterének 1848. március 31-én. Lásd: Dercsényi 1974: 319.

²² Rimanóczy Ferenc 1848. április 1-i jelentése a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmánynak.

polgármester azt is, miért támogatta a város vezetése a polgárságnak azt a követelését, hogy a zsidókat űzzék ki a szabad királyi városokból. A jelentésből ráadásul az is kiderül, hogy a zsidóknak a kassai lakásuktól való megfosztására irányuló aláírásgyűjtő ívet maga Rimanóczy is aláírta, magyarázata szerint a „polgárok megnyugtására, mert eképpen meggyőződtem az iránt, hogy ez által legalább három havi időt nyerünk, mi a mostani körülményekben igen nagy nyereség”.²³

A polgárság zsidóellenesége

Kassán a kialakult helyzet azért volt különösen is kényes, mert bár, mint a polgármester jelentette, „való igaz, miszerint a helybeli, kivált közpolgárságnál, de egyéb lakosoknál is az izraeliták iránt nagyobb ingerültség és ellenszenv létezik”, ám ugyanitt később ezt úgy pontosította, hogy „az ingerültség leginkább a fegyverben álló polgári őrsnél mutatkozott”. Vagyis éppen a rend fenntartására elsődlegesen kijelölt fegyveres testületben nyilvánult meg a leghevesebben az antiszemita érzelem. Ezért, Rimanóczy érvelése alapján, ha a városi vezetés „egyedül a szűkségszült korlátolt szigorú határozatokkal elő nem áll”, úgy a felhevült kedélyeket szerinte csak vérontással és katonai erő használatával lehetett volna lecsillapítani.²⁴

Rimanóczy jelentésének ez a része egyértelműen megerősíti azt, hogy bár az említett utcai randalírozások elkövetői az iratok szerint főként mesterlegények, inasok, lumpen elemek voltak, mégis az antiszemita hangulatot valójában elsősorban a rendi polgárság határozta meg. A fentiek tükrében elég itt csupán arra utalni, hogy a polgárőrségben a szolgálat mindenekelőtt a rendi polgárjogot elnyerő személyek kötelessége volt, vagyis Kassán, néhány kivételtől eltekintve, a polgárőrség lényegében a polgárjogú lakossággal volt azonos.²⁵ Itt röviden azt is meg kell említeni, hogy a rendi polgárságot ebben az időszakban már korántsem lehet automatikusan azonosítani a mentalitása, gazdasági tevékenysége szerint

Lásd: Dercsényi 1974: 321., illetve: *Képesújság* 15. 1848. április 8. 121.

²³ Rimanóczy Ferenc 1848. április 1-jei jelentése a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmánynak. Lásd: Dercsényi 1974: 322.

²⁴ Rimanóczy Ferenc 1848. április 1-jei jelentése a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmánynak. Lásd: Dercsényi 1974: 321.

²⁵ A polgárőrség szabályzata nem zárta ki a nem polgárjogú lakosság felvételét, de a fegyverzetéről, egyenruhájáról mindenkinek magának kellett gondoskodnia, ez pedig kizárta a szegényebbek részvételét. A polgárjoggal rendelkezőknek a szolgálta kötelező volt, kivéve azokat, akik előrehaladott életkoruk vagy valamely egyéb testi fogyatékoságuk miatt felmentésben részesültek. A kassai polgárőrségről lásd: Czoch 2014.

polgárnak nevezhető társadalmi csoporttal.²⁶ Kassán azonban, eddigi kutatásaim alapján, a kettő között erős volt az átfedés: itt az 1840-es években nemcsak a politikai, hanem a gazdasági elit is döntően a város rendi polgárjogú lakosságából került ki, csakúgy, mint az 1848-as eseményekben, változásokban meghatározó szerepet vállalók nagy többsége.²⁷

Egyes kortársak a városokban megmutatkozó zsidóellenességet mindennekelőtt a német polgárság számlájára írták. „Német polgárok, bevádolnak benneteket a nemzet és az utókor előtt [...] Ők nyilatkoztak először, hogy a nemzet-örségbe magok közé zsidót nem vesznek, és így ők dobtak először sarat március 15-ként szűz tiszta zászlájára!” – írta például naplójában Petőfi Sándor. Az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* újságírója pedig a szabad királyi városokban kitört zsidóellenes zavargások kapcsán így fogalmazott 1848. május 15-én:

„Nagy hibát követnek el az országban élő németek, ha a teljesen németül beszélő zsidót eltaszítják maguktól. Ám ahelyett, hogy a zsidót magukhoz ölelnék, kicsinyes gyűlölettel a magyar karjába kergetik, aki őt melegen pártfogásába veszi. [...] Mintegy tíz, németek által lakott városban került veszélybe a zsidók élete és vagyona.”²⁸

Ennek a véleménynek az árnyalására azonban talán elég, ha csak a több mint 3000 debreceni polgárnak az 1843. évi diétához eljuttatott, a zsidók polgárjoggal való felruházása ellen benyújtott petíciójára, illetve Debrecen diétai követének, Komlósy Lászlónak ezt tolmácsoló, nagy visszhangot kiváltó antiszemita országgyűlési felszólalására utalunk.²⁹ Mindehhez tegyük még hozzá, hogy bár Kassa polgárságának korabeli etnikai összetételéről nincsenek pontos adataink, de biztosan nem tekinthetjük tisztán németnek, hanem jóval inkább vegyes etnikai összetételű, elsősorban német és magyar, kisebb részben szlovákajkú polgárságról beszélhetünk.³⁰ A zsidóellenes megnyilvánulásokat azonban nem elsősorban azért nem lehet kizárólag a német vagy németajkú városi polgár-

²⁶ Erről a problémáról lásd: Bácskai 2006.

²⁷ Czoch 2009: 94–148.

²⁸ Petőfi naplóját és az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* cikkét is idézi: Pietsch 1999: 39–40.

²⁹ Kovács (szerk.): 1894: II. 545–548. 74-ik ülés, 1843. október 10. Lásd erről még: Prepuk 2013: 204–210.

³⁰ A polgárság etnikai összetételéről jelzésértékűnek tekinthető, hogy a polgári őrsereg 1840-ben kiadott szabálykönyve egy olyan háromnyelvű kiadvány, amelyben a részletes szabályok párhuzamosan németül és magyarul is olvashatók, a kiadvány végén közölt eskü formulája viszont a német és a magyar mellett még szlovákul is szerepel. Kassa korabeli nemzetiségi összetételének kérdéséhez lásd: Czoch 2009: 149–164.

ság rovására írni, mert a polgárok között, természetesen, nem csupán németek voltak, hanem azért, mert a zsidóellenesség vallási alapon, illetve a társadalmi (rendi) státuszhoz és a gazdasági érdekekhez, vagyis a zsidók gazdasági konkurenciája miatti félelemhez kapcsolódóan jelentkezett.³¹

A kassai polgárság 1848 tavaszán erőteljesen megnyilvánuló zsidóellenessége, amint arra már utaltunk röviden, természetesen nem volt előzmények nélkül való, de ezek részletes kifejtését az itt rendelkezésre álló kereteink nem teszik lehetővé. Csak igen röviden utalnánk arra, hogy Kassa tanácsa 1840 előtt szigorúan tiltotta a zsidók betelepülését a városba, majd pedig az ezt országosan lehetővé tevő 1840. évi 29. tc. hatályba lépését követően minden egyéb megmaradt eszközzel megpróbálta továbbra is gátolni a zsidók bevándorlását, a kénytelen-kelletlen mégiscsak befogadottaknak pedig igyekezett lehetetlenné tenni a gazdasági tevékenységét – a város teljes jogú polgársága teljes egyetértésével.³² Hiába igyekezett azonban a városi adminisztráció gátolni a megtelepülésüket, Kassa kedvező gazdasági-piaci adottságai vonzották a zsidókat, és néhány év leforgása alatt, 1848-ra a zsidóságnak a város népességén belüli aránya a nulláról több mint 7%-ra emelkedett.³³ Ez pedig csak tovább növelte a polgárok zsidóellenes érzelmeit. A rendi polgárságnak a zsidó kereskedőkkel, kézművesekkel vagy akár egy orvossal szembeni panaszainak a városi vezetés azonnal helyt adott, és igyekezett a bevándoltak munkavégzését korlátozni. Ám ha emiatt az érintettek sikerrel fellebbeztek a Helytartótanácsnál, a zsidók sérelmeinek orvoslására utasító kormányzati rendeleteket, bár kényszerűen, de minden esetben végrehajtották. Összességében a források alapján azt mondhatjuk, hogy a városi polgárok, illetve a városi vezetők körében jelentkező antiszemitizmusnak, a zsidók miatti „ingerültségnek” egyedül a felsőbb hatósággal szembeni tisztelet, engedelmesség és a közrend fenntartása iránti vágy szabott keretet. Jól jellemzi ezt a már többször idézett kassai hetilapban május közepén, név nélkül megjelent írás. Eszerint:

„A zsidók üldözése a városi lakosok szennyfoltja. Azt senki sem állítja, hogy ennek semmi oka nincs, és hogy ez teljességgel megbocsáthatatlan, miután a zsidók a keresztény lakosokat minden tekintetben kizsákmányolják. Nem is elsősorban a tett az iszonyú, hanem a törvénynek, a jognak nyilvános megvetése, és a szenvedélyek kiszabadulása. Mi gát és mi oltalom marad még, ha a törvény nem érvényesül többé?”³⁴

³¹ Lásd erről még például: Pietsch 1999; Prepuk 2013: 204.

³² Erről például: Czoch 2020: 384–387.; Csíki 1999: 103–133.

³³ A lakosság korabeli etnikai összetételéről: Czoch 2009: 149–164.

³⁴ *Képesújság* 21. 1848. május 20. 165.

Vagyis a *Képesűjság* által „rend és békeszeretőként” jellemzett kassai polgár a zsidók fizikai bántalmazását ugyan elutasítja, de antiszemitizmusa ezek szerint teljesen elfogadható. A tanács és a polgárság hangadói elsősorban a törvényes rend fenntartását kívánták, és ezért mindenekelőtt arra törekedtek, hogy törvényi szabályozás tegye lehetővé a zsidókkal szembeni retorziókat, mindenekelőtt a kiűzésüket a városokból.

Források

Archív Mesta Košice, (AMK)

Stredná Manipulácia, Magistrátny súd, Tanácsülések Jegyzőkönyve, 1848.

Zbierky, Súpis domov, obyvatelov, Kassa város kebelében létező lelkek összeírása, 1847.

Schematismus venerabilis Cleri Dioecesis Cassoviensis ad annum 1847. Kassa.

Kovács Ferenc (szerk.) 1894: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. II. kötet. Budapest.

Dercsényi Móric 1974: Az 1848–1849.-i magyar szabadságharc néhány zsidótárgyú irománya. In: *Évkönyv*, 1973/74. Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 293–327.

Rendi napló 1844: *Felséges Első Ferdinánd... által...rendeltetett Magyarországi Közgyűlések naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél*. II. kötet. Pozsony–Pest.

Képesűjság 1848.

Hivatkozott irodalom

Bácskai Vera 2006: A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 15–37.

Bernstein Béla 1939: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest.

Czoch Gábor 2009: „A városok szíverei.” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony.

- Czoch Gábor 2014: A rendi polgári normák megsértése az 1840-es években. A kassai polgárórség mustrája körüli kihágások. *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv IX.* (9.) 159–172.
- Czoch Gábor 2020: Az 1843/4. évi városi reform Kassa szemszögéből. In: Doszay Tamás – H. Németh István – Szíjártó M. István (szerk.): *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselés és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig.* Budapest, 365–389.
- Csíki Tamás 1999: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. A miskolci, a kassai, a nagyváradi, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944.* Budapest.
- Gyimesi Sándor 1975: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. (Funkcionális és strukturális változások Nyugat és Közép-Kelet Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra).* Budapest.
- Dezsényi Béla 1940: Az első magyar képes hetilap. A kassai Ábrázolt Folyóirat története. *Magyar Könyvszemle* (64.) 1. 17–35.
- Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig.* Pozsony.
- Miskolczy Ambrus 2005: ...és a föld megnyílt alattunk. Zsidókravál Pozsonyban 1848. április 23-24-én. In: Czoch Gábor (főszerk.) – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel.* Pozsony, 360–398.
- Pietsch, Walter 1999: Németek, zsidók és magyarok az 1848–49-es forradalom előestéjén. A városi reform és a zsidóemancipáció feszült viszonya. *Múlt és Jövő* (10.) 2. 39–47.
- Prepuk Anikó 1994: A zsidóemancipáció a reformkorban. In: L. Nagy Zsuzsa – Veres Géza (szerk.): *Történelmi Tanulmányok III.* Debrecen, 15–35.
- Prepuk Anikó 2013: Az ellenségkonstruálás rendi és polgári formái: a zsidók „polgárosítása” és az 1843–44. évi városi vita. In: Bárány Attila – Györkös Attila – Pallai László (szerk.): *„A francia história hazai nagykövete”. Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára.* Debrecen, 199–214.
- Révész Emese 2015: *Kép, sajtó történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között.* Budapest.
- Schweitzer Gábor 1998: A toleranciától az emancipációig. A magyar zsidóság az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. *Valóság* (41.) 9. 83–114.

Elhatárolódás és vonzódás. A „galíciai zsidó” neológ percepciói a dualizmus korában

Ha elfogadjuk, hogy a dualizmus volt a magyar zsidóság aranykora, amit némi fenntartással megtehetünk,¹ úgy ennek az aranykornak a millenniumi ünnepségek jelentették a tetőpontját. A magyar társadalomba betagozódni vágyó neológ zsidók 1896-ban oly módon ünnepelték Magyarország ezeréves fennállását, hogy az 1895. évi XLII. törvénycikk, vagyis a zsidó vallást a bevett vallások közé emelő úgynevezett recepciós törvény előző évi szentesítése révén ezt keresztény honfitársaikkal immár tökéletesen egyenlő állampolgárokként tehették.

A neológ felekezeti lapok 1896 tavaszán és nyarán hangzatos vezércikkekben ünnepelték a keresztény és zsidó magyarok végleges összeforradását. A magasztos pillanat emellett a hazai zsidóság révbe jutásához vezető útjának felvázolására is kitűnő alkalmat kínált. Közülük Salgó Ernő 22 éves orvostanhallgató írását idézném, amely 1896 májusában jelent meg az *Egyenlőség* című, legolvasottabb neológ zsidó hetilapban:

„Hosszú, hosszú ideig a középkor jegyében fogamzott meg a zsidóságról való fölfogás. Sápadt, hosszú kaftános alak, beesett szemekkel, kifürkészhetetlen szándékokkal. Rejtőzik a világosság elől, köpenye a titokzatosság, hazája nem e világból való, álmai idegenbe ragadják. Hogy megfelel a valóságnak ez a kép, ki fogja tagadni? Hogy nem rokonszenves, ki fogja elvitatni? De hogy mi voltunk az okai, ki meri azt állítani?

A társadalom a hibás, hogy kirekesztett páriává tette a zsidót és aztán vádat emelt ellene, mert idegennek találta. Ámde változik az idők szelleme és ez az alak tűnőfélben van. Egyre ritkul számra nézve, mindjobban átalakul lelkét tekintve és e változással meg kell változnia a közfölfogásnak is.

Hogy így történjék, nincs másra szükség, csak az őszinte megfigyelésre. Tekintsünk körül az utcán és a társaságban, az irodalmi és a politikai világban, aztán vegyük szemügyre a kaftános apák redingotos ivadékait. Mily változás, ami a helyzetet illeti és mily átalakulás, ami a szellemet formálta!

¹ Konrád 2019.

III. DEMOGRÁFIAI, ETNIKAI ÉS FELEKEZETI HATÁROK

Az idegen világ fiainak helyét modern emberek foglalták el. Külsejök nem különbözik a többiekétől, lelkök sem. Vágyaik és eszméik, törekvéseik és céljaik ugyanazok, mint a többieké; kiveszőben a ghetto-szellem, hogy helyet adjon a szellemi közösségnek; eltűntek a particuláris célok, hogy helyet adjanak a nemzettel való közös munkának és nincsenek immár külön ideálok, a nemzet közös eszményei töltik be helyüket.”²

Az idézet két szempontból is hű illusztrációja az akkulturáció korszakát megelőző askenázi zsidóság neológ ábrázolásának. Az egyetemi hallgató fejtegetése egyrészt fekete-fehér szembeállítást kínált: az önhibáján kívül ugyan, ám mégis hazátlan, így hazafias érzéseket sem tápláló, idegenségében látványra is kellemetlen kaftános zsidó volt a „rossz” zsidó; a másság külsődleges jegyeiből kivetkőzött, a többségi társadalom törekvéseiben és érzelmeiben osztozó redingotkabátos férfiú a „jó” zsidó. A bemutatás másrészt félreérthetlenné tette, hogy a sanyarú múlthoz tartozó kaftános zsidónak a reményteljes jövőben nem maradt legitim helye. A történelmi fejlődés által természetes – és üdvözlendő – kihálásra ítéltetett.

Az elmélkedés szépséghibája abban rejlett, hogy a „tűnőfélben” levő „alak”, ahogy Salgó Ernő fogalmazott, a legkevésbé sem volt eltűnőben. A kaftános zsidó, aki hosszú szakállával, pajeszával, kipájával vagy szörmekalapjával, valamint „zsargonnak” minősített és nevezett jiddis nyelvével a lezárni kívánt múltra emlékeztette magyarosodott hitsorsosait, a millennium Magyarországon rendületlenül élt és virult.

A múlt e jelenbe illetlenkedő alakja mindenütt gondot okozott az emancipált, akkulturálódott és polgárosult európai zsidó közösségeknek. Hogy milyen jelentős gondot, kínos zavart csupán vagy komolyabb aggodalmat, ez az adott ország politikai kultúrájától függött, nacionalizmus és liberalizmus helyi mérlegének függvényében változott. Egészen röviden: a redingotkabátosok félelme, hogy kaftános hitsorsosaik veszélybe sodorhatják saját integrációjukat, hevesebb volt Németországban, és enyhébb, bár nem kevésbé egyértelműen tetten érhető Franciaországban vagy Angliában.³

A magyarországi helyzet azonban alapvetően különbözött e háromországtól. Utóbbiakban a Magyarországhoz képest fél évszázaddal korábban megkezdődött akkulturáció eredményeképpen a 19. század utolsó harmadához érve a keresztény

² Salgó 1896: 3.

³ A három ország politikai és szellemi elitjének a zsidókkal szemben támasztott elvárásrendszeréről: Tal 1975; Rürup 1975; Marrus 1985; Samuels 2016; Endelman 1990. Az akkulturált zsidó polgárságnak a keleti zsidó bevándorlók iránti viszonyulásáról: Aschheim 1982; Wertheimer 1987; Endelman 1983; Green 1985.

lakosságtól ruházatában, megjelenésében és szokásaiban látványosan különböző zsidó már jószereivel nem jelentett mást, mint kelet-európai bevándorlót. Ezekben az országokban a kaftános zsidó ilyenformán akkortól vált heves diszkussziók tárgyává a zsidó polgárság körében, amikortól a gazdasági nyomor és az 1881-ben kezdődő oroszországi pogromok hatására megkezdődött 1914-ig bezáróan mintegy hárommillió zsidó kivándorlása Kelet-Európából.⁴ Legtöbbjük Amerikába ment, de több százezren Németországban, Franciaországban, illetve Angliában telepedtek le.⁵

A dualizmus kori Magyarországon viszont a kaftános zsidók elsöprő többségükben autochton zsidók voltak. Az északnyugat-magyarországi rabbinikus ortodoxiától eltérő, északkeleti és észak-erdélyi, jiddis anyanyelvéhez hű, jelentős részben haszid ultraortodoxia az 1900-as években is százezres nagyságrendű tömeget jelentett.⁶ A magyarországi helyzetnek ezt a különlegességét csak tovább fokozta, hogy a dualizmus kori közvélemény képtelennek mutatkozott elhinni, hogy ezek a zsidók nem voltak bevándorlók.⁷ A hivatalos statisztikákból már az 1890-es évek első felétől kiolvasható evidenciát ignorálva keresztények és akkulturált zsidók évtizedeken át egyaránt rendíthetetlenül írtak és szónokoltak a részben lengyel-orosz, de főképpen galíciai kaftánosok folyamatos és tömeges beözönléséről.⁸ A galíciai zsidó „invázió” az 1880-as évektől a közbeszéd rendszeresen visszatérő tárgya lett, egyúttal az antiszemiták annál is inkább kedvelt toposza, mivel a korabeli források tanúsága szerint a keresztény társadalom jelentős része ellenszenvet táplált a bevándorlókként azonosított kaftános-pajeszos zsidókkal szemben.

⁴ Két és félmillió zsidó hagyta el Oroszországot, a maradék fél millió Habsburg Galíciából és Romániából, kisebb mértékben Csehországból, Morvaországból és Magyarországról vándorolt ki.

⁵ Richarz 1997: 18.; Vital 1999: 298–299.

⁶ Az ortodox zsidóságnak az asszimilációhoz való hozzáállásáról lásd: Katzburg 1981; Katz 1990; Silber 2008; Komoróczy 2011; Hunyadi 2015.

⁷ Pietsch 1988.

⁸ Az 1870-es éveket illetően a zsidó népesség természetes és tényleges szaporulatának összevetését megnehezíti, hogy az állami anyakönyvezés 1895-ös bevezetése előtt megbízhatatlan népmozgalmi adatok a zsidó vallásúak esetében az 1876–1879-es évekről hiányoznak. Az 1880-as évekre vonatkozóan viszont a *Magyar Statisztikai Évkönyv* új folyamának 1894-ben megjelent első kötete két táblázatának összevetéséből nyomban kiderül, hogy a zsidó polgári népesség tényleges szaporodása 39 197 fővel kisebb volt, mint a természetes szaporodása. Magyarán, ha volt is némi bevándorlás, a zsidók kivándorlása számottevően nagyobb volt. *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1893: 30, 55.

Amint ez az 1900-as népszámláláskor készített, ám soha nem publikált adatokból kiderül, Magyarországon a 19–20. század fordulóján 10 587 galíciai születésű nem magyar honos zsidó, valamint 5162 galíciai születésű magyar állampolgárságú zsidó élt. Az összesen 15 749 galíciai születésű zsidó Magyarország 1900-ban 831 162 fős zsidó lakosságának mindössze 1,89%-át tette ki.⁹ Mivel tehát új keletű zsidó bevándorlók valójában alig voltak, a dualizmus kori Magyarországon a „galíciai”, a vele mondhatni azonos értelmű „lengyel”, illetve az 1900 után Egan Ede által bevezetett és általában pejoratívan használt „kazár” zsidó elsősorban öntudatlan metaforaként szolgált: a magyarosodást és a többségi társadalomhoz való közeledést elutasító, a keresztény kultúra iránt közömbös, vallása hagyományaiba zárkózott, szakállas-pajeszos-kaftános zsidónak volt a jelképe.¹⁰

Az akkulturáció és integráció neológ zsidók által követett útját elutasító kaftános zsidók nemcsak a keresztény közvélemény, de az akkulturált zsidóság körében is többnyire ellenérzést váltottak ki. Ha azonban a felekezeti lapok politikai publicisztikáján túlmenően a neológ értelmiségnek a zsidó identitásról vallott nézeteit is bevonjuk vizsgálatunk körébe, úgy a kép már sokkal összetettebb.¹¹

Amellett, hogy az elmagyarosodott zsidók igyekeztek megkülönböztetni magukat kaftános hitfeleiktől, a tömeges keleti zsidó bevándorlás mítosza a neológ véleményformálók számára többek között azzal az előnnyel is járt, hogy magyarázatot adhatott arra, miként létezhetek még nem elmagyarosodott zsidók. Integrációs erőfeszítései alátámasztása érdekében a neológ értelmiség tehát hosszú időn át azon iparkodott, hogy mind magasabb válaszfalat emeljen elmagyarosodott, illetve bevándorlóként megbélyegzett ultraortodox hitsorsosai közé. Az 1900-as évektől azonban ennek az általa emelt szimbolikus válaszfalnak a lebontására törekedett. A magyarosodás elutasítása miatt „rossz” zsidóként ábrázolt és galíciainak minősített kaftános zsidók ugyanis a zsidó identitás fenntartásának a neológ

⁹ A kérdésről bővebben: Konrád 2018.

¹⁰ A „lengyel zsidó” nem tekinthető a „galíciai zsidó” tökéletes megfelelőjének, mivel egyaránt vonatkozhatott a Lengyelország 1772–1795-ös felosztásakor a Habsburg Birodalomhoz csatolt Galíciában született, illetve az Oroszország által annektált területeken világra jött zsidókra. A következőkben a két kifejezést mégis szinonimaként használom, amit azért tekintek jogosnak, mivel a dualizmus korában a két kifejezés között soha egyetlen szerző sem tett éles distinkciót. Akármelyik kifejezést használták, ugyanarra a kaftános-pajeszos zsidóra gondoltak.

¹¹ A neológ felekezeti lapok, illetve e tanulmány vizsgálatának köréből kivonom a Patai József szerkesztésében 1912-től megjelenő *Múlt és Jövőt*. Hiába volt ugyanis hivatalosan a neológ Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület lapja, kulturcionizmusával a *mainstream* neológiától eltérő utakon járt.

értelmiség számára egyre lényegesebb szemszögéből mindinkább „jó”, bizonyos szempontból példamutató zsidókká magasztosultak.

Elhatárolódás

Az elhatárolódás egyszerre fakadt benső szükségletből és szándékos törekvésből, a művelt polgár vágyából, hogy megkülönböztesse magát vakbuzgónak ítélt „galíciai” hitsorsosától, és tudatos stratégiából, hogy kivonja magát a keresztény magyar társadalom által az akkulturációt elutasító hitfeleivel szemben megfogalmazott vádak terhe alól. E két motiváció nem választható teljesen külön, mivel a keresztény társadalom értékrendjének és ízlésének interiorizációja, illetve az elvárásaival szembeni megfelelési kényszer sem bogozható maradéktalanul szét. Ízlés, spontán szörnyülködés, olykor szinte zsigeri antipátia, illetve tudatos, néhol talán kényszeredett politikai magatartás keveredett.

A jiddis földrajzi terminológiával élve *unterlandi*, vagyis északkelet-magyarországi és észak-erdélyi régiók ultraortodox zsidóságát elmarasztaló diskurzus egyidejű a hazai zsidók akkulturációjával, amely a reformkori kezdetek után az 1850–1860-as években vált tömegessé. Silberstein Mór iskolai tanító 1861-ben még nem annyira a nyelvi akkulturáció, mint inkább az öltözködés és megjelenés terén mutatkozó adaptáció hiányát róta fel a „Lengyel- vagy Oroszországból” érkező rabbiknak és tanítóknak, „kiknek öltözetök, testi állásuk, bozontos szakálluk és torz képök oly sajátságos alakot” kölcsönzött, „hogya a természetbúvár azokat látván inkább az óvilág múmiájának vagy vízözön előtti teremtményeknek, mint embereknek tartaná” őket.¹²

Az *unterlandi* zsidókkal szemben a neológ kritikák és a szemrehányások az 1870-es évek végétől már éppen erősödni kezdtek, ám a tiszaezlári vérváddal kulmináló antiszemita válság ennek ideiglenesen véget vetett. Az 1881 áprilisától kezdődő oroszországi pogromhullám által kiváltott elemi szolidaritás mellett ez a neológ értelmiség azon felismerésének is betudható, miszerint a „szemérmetes antiszemitizmus”, ahogy Acsády Ignác írta 1883 februárjában, az ortodox zsidókat szapulja, „de azért a neológot gondolja”.¹³ Ahogy az *Egyenlőség* egy másik, 1883. szeptemberi cikke fogalmazott: „Nem is az öltözet szabása, sem a lengő pájész képezi a szálkát, hanem annak az egy néhány gazdag zsidónak a vagyona, melyet agrárkérdés, mozgó tőke s egyéb tudományos cím alatt megtámadni akarnak.”¹⁴

¹² Silberstein 1861.

¹³ Acsády 1883.

¹⁴ Bizonyos beszámolók figyelmébe. *Egyenlőség* 1883. szeptember 30. 2.

Az akkulturációt elutasító hitrokonokkal szembeni kritika ezekben az években empatikusabb hozzáállásnak adta át helyét. „Hiszen idővel majd észretérnek ezek a jámbor emberek is” – írta az *Egyenlőség* 1884 tavaszán, miután elkönyvelte, miszerint „számtalan” zsidó akad még, „aki nem akar megválni kaftánjától és ósdi hajtincseitől”.¹⁵

Az antiszemita válság csillapodása után a kaftános zsidókkal szembeni neológ bírálatok újjáéledtek. A legegységesebb elhatárolódást a polgári normákat ignoráló magatartásformák váltották ki. „Mily végnélküli szegény, mily határtalan gyalázat!” – írta 1888 márciusában Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* tulajdonos-főszerkesztője, miután a máramaroszi királyi törvényszék pénzbírságra ítelt tizenkét helyi zsidót, amiért sábbátkor összeverekedtek a zsinagógában. „Így mocskolják be a marm.-szigeti zsidók a 4000 éves Izrael becsületét”, fakadt ki Szabolcsi, „így kompromittálják, sárba tiporják felekezetük hírnevét”.¹⁶ Enyedi Máttyás kolozsvári főrabbi 1892-ben kifejezetten az önmegkülönböztetés vágyától fűtve, pontosabban e vágy hiábavalóságának frusztráló tudata miatt ítélte el a „sarkig érő kaftánba bujtatott, fésületlen szakállú, inartikulált jargont beszélő, örökké rángatózó izmokkal járókelő idegenszerű alakokat”, akiknek kaftánja alatt doboghatott ugyan „nemes szív”, írta a *Magyar-Zsidó Szemlében*, de akik miatt a „becsületes keresztény polgártárs” ugyanilyennek képzelte „az igazi zsidót”, mivel látványuk alapján ítélkezett „a zsidóságról általában”.¹⁷

Míg a következő évek során vissza-visszatértek az *Unterland* dohos babonavilágába zárkózott galíciai zsidóságot elmarasztaló, nyomorúságukból őket fel-emelni törekvő európai kultúrember szemszögéből írt fejtegetések,¹⁸ a neológ értelmiség leghevesebb kirohanásait a magyarosodás kirívó elutasítása, illetve ami ezzel egyet jelentett: a jiddis nyelvhasználat melletti, Szabolcsi Miksa szerint „az örültséggel határos” kitartás váltotta ki.¹⁹

A magyarosodást és a vallási modernizációt elutasító kaftános zsidóktól elhatárolódó cikkekhez képest a neológ értelmiség nehezebb helyzetben volt akkor, amikor e zsidókról kifejezetten mint bevándorlókról kellett véleményt alkotnia. Az idáig idézett írások apropóját a zsidó közösségen belüli viszályok – megghiúsult reformtervek, kisebb lokális konfliktusok – kínálták. Azokban a helyzetekben azonban, amikor a neológ véleményformálóknak az országos politikai események

¹⁵ R. 1884: 5.

¹⁶ Mardochai 1888: 4.

¹⁷ Enyedi 1892: 413.

¹⁸ Mezey 1900: 89–96.

¹⁹ Szabolcsi 1903: 5.

kapcsán kellett állást foglalniuk, nézeteiket jóval nagyobb nyomás alatt fogalmazták meg.

A legszélsőségesebb elhatárolódást a keleti zsidó bevándorlás ellen 1903-ban hozott törvényt megelőző közhangulat szülte. A kárpátaljai ruszin népesség anyagi megsegítése érdekében 1897-ben indított rutén (1902-től hegyvidéki) akció következményeként 1900 elején a Széll-kormány bejelentette szándékát, hogy törvény által rendezi a galíciai zsidó bevándorlás ügyét. Ennek eredményeképpen jött létre a „külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról” szóló 1903. évi V. törvénycikk. E tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy kitérjek a jól ismert rutén akcióra,²⁰ illetve az alig ismert 1903-as törvényre. Utóbbiról annyit: a hazai politikai történetírás mulasztása, hogy nem foglalkozott e törvénnyel, amelynek az volt a célja, hogy szorosabb ellenőrzés alá vonja a nem létező kelet-európai zsidó bevándorlók letelepedését, illetve megkönnyítse kitoloncolásukat.²¹

A neológ zsidóság képviselőinek mozgástere ekkor jelentősen leszűkült. Amikor Egan Edének, a hegyvidéki akció kormánybiztosának antiszemita jelentése által kiváltott botrány sajátos csillapítása gyanánt 1900. február 17-én Darányi Ignác földművelésügyi miniszter bejelentette a képviselőházban, hogy ami a „Galiciából bevándorolt proletár elemek üzelmeit, visszaéléseit” illeti, a kormány elhatározta, hogy „a bevándorlás ügyét minden irányban kielégítőleg, de egyszersmind gyökeresen és sürgősen” rendezi, a képviselőházi padsorok reakciója a következő volt: *„Hosszantartó, zajos helyeslés, éljenzés és taps a ház minden oldalán.”*²² Ekkor és ebben a helyzetben, amikor a véltén beözönlő galíciai zsidókat a közvélemény szinte egyöntetű antipátiája övezte, a neológ felekezeti sajtó, őszintén vagy kényszeredetten, de ment az árral.

Az *Egyenlőség* már a rutén akció indításakor közölt, jelzésértékű módon Neumann Ármin kormánypárti országgyűlési képviselő által jegyzett vezércikkében bizonygatta, hogy a magyar zsidóság, amelynek nincsenek „külön céljai”, sem „külön érdekei”, annál kevésbé ellenzi a „galíciai kaftán” bevándorlásának a korlátozását, hogy a már „megtelepedett” hazai zsidóságot is hátrányosan érinti „a Galiciából ide irányuló folytonos újabb bevándorlás”, hiszen bármily igazságtalan is, „de úgy van, hogy az elmaradott, erkölcsseiben, szokásaiban a magyaroknak idegen zsidó eleven szemrehányása a művelt és minden ízében magyarrá lett

²⁰ Szabó 1974: 51–53.; Mayer 1977: 99–110.; Vigh 1994. A kormányzati akció dokumentumait közli: Kemény (szerk.) 1956: 525–536, 846–874.

²¹ Konrád 2018: 47–55.

²² Egan 1900; *Napló* 1900: 431. (Kiemelés az eredetiben – K. M.)

zsidónak”²³ Az 1897 és 1903 közötti évek során fel-felburjánzó viták alkalmával a neológ sajtó ismételtelen leszögezte: hitsorsosainak bármily nyomorúságos is a helyzete Galíciában, a magyar zsidók azt kívánják, hogy maradjanak ott, a magyar állam pedig zárja le a határokat. „Nem bír el Magyarország még többet is a Galicziából bevándorolt, minden vagyon és minden intelligencia nélkül szűkölködő elemekből. [...] Elég a jargonból, a kaftánból” – jelentette ki Szabolcsi Miksa 1897 májusában.²⁴ „Hozzák meg tehát a bevándorlást gátló törvényt. A magyar zsidóságot csak hálára kötelezik vele” – kontrázott rá ugyanő 1902 elején.²⁵ A neológ zsidóság képviselői ezekben az években eljutottak tehát a – számukra nyilvánvalóan valós, bár valójában képzeletbeli – bevándorolt hitfelekkel való szolidaritás egyértelmű megtagadásáig.

Előny

Tekintve az országot a közhiedelem szerint elárasztó keleti zsidókkal szembeni széles körű ellenszenvet, adódik a kérdés, vajon a neológ zsidók képviselői egy-két visszhangtalan kivételtől eltekintve miért nem kérdőjelezték meg annak a bevándorlásnak a valós mivoltát, amelyet kortársaik közül senki semmiféle hiteles adattal nem támasztott alá.²⁶ Feltételezésem szerint a válasz egyfelől az, hogy amint mindenki más, úgy a neológ zsidók szintén hittek a kelet-európai zsidó bevándorlásnak még a korabeli hivatalos statisztikai kiadványokban is (minden bizonyítás nélkül) tényként beállított valódiságában.²⁷ Másfelől e képzeletbeli bevándorlásnak megvoltak a maga előnyei.

Egyrésztől valamelyest felmentette a keresztény magyarokat az antiszemitizmus vétké alól. A magyarosodott zsidók társadalmi integrációja előtt makacsul fennálló akadályok értelmezése komoly dilemmát jelentett a neológ sajtó számára, hiszen olyan magyarázatot kellett nyújtania, ami nem vetett ódiumot a keresztény magyar társadalomra, és a zsidókat sem csüggesztette el integrációs erőfeszítéseikben. Az állítás, miszerint a galíciai bevándorlók szították az antiszemitizmust, kézenfekvő megoldást kínált e dilemmára.²⁸ A neológ lapok ekképpen az 1880-as évek végétől az 1900-as évek közepéig ismételtgették ezt a gondolatot, a legtöbbször utalásszerűen, de olykor nyíltabban, így 1906-ban az *Egyenlőség* névtelen

²³ Neumann 1897.

²⁴ Szabolcsi 1897: 3.

²⁵ Szabolcsi 1902: 2.

²⁶ A kivételekre lásd: Kohn 1895, 1903; Schick 1904.

²⁷ A korabeli statisztikusok alaptalan állításairól: Konrád 2018: 47–49.

²⁸ Ezt a gondolatot korábban Zeke Gyula is megfogalmazta: Zeke 1990: 134.

szerzője, aki úgy vélte: „A magyar fajlakosság a lehető legjobb egyetértésben él a maga zsidájával, a maga magyar zsidájával s ami averzió benne mutatkozik, az idegen, magát itt idegenül érző, vagy itt idegenül viselkedő zsidó ellen irányul.”²⁹

A galíciai zsidó bevándorlás tényként való elfogadása és tálalása másrészt lehetővé tette a neológ értelmiség számára, hogy a hazai zsidóságot felmentő választ adjon a kérdésre, vajon nem jelentéktelen része miért nem lépett a magyarosodás útjára. Amint az *Izraelita Közlöny* című hetilap írta 1870-ben: „A máramarosi zsidóság kebelében a magyar haza iránti szeretet, a művelődés, haladás iránti rokonszenv nagyobb tért azért sem nyerhet, mert a naponként nagyobb számmal bevándorló Gácsországi zsidók minden ellenőrködés nélküli betelepülésükkel magukkal hozzák az idegen szokásokat s érzelmeket.”³⁰ Tekintve, hogy az 1850 után elapadt nyugati, zömében morvaországi bevándorlással ellentétben a galíciai zsidó bevándorlás az 1860-as évek végéig tartott,³¹ az *Izraelita Közlöny* cikkírójának részben még igaza is lehetett. Ugyanez már jóval nehezebben állítható az *Egyenlőség* főszerkesztőjének három évtizeddel későbbi, ám tartalomban azonos kijelentése kapcsán. Ha az északkeleti megyék zsidói közé nem vegyülnének újabb és újabb bevándorlók, állította Szabolcsi Miksa 1899-ben, a helyi zsidóság „észrevétlenül ugyan és lassan, de [...] mégis magyarrá válnék. A magyarosodási proczessust a bevándorlás és csak a bevándorlás akasztja meg.”³² Nyolc évvel később Mezei Sándor egy árnyalattal kevésbé kategorikusan, de alapvetően továbbra is ugyanazt hajtogatta: „A folytonos beözönlés, a kultúrálatlan elemek meg nem szűnő betolakodása nagyrészt az oka, hogy bizonyos vidékek zsidósága nem bír szomorú állapotából felemelkedni.”³³

A neológ zsidóság képviselői egyfelől tehát hangsúlyosan elhatárolódtak a kátfános zsidótól, akinek állítólagos bevándorló mivoltát másfelől saját integrációs útjuk egyengetésére használták fel. Az 1900-as évektől azonban mindezek mellett mindinkább arra is törekedtek, hogy tompítsák, sőt revideálják a galíciai zsidóról általuk alkotott negatív képet.

²⁹ A magyar zsidókérdés. *Egyenlőség* 1906. augusztus 19. 7.

³⁰ Az izraeliták társadalmi helyzete Máramarosmegyében egész a legújabb időkig. *Izraelita Közlöny* 1870. június 17. 194.

³¹ Varga 1992: 72–74.

³² Mardochái 1899: 3.

³³ Idem 1907: 1.

Azonosulás

Az új szemlélet nem váltotta fel a régi diskurzust, hanem azzal párhuzamosan, annak ritkuló felelevenítése mellett nyert egyre nagyobb teret. Az elmozdulást egy megújuló politikai felismerés és a modern zsidó identitás válságának együttese váltotta ki.

Ami az előbbit illeti, nevezetesen a felismerést, hogy az antiszemiták szemében nem a „galíciai” vagy „lengyel”, hanem a „magyar” zsidó a szállka, a neológ sajtó, mint láttuk, Tiszaeszlár idején fogalmazta meg először, majd az 1900-as évektől újfent és a korábbinál gyakrabban hangoztatta, nyilvánvalóan az ekkortól újra erősödő antiszemitizmustól nem függetlenül.

A *Magyar-Zsidó Szemle* 1901-ben arra figyelmeztette olvasóit, ne áltassák magukat az antiszemiták „hízelgő” kijelentéseivel, miszerint „a belföldi zsidó tisztességes ember, hasznos polgár, jó hazafi”, és csak a bevándorló zsidó „parazita”, hiszen „a galíciai zsidót szidják, de a magyar zsidót ütik”.³⁴ Egy évvel később, miután az antiszemiták kapcsán Mezei Ernő maga is leszögezte az *Egyenlőség*-ben, hogy „csak olyan sanda mézárosokkal van dolgunk, akik máshová ütnek, mint a hová néznek”, a volt országgyűlési képviselő és neves publicista a felismerésből fakadó következtetést is levonta: „Mi zsidóvallású igaz magyarok jól tudjuk, mire utaznak ők [ti. az antiszemiták], és nem is vonjuk ki magunkat a szolidaritásnak tartozása alul. Állunk elébe! [...] A mármaros-beregi orthodox kazárok hitsorsosainkul kell elismernünk. [...] Nem fantasztikus rémalakok, hanem szegény, tudatlan, nyomorult emberek ők.”³⁵ 1911-ben az *Egyenlőség* névtelen vezércikke még egyértelműbben fogalmazott: „A gyűlölők és izgatók a kazárban a jövőendő magyar zsidót gyűlölik. És ezért oktalanság zsidó részről úgy elintézni a dolgot, hogy egyszerűen azt mondjuk: mi nem azonosítjuk magunkat a kazárokkal. [...] Hát ők, akármit teszünk is, kazároknak néznek minket.”³⁶

Ami az identitásválságot illeti, ezen nem a zsidó polgárságét értjük, hanem azt, amelyet a neológ értelmiség – helyesen vagy helytelenül – e polgárságnak tulajdonított. Az 1890-es években a felekezeti életben aktív újságírók, rabbik, értelmiségiek számára az akkulturált zsidóság eltávolodása vallásától és közösségétől elsőrendű problémává vált. Ez pedig a galíciai zsidó percepciójának fokozatos módosulását eredményezte. „Rossz” zsidóból annyiban „jó” zsidóvá vált, hogy a kaftánhoz és a jiddishez való ragaszkodása immár nemcsak az akkulturáció elítélendő elutasításával jelentett egyet, hanem – és egyre inkább – a hitéhez és övéihez

³⁴ Társadalmi szemle. *Magyar-Zsidó Szemle* (18.) [1901] 2. 116–117.

³⁵ Mezei 1902.

³⁶ A kazár-kérdés. *Egyenlőség* 1911. január 29. 2.

való maradéktalan hűséggel is. A felkapaszkodás opportunista vágyából kikeresztelkedő „felső” zsidóhoz képest, írta Kohn Dávid 1890-ben, a kaftános, strájmli, pajeszos „lengyel zsidó” becsületesebb és becsülendőbb, mert hitbuzgóságában vak ugyan, de földi hívságokért nem dobja oda „becsületét, apját, anyját, vallását”.³⁷ A századforduló évében a szigorúan vallásos galíciai zsidó és a zsidósága iránt teljesen közömbös gazdag zsidó összehasonlításából az *Egyenlőség* főszerkesztője szintén az előbbit hozta ki erkölcsi győztesként: „Az összerongyozott lengyel zsidó koldus [...] végtelenül becsesebb nekünk, mert etikailag végtelenül magasabban áll, mint ama nagyúri asszony, ki azt hiszi, hogy Izrael végtelen hálával és hódolattal tartozik neki, azért, hogy méltóztatott neki kebeléből származni.”³⁸

Ez az új perspektíva két következménnyel járt. Az egyik a korábban oly sokat és dühödten ostromozott haszid zsidók értékelésének száznyolcvan fokos fordulata volt. „Hát ők úgy imádkoznak” – írta Szabolcsi Miksa 1902-ben válaszul egy levélre, amelynek szerzője a haszidokat szidalmazta.

„Lám, akiket ön félvadaknak mond, nem emelnek kifogást az Ön imádkozási módja ellen, míg Ön leszidja az övékét. Hát ki a toleránsabb? Ön-e, a nagymiveltségű philosophiae doctor, vagy a lármásan imádkozó chaszid? Ami ízlésünknek nem felel meg, az ellen még nem okvetlenül szükséges írtóháborút indítani. Maguk a chaszidok azt mondják, ők otthon vannak Isten házában. [...] Ha imába kapnak, a lélek magával ragadja a testet és a lélekkel együtt extázisba jön a test is. Innen a szüntelen hajlongás, a test vonaglása, a lábak dobbanása, a kezek hadonászása, a sikongás, öröm- és jajkiáltás, mi a chaszidok imádkozásával jár. Nem szép, nem esztétikus, szó sincs róla, de ne feledjük, hogy ők Istenökért lelkesednek így. Nem tesznek ők azzal semmi rosszat.”³⁹

Ebből a szemszögből nézve a „kaftán” már nem az asszimiláció elutasításának a szimbóluma volt, hanem a vallás által szentelt hagyomány jelképe. Flesch Ármin mohácsi főrabbi írta 1908-ban: „Az a kaftános zsidó az ő kaftánjával véli vallását megőrizhetni, ő így vette át szüleitől, ezt az örökséget akarja hűen megtartani és fél attól, hogy vét az apai kegyelet ellen, ha másféle ruhát vesz fel, sőt attól is fél, hogy Isten ellen is vét, ha másképpen öltözködik.”⁴⁰

A másik, talán még meglepőbb, bár logikus következmény a haszid zsidóknak a – ha nem is követendő, de ihletkeltő – példaképpé avanzsálása volt. 1897-ben

37 Kohn 1890: 11.

38 [Szabolcsi] 1900.

39 [Szabolcsi] 1902: 6.

40 Flesch 1908: 321–322.

A *Jövő* című, a Pesti Izraelita Hitközségnél rabbiként szolgáló Weiszburg Gyula által alapított hetilapban Fényes Mór, a hitközség egyik vallásánára a következőképpen fejezte be cikkét a máramarosszigeti haszidokról: „Bizony, bizony, te szárazlelkű blazírt ifjú, ki már nem tudsz imádkozni, mert nem találsz gyönyört semmi földi örömeiben, ki már-már lelki gerinczsorvadásba estél és félsz, hogy elveszted magatartásod egyensúlyát, tanulj ez emberektől imádkozni, lelkesedni és hinni.” Fényes cikkében Máramarossziget már nem az ultraortodox elmaradottság végváraként jelent meg, hanem azon helyként, ahol „a maga ősi erejében” buzgott „a zsidó kedélyvilág”.⁴¹

Mivel a magyarosodás és polgárosodás ideálja természetesen továbbra is fennállt, az arany középutat, egyben minden probléma gyógyírját Kiss Arnold budai főrabbi ekképpen összegezte 1913-ban megjelent könyvében, miután hosszasan ecsetelte a zsolnai vasútállomáson történt találkozását egy átutazóban levő, „foltos” kaftánt és „vad” szakállt viselő, ám naplementekor „önfeledten” imádkozó „lengyel–zsidó” férfiakból álló csoporttal: „Hejh! ha az ő vallásos lelkességüket áthatná a műveltebb zsidóság lelkülete és viszont a művelt zsidóság szívébe beléköltözködnék az ő hitükhöz való szent lelkesedésük: egyszeriben meg lenne oldva a mi népünk nagy zsidó kérdése.”⁴²

Hogy az idilli jövőképet rövid zárszóval lerontsam: mivel az 1900-as években a haszidizmus terjedőben volt az északkeleti megyékben, a jámbor haszidok romantikus fátyolban úszó leírásai mellett a neológ sajtó a régió veszedelmes „elpolyakosodása” ellen is többször kikelt.⁴³ Mindazonáltal annyi bizonyos: mire kitört az első világháború, a galíciai zsidó neológ percepciója alapvetően megváltozott. A korábban negatív fényben bemutatott kaftános zsidó mindent összevetve inkább pozitív figurává vált. Ez pedig azzal a lényeges fejleménnyel magyarázható, hogy a neológ zsidóság szószólóit az akkultúrált és szekularizált zsidó polgárság identitásvesztése ekkor jobban aggasztotta, mint az antiszemitizmus. Néhány évvel később újfent az utóbbi válik majd a hazai zsidóság legégetőbb problémájává.

⁴¹ F. [Fényes] 1897.

⁴² Kiss 1913: 195.

⁴³ Mardochoi 1900: 9; Szabolcsi 1910a, 1910b. Az idézet az utolsó cikkből.

Források

Egyenlőség 1883, 1906, 1911.

Izraelita Közlöny 1870.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1893: *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. I.* 1893. Budapest, 1894.

Magyar-Zsidó Szemle 1901.

Napló 1900: *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 26. kötet. Budapest.

Acsády Ignác 1883: Zsidó és nem-zsidó magyarok. *Egyenlőség* 1883. február 11. 1.

Egan Ede 1900: *A hegyvidéki földmivelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr. 12-én tartott értekezletről szóló jelentés.* Budapest.

Enyedi Mátyás 1892: »Czigányok és zsidók.« *Magyar-Zsidó Szemle* (9.) 6. 409–416.

F. M. [Fényes Mór] 1897: A legsötétebb Magyarországból. *A Jövő* 1897. július 16. 8–9.

Flesch Ármin 1908: *A zsidó.* Mohács.

Idem [Mezei Sándor] 1907: A pécsi kongresszus. *Egyenlőség* 1907. október 13. 1–3.

Kiss Arnold 1913: *Álom és valóság. Emlékezések.* Budapest.

Kohn Dávid 1890: Végletek felekezeti életünkéből. *Egyenlőség* 1890. december 26. 10–11.

Kohn Dávid 1895: Zsidó népmozgalmi statisztika. In: Bacher Vilmos – Mezey Ferencz (szerk.): *Évkönyv. 1895.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 1.) Budapest, 35–47.

Kohn Dávid 1903: Zsidók vándorlása. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1903.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 17.) Budapest, 22–28.

Mardochai Hajehudi [Szabolcsi Miksa] 1888: Mármaros zsidósága. *Egyenlőség* 1888. március 18. 4–5.

Mardochái Hajehudi [Szabolcsi Miksa] 1899: Ám zárják el a határokat. *Egyenlőség* 1899. december 10. 2–3.

Mardochai Hajehudi [Szabolcsi Miksa] 1900: Berlini viszonyok. *Egyenlőség* 1900. január 21. 9–10.

Mezei Ernő 1902: „Kazár szolidaritás”. *Egyenlőség* 1902. április 6. 1–3.

III. DEMOGRÁFIAI, ETNIKAI ÉS FELEKEZETI HATÁROK

- Mezey Ferenc 1900: A közalap aktái. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1900.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 11.) Budapest, 70–97.
- Neumann Ármin 1897: A zsidóság és a ruthén kérdés. *Egyenlőség* 1897. február 14. 1–2.
- R. Á. 1884: A galicziai zsidók. *Egyenlőség* 1884. május 4. 4–5.
- Salgó Ernő 1896: Zsidó renaissance. *Egyenlőség* 1896. május 1., melléklet, 3–4.
- Schick Lavoslav 1904: A magyar zsidók statisztikájához. *Egyenlőség* 1904. február 7. 3–4.
- Silberstein Mór 1861: Rázzuk le bilincseinket. *Magyar Izraelita* 1861. február 28. 70.
- Szabolcsi Miksa 1897: Tanulságok egy miniszteri jelentésből. *Egyenlőség* 1897. május 16. 1–3.
- [Szabolcsi Miksa] 1900: Meturgeman. Igaz jóakaró. *Egyenlőség* 1900. január 14. 6.
- [Szabolcsi Miksa] 1902: Meturgeman. A chaszidokról. *Egyenlőség* 1902. január 12. 6–7.
- Szabolcsi Miksa 1902: Esterházy János gróf interpellációjára. *Egyenlőség* 1902. február 9. 1–3.
- Szabolcsi Miksa 1903: Meturgeman. Az intelligensek gyermekei a csodarabbik területén. *Egyenlőség* 1903. április 12. 5–6.
- Szabolcsi Miksa 1910a: Látogatásom a bodrogkereszturi csodarabbinál. *Egyenlőség* 1910. augusztus 14. 5–9.
- Szabolcsi Miksa 1910b: Dal a kaftánról. *Egyenlőség* 1910. november 27. 1–2.

Hivatkozott irodalom

- Aschheim, Steven E. 1982: *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800–1923.* Madison.
- Endelman, Todd M. 1983: Native Jews and Foreign Jews in London, 1870–1914. In: Berger, David (ed.): *The Legacy of Jewish Migration: 1881 and its Impact.* New York, 109–129.
- Endelman, Todd M. 1990: *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656–1945.* Bloomington–Indianapolis.

- Green, Nancy 1985: *Les travailleurs immigrés juifs à la Belle Époque. Le « Pletzl » de Paris*. Paris.
- Hunyadi Zsombor 2015: Isten szolgálai. R. Akiva Joszef Schlesinger ultra-orthodox újságja az 1860-as években Magyarországon: a jiddis Amud ha-Jira. *Regio* (23.) 1. 50–71.
- Katz, Jacob 1990: The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry. In: Don, Yehuda – Karady, Victor (eds.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*. New Brunswick – London, 13–31.
- Katzburg, Nathaniel 1981: Assimilation in Hungary during the Nineteenth Century: Orthodox Positions. In: Vago, Bela (ed.): *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, 49–55.
- Kemény G. Gábor (szerk.) 1956: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. 1892–1900*. Budapest.
- Komoróczy, Szonja Ráhel 2011: Language Assimilation and Dissimilation in the Works of R. Hillel Lichtenstein. In: Bányai, Viktória – Komoróczy, Szonja Ráhel (eds.): *Studies in Responsa Literature*. Budapest, 107–121.
- Konrád Miklós 2018: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok* (152.) 1. 31–60.
- Konrád Miklós 2019: Csalódott zsidók a magyar zsidóság aranykorában. In: Lukács Anikó – Tóth Árpád (szerk.): *Az érzelmek története. (Rendi társadalom – polgári társadalom 31.)* Budapest, 405–421.
- Marrus, Michael R. 1985: *Les Juifs de France à l'époque de l'affaire Dreyfus*. Bruxelles.
- Mayer Mária 1977: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest.
- Pietsch, Walter 1988: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. *Valóság* (31.) 11. 46–59.
- Richarz, Monika 1997: Demographic Developments. In: Meyer, Michael A. (ed.): *German-Jewish History in Modern Times. III. Integration in Dispute 1871–1918*. New York, 7–34.
- Rürup, Reinhard 1975: *Emanzipation und Antisemitismus. Studien zur »Judenfrage« der bürgerlichen Gesellschaft*. Göttingen.
- Samuels, Maurice 2016: *The Right to Difference: French Universalism and the Jews*. Chicago–London.

III. DEMOGRÁFIAI, ETNIKAI ÉS FELEKEZETI HATÁROK

- Silber, Michael K. 2008: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: uő (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Budapest–Jeruzsálem, 211–282.
- Szabó Miklós 1974: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. *Századok* (108.) 1. 3–65.
- Tal, Uriel 1975: *Christians and Jews in Germany: Religion, Politics, and Ideology in the Second Reich, 1870–1914*. Ithaca–London.
- Varga László 1992: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok* (126.) 1. 59–79.
- Vígh Kálmán 1994: A hegyvidéki akció és a kárpátaljai zsidóság. *Partes Populorum Minores Alienigenae* (1.) 167–182.
- Vital, David 1999: *A People Apart: The Jews in Europe 1789–1939*. New York.
- Wertheimer, Jack 1987: *Unwelcome Strangers: East European Jews in Imperial Germany*. New York – Oxford.
- Zeke Gyula 1990: A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. Budapest, I. 126–144.

IV. TÁRSADALMI HATÁROK MEGVONÁSA ÉS ÁTLÉPÉSE _____

Juliane Brandt

Határátlépések, határvonások, rendi és személyre szóló helykijelölések az átformálódó rendi társadalomban

Egy, a 18. század végén Magyarországra érkezett idegen utazó példáján szeretném a társadalmi-kulturális határátlépések korabeli gyakorlatát vizsgálni. Ehhez hozzátartozik annak szemrevételezése is, hogy ki, hol és milyen határt von, mik az odatartozás, illetve oda nem tartozás kritériumai. Hogyan szemléli az utazó a helyi társadalmat, és milyen kritériumok alapján fogadja be az magába, illetve egyes társasági köreibé? Hol térnek el egymástól az utazó, illetve a helyiek elképzelései arról, hogy kinek szabad részt venni ezekben a társadalmi, társasági játékokban? Végül, a helyiek szerint hol és mikor lép át határt az idegen?

Gondolati háttér: *neuständische Gesellschaft* és *elegante Welt*

Gondolati háttérként a *neuständische Gesellschaft* (neorendi társadalom) és az *elegante Welt* modelljét lehet megjelölni. Mind a két megközelítés átmeneti viszonyokat, esetleg önálló formációt feltételez a rendi és polgári társadalom között, és mind a kettő a rendi helyzet által nyújtott részvételi jogok mellé, sőt fölé állítja a műveltségi kvalifikációt. Azaz a viselkedéskultúrára, a társadalomesztétikai normák ismeretére és alkalmazására helyezik át a hangsúlyt, magukra a performatív aktusokra, tehát a viselkedésformákra, az emberi kapcsolatok konkrét lebonyolítására.

A *neuständische Gesellschaft* a komplexebb modell. Az elgondolás a Koselleck és Brunner által vázolt „átmeneti társadalom” (*Übergangsgesellschaft*) megjelenési formáiból indul ki, amit Reinhardt Blänkner és munkatársai hipotetikusan saját formációként írnak le.¹ Ezzel hangsúlyozzák a különbséget mind a „rendi társadalom”, illetve az *altständische Gesellschaft* hagyományos modelljével, mind pedig a „gyárkorszak”-ként vagy „polgári kor”-ként megjelölt társadalmi jelenségekkel szemben. A *neuständische Gesellschaft* mindenesetre nem „csak” kulturálisan ragadja meg az emberi együttélés konstellációit (ami több, mint egy hagyományos kultúratörténeti,

¹ Blänkner–Paul 2009; Blänkner 2009. A modell vitájáról lásd továbbá: Tagungsbericht: Historikertag 2008.

szektoriális megközelítés), hanem gazdasági, politikai, a hatalom gyakorlását illető jelenségeket is magába foglal.² Összeurópai, sőt Európán túli összefonódási folyamatok eredménye. Egy állapot, amely a globális interakciók és cserefolyamatok, a hatalmi összefonódások (*Verflechtungen*) új fokát jelöli meg. A *neuständische Gesellschaft* mindezeknek a társadalom struktúráját is érintő velejárója.

A rendi határokat átlépő társasági formák csak egy – fontos – aspektusát adják e modellnek. A társasági formákhoz tartoznak továbbá az ízlés (*Geschmack*) és a műveltség (*Bildung*) vezéreszméi. Ezek alapján a nők is egyenjogú résztvevői, sőt fontos figurái lehetnek a rendek közti társasági életnek. Esztétikailag az elegancia kritériuma, sőt normája is előfordul mint összekötő momentum, de mellette az egyszerűség (*Schlichtheit*) szerepel mint olyan eszmény, amely a *Selbstbeschränkung* eszközével, saját maga igényeinek a korlátozásával, a kevésbé bőséges eszközökkel rendelkezőknek is megengedi a belépést a kommunikációs térbe. A jelenség még jobbára a késő felvilágosodáshoz kötődik. A sajtó és a nyilvános tér mellett (és helyett) a ház félnyilvánossága ennek a társasági életnek a fontos helye. Ez a nőknek is könnyebb cselekvési teret nyit, de a nyitott ház (*offenes Haus*) régebbi rendi modelljéhez is kapcsolódhat.

Kevésbé komplex, kevésbé társadalomtörténeti alapozottságú, inkább kultúrtörténeti megközelítésű az utóbbi években forgalomba került *elegante Welt* (elegáns világ) mint „társadalomesztétikai koncepció” és „az elitek orientációs modellje” a hosszú 19. század folyamán. Ez az orientációs modell 1800 körül alakul ki, az *honnêteté* (őszinteség) és a *taste* (ízés) korábbi vezéreszméi mellé lép, előbb kiegészíti ezeket, végül átveszi a helyüket. A 19. század második felében egyre inkább új, nemzeti keretű társadalomesztétikai eszmék fogalmazódnak meg ellene, amelyek előbb kihívásként jelennek meg vele szemben, majd leváltják. Az elegancia szcenáriója olyan lehetséges mintát koncipiált, illetve kínált, „amelyben az udvar és a város, a courtesy és urbanitás hagyományos szembeállítására megszűnni tűnt.”³ A származás, a rendi hovatartozás helyébe tehát az elegancia – egy műveltséget, fellépést, stílust, habitust magába foglaló képzet – lépett.

A modellek itt annyiban fontosak, hogy bizonyos társadalmi változásoknak a feltételezésén túl, amelyeket a késő 18. század és az 1848-as európai forradalmak közötti időszakban lehet elhelyezni, s amelyek konkrétan a társasági érintkezés különböző tereire, specifikus formáira és ezeknek a változásaira terelik a figyelmet, magyarázattal szolgálnak arra, hogy az egyes társadalmakban egyidejűleg több változás zajlik, de egymást befolyásolva: közvetlen és közvetett kommuni-

² Blänkner–Paul 2009.

³ Ananieva 2016: 13. (Fordítás németből itt és másutt tőlem – J. B.)

kációs kapcsolatok és egyéb erősödő csereviszonyok révén is. Ezen belül azonban az egyes fejlődési dinamikák közti különbségekkel és fáziseltérésekkel, az egyes országokat tekintve specifikus, kvázi útfüggő sajátságokkal is számolhatunk.

Az eset

Az utazó a magyarországi történészek és néprajzkutatók számára nem ismeretlen Johann Centurius Hoffmann Graf von Hoffmannsegg. Az elemzésre kerülő események idején éppen 27 éves gróf Szászországából, a felső-luzsikai Rammenau-ból való.⁴ Rövid katonai pálya, majd a drezdai udvarban gyűjtött tapasztalatok után Lipcsében és Göttingenben végzett egyetemi tanulmányokat. Ezt követően növényeket, rovarokat és madarakat kutatni indult el Magyarországra.⁵ Egyáltalán nem dilettánsról vagy műkedvelő nemesemberről van szó. Később Portugália növényvilágát kutatta, dokumentálta, és vagyonát annak gazdagon illusztrált publikációjára, a *Flore portugaise ou description de toutes les plantes qui croissent naturellement en Portugal* című könyvsorozatra fordította.⁶ Emellett Dél-Amerikába is szervezett expedíciót. Gyűjteményének fontos része a berlini Természettudományi Múzeum gyűjteményébe került.

Úti beszámolója, amely eredetileg a nővérének szóló levelekből állt össze, 1800-ban nyomtatásban is megjelent, bár hozzájárulása nélkül, sőt inkább tetszése ellenére.⁷ 1887-ben Berkeszi István adta ki magyar fordításban.⁸ Berkeszi azonban kihagyta a nem magyarországi részek leírásait, valamint az út elejét, ráadásul többször összefoglalt szövegrészeket, kihagyott részleteket, néha félre is értett bizonyos kifejezéseket. Fordításában nyilván az eseményekre, a történésekre, a gróf által láttotakra koncentrált, nem pedig az emberi kapcsolatok apró részleteire, amelyek számára néha talán felesleges információknak is tűnhettek.

Éppen 1793-et írunk, amikor június elején elindul az utazó, vadász és szolgáló kíséretében, talán még egyéb személyzettel is. Ez év januárjában végezték

⁴ Lásd újabban: Poór 1994.

⁵ Hálával tartozom Carsten Eckert berlini tudománytörténésznek, aki 2016-ban egy sor régebbi, Hoffmannseggre vonatkozó kiadványt bocsátott rendelkezésemre, amelyek korábban elkerülték a figyelmemet. Életrajzi összefoglalások: Kneschke 1863: 414.; Lichtenstein 1856: 32–34.; R. 1850. Korábbi, német nyelvű összefoglalásban lásd: Brandt 2010.

⁶ Hoffmannsegg–Link 1809–1920. Tanulmányairól, kutatásairól részletesebben: Eckert 2010, 2013; Hermannstädter 2002: különösen 26–29.; List 2000. (Itt továbbiak is a kutató szétszórta írásbeli hagyatékáról is.)

⁷ Hoffmannsegg 1800.

⁸ Hoffmannsegg 1887.

ki a francia királyt, Európa koalíciós háborúba keveredett. Hoffmannsegg „Dr. Wallo” néven polgári rendű tudósnak állította be magát. Ráadásul Bécsben nem folyamodott papírokért a magyar kancelláriához. Július 21-én Baranya megyében ellenőrizték őt, s mivel nem rendelkezett szabályos bécsi úti okmánnyal, hovatartozását tisztázandó, Pécsre, a megyeszékhelyre vitték. Később Pécssett a helyi nemesség befogadta, amiről leveleiben részletesen beszámolt.

Határátlépések, átfedések, értelmezések

Az utazás olyasvalamivel kezdődött, ami ma a legalitás határainak áthágását jelentené. Hoffmannsegg nem saját néven és ezzel együtt sajátjától eltérő rendi identitással is utazott. Saját magának állított ki útlevelet mint szolgálatában álló alkalmazottjának. Erről a porosz–cseh határ átlépése kapcsán ír, amivel ugyanakkor a kor hangulatát is illusztrálja:

„Nem hittem volna, hogy oly hamar lesz szükségem principális uram, Hoffmannsegg gróf uram latin tanúsítványára (*Attestat*), amiben, ahogy tudod, a Dr. Wallo nevet vettem fel és annak saját magam utazási bizonyítványt (*Reiseattestat*) állítottam ki; hiszen enélkül kétségkívül visszafordítottak volna a határon. A leghitelesebb útlevelek (*Pässe*) nélkül semmilyen utazót nem engednek be az országba, [...] de mivel, tudod, hogy az útlevelem annyira autentikus, amennyire csak lehet, a vámós úr, miután pontosan átolvasta és engemet szóban is kikérdezett, elég barátságos volt, egy cédulán érkezésemet és gyanútól való mentességet is igazolta, ami az útlevél mellett arra van hivatva, hogy a jövőben is biztosítson engemet, hiszen figyelmeztetett, még többször is meg fognak állítani. Ezek a szigorú parancsok mind a franciák miatt vannak, akik a sötétben ólálkodnak, és legerősebb csempészáruként saját magukat akarják az országba juttatni, hogy zavart keltsenek. Elbeszélgetve a vámós úrral, elpanaszoltam neki gróf uram szeszélyét, aki engem úgy hajszol az Appenninekre vagy a Kaukázusba, mintha csak a konyhakertbe mennék, hogy összemáskáljak neki garmadával öreg dúmadarat vagy pár csokor zöldfűvet és teát. Ő viszont nagyon jól találta el, hogy mind ez ennek az úrnak hatalmas pénzbe fog kerülni. »Hát, viszont, ha megvan neki!« »A fogadó helyiséget díszíti ki vele.«”⁹

⁹ Hoffmannsegg 1800: 18–20. (Ford.: J. B.) E részlet Berkeszi kiadásában nem szerepel.

Nyilván nagyon élvezte a helyzetet. A legalitás határát lépte át? Vagy eljárása – a korban megszokott – „inkognitót” jelentett, és ezzel valami mást, mégpedig a nemes embernek járó jog használatát? Az utazó maga egyébként, ahogy láttuk, nem is nevezte inkognitónak a módszert, csupán leírta a procedúrát.

A 18. században az inkognitó más és több, mint egy másik névnek a felvétele. Volker Barth, aki egész monográfiát szánt a témának,¹⁰ a „feltüntetett identitással való kidolgozott játéknak” nevezi, amely mögött egy másik identitás áll, amit szabad, sőt kíváncsú is felismerni. A kontextus klasszikus esetben az utazás. Államfők vagy magas rangú állami hivatalnokok esetében az inkognitó rituáléja az előírt szertartások lerövidítését, egyszerűsítését teszi lehetővé, lehetséges bizonyalmat, konfliktust küszöböl ki.¹¹ Az inkognitóban utazó azzal, hogy kerülte az udvari szertartást, kvázi indirekt módon elismerte és megerősítette azt.¹² Ezenkívül a meglátogatottnak általában tudtára adták, hogy ki keresi fel, később a hírlapok is jelezték az X. Y. neve alatt utazó Z. úr érkezését. Nem egyszerűen más identitásról volt tehát szó, hanem az identitásokkal való játékról, a színlelt maszkírozásról és a valódi azonosságnak a felfedeztetéséről. A 18. század második felében az inkognitó végül belekerült az első nagy lexikonokba, mint a *Zedlerbe* vagy a francia *Encyclopédie*-be is. Akkor azonban, és később még jobban, el is mosódott a jelentése, és a közönség szemében más névnek a felvételére redukálódott.

Ebben a régebbi értelemben Hoffmannsegg tehát már nem inkognitóban utazott. Nem is volt államfő vagy diplomata. Egyébként nem is volt régi grófi család sarja. Édesapja, aki a drezdai *Grünes Gewölbe* nevű művészeti gyűjtemények felügyelője volt, szolgálatai elismeréseként, nem sokkal korai halála előtt, 1778-ben kapta meg a grófi címet. Innen nézve tehát a viszonylag újdonsült főúr „Dr. Wallo”-ként inkább egy számára az egyetemi éveiből ismerős típusnak az identitásával játszott. Bizonyos alkalmakra, mint például a *Grand Tour* alkalmára, a szűkebben vett inkognitó használata a magánszemélyként utazó főúrnak és nemeseknek is elterjedt.¹³ Ebben a tágabb értelemben tehát, a formális elismerés hiánya ellenére, mégis inkognitónak és ezzel egy nagyon is hagyományos rendi szokás alkalmazásának tekinthető Hoffmannsegg eljárása. Végül soron pedig Pécssett egyébként nem is maga az inkognitó, hanem annak a formalitásnak az elmulasztása okozta a problémát, hogy Bécsben nem ment el a magyar kancelláriára, illetve a szász követhoz.¹⁴

¹⁰ Barth 2013.

¹¹ Nagyon tanulságos e tekintetben I. Péter orosz cár inkognitója (Barth 2013: 110–131.).

¹² Barth 2013: 149.

¹³ Uo. 172–175.

¹⁴ Hoffmannsegg 1800: 47–48.; 1887: 21–22.

Kit látott az utazó saját szemszögéből, és miként jelent meg ő maga a helyiek szemében? Kinek kivel volt szabad érintkeznie? Ki kinek a határait lépte át? Ki indulópontként és illusztratív példaként mutatom meg, hogyan írta le első érintkezését az alispánnal. A helyszín az alispán városi háza, ahol néhány más úr is jelen volt. A kor körülményei miatt az utazó azonnal francia kémként vagy jakobinus felforgatóként került gyanúba. Emiatt arra kényszerült, hogy feltárja, és pedig meggyőző módon valódi kilétét és céljait.

„A csoportban volt egy bizonyos udvari tanácsos is, a ki *a legjobban*, sőt *tökéletesen* beszélt németül, míg a többiek leginkább latinul beszéltek velem, egymás között pedig latinul vagy magyarul. Az *legtöbbet foglalkozott az ügyemmel*, egyedül is sokáig beszélt velem, benne egy őszintén gondolkozó szellemet tanultam ismerni. Úgy vettem ki, hogy neki itt nincsen döntő szava, mégis ő az egyik legfontosabb személy. Ezt és az alispánt, *aki szintén elég méltányosan beszélt*, kértem fel egy kis magántársalgásra. Feltártam nekik valódi nevemet és állásomat, valamint ezen esetemnek okait, szóval az egész ügyet. Nagy előnyömre szolgált ez, mert sokkal nagyobb megkülönböztetéssel bántak ezután velem, mint eddig [...]”¹⁵

A következő napon „(d)él előtt a táblabírák egyike, a *judex nobilium*, akit a *nemesek birájának neveznek*, magán-szobájában *négyszemközt nagyon*”¹⁶ kíméletesen és udvariasan kihallgatott és vallomásaimat latin nyelven papírra tette”. A következő bírósági tárgyaláson, a megyeházán „(g)yűjteményeimet nagyon kíváncsian és tetszéssel nézték át az urak, a többi is igen kíméletesen, mert jól látják, hogy kivel van dolguk. [...] Az urak ismét igen kegyesek voltak, biztosítottak, hogy helyzetemet minden lehető módon meg fogják könnyíteni, előkelő házakhoz fog-nak vezetni stb.”¹⁷

A tapintat, az udvariasság, a distinkció, az előzékenység tehát az, amit elismer beszélgetőpartnereinél. Továbbá a tudást, a széles körű ismereteket értékeli. Megbecsüli, hogy „nagyon tapintatosan és udvariasan” hallgatják ki, egyedül, az alispán hivatali szobájában, tehát nem nyilvánosan, mint a „tolvajokat, cigányokat, gyanús egyéneket”,¹⁸ akikkel szintén foglalkozott a megyei bíróság. Majd a gyűjteménye is kellő figyelmet és megbecsülést kelt. Műveltségük, társasági tehetségük

¹⁵ Hoffmannsegg 1887: 27–28. Dőlt betűvel kiemelve a helyek, ahol Berkeszi fordítása kihagyott részeket, vagy félreértelmezte Hoffmannsegg szavait. Az udvari tanácsos nem „még a legjobban”, hanem „egyáltalán a legjobban” beszélt németül, nemcsak „egész jól”, hanem „vollkommen gut”, tehát „tökéletesen” stb. A megjegyzés az alispánról kimaradt a fordításban. Az adott kontextusban ezek az apróságok fontosak.

¹⁶ A dőlttel szedett szavak kimaradtak a fordításból.

¹⁷ Hoffmannsegg 1887: 29–30.

¹⁸ Hoffmannsegg 1887: 29.

alapján ítélte meg vendéglátóit. *Artigkeit* (illemtudás), *Aufrichtigkeit* (őszinteség, nyíltság), *Verbindlichkeit* (elkötelezettség), *Ehrlichkeit* (őszinteség, egyenesség), *Freundschaftlichkeit* (barátságosság) és más minőségek azok, amelyeket becsült. Mellettük állnak a „*Theilnehmung, richtiges Gefühl und passende Beurtheilung*” (együttérzés, igaz érzés, megfelelő ítélet),¹⁹ a férfiak esetében éppúgy, mint a nők-nél. Czinderynéről például ezt írja: „Ez egy teljesen nagyvilági úrnő; eszes és tág ismeretei vannak még az irodalom és a nyelvészet terén is. Valóban nagyon művelt társalgási hang dívik ezen házban, mivel itt csak válogatott társaság szokott megfordulni s ki-ki tetszése szerint mulat.” Illetve: „Nemcsak nyitott házat vezet”; van egy „kicsiny, de kedves és hozzá eléggé értékes könyvtára” is. Emellett a sakkhöz is „igen ért”, „igen jól táncol”.²⁰ Petőnéről jegyzi meg: „Ez a személy egy kissé finomabb neveléssel, de a mit jó társaságban könnyen elsajátíthat, akárhol feltűnést kelthetne. (De így is igen kellemes személy.)” Továbbá „igen kellemesen” énekel. „Nagyon sokat *beszélgettem a két hölgygel, rólam is, helyzetemről, betegségeimről, kedvetlenségeimről stb. és annyi részvétet, jó érzést, helyes ítéletet találtam bennük*, hogy gyakran kívánnék ilyen társaságot.”²¹

Összességében az, amit becsült a pécsi társágában, a művelt eszmecsere, a kellemes művelt beszélgetések, bizonyos formák ismerete volt, valamint az olvasottság, a zenei műveltség; végül pedig a többnyelvűség, ami részben a sajátja is volt. Gyakran a franciát, néha az olaszt is használhatta a társaságban. Különösen nagy benyomást tett rá Koller kanonok, mert a helyi viszonyokhoz képest is kivételesen sok nyelvet tudott – magyarul, németül, latinul, franciául, szlovákul (vagy egyéb szláv nyelven), „rácul” is beszélt –, de „(e) nyelveket itt mind beszélnek s gyakran egy ebéd alatt három, sőt négy nyelven társalognak egyszerre.”²² Később, a határ-őrségben a magasabb tisztek előzékeny társadalmi viselkedési formái mellett azok széles látókörét is nagyra becsülte.²³

Ezek a minőségek éppen egy már nemcsak a rendi pozíciók alapján ítélő, hanem ízlés és műveltség szerint mérő és a körükhöz tartozást konstatáló társaság kritériumai – amelyek alapján vendéglátóit megítélte.

¹⁹ Hoffmannsegg 1800: 74.

²⁰ Hoffmannsegg 1887: 36, 37.

²¹ Hoffmannsegg 1800: 74.; 1887: 43.

²² Hoffmannsegg 1800: 90.; 1887: 55.

²³ Pl. Hoffmannsegg 1887: 115.

A „megyei urakkal” és családjaikkal érintkezett. Ezekhez tartozott mindenekelőtt Petrovsky Zsigmond alispán,²⁴ Petheő Imre főjegyző,²⁵ Szili Gáspár másodalispán,²⁶ Gaszner aljegyző²⁷ és a „*Damen von Dinstinktion*” között elsősorban Petrovskyné, Petheőné, özvegy Czinderyné,²⁸ Czinderyné édesanya, Wächtlerné, és valószínűleg jobaházi Döry Ignácné Bruckentheiss Tekla.²⁹ Mellettük szerepeltek Koller József kanonok, Delling professzor³⁰ és „Hofrat d’Elvaux”, aki a megyegyűlésen is oly megértően segített. Később, valószínűleg második helyi tartózkodása alatt, gróf Eszterházy püspökkel is megismerkedett, akit Mehadiában, a fürdőben már „méltóságos barátom”-nak nevezett.³¹

Koller kanonok, akinek a tudását – más kanonokokétól eltérően – Hoffmannsegg különösen nagyra becsülte, többek közt a Klimó püspök által alapított könyvtárat vezette, és régészként, még Hoffmannsegg érkezése előtt, felfedezte és elsőként le is írta az ókeresztény Péter-Pál sírkamrát.³² Johann Delling Münchenben született filozófus és a pécsi akadémia bölcselettanára volt. Később Kant filozófiai rendszerének tanítása miatt távolították el ebből az állásából.³³ D’Elleaux Fülöp Károly vagy Philipp v. Ellevaux³⁴ kamarai adminisztrátor és mint ilyen a pécsváradi kerület irányítója volt 1793-ig. Az új nemesek egyike.³⁵

²⁴ Ódor 1995: 32. Petrovsky ott másodalispánként szerepel a levelekben nem említett Kadajcsy Antal alispán mellett.

²⁵ Ódor 1995: 32.

²⁶ Uo.

²⁷ Gaszner nem szerepel Ódor Imre összeállításában. Köszönöm Schmelczér-Pohánka Éva pécsi egyetemi főkönyvtárosnak és Borsy Juditnak, a MOL Baranya Megyei Levéltár főlevéltárosának, hogy utánajártak a hiányzó személyek adatainak.

²⁸ Ódor 1995: 34.; feltehetőleg az 1792-ben elhunyt Czindery Rókus táblabíró felesége.

²⁹ Lásd: <https://macse.hu/gudenus/mcsat/fam.aspx?id=27290> – letöltés: 2020. szeptember 6. Ez azzal egyezne meg, hogy Hoffmannsegg szerint Döryné „szintén német nő” (Hoffmannsegg 1800: 71.). Egy Döry Ignác az adott időben a tartományi biztost (Palocsay Józsefet) helyettesítette. 1794-ben udvarnoki méltóságot kapott. Szintén Borsy Judit közlése, vö. 27. lj.

³⁰ Vele talán egy elírás miatt azonos „Professor Reding”.

³¹ Hoffmannsegg 1800: 189.; 1887: 123.

³² Boros 2003; továbbá: Fedeles 2011; Gózsy–Varga 2011.

³³ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> – letöltés: 2020. november 20.; Feichtinger 2010: 153–154.

³⁴ Nagy–Fetter 1979.

³⁵ Pohánka Éva szíves közlése (vö. 27. lj.). 1790-ben II. Lipóttól kapott magyar nemesi adománylevet, 1791-ben hirdették ki a megyében.

A dóm korabeli karmestere, a Csehországból származó zeneszerzőként is ismert Franz Krommer azonban nem keltette fel a gróf figyelmét.³⁶

Hoffmannseggnek rendi pozíciója – amit megfelelő habitusával is meggyőzően tudott képviselni – és műveltségi kvalifikációi révén is sikerült elfogadtatnia magát. A két koncepció nála és környezetében is egymás mellett érvényesült, a két oldal e tekintetben egymásra talált.³⁷ Titka feltárása után úgy fogalmazott, most „[e]gészen azon hangot használtam, a melyre jogosítva vagyok”. Hiszen most „tudják, kivel van dolguk”.³⁸ Az, amit a letartóztatása után, a bíróság elé vitele alatt zajló nyilvános megbámulása pillanatában fogalmaz meg magában, szintén mind a művelt kortárs lelki higiéniára való képességét, mind a rendi öntudatát – vagy legalább az állami rendszerekkel való rokonszenvét – demonstrálja.³⁹

A közvetítő eszköz az első pillanatban a szokásjog volt, ami szerint az előkelő idegent, akivel ráadásul előbb kicsit durvábban bántak, mint a helyzet tisztázása után szükséges lett volna, még a megyei bíróság tárgyalása előtt azonnal ebédre és délutáni társalgásra hívták. A legelején praktikusnak bizonyult, hogy maga is elég jól tudott latinul, hogy közreműködjön helyzete tisztázásában. Franciául, olaszul is tudott, ami a társas életben hasznos. A művelt utazó viszont, aki több nyelven beszélt, jó társalkodónak bizonyult, zenélni, táncolni, rajzolni tudott, jelenlétével kellemesen gazdagította a helyi társas életet. Így a továbbiakban is étkezésekre és társaságokba, kirándulásokra, táncmulatságokra hívták. Magától értődően tudott zenélni és zongorázni. Örömmel jegyezte meg, hogy vendéglátóinál különböző kották között „a legjobb Mozart és Pleil-féle szonáták és variációk” is voltak.⁴⁰ Rajzképessége, ami természettudományos munkájában is fontos volt, kapcsolatteremtő lehetőségnek is bizonyult.

³⁶ 1790 és 1795 között volt karmester és a kórus vezetője. (Wurzbach 1865.) Krommer Czinderynének dedikálta három vonóskonzertjét. (Trois Quatuors pour deux Violons, Viola et Violoncelle, composés et dédiés à Madame Julie de Czindery, née Waechtler – Faksimile: Vienna: Au Magasin de l'imprimerie chimique I. R. priv sur le Graben, PN 160 [c1805]).

³⁷ Brandt 2016.

³⁸ Hoffmannsegg 1887: 26, 30.

³⁹ Hoffmannsegg 1800: 53–54. Egy pár megjegyzés Berkeszinél kimaradt, vagy rövidebben van összefoglalva.

⁴⁰ Hoffmannsegg 1887: 37.

Hiányosságok, hiányok, el nem fogadható határátlépések mind a két oldalon

Adott esetben hiányosságoknak számított Hoffmannsegg szemében például a hangszerekre fordított kevés figyelem. „...az alispán elvezetett fivéréhez, hol [...] (m)ég zongoráznom is kellett, de a zongora aligha ötven év óta új *plektronnal el látva* és hangolva volt; *disszonanciát* eleget vettem ki belőle, *de feloldani ezeket a legnagyobb fáradtsággal sem bírtam.*”⁴¹

Épp ugyanígy sajnálta a tudományos ismeretek hiányát. Néha úgy közölt ilyesmit, hogy másoknak az ítéleteként állította be. Delling professzort említi például: az „keresett fel néhányszor és tudományos beszélgetésekkel igen kellemesen mulattatott, de nagyon panaszkodott, hogy a tudománynak itt nem sok kedvelője akad.”⁴² Vagy a papi rendet illetően a már említett Koller kanonok kapcsán: „Az itteni papok között csak egyetlen egy van, a ki kellemes háztartást vezet: Koller kanonok ez, egy okos, tanult férfiú, a minő akárhol is megbecsülendő, kivált itt, hol az ellenkezőnek annyi példáját láthatni.”⁴³

A helyi társaság öltözködése, az előkelőké is, Hofmannsegg számára minden kérdés felett állt. Ez az idegen ország sajátosságaihoz tartozott, amelyeket érdeklődéssel és esztétikai örömmel, részletesen írt le. Ilyen, neki sajátosnak tűnő jelenségeket is bemutat például: „Ma Damendiner volt. Nekem feltűnt, hogy a házi gazda és két előkelő úr még a dolmányát is levetette és ingujjban ebédeltek.”⁴⁴

Egyes megjegyzései viszont, amelyek táncmulatságokra, például egyes nagyon széles közönséget befogadó vidéki rendezvényekre vonatkoznak, azt mutatják, hogy számára is létezett egy alsó határvonal, amelyen túl kommunikált, információkat kért és kapott ugyan, de a szorosabb érintkezést, a szűkebb társasági együttélést már nem tartotta helyénvalónak. A magyar vidéki társaság egyes multságai ezek szerint nyitottabbak voltak, mint ami az ő ízlése szerint jó lett volna.⁴⁵

„Körülbelől százan voltak ott, de mindenféle rendű és rangúak mivel a bál nyilvános volt. Nekem úgy tetszett, hogy még a legalantasabb kézmíves-osztály is képviselve volt. [...] Némelyek valczert tánczoltak, mások meg fel-alá

⁴¹ Hoffmannsegg 1800: 55–56.

⁴² Hoffmannsegg 1887: 44.

⁴³ Hoffmannsegg 1887: 55.

⁴⁴ Hoffmannsegg 1887: 44.

⁴⁵ Hoffmannsegg 1887: 40–41.

sétáltak, a mi igen rendetlenül vette ki magát. A zene üteme igen gyors volt, a tánczosok vadul lejtettek. Ily módon elveszti e táncz ama kis gráciát is, a melylyel lassúbb mozgás mellett még bír.”⁴⁶

A pesti bálokon viszont a kevés táncismeret szúr neki szemet. Neki ez „kicsit közönséges”, és a „közönséges népnek nagy tömegére” vezethető vissza, ami „a finomabb emberek közé keveredik” úgy, hogy nem lehet „kultivált módon mulatni”.⁴⁷

Voltak azonban komolyabb eltérések is. Néha a gróf szabadabban ítélkezett, mint magyar környezete. Ahogyan később Maria-Theresiapolból írt, egy polgári rendű személlyel való baráti érintkezése a pécsi nemesi környezet meg nem értésére is talált:

„Emlékezel még ama katonatiszt feleségére, kinek férje Pécsre van vezényelve, s a kiket én legkedvesebb ismerőim közé sorozok. E nő ide való s atyja itt jómódú kötélverő. Ez emberekkel való barátságos viszonyom a pécsi nemesek között, az asszony polgári származása miatt, bizonyos kötekedésre adott alkalmat. De mivel e nő – mint akármelyik úrhölgy is – művelt, mindez előttem nevetségesnek tűnt fel.”⁴⁸

Itt tehát feltételezhetjük, hogy az utazó inkább a műveltségi kvalifikációra helyezte a hangsúlyt, mint pécsi ismerősei, akik ezek szerint inkább a rendi minősítést várták el. Az is lehet, hogy a tény, hogy a hölgy katonatiszt felesége volt, az ő szemében szintén pótolta valamit abból, amit a köznépi származása jelentett. Mivel ennek a határszemlének a kiindulópontja maga az utazónak a beszámolója, itt az interpretáció határa tűnik fel.

Azzal, hogy bizonyos szint alatt a szorosabb társasági együttlétet nem tartotta helyénvalónak, nem állt ellentétben, hogy igenis érdekelte a paraszti életmód, táplálkozás, ruházat stb., és ha utazás közben praktikusnak tűnt, át is vett egyes megoldásokat. Nemcsak a paprika használatát preparált rovarai hangyák elleni védelmére, hanem a hosszú, bő nadrag viselését is.

Összegezve tehát az állapítható meg, hogy a rendi határokat átlépő társasági formák és értelmezési keretek mind a két oldalon megvoltak, az ízlés, a műveltség kritériumai ebben a konkrét helyzetben is mind az odatartozást, mind a formális rendi határok átlépését tették lehetővé – eltérő flexibilitással mind a két oldalon.

⁴⁶ Hoffmannsegg 1887: 40.

⁴⁷ Hoffmannsegg 1887: 81.

⁴⁸ Hoffmannsegg 1887: 87.

Az utazó grófi rangja nyilván a rendi kvalifikáció meglétét jelentette, műveltségi jellemzői azonban mind problematikus inkognitója ellenére, mind az egyes konkrét helyzetekben az elfogadását lényegesen segítették. A helyi társadalom megítélése az ő oldaláról főleg a másik műveltsége alapján történt. E tekintetben az német utazó még jobban értékelte a műveltség kritériumát, mint a helyiek. Más eltérések a két ország bevett társasági, érintkezési gyakorlatának a részleteit érintik. Mindez nem jelenti, hogy az utazó csupán rendi származással bíró, egyébként pedig tisztán polgári habitusú egyén lett volna – a rendi ranggal való visszaélés lehetőségeit is bőven és bevallva használta, üzleti érdekből is.⁴⁹

Források

Hoffmannsegg, Johann Centurius von 1800: *Reise des Grafen von Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze. Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen.* Görlitz.

Hoffmannsegg, Johann Centurius von 1887: *Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben.* (Ford. és bev. Berkeszi István.) Budapest.

Hoffmannsegg, Johann Centurius von 1798–1800 ? [Hofmannseg]: Auszug einiger Briefe aus Dover, Calais, Paris, Bajonne, Madrid und Lissabon. *Lausizische Monatsschrift.* Görlitz (1798) I, 2., 361–373.; Fortsetzung der Briefe des Hr. Grafen von Hofmannsegg. *Ebd.*, (1798) II, 7., 11–99.; *Ebd.* (1799) I, 5., 257–266.; *Neue Lausizische Monatsschrift.* Herausgegeben von der Oberlausizischen Gesellschaft der Wissenschaften. Görlitz (1800) I, 1., 84–103.; *Ebd.*, (1800) II, 6., 293–298.

Hoffmannsegg, Johann Centurius von / Link, H[einrich] F[riedrich] 1809–20: *Flore portugaise ou description de toutes les plantes qui croissent naturellement en Portugal ...* Berlin.

⁴⁹ A szigorú takarékoság, amiről – főleg úti kiadásai és szállodaköltségei kapcsán – újra és újra bizonytságot tesz, szépen összetalálkozott a paraszti forsponttal való visszaéléssel. Azt pedig magyar kapcsolatai a bánsági határőrség felé neki már fel is ajánlották. Az utóbbi eljárását a fent problematizált polgári inkognitó mulatságos kiegészítésének is lehet tekinteni. Lásd: Hoffmannsegg 1887: 100.

Hivatkozott irodalom

- Ananieva, Anna 2016: Medien und Praktiken der eleganten Welt. Annäherungen an einen urbanen Lebensentwurf des 19. Jahrhunderts. In: Dies (Hg.): *Zirkulation von Nachrichten und Waren: Stadtleben, Medien und Konsum im 19. Jahrhundert*. Tübingen. (<http://dx.doi.org/10.15496/publikation-12233>)
- Barth, Volker 2013: *Inkognito: Geschichte eines Zeremoniells*. München. (<https://doi.org/10.1524/9783486755343>)
- Blänkner, Reinhard/ Paul, Ina Ulrike 2009: „Neuständische Gesellschaft” – Europäische Gesellschaft im globalen Kontext (1750-1830/40). In: Martin Jehne (Hg.): *Ungleichheiten*. 47. *Deutscher Historikertag in Dresden 2008. Berichtsband*. Göttingen, 218–222.
- Blänkner, Reinhard 2009: Salons und Musenhöfe. Neuständische Geselligkeit in Berlin und in der Mark Brandenburg um 1800. Ein Forschungsumriss. In: Reinhard Blänkner – Wolfgang de Bruyn (Hgg.): *Salons und Musenhöfe – Neuständische Geselligkeit in Berlin und in der Mark Brandenburg um 1800*. Hannover, 11–34.
- Boros László 2003: Adalékok Nagymányai Koller József pályaképéhez. In: Font Márta – Vargha Dezső (szerk.): *Koller József emlékkonferencia (2002. október 24–25.) Válogatott előadásai. (Tanulmányok Pécs történetéből 13.)*. Pécs, 55–61.
- Brandt, Juliane 2010: Fünfkirchen mit den Augen des reisenden Naturforschers. In: Dies./ Johann Habel: *Eine Reise in das alte Fünfkirchen. Die europäische Kulturhauptstadt Pécs in deutschen Quellen*. München, 13–19.
- Brandt, Juliane 2016: Die Reise des Grafen von H. Beobachtungen und Fragen angesichts einer Randfigur. In: Anna Ananieva (Hg.): *Zirkulation von Nachrichten und Waren: Stadtleben, Medien und Konsum im 19. Jahrhundert*. Tübingen. (<http://dx.doi.org/10.15496/publikation-12233>)
- Eckert, Carsten 2010: Blüten, Kerfe und Brasiliens Schätze – Graf von Hoffmannsegg als Museumsgründer. In: Ferdinand Damaschun (Hg.): *Klasse, Ordnung, Art: 200 Jahre Museum für Naturkunde*. Rangsdorf, 112–115.
- Fedeles Tamás 2011: A pécsi káptalan és tagjai Klimó püspök idejében. *Jelenkor* (54.) 5. 515–523.
- Feichtinger, Johannes 2010: Wissenschaft als reflexives Projekt. Bielefeld. (<https://doi.org/10.1515/transcript.9783839415238>)

- Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs 2011: Papi műveltség a pécsi egyházmegyében a 18. század első felében. *Jelenkor* (54.) 5. 509–515.
- Hermannstädter, Anita 2002: Brasilien – Land der Zukunft. In: Dies. (Hg.): *Deutsche am Amazonas – Forscher oder Abenteurer? Expeditionen in Brasilien 1800 bis 1914*. Berlin, 26–43.
- Kneschke, Ernst Heinrich 1863: Hofmann v. Hoffmannsegg, Grafen. In: Ders. (Hg.): *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*. 4. Bd. Leipzig.
- Lichtenstein, [Martin Hinrich] 1856: Johannes Centurius Graf v. Hoffmannsegg. In: Elfriede von Mühlendfels (Hg.): *Dresdner Album*. 2. Aufl. Berlin, 24–44.
- List, Annegret 2000: Ein Naturforscher als Schlossherr. Biografische Notizen zu Johann Centurius Reichsgraf von Hoffmannsegg (1766–1849). In: *Jahrbuch der Staatlichen Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen* (8.) 68–81.
- Nagy Lajos – Fetter Antal 1979: Régi magánkutat Pécsen. In: Szita László (szerk.): *A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1977*. Pécs, 325–391.
- Ódor Imre 1986: Az 1809. évi nemesi összeírás Baranya megyében. *Levéltári Szemle* (36.) 259–276.
- Ódor Imre 1995: A „hivatali elit” Baranya vármegyében 1711–1813. *Levéltári Szemle* (45.) 21–34.
- Poór János 1994: Gróf Hofmannsegg utazása a XVIII. század végi Magyarországon. *Budapesti Negyed* (4.) 2. (<https://epa.oszk.hu/00000/00003/00004/hofmann.htm> – letöltés 2020. szeptember 7.)
- R. 1850: Johann Centurius Graf von Hoffmannsegg. *Dresdner Journal und Anzeiger* 1850. január 6. 6. sz. 1–2.
- Tagungsbericht: Historikertag 2008: ‚Neuständische Gesellschaft’ – Europäische Geschichte im globalen Kontext (1750–1830/40), 30.09.2008 – 03.10.2008 Dresden. In: H-Soz-Kult (<http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-2363> – letöltés: 2008. november 20.)
- Wurzbach, Constantin von 1865: Krommer, Franz. In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 13. Theil. Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 251–253.

A horvát–szlavón elit határátlépési lehetőségei a 18. századi Habsburg Monarchiában

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a 18. században a horvát–szlavón területekről származó feltörekvő új elit esetében megvizsgáljam, hogy mennyiben sikerült átlépniük a régiójuk határát karrierjük, házasságuk révén, mennyire volt lehetőségük vagy igényük arra, hogy a Magyar Királyság vagy a Habsburg Birodalom más részein is hivatalt vállaljanak vagy házastársat találjanak maguknak, illetve kitérek arra is, hogy leszármazottjaik mennyiben lépték át a (dalmát–)horvát–szlavón régió határait, és települtek le a birodalom más részein.

Vizsgálatom fogalmi kereteihez szükséges két lényeges pontot tisztáznom. Egyrészt, hogy kiket értek új elit alatt, másrészt hogyan határolom le a vizsgált régiót. Széles körben idézett közhely, hogy a 18. század folyamán a Magyar Királyság társadalmi elitje megváltozott, felhígult.¹ Ennek a folyamatnak az okaként általában azt szokták megnevezni, hogy a korábbi három részre szakadt Magyarország a Rákóczi-szabadságharc 1711-es lezárása után az Erdélyi Fejedelemséggel együtt végleg Habsburg irányítás alá került, a bécsi udvar pedig a további lázongásokat megelőzendő egy udvarhű elitet igyekezett létrehozni, így a korábbi kurucos mentalitású magyar elitet idegenekkel és udvari kegyencekkel töltötték fel azzal, hogy főnemesi címeket és jelentős birtokokat adományoztak nekik.²

Jelen munkámban az új elit tagjainak azokat a személyeket tekintem, akik köznemesnek születtek, majd életük során magyar bárói vagy grófi címet nyertek. A horvát területeknek a Magyar Királysággal összefonódó sorsa, Horvátország társországi státusza alapján azt feltételeztem, hogy a horvát elit mint a *natio hungarica* tagja³ főként a magyar főnemesi cím megszerzésére törekedett, ugyanakkor

¹ Grünwald 1910: 64.; Weis 1930: 137–138.; Fekete Nagy 1933: 20–21.; Wellmann 1941; Acsády 1944: 353.; Barta 1984: 152.; R. Várkonyi 1989: 132.; Vörös 1989: 682, 716.; H. Balázs 1989: 897–898.; Barta 2000: 38–39.; Poór 2009: 72.

² Wellmann 1941.

³ A horvát–szlavón területről a török elől menekülő nemesség tagjainak nem kellett kérniük a Királyi Magyarország más részén a honosításukat a 16–17. században. Szabadon bírták újonnan szerzett birtokadományaikat, részt vehettek a megyegyűléseken, tehát a törzsszövetséges magyar nemességgel azonos jogokkal bírtak. Guszarova 2017: 17–18. A 18. századi új elit tagjai között több olyan, a szűkebb értelemben vett Magyar Királyságba átszármazott

a későbbiekben érdemes lehet az osztrák örökös tartományi és birodalmi főnemesi adományokat is megvizsgálni, hiszen ez lehetővé tenné a horvát elit teljesebb rekonstruálását. Jelen munkámban azonban csak azokkal a magyar főnemesi címet nyert személyekkel foglalkozom, akik III. Károly 1711-es uralmának kezdetétől 1799-ig 91-en voltak összesen.⁴ Közülük kellett kiválasztanom azokat, akik a horvát–szlavón elithez tartoztak. Másrészt tehát ki kell jelölnünk a vizsgált régió határait.

A vizsgált terület

A középkori Horvátországot nem vehetjük vizsgálatunk alapjául, hiszen annak területe egyrészt a török hódítás miatt sérült, másrészt a későbbi történelmi korokban a topográfiai fogalom más tartalommal töltődött fel. A 18. században a középkori Szlavóniát nevezték ugyanis Horvátországnak.⁵ A vizsgált időszakban egyébként leggyakrabban a Magyar Királysághoz kapcsolt részekként, „Dalmát-, Horvát-, Szlavónországgént” emlegették azokat a területeket, amelyeket a szakirodalomban többnyire egyszerűen csak Horvátországnak szokás nevezni.⁶ Bonyolítja a képet, hogy nem pusztán a kapcsolt részek elnevezése volt változatos, valamint Horvátország határai voltak változóak a történelmi korokban, hanem a terület közigazgatási beosztása is összetett helyzetet teremtett.

személy található, aki bár horvát származású, azonban a török elől menekülve az ország más részén települt le valamely felmenője, így horvát–szlavón származása ellenére nem tekintem a jelen tanulmányban vizsgált horvát–szlavón csoport tagjának. Vö. Grassalkovich Antal. *Fallenbüchl* 1997: 7.; *Festetics család*. Nagy 1987–1988: 8. kötet. Érdekes, hogy több esetben a magyarországi vezető hivatalok betöltéséhez szükséges hungari nativi, azaz született magyar követelményt is úgy tudták teljesíteni például a Kollonichok, hogy külön vizsgálat során kiderítették, hogy valójában horvát származású családról van szó, így még indigenátust sem szükséges szerezniük, ráadásul a született magyaroknak fenntartott tisztségeket is betölthették. Hasonló Sambach Zdenko esete, akiről az 1625. évi 65. törvénycikkben külön rögzítették, hogy illír származású, amit egyenértékűnek fogadtak el a horvát származással, így őt sem kellett honosítani Magyarországon. Guszarova 2017: 25. Ezekben az esetekben érzésünk szerint a tényleges horvát kötődés mellett vagy helyett fontosabb lehetett az udvari akarat, mely mindenképpen magyarországi vezető tisztségviselőknek szánta az említett személyeket, ehhez pedig igyekezett megteremteni az előírt feltételeket.

⁴ Szemethy 2020: 12.

⁵ Szijártó 2010: 52.

⁶ Szijártó 2010: 49.

Egyrészt elmondható, hogy történelmi alapon horvát kötődésű vármegyének tekinthető a három alsó-szlavóniai vármegye: Pozsega, Szerém, Verőce, valamint a horvát polgári igazgatás alatt álló vármegyék: Körös, Varasd, Zágráb,⁷ illetve a rövid életű Szeverin.⁸ A horvát területek többi része a 18. században katonai közigazgatás alatt állt határőrvidékként,⁹ ugyanakkor társadalmát tekintve – mint azt például az alábbi vizsgált családoknál is láthatjuk – szerves kapcsolatot tartott fenn a korábban említett vármegyék társadalmával,¹⁰ így a határőrvidéket is a vizsgált régió részének tekintettük. Ennek megfelelően ide sorolható a század elején még Korbáva és Lika megyeként szereplő,¹¹ de gyorsan katonai közigazgatás alá kerülő terület,¹² mellyel Károlyvárosi Határőrvidékként találkozhatunk a század hátralévő részében, illetve figyelembe vettük a Báni és a Varasdi Határőrvidéket is, mivel ezt a három területet együttesen Horvát Határőrvidéknek szokás nevezni.¹³ Ezen felül az alsó-szlavóniai vármegyék logikája alapján számításba vettük a Szlavóniai Határőrvidéket is.¹⁴

Bonyolultabb a helyzet a tengerparti városok esetében. Ezek közül elméletileg felmerülhet, hogy a középkor óta vagy a török, vagy pedig Velence tartotta a kezén őket.¹⁵ De a Habsburg uralom alatt lévő területek esetében is felmerülhetett kérdésként, hogy a Szent Korona fennhatósága alá tartozott egy terület, vagy a Habsburg Örökös Tartományok, alapvetően Habsburg Isztria fennhatósága alá.¹⁶ A magyar főnemesi rangemelésben részesült személyek listáját végignézve szerencsére csak két város státuszát kell tisztáznunk. Az egyik Zengg, amelyet Mályusz Elemér 1780-ban a 44 szabad királyi és bányaváros között szerepeltet,¹⁷ azonban

⁷ Poór 2009: 18. Szerém vármegye előfordul Valkó vármegyeként is. Szijártó 2010: 480. Valkó vármegye neve Mária Terézia uralkodása alatt tűnt el végleg. Sokcsevits 2011: 227.

⁸ 1777–1786 között létezett csak Szeverin vármegye: <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szeverin%20megye.html> – letöltés: 2020. május 13. Vö. Fallenbüchl 1994: 131.

⁹ Szijártó 2010: 480.

¹⁰ Sokcsevits Dénes szerint a török alól felszabadult horvát-szlavón területekre jelentős részben a túlnépesedett északnyugat-horvátországi vármegyékből vándoroltak be családok, ez pedig erősíthette a két terület közötti kapcsolatot. Sokcsevits 2011: 224.

¹¹ Szijártó 2010: 480.

¹² Sokcsevits 2011: 225.

¹³ Soós 2011: 37.

¹⁴ Soós 2011: 37.

¹⁵ Sokcsevits 2011: 224–225. Például a középkori horvát székváros, Knin velencei fennhatóság alá került. Sokcsevits 2011: 224.

¹⁶ Sokcsevits 2011: 287.

¹⁷ Mályusz 1931: 226. Mályusz Elemér egyébként öt horvát-szlavón szabad királyi városról ír: Körös, Varasd, Zágráb, Zengg, Kapronca. Mályusz 1931: 226.

tudható, hogy bizonyos városi szabadságai megtartása mellett osztrák igazgatás alól 1776-ban a Károlyvárosi Határőrvidékhez csatolták,¹⁸ így mint Fényes Elek írta, egyszerre volt katonai és szabad királyi város.¹⁹ Emellett a meglehetősen hányattatott sorsú zengg-modrusi püspökség központjaként is funkcionált, miután Brajkovic Márton a 18. század elején, a török veszély elmúltával visszahelyezte ide a székhelyét.²⁰

A másik tengerparti város Fiume, amely szintén osztrák igazgatás alatt volt a 18. század elején, azonban a városi vezetők kérésére előbb 1776-ban Horvátországhoz, majd 1779-ben Mária Terézia *corpus separatum Sacrae Coronae Regni Hungariae* státuszban közvetlenül a Magyar Királysághoz csatolta a várost a települést közvetlenül övező területekkel együtt.²¹

Ezt az összetett közigazgatási helyzetű régiót tekintettem tehát elemzésem térbeli kiterjedésének. A korábban említett 91 új arisztokrata közül pedig azokat tartottam ide köthetőnek, akik itt születtek.

A vizsgált csoport tagjaira vonatkozóan minősített adatgyűjtést, úgynevezett prozopográfiai vizsgálatot alkalmaztam, melynek keretében összegyűjtöttem az alapvető életrajzi adatokat: születési, halálozási dátumokat, helyszíneket, szülők és gyermekek neveit, a házastársak neveit, illetve a karrierívre, a vagyoni helyzetre és a felekezeti hovatartozásra vonatkozó adatokat. Az adatgyűjtés során elsősorban a Királyi Könyvekre támaszkodtam, amelyekbe rögzíteni kellett a magyar főnemesi címadományokat.²² Ezt pedig részben korabeli forrásokkal, például Kercselich Boldizsár zágrábi kanonok évkönyvének adataival,²³ részben pedig későbbi korok genealógiai munkáival egészítettem ki.

¹⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben 1887–1901: 21. kötet. 331.

¹⁹ Fényes 1847: 1. kötet. 38.

²⁰ Bahlcke 2006: 21–22.

²¹ Sokcsevits 2011: 239.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár, Királyi Könyvek. A továbbiakban: MNL OL A 57 MKL LR.

²³ Kercselich 1748–1767.

A vizsgált csoport

1. táblázat. A horvát kötődésű új arisztokraták jegyzéke²⁴

Név	Legmagasabb elért tisztség	Rangemelés jellege/időpontja
zajezdai Patachich Antal	ivanici kapitány	1735. május 21. – magyar bárói cím
zajezdai Patachich István	Horvátország alkapitánya	1735. május 21. – magyar bárói cím
zajezdai Patachich László	körösi alkapitány	1735. május 21. – magyar bárói cím
zajezdai Patachich Miklós	károlyvárosi katonatiszt	1735. május 21. – magyar bárói cím
löwensbergi Chiolich György Farkas	zengg-modrusi püspök	1753. szeptember 17. – magyar bárói cím
Magdalenich Boldizsár	a Dalmát-Horvát-Szlavón Tábla elnöke	1762. június 22. – magyar bárói cím
kuriloczi Malenich Sándor Mihály	a horvátországi helytartóság tanácsosa	1762. június 22. – magyar bárói cím 1776. július 5. – magyar grófi cím
nyéki Rauch Pál	vezérőrnagy	1763. április 6. – magyar bárói cím
Knezevich Márton	vezérőrnagy	1763. április 7. – magyar bárói cím 1747. november 18. – birodalmi lovagi cím
arany- és szentgerlistyei Gerliczy (Gerlichich) János Félix	a Fiumei, Buccari és Tersakti Törvényszék elnöke	1774. november 10. – örökös tartományi bárói cím 1777. május 23. – magyar bárói cím
Guozdanovich Vitus	altábornagy	1779. augusztus 21. – magyar bárói cím 1763. augusztus 2. – nemesi cím és címeradomány
valyeszakai Karajczay András	altábornagy	1779. október 29. – magyar bárói cím 1798. október 1. – örökös tartományi bárói cím

Forrás: Szemethy Tamás 2020: *Katonabárok és hivatalnok grófok*. Budapest.

²⁴ Az adatok forrása és az új arisztokratákra vonatkozó adatbázis teljes terjedelemben elérhető: Szemethy 2020: 253–440.

Elemzés

1. Származás

Két családról tudható, hogy eredetileg nem horvát kötődésűek. Közülük a Rauch család tagjai címeres levelüket még nagyszombati polgárként kapták 1557-ben,²⁵ innen költöztek Zágráb vármegyébe.²⁶ Más elképzelések szerint 1640 körül Pomerániából költöztek a Muraközbe,²⁷ de mindenképpen idegen eredetűek voltak a horvát közegben a 17–18. század fordulóján.²⁸ A másik beköltöző familia sarja a fiumei illetőségű Gerliczy János Félix volt, aki a horvát–dalmát közegben a Gerlichich családnévét használta.²⁹ Az ő családja eredetileg Krassó vármegyéből származott, majd a törökdúlás nyomán költöztek előbb Erdélybe, majd a 17. század végén Fiuméba.³⁰

A többiek közül a Patachichok kilógtak a sorból, hiszen a legtehetősebb horvát családok közé tartoztak. A felemelt négy személy nagybátyja, Boldizsár jelentős karriert futott be, 1708-ban magyar bárói címet nyert, illetve Verőce vármegye főispánja volt, így segíthette rokonai sikeres emelkedését.³¹ Rauch Pálon és a négy Patachichon kívül a többiek határőrvidéki családokból származtak. Kenezovich Márton családja a gracaci kastély tulajdonosa volt,³² ő maga azonban Zenggben született.³³ Guozdanovich Vitus egy, a törökök elől elmenekülő albán család le származottja volt, de már a 16. század óta horvát területen éltek.³⁴ Míg a kostajnicai születésű³⁵ Karajczay András apja kis földjét adta el, hogy kapitányi rangot vásárolhasson magának.³⁶ Gerliczy János Félix mellett a két hivatalnok, Magdalenich Boldizsár és Malenich Sándor Mihály zágrábi kötődésűek voltak,³⁷ míg Chiolich György Farkas jómódú zenggi uszkók kereskedőcsaládból származott, akik a 16. század vége óta éltek a kikötővárosban.³⁸

²⁵ Siebmacher 2003: Der Adel von Kroatien und Slavonien. Rauch család.

²⁶ Kercselich 1748–1767: 550.

²⁷ Báró Rauch Levin szócikk. In: *Pallas Nagy Lexikona* 1897: 14. kötet. 418.

²⁸ Rauch Pál báró. *Vasárnapi Újság* 1908. december 13.

²⁹ MNL OL A 57 MKL LR 50. kötet. 468–471.

³⁰ Nagy 1987–1988: 4. kötet.

³¹ Nagy 1987–1988: 9. kötet.

³² Deželić 1907: 46.

³³ Hirtenfeld 1857: 152.

³⁴ Leupold 1789: 3. kötet. 378. Vö. Szluha 2002: 378.

³⁵ Hirtenfeld 1857: 293.

³⁶ Nagy 1867: 103.

³⁷ Bojanic 1998.; Kercselich 1748–1767: 550.

³⁸ Ljubović 2006: 90.

2. Társadalmi és földrajzi mobilitás

A vizsgált személyek jellemzően az apai, családi hagyományokat követve választottak hivatást, azonban jellemzően a felmenőiknél magasabbra emelkedtek. Ebben az esetben is külön kezelendő a Patachich család, melynek négy tagja érzésünk szerint sokkal inkább a család iránti uralkodói elismerésként, mint az egyéni teljesítmény honorálásaként emelkedhetett a főrendek közé. Ezzel együtt érdemes rögzítenünk, hogy mind a négyen tipikus horvát határőrvidéki katonatiszti pályát futottak be, így a vizsgált régió határait az általuk viselt tisztségek alapján nem lépték át.³⁹

A többi katona közül Rauch Pál bár tábornoki rangig emelkedett,⁴⁰ alapvetően maradt a horvát területeken, és a Báni Határőrvidék tisztjeként, valamint a báni tábla jegyzőjeként teljesített szolgálatot.⁴¹ A határőrvidéki származású – és jellemzően rosszabb anyagi helyzetű – tisztek azonban a kezdeti határőrvidéki szolgálat után bejárták a Habsburg Birodalom háborúinak európai hadszíntereit. Kenzevich Márton előbb az osztrák örökösödési háborúban a Németalföldön harcolt, majd a hétéves háborúban Kolínnál tüntette ki magát.⁴² Az európai hadszínterek után azonban a családi birtokra vonult vissza, és Gracacban halt meg.⁴³ Karrierje során ő is eljutott a tábornoki rangig.⁴⁴ A károlyvárosi születésű⁴⁵ Guozdanovich Vitus 14 évesen kezdte karrierjét a varasdi határőrezredben,⁴⁶ majd jellemzően határőrezredek tagjaként végigjárta az európai hadszíntereket. Karrierje roppant magasra ívelt, 1783-ban altábornaggyá nevezték ki.⁴⁷ Nyugállományba vonulása után nem a szűkebb értelemben vett hazájába, hanem Bécsbe költözött, itt is halt meg,⁴⁸ így ő volt a katonák közül az első, aki ténylegesen el tudott szakadni horvát-szlavón gyökereitől. A korábban leírtak alapján is sejthető, hogy az egyik legalacsonyabb származású személy a vizsgált csoportban a kostajnicai születésű Karajczay András volt,⁴⁹ aki – mint láthattuk – a nemesi címét is magának

³⁹ Lásd: 1. táblázat

⁴⁰ Schmidt-Brentano 2006: 80.

⁴¹ MNL OL A 57 MKL LR 47. kötet. 5–10. Vö. Kerceslich 1748–1767: 39, 184, 422.

⁴² Hirtenfeld 1857: 152.

⁴³ Hirtenfeld 1857: 152. Vö. Schmidt-Brentano 2006: 50.; Brnardić 2007: 290.

⁴⁴ 1771-től ténylegesen ebben a rangban. Schmidt-Brentano 2006: 50.

⁴⁵ Hirtenfeld 1857: 445.

⁴⁶ Hirtenfeld 1857: 445–446.

⁴⁷ Hirtenfeld 1857: 445–446., Schmidt-Brentano 2006: 38.

⁴⁸ The Napoleon Series (http://www.napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsQ.html#Q04 – letöltés: 2020. május 13.) Vö. Schmidt-Brentano 2006: 38.

⁴⁹ Hirtenfeld 1857: 293.

szerezte.⁵⁰ Ő előbb a bánáti ezredben lett hadapród, majd nemesi címének megszerzésnek évétől, 1763. augusztus 24. és 1766. december 11. között a magyar nemesi testőrségnél szolgált.⁵¹ Az udvarközei szolgálat jó hatással volt a szegény határőr-családból származó Karajczay karrierjére, hiszen hosszú katonai szolgálata végén Guozdanovichhoz hasonlóan ő is altábornagy lett.⁵² Van még két további hasonlóság Karajczay és Guozdanovich között. Egyrészt ő is a vizsgált régió határain kívül, a nyugállományba vonulása után lakhelyéül választott Bécsújhegyen halt meg,⁵³ illetve mindketten haszonélvezői voltak Mária Terézia hadsereg-reformjának, melynek egyik eleme a tehetséges katonatisztek kiemelt jutalmazása volt, például a Mária Terézia-rend különböző fokozatainak elérése, amelyből mindketten megkapták a parancsnoki keresztet.⁵⁴

A katonák mellett a három hivatalnokból egy, Gerliczy János Félix apja tehetős fiumei polgárként hajókat szerelt fel a Habsburg-flotta számára 1708-ban.⁵⁵ Fia valószínűleg építhetett apja tekintélyére karrierépítése közben. Érdekes adalék, hogy elméletileg a család korábbi lakhelyéhez, Erdélyhez is kötődött egy rövid megbízatása János Félixnek, amikor erdélyi élelmezési biztosként teljesített szolgálatot. Elképzelhető, hogy a korábbi családi kapcsolatok nem szakadtak tehát meg ezzel a területtel. Élete nagy részét, azonban Fiumében töltötte, ahol ő volt a városi vezetők szószólója, amikor Fiume közigazgatási helyzetének átszervezését tárgyalta a bécsi udvar,⁵⁶ illetve itt jutott el karrierje csúcsára is mint a Fiumei, Buccari és Tersakti Törvényszék elnöke.⁵⁷

A másik két hivatalnok, Magdalenich Boldizsár és Malenich Sándor Mihály, folytatva a családi hagyományt, a horvát közigazgatásban futott be karriert. Mag-

⁵⁰ MNL OL A 57 MKL LR 46. kötet. 385–386.

⁵¹ Hellebronth 1939: 202.

⁵² Schmidt-Brentano 2006: 47. 1800-ban két golyó találta el az altestén. Nagy 1867: 103.

⁵³ Hirtenfeld 1857: 295.

⁵⁴ Hirtenfeld 1857: 293, 445. Knezevich Márton is megkapta a kitüntetést, de ő csak kiskeresztet kapott. Hirtenfeld 1857: 152. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Karajczay András 1789-ben kapta a kiskeresztet, majd 1790-ben a parancsnoki keresztet, eddigre azonban már megkapta bárói címét, így a kitüntetés inkább csak a tartományi grófi címéhez járulhatott hozzá. Hirtenfeld 1857: 267, 293. Vö. MNL OL A 57 MKL LR 51. kötet. 114–116., ÖStA AVA Hofadelsakten. Karaiczay von Wallesaky.

⁵⁵ Kemény 1833: 184.

⁵⁶ Fest 1916: 243–244. János Félix anyjának, a Benzoni patrícius családnak egyik tagja, Vince Bécsben igyekezett elérni Fiume Magyarországhoz csatolását (Fest 1916: 249.).

⁵⁷ Nagy 1987–1988: 4. kötet. Vö. Kemény 1833: 184.; ÖStA AVA Hofadelsakten. Gerliczy János Félix. Ritterstand – 1747. november 18.

dalenich a Dalmát–Horvát–Szlavón Tábla elnöke volt haláláig,⁵⁸ míg Malenich Sándor Mihály a horvátországi helytartóság tanácsosa volt.⁵⁹ Az ő esetében az apja nemcsak közigazgatási, hanem katonai karriert is befutott,⁶⁰ azonban Sándor Mihálynál nem találtuk nyomát a katonai pályának.

Utolsóként Chiolich György Farkast említhetjük, akinek a pályája főpapként eltér az összes korábban említett személyétől. Bár családja jómódú patrícius família volt Zenggben, ő azonban a papi hivatást választva elhagyta szűkebb értelemben vett pátriáját. A teológia doktorává Grazban avatták,⁶¹ innen tért vissza Zenggbe, ahol végül püspökké nevezték ki. Idős korában liliomtiprással vádolták, így bár azt nem mondhatjuk, hogy karrierje derékba tört volna, hiszen ekkor már elérte, amit zenggi származású polgárként a klérusban nagyságrendileg elérhetett, végül a hivatalos vizsgálat vége után nem sokkal otthonától távol, Rómában halt meg.⁶² Ő tehát előbb a tanulás, majd a külső kényszer hatására lépte át a régió határait.

3. Házasságkötések

A házastársak vizsgálata két szempontból is érdekes eredményt hozhat. Egyrészt a társadalmi határok átlépésnek tekintetében, másrészt a házastársak térbeli származását vizsgálva, amely segítségével megállapíthatjuk, hogy a vizsgált csoport tagjai mennyire követtek földrajzi értelemben endogám házassági stratégiát.

2. táblázat. A házastársak elemzése

	Horvát	Magyar	Indigena	Erdélyi	Összesen
Anyja	10	1	0	0	11 ⁶³
Felesége	6	1	5	0	12 ⁶⁴
Gyermeke ⁶⁵	2	3	10	1	16
Összesen	18	5	15	1	39

Forrás: Szemethy Tamás 2020: *Katonabárok és hivatalnok grófok*. Budapest.

⁵⁸ Kercselich 1748–1767: 540.

⁵⁹ Kercselich 1748–1767: 537. Vö. Nagy 1987–1988: 7. kötet.

⁶⁰ MNL OL A 57 MKL LR 36. kötet. 395–396.

⁶¹ Chiolich György Farkas In: *Magyar Katolikus Lexikon*. (<http://lexikon.katolikus.hu/C/Chiolich.html> – letöltés: 2017. május 2.)

⁶² Chiolich esetét lásd: Szemethy 2021.

⁶³ Egyedül Karajczay András anyja nem ismert.

⁶⁴ Chiolich György Farkas püspöknek értelemszerűen nem volt felesége, míg Patachich István kétszer házasodott.

⁶⁵ A rangemelésben részesült személy gyermekének a házastársa.

A 2. táblázatban számszerűsített adatok alapján elmondható, hogy a rangemelt személyek anyai ágon horvát származásúak voltak. Az egyetlen kivételt – ismét nem meglepő módon – a Patachich család szolgáltatja, ahol Patachich Antal anyja a tehetős dunántúli Falussy családból származott, Krisztinának hívták.⁶⁶ Valószínűleg ennek az lehetett az oka, hogy a Patachichok birtokai részben érintkeztek a dunántúli birtokos családok uradalmaival, így ismert volt róluk, hogy jelentős vagyonnal rendelkeztek.

Feltűnő továbbá, hogy a magyar nemesség jelenléte a soronkénti összlétszámokhoz viszonyítva végig alacsony maradt, míg az idegen eredetű családok száma jelentősen nőtt. Különösen meglepő ez akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a felemelt személyek nőági felmenői szinte homogén módon horvátok voltak, majd a feleségek esetében már közel azonos a horvátok és az idegenek jelenléte, végül a felemelt személyek gyermekeinél már a házastársak kétharmada indigena, miközben a horvátoknál még a korábban jelentéktelen számban szereplő magyarok is egy fővel többen vannak!

Konklúzió

Mennyire volt tehát jellemző a csoport tagjaira, hogy átlépték a vizsgált régió határait?

A század első felére vonatkozóan elmondhatjuk, hogy csak az „őshorvát nemzetség”, vagyis a Patachichok tudtak magyar főnemesi címet szerezni, ők azonban 1708-ban és 1735-ben is sikeresen folyamodtak a magyar bárói címért, így összesen öt főnemesi ágat sikerült alapítaniuk. Jelentős vagyonuknak és ősi származásukból adódó presztízsüknek köszönhetően több tagjuk sikeresen érvényesült a vizsgált régió határain kívül is, ezen a pozíción pedig erősíthetett a magyar bárói cím. Ugyanakkor családtagjaik jellemzően tartósan a birtokaik közelében és így a régió határain belül maradtak.⁶⁷

Külön esetet képez Chiolich György Farkas. Nemcsak a csoporton belüli atipikus életpályájával, hanem azzal is, hogy az ő esetében azt az udvari gyakorlatot láthatjuk megjelenni, melynek keretében a köznemesi származású püspököket főnemesi címmel „erősítette meg” Mária Terézia. Ahogy az erdélyi püspökök

⁶⁶ MNL OL A 57 MKL LR 37. kötet. 374. Vö. Gecsényi 1993: 243–244.

⁶⁷ A Patachich család birtokállományára vonatkozóan lásd: Patachich 1740.

erdélyi bárói címet kaptak,⁶⁸ úgy Chiolich horvát főnemesi cím nem lévén magyar báróságot, esete így nem rokonítható a csoport többi tagjáéval.

A zágrábi adminisztráció tagjai szintén maradtak a nevezett határokon belül. Magyar főnemesi címük megszerzésével vélhetően a helyi köznemesi hivatalnokok közül kívántak kitűnni, nem pedig a magyar elithez szerettek volna közelebb kerülni. Mallenich Sándor Mihály és Magdalenich Boldizsár mellett talán csak a Rauchokra nem igaz ez, akik látszólag tudatosan a szűkebb értelemben vett Magyarországról választottak maguknak jómódú, köznemesi származású házastársat, ezzel pedig a feltörekvő magyar új elittel is közelebbi kapcsolatba kerültek. Bár tartósan Horvátországhoz kötődő hivatalokat viseltek, valószínűleg a magyar elitel való jó kapcsolatuknak is köszönheték, hogy a 20. század elejéig több alkalommal a Rauch bárók közül került ki a horvát bán.⁶⁹ Ezzel együtt azonban érdemes észrevenni azt is, hogy a Tatjana Guszarova által a 16–17. századra vonatkozóan közölt eredmény, miszerint a Habsburgok szívesen alkalmazták a megbízható, katolikus horvátokat a központi kormánysszervekben, a vizsgált csoportban a 18. században nem mutatható ki.⁷⁰

Nem meglepő módon a határőrvidékről származó és a császári és királyi hadseregben magasra emelkedő katonatisztek, illetve az ő leszármazottjaik kerültek legmesszebb a vizsgált régiótól. Bár mint láthattuk, az ő esetükben sem biztos, hogy egy idegen eredetű katonacsaládból származó házastárs valóban a horvát-szlavón területektől való elszakadással volt egyenlő, hiszen előfordulhatott, hogy például a katonatiszt férjeket erre a területre osztották be szolgálatra.

Különleges esetet képezett a Gerliczy család, amely gyakorlatilag az egyetlen igazi kikötővárosi família volt. Tagjai jellemzően a bárói cím ellenére is maradtak a fiúei előkelők tagjai, ugyanakkor egyikük, Ferenc jól kamatoztatta családját udvari, erdélyi és az új elithez fűzött kapcsolatait, és jelentős hivatalnoki karriert befutva, nagy birtokszerzőként a horvát-szlavón elit tagjait vizsgálva egyedülként

⁶⁸ Forgó 2019: 78–79. Az erdélyi püspökökhöz hasonlóan előfordult, hogy idegen eredetű főnemes, főpapot is külön honosítottak, bár főpapi címe miatt eleve járt neki a felső táblai megjelenés. 1720 és 1799 között 26 ilyen esetről tudunk. Szemethy 2017: 67. Vö. például Falkenstein Béla báró, szeged-csanádi püspök 1730-as esetével. *Magyar Katolikus Lexikon* (<http://lexikon.katolikus.hu/F/Falkenstein.html> – letöltés: 2021. március 21.)

⁶⁹ Rauch Levin báró horvát bán volt 1868. december 8. és 1871. január 26. között, többek között nevéhez köthető a horvát-magyar kiegyezés megkötése. Fia, Pál 1908. január 8. és 1910. február 5. között horvát bán. Bölöny 1978: 153.

⁷⁰ Guszarova 2017: 18.

vált a szűkebb értelemben vett Magyar Királyság új arisztokráciájának tagjává selmeci kamaragrófként és Győry Jozefa grófnő férjeként.⁷¹

Összességében tehát elmondható, hogy valószínűleg a magyar főnemesi cím alapvetően a vele járó presztízs, nem pedig a szorosabbra fűzendő magyar kötődés miatt kellett a vizsgált személyeknek. A megszerzett magyar bárói vagy grófi cím előnyeit jellemzően már a rangemelés előtt kialakult szociális közegükben kamatoztatták a felemelt személyek. Gyermekeik csak kivételes esetekben léptek közelebb a magyar főnemességhez, inkább az idegen eredetű, bár több esetben Horvátországba betelepült családokkal keresték a kapcsolatot.⁷² Kijelenthető tehát, hogy a horvát elitet erős regionalitás jellemezte,⁷³ ugyanakkor „kapuja” lehetett az idegen eredetű főuraknak a Magyar Királyságba való belépéshez. Ezt azért is fontos rögzítenünk, mert az indigenátust nyert családok nagy része eltűnt vagy sohasem vert gyökeret Magyarországon,⁷⁴ ugyanakkor a horvátok esetében a házastársak jellemzően a helyi elit tagjává váltak, vagy legalábbis viselt tisztségeik miatt megjelentek közöttük.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Magyar Kancelláriai Levéltár (MKL)

A 57 Királyi Könyvek (LR)

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)

Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA)

Adelsarchiv, Hofadelsakten

Deželić, Velimir 1907: *Memoari baruna Vinka Kneževića*. (Knezevich Vince: *Biographie der Familie Knexevieh.*) Arhivski Vjesnik. (9.) 44–73.

⁷¹ Vásárhelyi–Szluha 2005: I. 486.

⁷² Jó példa erre a több rangemelnél megjelenő rosenpichli és hohenstein Kulmer család, amely bár idegen eredetű volt, horvátországi ággal is rendelkezett. Nagy 1987–1988: 6. kötet.

⁷³ Ennek a regionális elkülönülésnek nem csak a világi elit kapcsán tapinthatóak ki a nyomai, hiszen a horvát főpapok már a 16. század második felétől igyekeztek ellenállni a szorosabb magyar egyházi befolyásnak. Molnár 2019: 110.

⁷⁴ Például az 1687-es és 1715-ös országgyűlésen honosított 192 személyből mindössze tíznek maradt leszármazottja a 19. század közepére. Összesen 594 indigenából pedig 145, vagyis 24,4% hagyott utódot 127 főnemesi nemzetségből a reformkor végére. Ballabás 2012: 16. Vö. Pálmány 1997: 49.

Patachich Sándor 1740: *Status familiae Patachich sive notia illius universalis honorifica aequae ac utilis ex archivis et documentis authenticis desumpta*. Bécs.

Kercselich Boldizsár 1748–1767: *Annuae, prooemio praemisso ... Tade Smičiklas (szerk.): Monumenta spectantia historia slavorum meridionalium*, 30. kötet. 1901. Zágráb.

Adatbázisok

Magyar Katolikus Lexikon

<http://lexikon.katolikus.hu/>

The Napoleon Series

Összeállította: Kudrna, Leopold <http://www.napoleon-series.org/>

Hivatkozott irodalom

[szerző nélkül] 1908: Rauch Pál báró. *Vasárnapi Újság* 1908. december 13. 50.

A magyar testőrségek névkönyve 1760–1918. 1939. Összeállította: Hellebronth Kálmán. Budapest.

Acsády Ignác 1944: *A magyar jobbágyság története*. Budapest.

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. I–VIII. Budapest, 1887–1901. (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/OMM/> – letöltés: 2020. május 13.)

Bahlcke, Joachim 2006: A „Magyar Korona püspökei”. Adalék az egyház 17–18. századi társadalom- és alkotmánytörténetéhez. *Történelmi Szemle* (48.) 1–2. 1–24.

Ballabás Dániel 2012: Indigena főnemesi nemzetségek a 19. század közepének Magyarországon. In: Makai János (szerk.): *Acta Academiae Agriensis Nova Series Tom. XXXIX. Sectio Historiae*. Eger, 7–18.

Báró Rauch Levin szócikk 1897. In: *Pallas Nagy Lexikona* 14. kötet. Budapest, 418.

Barta János 1984: *A kétfejű sas árnyékában*. Budapest.

Barta János 2000: *A tizennyolcadik század története*. Budapest.

Bojanic, Ivo (szerk.) 1998: *Kastélyok és történeti kertek Szlavóniában*. Zágráb. (A digitális elérési lehetősége a jupiter.elte.hu-n időközben megszűnt.)

IV. TÁRSADALMI HATÁROK MEGVONÁSA ÉS ÁTLÉPÉSE

- Bölöny József 1978: Közös miniszterek – horvát bánok – fiumei kormányzók, 1867–1918. *Levéltári Közlemények* (48–49.) 1–2. 123–164.
- Brnardić, Vladimir 2007: *Hrvatska vojnička obitelj – Kneževići od Svete Helene*. Povijesni prilozi. 33. 289–308.
- Fallenbüchl Zoltán 1997: *Grassalkovich Antal. Hivatalnok és főnemes a XVIII. században*. Gödöllő.
- Fallenbüchl Zoltán 1994: *Magyarország főispánjai 1526–1848*. Budapest.
- Fekete Nagy Antal 1933: A báró Rudnyánszky család levéltára. *Levéltári Közlemények* (11.) 1–2. 20–21.
- Fényes Elek 1847: *Magyarország leírása*. Pest.
- Fest Aladár 1916: Fiume Magyarországhoz való kapcsolásának előzményeiről és hatásairól. *Századok* (50.) 4–5. 239–266.
- Forgó András 2019: Korszakváltás – elitváltás? A püspöki kar a török kiűzése utáni évtizedekben. In: Forgó András – Gózszy Zoltán (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*. Pécs, 73–92.
- Gecsényi Lajos 1993: Egy köznemesi család a XVII. században (A Falussyak). In: Dominkovits Péter – Turbuly Éva (szerk.): *Házi Jenő emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére*. Sopron, 237–251.
- Grünwald Béla 1910: *A régi Magyarország 1711–1825*. Budapest.
- H. Balázs Éva 1989: A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története*. 4/3. Budapest, 831–929.
- Hirtenfeld, Jaromir: *Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder*. I. Bécs, 1857.
- Kemény József 1833: *Gerliczyek. Nemágozati értekezés. Ok-levelek*. Árpádia 1. Kassa, 156–227.
- Leupold, Karl Friedrich Benjamin 1789: *Allgemeines Adels-Archiv der österreichischen Monarchie*. I–III. Bécs.
- Ljubović, Enver 2006: Senjski uskoci i plemići Čolići i njihovi grbovi. *Senjski zbornik*. (33.) 1. 79–90.
- Mályusz Elemér 1931: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. In: Angyal Dávid (szerk.): *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*. I. Budapest, 225–282.

- Molnár Antal 2019: A zágrábi püspökség és a Dunántúl a 17. században. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *Erőgyűjtés és újrakezdés. A veszprémi egyházmegye története a 17. században*. Veszprém, 105–118.
- Nagy Iván 1867: Karacsay András gróf. magyar hadvezér az osztrák hadseregben. *Vasárnapi Újság* 1867. március 3.
- Nagy Iván 1987–1988: *Magyarország családai*. Reprint. Budapest. (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarország-csaladai-1/> – letöltés: 2020. május 13.)
- Pálmány Béla 1997: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása. In: Ódor Imre et al. (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom. Mágnások, birtokosok, címeres levelek*. Debrecen, 37–96.
- Poór János 2009: *Megbékélés és újjáépítés. 1711–1790*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 1989: A társadalom a 17–18. század fordulóján. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története*. 4/1. Budapest.
- Schmidt-Brentano, Antonio 2006: *Kaiserliche und k.k. Generale 1618–1815*. Bécs.
- Siebmacher 2003: Wappenbuch – Nagy címereskönyv. In: Arcanum DVD könyvtár IV. *Családtörténet, heraldika, honismeret*. Budapest. [DVD]
- Sokcsévits Dénes 2011: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest.
- Soós István 2011: A Horvát-Szlavón Katonai Határőrvidék. Védelem a török ellen. *História* (33.) 5–6. 37.
- Szemethy Tamás 2020: *Katonabárók és hivatalnok grófok*. Budapest.
- Szemethy Tamás 2021: *The Rise and Fall of Georg Wolfgang Chiolich (1699–1764)*. Historical Studies Central Europe (1.) 1. megjelenés alatt.
- Szijártó M. István 2010: *Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792*. Keszthely.
- Szijártó M. István 2017: Az indigenák a magyar politikában, 16–19. század. In: Szijártó István (szerk.): *Az indigenák*. Budapest, 7–13.
- Szluha Márton 2002: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*. Budapest.
- Tatjana Guszarova 2017: Hogyan lehet „igazi magyarra” válni? Indigenatio solemnis a Magyar Királyságban az első Habsburgok alatt a 16. század második és a 17. század első felében. In: Szijártó István (szerk.): *Az indigenák*. Budapest, 15–33.

IV. TÁRSADALMI HATÁROK MEGVONÁSA ÉS ÁTLÉPÉSE

Vásárhelyi Miklós – Szluha Márton 2005–2013: *Magyar császári és királyi kamarások ősfái. 1740–1918.* I–III. kötet. Budapest.

Vörös Károly 1989: A társadalmi fejlődés fő vonalai. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története.* 4/1. Budapest, 680–681.

Weis István 1930: *A mai magyar társadalom.* Budapest.

Wellmann Imre 1941: Az udvari ember. In: Domanovszky Sándor et al.: *Magyar művelődéstörténet.* 4. kötet. Budapest. (<https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/63.html> – letöltés: 2020. május 12.)

Takács Zsuzsanna Mária

Tanítónők magánélete Magyarországon a 19. század végén és 20. század elején – a munka világa és a családi élet „válaszútján” _____

A tanítónőképzők „célja” a századfordulón

„Sok szülő pedig azért íratta leányát a tanítónőképzőbe, mert az igen jó leány-nevelő-intézet. [...] ez az intézet az, amely a leányok nevelésében, az életre való előkészítésnek legjobban megfelel. Művelt nőket képez, a férfi méltó társa a családi életben, a gyermek nevelésében és ha szükséges, a megélhetés előmozdításában” – olvashatjuk Kiss József írásában 1928-ban a magyar tanítónőképzés kapcsán.¹ A magyar középosztályhoz tartozó családok sok esetben íratták leányaikat a tanítónőképzőkbe, mivel az megfelelő műveltséget biztosított számukra családayaként is, és ha szükséges volt, munkát tudtak vállalni vele. Steinitser Vilma 1895-ben így fogalmazott a Pécsi Naplóban: „Még 15–20 év előtt a leányos apa így vélekedett. Leánynak nincs szüksége tudományra. Tanuljon meg sütni-főzni, lesse el anyjától, hogyan kell a férj gallérját kikeményíteni, gyermekekkel bánni, s ha ezen felül még egy keringőt is el tud játszani a zongorán, s úgy a hogy megtanult írni-olvasni, ez tökéletesen elég. Ma megváltozott az apák nézete és joggal.” Azonban felhívja a figyelmet arra is, hogy „a mai apa eljárása sem helyes”, mivel kettős célnak kellene megfelelnie a leányok nevelésének, hogy leendő családjában se valljon kudarcot, valamint tanulnia azért szükséges, „hogy esetleg önerejéből is megélhessen”, és ezáltal szerinte kevesebb lenne az ún. „érdek házasságok”, valamint „válópörök” száma.²

A tanítónőképzőkben tanulók száma az 1880-as évekig rohamosan emelkedett, majd egy kisebb visszaesés után az 1890-es évek közepétől újra növekedésnek indult, amihez az intézetek számának gyarapításával is alkalmazkodtak a fenntartók. A tanítónőképző intézetek³ diákjainak létszáma így folyamatosan növekedett: 1893-ban 1324 fő volt, mely 1897-ben 2204 főre, az 1899/1900-as tanévben 3252 főre emelkedett, 1918-ban pedig már 6838 diáklány, leendő tanítónő folytatta

¹ Kiss 1929.

² Steinitser 1895: 6.

³ A pécsi tanítónőképzőről és diákjairól bővebben: Takács 2016.

tanulmányait az iskolákban. A képzők diákságának nemi arányait tekintve elmondható, hogy először 1913-ban haladta meg a tanítónőképzőkben tanulók létszáma a tanítóképzők diákjainak számát, és közöttük is a római katolikus intézményekben tanulók aránya 1895-től kezdődően mindig több volt, mint az összes intézetben tanuló diákok 50%-a.⁴ Azokat az ismereteket ugyanis, melyeket a képzőintézetekben elsajátítottak a leendő tanítónők – mint pl. neveléstan, gyermekekre vonatkozó és gazdasági ismeretek, kézimunka, zene, ének, valamint a valláshoz kapcsolódó tanulmányok –, a szülők a leendő feleség és családanya számára hasznos ismeretként tartották számon. Ezen gondolatok nemcsak a 19. század végére és a századfordulóra voltak érvényesek, hanem még az 1920-as évek végén is azt olvashatjuk Kiss Józsefnél, hogy mivel „a nő ápolásra, nevelésre született. Nemcsak a családban, az iskolában, de az életben, a társadalomban is nevel finomságra, nemességre, tisztultabb életfelfogásra. [...] A kis fiúknál szelídségükön, modorukon, viselkedésükön legtöbbször észre lehet venni, ha tanítónő tanítja.”⁵ A nők tanítói pályán való megjelenését – a vallás- és közoktatásügyi minisztérium jelentéseit és rendeleteit olvasva láthatjuk – a kormányzat már az 1870-es évektől folyamatosan támogatta, a településeket felszólította az alkalmazásukra, bár rendeleteivel fellépett a tanítónőképzők diáklétszámának gyors emelkedésével szemben is. 1874-ből olvashatjuk: „a községeket világosítsák fel a nőtanítók hasznos voltáról és azoknak alkalmazására hívják fel a figyelmet, s hassanak oda, hogy a leányok és kisebb fiúk tanítására nőtanítók alkalmazzassanak, a férfi tanítók pedig hivatásuknak megfelelő nagyobb fiúk nevelésével és tanításával bízassanak meg.”⁶ A következő táblázatokban láthatjuk a korszakban ténylegesen tanítónőként dolgozók számát és arányát⁷ az elemi iskolai oktatók között, valamint a végzetek, oklevelet nyertek és azon évben munkába állók számát Kiss József adatai alapján.

⁴ Kiss 1929: 37.

⁵ Kiss 1929: 60.

⁶ Kiss 1929: 45.

⁷ A témában lásd még: Takács 2014: 101–110.

1. táblázat. Tanítók és tanítónők száma

	Tanítók száma	Tanítónők száma	Tanítónők aránya %
1869	17106	686	3,85
1881/1882	20207	2189	9,78
1889/1890	21604	3304	13,27
1899/1900	22743	5886	20,56
1909/1910	22980	9004	28,15
1913/1914	23358	11174	32,54
1914/1915	14693	11463	43,82
1917/1918	13956	13016	48,28

Forrás: Kiss József 1929: Nők a tanítói pályán. Pécs.

Ebből látható, hogy a korszakban milyen mértékben nőtt a tanítónők létszáma, ami abból is következik, hogy a nők számára ekkor értelmiségi pályaként ez az egy volt valóban elérhető.⁸ Az 1880-as években kezdődő emelkedést követően a 20. század elejére a tanítói pályán a nők aránya megközelítette az 50%-ot. A tanítónők létszámának emelkedése a dualizmus időszakában végig megfigyelhető, azonban a képzőintézetekben végzett növendékek számából és a munkába állók arányából az is látszik, hogy a családok nagy része mint leánynevelő intézetet – a későbbi családanyai életpályára felkészítő iskolát – vette igénybe az ott folyó képzést.

2. táblázat. Végzett és állásba került, valamint nem pályára lépő tanítónők száma

	Oklevelet nyert (fő)	Tanítónői létszám emelkedése	Nem ment állásba
1882	387	188	141
1896	357	276	27
1900	844	288	409
1914	1072	389	405

Forrás: Kiss József 1929: Nők a tanítói pályán. Pécs.

⁸ Itt most nem térnek ki azokra a nőkre, akik a századforduló időszakára már érettségivel, diplomával rendelkeztek és próbáltak érvényesülni – azon a kevés területen, amely erre lehetőséget biztosított – az orvosi, a bölcsész, majd a gyógyszerészeti pályán. A jelen kutatás kizárólag a tanítói pályára fókuszál, a magyarországi diplomás nőkről lásd még a teljesség igénye nélkül: Kéri 2008, 2018; Palasik–Sipos (szerk.) 2005; Papp–Sipos (szerk.) 2017.

A tanítónői állások betöltésénél pedig nem szabad megfedkezünk arról, hogy a magyar társadalom többsége a katedrán férfit akart látni, másrészt pedig a tanítónők igen kis hányada vállalta, hogy a megüresedett, de a tanyavilágban vagy kisebb falvakban lévő állásokat betöltse.⁹ „...[A] férfi világfelfogása, s a nők egyrésze is, nem szívesen látja a nőt a kenyérkereső pályákon. Sokféle kifogást emelnek ellene. Nem akarják a nő harcát a kenyérért, megélhetésért. Féltik, hogy ebben a harcban elveszti nőiességét, a magasabb asszonyi, családi és ezzel a társadalmi és nemzeti ideálokért való lelkesülését. Nem tartják szerencsés helyzetnek azt, amely a férfit és a nőt egymással szembe állítja a kenyérért való harcban” – írja Kiss József az 1920-as évek végén.¹⁰ Jóllehet De Gerando Antonina már 1888-ban, a magyar országgyűlés képviselőházához intézett kérvényében már megfogalmazta, hogy „Amerikában, Svájcban, Angliában, most Francia- és Olaszországban is, mind jobban és jobban meggyőződnek arról, hogy csakis a nő képes nevelni. Nem hiszem, hogy a magyar nő az amerikai, svájci, angol, francia vagy olasz nőnél kevesebb tehetséggel lenne megáldva. Ezért volna kíváncsi minálunk is, hogy az elemi iskolákban, fiúknak és leányoknak egyaránt, lehetőleg tanítónő tanítson, a lelkeket tanítónő művelje [...] minden nőben ugyanis anya rejlik, és ha kellő kiképzetést nyer, tud nevelni és tanítani is.”¹¹

Amennyiben a tanítónők 1880 és 1910 közötti számarányát területileg vizsgáljuk, akkor az országos adatok mellett a dél-dunántúli megyék¹² – Baranya, Somogy és Tolna, valamint Pécs szabad királyi város – területét illetően a következő adatokat találhatjuk, melyek az országos növekedés mellett jól mutatják a kisebb területi egységeken belül is végbemenő létszámemelkedést.

⁹ Pethő 1999: 28. A tanyavilágra és kis falvakra jellemző tanítónői léthez kapcsolódóan lásd még Koós Olga memoárját (Takács 2014).

¹⁰ Kiss 1929: 3.

¹¹ De Gerando 2006: 119.

¹² Az országos adatok mellett azért ezen három vármegye adatait vizsgáltam, mert a tanítónőkről a sajtóban megjelent írások fókuszában a Pécs városában megjelent helyi sajtótermékek állnak.

3. táblázat. Tanítónők területi aránya

	1881	1890	1900	1910
Magyarország*	3616	2819	5281	9246
Baranya	20	20	51	75
Pécs sz. k. v.	42	30	37	51
Somogy	18	34	46	107
Tolna	33	35	81	140

*Fiumével együtt

Forrás: 1881. népsz. II. 1882: 766–772., 1900. népsz. 8. 1906: 216–218., 1910. népsz. 4. 1915: 752–753.

A nők nagy többsége ebben a korszakban hajadon korában lépett aktív kenyérkereső pályára, ami Európa más országaiban is hasonlóképpen alakult.¹³ Ezt láthatjuk a tanítónők esetében is, ahol a korosztályi megoszlás is a 40 év alattiak többségét mutatja, illetve a családi állapotnál is jól megfigyelhető a hajadonok többsége.

4. táblázat. Tanítónők korosztályi megoszlása

Év	terület	–20 éves	20–39 éves	40–59 éves	60 éves-
1900	Magyarország*	627	3840	771	43
	Baranya	8	38	5	-
	Pécs	3	26	8	-
	Somogy	3	38	5	-
	Tolna	24	46	11	-
1910	Magyarország*	346	7324	1508	71
	Baranya	3	55	16	1
	Pécs	-	34	14	3
	Somogy	3	92	12	-
	Tolna	2	124	13	1

*Fiumével együtt

Forrás: 1900. népsz. 8. 1906: 216–218., 1910. népsz. 4. 1915: 752–753.

¹³ A 19. század végén a milánói aktív női lakosság 75%-a tartozott a 15–20 év közöttiekhez, és ez az arány található meg a korszakban Anglia és Franciaország ipari nagyvárosaiban is. A két világháború között Angliában a 18–21 év közöttiek háromnegyede, míg a 25–30 éves korosztály egyharmada végzett aktív kereső munkát. (Gyáni 2020: 41.) Az ún. „középosztálybeli” foglalkozásokban (köztisztviselők, titkárnők, tanárnők és tanítónők, ápolónők, eladónők) Angliában a következő arányokat látjuk: 1881-ben a dolgozó nők 12,6%-a tartozott közéjük, míg 1911-ben már 23,7% (Scott–Tilly 1992: 126.).

IV. TÁRSADALMI HATÁROK MEGVONÁSA ÉS ÁTLÉPÉSE

Az 1900-as népszámlálási adatok alapján a női munkát végzők 42,6%-a volt hajadon, 36,2%-uk házas, 20,9% özvegy és 0,3% az elvált; az 1910-es adatok alapján pedig 49,3% hajadont, 24,2% házast, 25,8% özveget és 0,8% elváltat találunk a dolgozó nők között.¹⁴ Ha megnézzük ezen két népszámlálásnak csak a tanítónőkre vonatkozó adatait, akkor a következőket találjuk: 1900-ban hajadon volt a tanítónők 70,5%-a, és bár 1910-re ez az arány 66%-ra csökkent, még mindig ők alkották a többséget. Ezek az arányok pedig az általam vizsgált megyékben (Baranya, Somogy és Tolna), valamint Pécs városában is hasonlóak vagy még inkább jellemzőek voltak (5. táblázat).

5. táblázat. Tanítónők családi állapota

Év	Terület	Hajadon	Házás	Özvegy	Elvált	Ismeretlen
1900	Magyarország*	3723 70,5%	1278 24,2%	240 4,5%	39 0,7%	1 0,02%
5281fő	Baranya	46	5	-	-	-
	Pécs	28	5	3	1	-
	Somogy	30	12	3	1	-
	Tolna	63 1,2%	16 0,3%	2 0,03%	-	-
1910	Magyarország*	6110 66%	2623 28,4%	398 4,3%	118 1,3%	-
9246 fő	Baranya	62	8	4	1	-
	Pécs	38	10	3	-	-
	Somogy	80	26	1	-	-
	Tolna	98	34	7	1	-

*Fiumével együtt

Forrás: 1900. népsz. 8. 1906: 216–218, 1910. népsz. 4. 1915: 752–753.

¹⁴ Gyáni 2020: 60.

A statisztika – olvashatjuk az adatokat elemző szerző sorait – „sokkal nagyobb arányát tárja elénk a hajadon tanítónőknek, mint a nőtlen tanítóknak, a mi azonban nemcsak a fiatal nők aránylag nagyobb számának tulajdonítható, hanem jó részben annak a körülménynek is, hogy amíg az állásbajutás a férfit a családalapításra ösztönzi, addig ugyanaz a nőt – a megélhetés gondjaitól mentesítvén – a férjhezmenetel siettetésétől visszatartja”.¹⁵ Az elemző ezen állítását – mármint azt, hogy kit mire ösztönöz az állásba jutás – bizonyítani nem tudjuk, viszont a tanítók között a házasságban élők aránya 72,2% volt, míg a nőtlenek 25,2%-ot képviseltek a 2,2% özvegy és 0,4% elvált férfi mellett.¹⁶ Ez az arány csak hosszú évtizedek alatt változott meg, miközben a tanítói pálya elnőiesedett, és ezzel együtt a házasságban élő és idősebb korosztályhoz tartozó tanítónők száma is megnövekedett.¹⁷

A tanítónői „munka” megjelenése a sajtóban

Az 1880-as és 1890-es években született írásokból láthatjuk, hogy a nők munkavállalása mellett, hogy felvetette a kérdést, hogy a nők alkalmasak-e a tanulásra és szellemi munka végzésére, egy másik fontos területen, a magánélethez való jogukat tekintve is problémaként jelentkezett. A kérdésre, hogy anyaként és feleségként képesek-e megállni helyüket a munka világában, az ekkorra már társadalmi szinten is elfogadott tanítónői pályán, pro és kontra vélemények alakultak ki, és nemcsak Magyarországon, hanem a világ minden országában, ahol a nők katedrára álltak. A következőkben Pécs sajtójából válogatva mutatom be, hogy a témával kapcsolatban milyen kérdések és válaszok kerültek a korszak olvasótársadalma elé. Jól látható az általános, az országban meghatározó tendencia az itt megjelenő írások kapcsán is.

A Pécsen megjelenő napi- és hetilapok rendszeresen közöltek a magyar oktatásügyhöz, a pedagógusok, elsősorban az elemi iskolai tanítók helyzetéhez kapcsolódó cikkeket, emellett az újságok mindegyikében találhatunk a nők művelődéshez való jogáról, a leányok oktatásáról szóló írásokat. A *Néptanoda*, amely 1867-től jelent meg Pécsen, már első vezércikkében megfogalmazta, hogy írásai főként a tanítók életkörülményeiről, bérezésükről és a társadalomban betöltött szerepükről fognak szólni, így a város pedagógiai lapjává vált.¹⁸ A *Pécsi Napló*, a város pártonkívüli

¹⁵ A Magyar Szent Korona országai népoktatásügyének fejlődése 1913: 58.

¹⁶ A Magyar Szent Korona országai népoktatásügyének fejlődése 1913: 55.

¹⁷ A századfordulón tapasztalt arányok már az 1920–1930-as évekre megváltoztak: ekkor a tanítónők harmada a 40–59 év közötti korosztályhoz tartozott, és körülbelül ugyanekkora arányban voltak közöttük a házasságban élők is. Gyáni 2020: 68.

¹⁸ Szántó 1988: 6.

politikai napilapja pedig 1892. november 16-án jelent meg először a Dunántúl első napilapjaként, és 1894 nyarán egyesült a csak egy évet megélt *Pécsi Újsággal*.¹⁹ A *Pécsi Figyelő* 1874-es, első számában azt olvashatjuk a lap címsoránál, hogy az egy „politikai, közgazdasági és vegyes tartalmú, kiválólag a megyei és városi közérdeket tárgyazó Baranya és Somogy megyei ellenzéki közlöny”.²⁰

A *Néptanoda*, mely 1898-ban a Pécsvidéki Tanítónők Egyesületének hivatalos lapjává vált, publicistái között már nemcsak a férfi írókat jelenteti meg, hanem az arra vállalkozó tanítónők írásai is teret kaptak a lap hasábjain.²¹ 1894-ben azonban, abban az évben, amikor a városban megnyitotta kapuit a tanítónőképző, a Pethő János által írott cikkben a következőket olvashatjuk a leendő tanítónőkről: „Jó tanítónő és jó anya egy személyben nem lehet [...] A melyik tanítónő férjhez megy, annak ellátásáról már a férfi köteles gondoskodni s így külön hivatalra szüksége nincsen; ezt a hivatalt adja át az állam inkább másnak, a kiről senki sem gondoskodik, kinek nincs kenye-re, de van képessége. [...] hogy lehet kívánni egy 18-19 éves leánykától, hogy 15 éves rakoncátlan kamaszokat tanítson?”²² Ez a gondolat nem új keletű és nemcsak Pécs városára jellemző a korszakban, hanem már az ezt megelőző évtizedekben is komoly vita tárgyát képezte hazánkban és más európai országokban is, és több olyan rendelkezés is született, mely a tanítónők magánéletére volt hatással. A tanítónők házasságkötése és gyermekvállalása kezdetektől többekben kétséget ébresztett arra vonatkozóan, hogy vajon feleségként és anyaként képesek lesznek-e ellátni feladatukat úgy fizikai, mint lelki értelemben, emellett pedig alapvető kérdésként jelent meg, hogy így egy másik családfenntartótól, vagyis férfi tanerőtől veszik el a kenyérkeresetet. 1881-ben hozott rendelkezést Budapesten a közoktatási albizottság, mely szerint „a főváros iskoláiban alkalmazott tanítónőknek ne engedessék meg a férjhez menetet, hogy a férjhez ment tanítónő veszítse el hivatalát, és hogy ezentúl tanítónők csak akkor nyerjenek alkalmazást, ha nincs az oldalukon egy férj” – írja a *Pécsi Figyelő*ben megjelent cikk.²³ Ehhez a rendelkezéshez kapcsolódik a már fentebb említett Lakits Vendel óbudai leányiskolai igazgatónak Cserfoki Aladár álnéven írott tanulmánya, melyben ezen határozatról értekezik: „...nem a pénz, melybe a helyettesítés kerül, hanem a mulasztásokból származó nevelés-oktatási hátrány szól a férjhez ment tanítónők ellen [...] a mulasztásokból eredő paedagogiai hátrányok feltüntetése adta kezembe a tollat, amint a közoktatásügyi bizottság is paedagogiai szempontokból

¹⁹ Várady 1896.

²⁰ *Pécsi Figyelő* 1874: 1.

²¹ A Pécsvidéki Tanítónők Egyesülete... *Néptanoda* 1898. március 19. 95.

²² Pethő 1894: 191.

²³ Robin 1881.

tárgyalta e kérdést s mondott véleményt a nők, főleg a férjezett s anyává lett tanítónők ügyében.”²⁴ Ezen a véleményen áll a fentebb már idézett Pethő János is, aki cikkében a következőket fogalmazta meg: „...mihelyt valamelyik tanítónő férjhez ment, megszűnt tanítónő lenni; másodszor pedig helyes lenne elrendelni, miként a tanítónők az osztatlan vegyes iskolában semmi szín alatt sem alkalmazhatók.”²⁵ Indoklásként pedig az államnak a család fenntartásában játszott szerepét emeli ki, miszerint „[H]a a család az állam életének kútforrása, az államnak kötelessége ezt a kútforrást illetve a családfenntartót istápolni, neki ha kell, kenyeret adni s minden feladatában támogatni s jogaiban megvédeni.” A tanítónők és minden más női munkavállaló alkalmazására vonatkozóan pedig megjegyzi, hogy „az állam e tekintetbeni feladatát nem oldja meg, ha az ország hivatalainak nagy részét nőkkel tölti be”.²⁶ Mindezt majd tizenöt évvel a fővárosi rendelet és az arra való országos reakció után. A *Néptanoda* szintén 1895-ös számában jelent meg egy rövid ismeretető *Ha a tanítónők férjhez mennek címmel a porosz oktatásügyi intézkedésekről, mely szintén arról* tudósítja az olvasókat, hogy a porosz iskolákban „a tanítónők alkalmazása azon esetben, ha férjhez mennek, az iskolai félév végével megszűnik, azaz lemondani kénytelenek, mert a házi asszonyi és anyai kötelességek az iskolai teendőkkal inkompatibilisek”.²⁷ Emellett pedig 1899-ben a lap egy esztergomi esetről is tudósít, mely során felmentettek egy tanítónőt, aki férjhez ment, és csak olyat akartak felvenni, aki nem volt férjezett. Ezt viszont a miniszter – a törvényi előírás hiányára hivatkozva – nem hagyta jóvá. Az indoklás szerint „a nő, ha férjhez megy, legyen háziasszony, gyermekeinek anyja s ha ebbeli hivatásainak megfelel, nem lehet egytűl jó tanítónő és különben is, amit a vámon szerez, a révén veszíti. [...] És miért is bocsátották a nőket közpályára? Hogy legyen kenyerük, ha esetleg férjhez nem mennek. De hogy jutnak már most kenyérhez azok a nők, kik férjhez nem mennek, ha az állásokat azok tartják lefoglalva, kik férjhez mentek?”²⁸

Az országos lapokban, mint például a *Néptanítók Lapjában*, illetve más szaklapokban és a helyi sajtóban is sorra jelentek meg a közoktatási albizottság rendelkezésével és a későbbi esetekkel kapcsolatos vélemények, melyeket nemcsak tanítónők, hanem más, a rendelkezéssel egyet nem értő szerzők fogalmaztak meg. Ezek sorába tartozik a *Pécsi Figyelő*ben megjelent cikk, melyet a *Magyarország* című lapból vett át a szerkesztőség mint saját véleményével megegyezőt, s amit hosszabban idézek:

²⁴ Cserfoki 1881: 12, 17.

²⁵ Pethő 1894: 190.

²⁶ Pethő 1894: 190.

²⁷ Ha a tanítónők férjhez mennek. *Néptanoda* 1895. február 23. 64.

²⁸ A tanítónők férjhezmenetele. *Néptanoda* 1899. december 9. 322.

„Maguk a tanítónők protestáltak e furcsa határozat ellen [...], hogy a közoktatási albizottság tisztelt bölcsei egy kicsit elvetették a sulykot. [...] Teremtsünk új coelibatust! Teremtsünk világi apáczákat a kiknek megvan engedve a concubinatus, de nincs megengedve a tisztas családi élet...! A kiknek meg van engedve, hogy amorózók karjain látogathatják a Ferenczi kávéházat, de nincs megengedve, hogy odaléphessenek az oltár elé és örök hűséget esküdhessenek azoknak, a kiket szeretnek. Mert a dolog így áll. Ha a tanítónőnek megtiltják a férjhezmenetelt, a tanítónő oda lesz kényszerítve, hogy a boldogságot mellék utakon keresse és a ki egyszer rálépett e mellék utakra, arról sohasem tudhatjuk hol fog megállani. [...] Az erkölcs szempontja a kérdésben a döntő.”²⁹

Amint láthatjuk, a fő kérdésre adott válasz itt nem a nőnek a munkához való joga és az, hogy mint egyén szabadon gyakorolhassa a magánélet minden területhez való jogát, hanem a tanítónő erkölcsi élete. Az, hogy hogyan ítél meg a társadalom egy fiatal nőt, aki párt talál, és még sincs férjnél. Ez a kérdés azért is került a rendeletre adott válaszokban központi helyre, mivel a tanítónő – a korszak felfogása szerint – az egész életével mutat példát az általa tanított gyermekeknek, és az adott közösség előtt is példaként jelenik meg. A tanítónőképzők nevelésének központi eleme a leendő tanítónők erkölcsi nevelése.³⁰

Ehhez kapcsolódóan fogalmazta meg Geőcze Sarolta a tanító- és tanítónőképzők tanáira vonatkozóan is, hogy a tanító „magánéletének is olyannak kell lennie, hogy a legkényesebb erkölcsi mértéket is megüsse s hazafias és szociális kötelességét mindennapi élete körében is híven teljesítse”.³¹ A tanítónők példamutatása kapcsán pedig ezt olvashatjuk nála: „egy szelíd szavuk, egy nőies eljárásuk egy egész sereg lélekben kelt visszhangot, egész sereg fiatal leányt ösztönöz utánzásra.”³² A *Néptanodában* 1905-ben ugyanerről Dittler Ida Regina a következőket írja: „Legyen a tanítónő jelleme tiszta, nemesen büszke, hozzáférhetetlen, hogy a növendék az ő példáján is tökéletesedjék.”³³

Az 1890-es években a lapokban megjelenő írások közül több is foglalkozott a nők jogaival, a nőnek a társadalomban betöltött szerepével, és természetesen ezál-

²⁹ Robin 1881. A szerző a Magyarország című lapra hivatkozik, viszont fontos megjegyezni, hogy ilyen címmel rendelkező lapot a kutatás során csak 1894-ből talált a szerző. A kutatás jelenlegi állásában nem lehet tudni, pontosan melyik lapból származik az eredeti szöveg, viszont abból adódóan, hogy a Pécsi Figyelőben megjelent, és mint a szerkesztőség véleményével megegyező szöveggé vált, mindenképp jelentőséggel bír.

³⁰ A tanítónőképzők erkölcsi neveléséről lásd bővebben: Takács 2017.

³¹ Geőcze 1912: 218.

³² Geőcze 1896: 182.

³³ Dittler 1905: 135.

tal a leánynevelés, a női munka kérdése továbbra is napirenden volt. A *Pécsi Figyelő*ben jelent meg 1892-ben „k.” monogrammal jegyezve *A tanítónő és a nő* című írás, melyben a szerző arra kereste a választ, mi lesz, ha a nők közül oly sokan tanítónők lesznek. Az általános véleményekről így írt: „Emlegetnek női hivatást, boldogtalanságot, elkeseredettséget, női gyengédséget s az Isten tudja mit? Pedig ha mindez érveket közelebből megtekintjük, azt látjuk, hogy csak közhelyek ezek, melyeknek alkalmazásánál az emberek rendesen semmit sem gondolkodnak.”³⁴ A nőnek a családban betöltött szerepéről, a férjhez nem menő tanítónőkről pedig ekképp vélekedett: „Jó akaratú egyének [...] mondják: igen ám, de a tanítónőknek is van szívük, s ha aztán a szív vágyai kielégítést nem nyernek, úgy elkeserednek, s akkor aztán csak nem lehetnek jó tanítónők! E szíves részvétet a tanítónők bízást visszautasíthatják.”³⁵ Megemlíti írásában a korszakban gyakran feltüntetett adatot is, hogy mivel több nő van, mint férfi, ezért nem is tudna minden nő házastársat találni, másrészt pedig nem tartja kíváncsnak, hogy egy tanult nő „kapkodjon csak férj után”, hiszen „vajjon boldogíthatja-e a nő férjét, ha lelke tőle idegen”.³⁶ A tanítónők szerepét kimondottan a leánynevelés tekintetében tartja fontosnak, s végső konklúzióként a következő tanácsot adja számukra hivatásukra s magánéletükre vonatkozóan: „ne engedjék magukat ily féle rosszakaratu állítások által megzavartatni. [...] Önök nem boldogtalanok, ha szeretnek dolgozni, s ha értik megbecsülni azt, a mivel birnak. Ezer és ezer, szerencsétlen viszonyok közt sanyalódó nő cserélné el a legnagyobb örömmel sorsát az önökével. Haladjanak tovább nyugodtan áldáshozó pályájukon, szeressék és gondozzák azokat, kik önökre bízhatnak, munkálkodjanak fáradhatatlanul és képezzék szellemüket.”³⁷

Szintén ebben a lapban jelent meg – *Jó honleányokat kérünk címmel* – egy írás, melyben a szerző a tanítónők fontosságára hívja fel a figyelmet a jövő anyáinak képzése kapcsán, mivel „[Ő]k nevelik, képezik a jövő nemzedék anyját; ők a legilletékesebbek arra, hogy a nőnevelés helyes elveit megállapítsák s annak érvényt szerezzenek”; és ahogy írja: „leányaink ne csak a tudomány titkait ismerjék meg, hanem tisztába jöjjenek azokkal a föladatokkal is, amelyek őket mint hitvest és anyát terhelik.”³⁸

A *Pécsi Napló*ban is több írást találhatunk a nők jogaihoz, munkavállalásukhoz, a nő társadalmi szerepéhez kapcsolódóan. Az 1895-ös esztendő cikkei közül válogatva olvashatjuk Sándor József írását *Az asszonyi jogokról*, valamint Fuchs Ádám

³⁴ k. 1892: 1.

³⁵ k. 1892: 2.

³⁶ k. 1892: 2.

³⁷ k. 1892: 3.

³⁸ Jó honleányokat kérünk. *Pécsi Figyelő* 1893. május 13. 1.

cikksorozatát *A nők társadalmi állásáról* címmel, de ebben az évben jelent meg a nők jogairól értekezve a *Pour la damme* című írás is, és a helyi tanítónőképző intézetben – mely 1894-ben nyitotta meg kapuit – oktató apácákról sem feledkeztek meg. Fuchs Ádám a pécsbányatelepi iskola igazgatójaként élénken vett részt a helyi oktatásügyben, emellett fogalmazta meg véleményét, gondolatait a helyi lapokban. 1895 októberében jelent meg hatrészes sorozata, melyben a történelmi korszakok során keresztül mutatta be a nők társadalmon belüli helyzetét.³⁹ A cikksorozat negyedik részében fejti ki gondolatait a korszak nőnevelését, a nők jogait illetően. „Kiváltképp és elsősorban legyenek a nemek egyenjogúak, az istenadta szellemi tehetségek kiképeztetése és a szellemi vagyon megszerzése terén.” Azonban arról, hogy mit is tanulhatnak a nők – bár a képességek és tudás meglétének kérdését kiterjeszti a férfiakra is –, így vélekedett: „Mint a férfit, úgy a nő sem alkalmas minden életpályára, azért hangsúlyozom a rátermettséget és az ennek megfelelő életkörüket. [...] Ehhez első sorban és kétségkívül szükséges a nőnevelés gyökeres és alapos javítása és czélszerű kibővítése.”⁴⁰ Az ismeretek kibővítésén a természettudományos ismeretek nagyobb arányú beemelését értette, hangsúlyozta az állami iskolák létesítésének fontosságát ezen a területen, valamint szükségesnek vélte a leányiskolák közeléből a „kalandozó, ólálkodó urfiak és uracsok” eltávolítását.⁴¹ A képzőintézet kapcsán a tanítónőkről a következőket olvashatjuk egy névtelen író tollából: „Mi nem vagyunk oktan ellenzői a tanítónői munkakörnek, mert meggyőződésünk, hogy erre az emberiségnek szüksége van, hogy ez jótétemény a női nemre, mely a gyengéd lelkéhez illő gyengéd lelkekből nyeri kinevelését.” Azonban a cikk írója legjobban az apácák tanítónői létét kifogásolja, mert szerinte „életállapotuk” nem egyeztethető össze azzal, hogy a világ számára képeznek fiatal lányokat a tanítónői pályára.⁴² A rend tagjaival szemben azért is merülhetett fel ez a „kifogás”, hiszen tagjaik, akik a képzőben a diákok tanításával foglalkoztak, fogadalmukhoz híven nem hagyták el a zárda területét, teljes elvonultságban éltek a külvilágtól, így bár elméleti tudásukat senki sem kifogásolhatta, mégis akadtak a cikk írójához hasonló vélemények, miszerint így nem tudják kellőképpen felkészíteni a fiatal lányokat a való élet kihívásaira. Elméleti tudást adhatnak, de az onnan kikerülő, pályakezdő tanítónőket hogyan is vértelhetnék fel a külvilágban, tehát nem zárt, védett falak között létező iskolákban és az adott közösségben való létezésre.

³⁹ Fuchs 1895. Fuchs Ádám (1841–1919) felesége, Futima Sarolta (1867–1947) szintén tanító, iskolaigazgató, a Pécsi Tanítónők Egyesületének elnöke volt, aki szintén jelentős publikációs tevékenységet folytatott a helyi lapokban.

⁴⁰ Fuchs 1895: IV. r. 3.

⁴¹ Fuchs 1895: IV. r. 3.

⁴² Apácák mint tanítóképző tanárok. *Pécsi Napló* 1895. július 12. 4.

Összegzés

A tanulmányban idézett korabeli írásokból láthatjuk, hogy bár a statisztikai adatok a tanítónői létszám és a házasságban élő tanítónők számának emelkedését mutatják a korszakban, a társadalom még mindig nem tartotta egyöntetűen elfogadhatónak a női munkavállalók között a családanyaként és feleségként is helytálló asszonyokat. Az ellenzők mellett természetesen támogató hangokat is találunk, de még néhány évtizednek el kellett telnie ahhoz, hogy utóbbiak kerüljenek többségbe, és teljesen elfogadottá váljon a nők munkavállalása még azon a területen is, melyet kimondottan a „női léleknek megfelelő” hivatásként aposztrofáltak. A 20. század második évtizedében azután már a képzőintézetek is meglátták a növekvő igényt, amit a pécsi tanítónőképző vezetője, Raab Mária Szalézia, a Miasszonyunk Női Kanonokrend pécsi rendháza főnöknője – akiket többen is alkalmatlannak tartottak világi tanítónők képzésére elzárkózó életmódjuk miatt – a következőképp foglalt össze, mely igazán modern látásmódot sugall.

„Nyilvánvaló jele ez a szembeszökő létszámváltozás a háború nyomában járó szociális eltolódásoknak. Kétségtelen, hogy a tudományos készültséget feltételező pályákon a háború után sok állást megfelelő képesítésű nőkkel kell majd betölteni, mert hiányozni fognak a férfiak; másrészt ugyanabból az okból megnövekszik annak a szüksége, hogy a nők maguk gondoskodjanak megélhetésükről. Természetes tehát, hogy a szülők minden áldozattal arra töreksszenek, hogy leányaiknak a megfelelő képesítés megszerzését biztosítsák.”⁴³

Források

A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos háziállatok kimutatásával együtt. I. kötet. A Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi magyar királyi minster megbízásából szerkesztette és kiadja az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Az Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája. Budapest. 1882. (1881. népsz. II. 1882.) (https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1881_01/?pg=0&layout=s – letöltés: 2022. február 8.)

⁴³ Értesítő 1917: 15.

IV. TÁRSADALMI HATÁROK MEGVONÁSA ÉS ÁTLÉPÉSE

A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 8. Közszerzői ágak és szabadfoglalkozások. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat Nyomása. Bp. 1906. (1900. népsz. 8. 1906.) (https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_08/?pg=0&layout=s – letöltés: 2022. február 8.)

A Magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. Bp. 1915. (1910. népsz. 4. 1915.) (https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_04/?pg=0&layout=s – letöltés: 2022. február 8.)

A Magyar Szent Korona országai népoktatásügyének fejlődése. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat Nyomása. Bp. 1913.

A Miasszonyunkról nevezett női rend pécsi nevelő- és tanítóintézeteinek értesítője az 1916/17. iskolai évről. Közli: az igazgatóság. Pécs. (Értesítő 1917)

A Pécsvidéki Tanítónők Egyesülete... *Néptanoda* 1898. március 19. 95.

A tanítónők férjhezmenetele. *Néptanoda* 1899. december 9. 322.

Apáczák mint tanítóképző tanárok. *Pécsi Napló* 1895. július 12. 4.

Cserfoki Aladár 1881: *A fővárosi tanítónők férjhez-menetelének kérdése, tekintettel a Köznevelési Bizottság és a Népközelők Budapesti Egyesülete által e tárgykörben hozott határozatokra és a tanítónőknek a napilapokban közzé tett védekezésére.* Weizsmann testvérek könyvnyomdája, Budapest.

Dittler Ida Regina 1905: Tanítónő a tanítónőkről. *Néptanoda* 1905. április 9. 135.

Fuchs Ádám 1895: A nők társadalmi állásáról. *Pécsi Napló* 1895. október. 23., 25., 27., 29., 30., 31. – IV. rész.: okt. 29. 3.

Geöcze Sarolta 1896: *Tanulmányok a magyar társadalom életéből.* Singer és Wolfner. Budapest. (<http://mtdportal.extra.hu/books/tanulmanyok.pdf> – letöltés: 2021. január 18.)

Geöcze Sarolta 1912: *Erkölcsei nevelés a tanítóképzőben s a nemzeti élet.* Budapest, 217–235. (http://mtdportal.extra.hu/books/geocze_sarolta_erkolcsi_nevelés_a_tanitokepzoben.pdf – letöltés: 2021. január 18.)

Ha a tanítónők férjhez mennek. *Néptanoda* 1895. február 23. 64.

Jó honleányokat kérünk. *Pécsi Figyelő* 1893. május 13. 1.

k. 1892: A tanítónő és a nő. *Pécsi Figyelő* 1892. április 13. 1–3.

Női középoktatás. De Gerando Antonina kérvénye az országgyűlés képviselőházához. Nemzeti Nőnevelés. 1888. október. In: Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Budapest, 2006. 114–120.

Pethő János 1894: A tanítónők tömeges alkalmazásáról. *Néptanoda* 1894. június 9. 190–191.

Robin 1881: Nők a kiknek nem szabad férjhez menni. *Pécsi Figyelő* 1881. április 23. Melléklet.

Steinitser Vilma 1895: Hogyan neveljük leányainkat. *Pécsi Napló* 1895. június 7. 6.

Hivatkozott irodalom

Gyáni Gábor 2020: *A nő élete – történelmi perspektívában*. Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 6. Budapest.

Kéri Katalin 2018: *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*. Pécs.

Kéri Katalin 2008: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus-kori Magyarországon 1867–1914*. Pécs.

Kiss József 1929: *Nők a tanítói pályán*. Pécs.

Kiss Bori 2006: A nő és a munka. In: Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Budapest, 185–188.

Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.) 2005: *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest.

Papp Barbara – Sipos Balázs (2017): *Modern, diplomás nők a Horthy-korban*. Budapest.

Scott, Joan W. – Tilly, Louise A. (1992): Női munka és család a XIX. századi Európában. In: Gyáni Gábor (szerk.): „Változás és folytonosság”. *Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról*. Történelmi Figyelő 3. Debrecen, 103–135.

Szántó Károly 1988: Százhusz éve jelent meg a Néptanoda. *Dunántúli Napló* 1988. május 18. 6.

IV. TÁRSADALMI HATÁROK MEGVONÁSA ÉS ÁTLÉPÉSE

- Takács Zsuzsanna Mária 2014: *Falusi néptanítók élete a 20. század első felében emlékirataik és naplók tükrében. PhD-értekezés.* Pécs. (<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14687/takacs-zsuzsanna-maria-phd-2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y> – letöltés: 2021. március 30.)
- Takács Zsuzsanna Mária 2016: A magyar tanítónők, valamint a pécsi tanítónőképzés a századfordulótól a második világháborúig. *Közép-Európai Közlemények* (9.) 3. 214–222. (<http://vikek.eu/wp-content/uploads/2017/03/KEK-No342016.3.SZ%C3%81M.pdf> – letöltés: 2021. március 30.)
- Takács Zsuzsanna Mária 2018: „...ideálunk nem fonnyadt, dércsípte őszi rózsa...”. Valláserkölcsei nevelés a pécsi tanítónőképzőben. In: G. Molnár Péter – Szőke-Milinte Enikő (szerk.): *Pedagógiai valóságok.* Budapest, 75–81. (<https://btk.ppke.hu/uploads/articles/1734918/file/Pedag%C3%B3giai%20val%C3%B3s%C3%A1gok.pdf> – letöltés: 2022. február 8.)
- Várady Ferencz 1896: A Pécsi Napló politikai napilap rövid története. In: *Hírlapjaink. A magyarországi hírlapok monographiája.* Készült az 1896-iki ezredéves országos kiállítás sajtókiállítása számára. Bp. ny. n. I. kötet. (http://sajtomuzeum.oszk.hu/forrasok/hirlapjaink/pdf/1_18_pecsi_naplo.pdf – letöltés: 2021. március 28.)

Társadalom a társadalom peremén – terápiás és közösségi gyakorlatok az intapusztai munkaterápiás intézetben az 1950-es, 1960-as években

Az 1960-as évek elejétől kezdődően egyre inkább a társadalomtudományos vizsgálódások középpontjába kerültek azok az intézmények, amelyek tevékenysége az egyének bizonyos viselkedési, vallási, katonai normákhoz szoktatására irányultak.¹ Ezeknek az Erving Goffman kanadai szociológus terminológiájával elve *totális intézményeknek*² – börtönöknek, kórházaknak, elmeegógyintézeteknek, koncentrációs táboroknak, zárdáknak, hadseregeknek – a „totalitása” főként abban áll, hogy a bentlakók életének szinte minden aspektusa, így a munka- és a szabadidő eltöltése is egy térre, az adott létesítmények falain belülre korlátozódik. Az intézmények lakói számára így ráadásul nem csak a szélesebb társadalmi mozgás válik lehetetlenné: a megkövetelt szigorú napirend és tervezett programok idejüket teljes mértékben lefedik, alig vagy egyáltalán nem biztosítva lehetőséget az egyének saját életének önálló megszervezésére.³ A normához igazítás igénye az uniformizálás igen magas szintjét is elérhette az egyforma ruha- és hajviselet szükségessé tételével – így az egyének már nemcsak viselkedésükben, helyhez kötöttségükben és időbeosztásukban, hanem megjelenésükben is az intézmény kívánalmaihoz igazodtak, és láthatóan megkülönböztethetővé váltak a társadalom annak falain kívül élő tagjaitól, valamint az intézmények dolgozóitól is.⁴

¹ Itt első sorban Erving Goffman és Michel Foucault kutatásait érdemes megemlítenünk. (Goffman 1961: 1–171.; Foucault [1990]: 183–312.) Ezeknek az intézményeknek a vizsgálata, a bennük folyó gyakorlatok kritikai értelmezése a hatvanas évektől formálódó antipszichiátriai mozgalom szempontjából is fontos volt. Bár Foucault és Goffman viszonya az antipszichiátriához – amely megkérdőjelezte a pszichiátriai kezelésmódot hatásosságát, és azoknak a beteg állapotát súlyosbító mivoltát hangsúlyozta – a mai napig vitás kérdés a szakirodalomban, munkáik mindenképpen hozzájárultak ahhoz a folyamathoz, amely a század utolsó évtizedében a pszichiátriai intézményekben zajló, zömében biológiai kezeléseken és elzáráson alapuló gyakorlatok alternatíváját kereste (pl.: közösségi pszichiátria, csoportterápiás módszerek).

² Goffman interpretációjában az említett intézmények (Goffman 1961: 1–171.).

³ Uo. 48–50.

⁴ Uo. 18–22.

Ez az elkülönülés a szimbolikus aspektusain túl az intézmények falain kívüli és belüli közösségeket funkcionálisan is elválasztotta: Goffman vizsgálatai rámutattak arra, hogy a totális intézmények a falaikon kívülről belültre irányuló tekinteteket legalább annyira korlátozzák, mint amennyire a bentlakók „kilátását” kívültre. Ez az elzártág egyrészt lehetőséget ad arra, hogy a bentlakókat minél inkább az intézmény normáihoz szoktassák a falakon kívülről érkező ingerek zavaró hatása nélkül, másrészt pedig a professzionális személyzet (orvosok, tanárok, börtönőrök, parancsnokok) számára jelentős autonómiát enged az intézmény falai között végbemenő – a szélesebb társadalomban jellemzőktől eltérő – szokások és gyakorlatok kialakítására.⁵

A totális intézményeknek a falaikon kívülről érkező tekinteteket korlátozó aspektusa problematikusnak tűnhet a magyarországi államszocialista időszak kontextusában. Az említett gazdasági-társadalmi rendszerre jellemző, az egyének minél kiterjedtebb megfigyelését célzó, politikai-ideológiai elvekkel ellentétes cselekvéseket és gondolatokat kifürkészni kívánó megfigyelő hatalmi szándékokkal nehezen összeegyeztethetőnek tűnik az az elképzelés, hogy az ilyen létesítményekben folyó tevékenységek beláthatatlanná vagy legalábbis nehezen ellenőrizhetővé váljanak.⁶ Ezek az intézmények ráadásul amellet, hogy állami fenntartásúak voltak, számos esetben pontosan az egyének marxista-leninista(-sztálinista) normákhoz igazítása volt a feladatuk.

Bár Goffman az elmélete kidolgozásához használt résztvevő megfigyeléseket egy 20. század közepi amerikai pszichiátriai intézetben folytatta, a többi, különböző országokban és korszakokban keletkezett felhasznált forrás miatt elmélete érvényessége a vizsgált intézménytípusok esetén az univerzális alkalmazhatóság látszatát kelti.⁷ Azzal kapcsolatban azonban még – ismereteim szerint – nem született vizs-

⁵ Goffman állítása szerint pontosan a létesítményeken kívüli és belüli normák eltérése az, ami megakadályozza, hogy a totális intézmények lakói távozásuk után visszailleszkedjenek a társadalomba. Ez pedig paradox módon azt is jelenti, hogy azok a helyek, amelyek az egyének összetársadalmi normákhoz igazítására lettek létrehozva, jellegükből adódóan nem lehetnek problémamentesek funkciójuk megvalósításában. (Goffman 1961: 13.)

⁶ Fontos azonban azt is kiemelnünk – ezt Goffman is hangsúlyozza – hogy a társadalom és a totális intézmények nem szeparálódtak el minden szempontból egymástól. A dolgozóknak figyelembe kellett venniük a bent lakók intézményen kívüli kapcsolatait, ennek fényében kellett velük bánniuk. Ennek a körülménynek a megjegyzése azonban nem zárja ki azt, hogy számoljunk a létesítmények és a szélesebb társadalom, valamint azok mindennapjai közötti kapcsolat és egymásra látást korlátozottságával.

⁷ Erre utal többek között, hogy forrásai között megtaláljuk mások mellett Szent Benedek reguláját, de a szovjet munkatáborok és náci koncentrációs táborok gyakorlatai is elemzés tárgyává válnak.

gátat, hogy az államszocialista Magyarország egészségügyi intézményei mennyiben viselték magukon a Goffman által leírt totális intézmények ideáltipikus jellemzőit, ahogyan az a kanadai szociológus által vizsgált probléma sem merült fel, hogy ezek az elvileg igen zárt intézmények működésüket és normáikat tekintve hogyan viszonyultak a szélesebb társadalomhoz. Tanulmányomban utóbbi elemzésére teszek kísérletet. Azt fogom vizsgálni, hogy az 1948-tól kiépülő államszocialista rendszer társadalmi normáival összeegyeztethető kezelési formának, a munkaterápiának elsődleges teret biztosító specifikus munkaterápiás pszichiátriai intézmények egyikében a kialakított szokások vajon milyen viszonyban voltak a falakon kívül érvényes elvárásokkal – az intézmény mindennapjaiban milyen kényszerek és engedmények alakíthattak ezeken. Valamint az intézmény dolgozói mennyiben bírhattak konkurens elképzelésekkel a terápián belüli és azon kívüli világ összekapcsolására?

A következőkben tehát a Benedek István *Aranyketrec* című regényéből ismert intaházai kísérleti munkaterápiás intézet működési gyakorlatait vizsgálom 1952 és 1965 között, amelyeket az említett irodalmi mű, az intézmény archívumában és az OSA-archívumban található dokumentumok (igazgatói utasítások, szabadidős programokra vonatkozó iratok, dolgozói beszámolók stb.), valamint korábbi dolgozókkal készített *oral history* interjúk alapján igyekeztem feltérképezni.

A szocializmus emberképe és a lelki normalizálás átalakulása

Ahhoz, hogy megérthessük, milyen hatalmi szándékoknak kellett megfelelnie az intapusztai intézménynek, mindenekelőtt vázoljuk fel, milyen (szak)politikai és terápiás elvek hívták életre a szisztematikus munkaterápiát a Rákosi-korszak elején. Az 1940-es évek végétől formálódó államszocialista rendszerekben a politikai és társadalmi változások mellett az elmebetegségek eredetéről is egy, a korábbi-tól eltérő elképzelés kezdett meghonosodni. Az új, ideológiailag meghatározott szemléletmód szerint az a marxista álláspont volt a mérvadó, hogy a társadalmi lét adottságai határozzák meg az emberek gondolkodásmódját.⁸ Ennek az alaptételnek az elfogadása maga után vont az elmebetegségek jelentős része a korábbi környezet, azaz a kapitalizmus káros társadalmi hatásából fakadhat. Így tehát a mentális betegségeket szociális eredetűnek, a hibás társadalmi berendezkedés fejleményének tekintették, és nem az adott egyénben

⁸ Marx [1904]: 11–12. Tariska István 1951-ben egy a *Népegészségügy* lapjain megjelent cikkében statisztikailag is igyekszik bizonyítani ezt az állítást, mégpedig annak bemutatásával, hogy az elmebetegek számaránya a kapitalista országokban – a kapitalizmus sajátoságaiból fakadóan – nő, míg a szocialista országokban csökken (Tariska 1951: 17–18.).

keresték az okait. Ez a törekvés az „embertudományok”, köztük a pszichológia és pszichiátria területét sem hagyhatta érintetlenül: a szakma politikailag elkötelezett tagjainak közbenjárásával az új szemlélettel összeférhetetlen elmebeteg-gyógyítási módszereket (pszichoanalízis, Szondi-féle sorsanalízis, családi ápolás stb.) diszkreditálták, és helyettük a marxizmus-leninizmus(-sztálinizmus) elveivel összeegyeztethető technikák alkalmazása vált elfogadottá.⁹ Utóbbiak közé tartozott a munkaterápia, amely az államszocialista rendszer egyik döntő normatív hivatkozási pontját, a munkát, azon belül is elsősorban a test igénybevételén és erő kifejtésén alapuló fizikai (termelő) munkát helyezte a mentális normalizálás középpontjába.¹⁰ A módszer, amely ugyan ezt megelőzően sem volt teljesen ismeretlen a pszichiátriában,¹¹ kitüntetett figyelmet kapott, és az 1940-es évek végétől, az 1960-as évek elejéig tartó körülbelül másfél évtizedben lényegében az egyetlen legitim pszichoterápiás módszerre vált a szomatikus kezelési formák mellett.

Miben is állt a munkaterápia lényege? Ahogyan az a korszak témában publikáló pszichiátereinek szövegeiből kitűnik, egyrészt a terápia – retorikájában építve Ivan Pavlov gondolataira – a lélek testen keresztül történő megváltoztatását

⁹ Az említett terápiás formák diszkreditálásáról és művelők sorsáról bővebben lásd: Kovai 2016: 220–260. Amit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy az említett folyamat ellenére sem volt szó a pszichoterápiás és analitikus megközelítések teljes eltűnéséről, ezek továbbra is a korszak alternatív nyilvánosságának részei maradtak. Ez igaz volt mind az eljárások terápiás alkalmazására, mind pedig bizonyos értelmiségi körök találkozásain a különböző megközelítések tárgyalására, ismertetésére – ezek az események viszont nem voltak mindenki számára elérhetőek, hozzáférhetőségükben igen fontos szerepet játszott a személyes ismeretség, az informális csatornák. A pszichotudományok és az általánosabb orvosi és értelmiségi szerepértelmezés, valamint az alternatív nyilvánosság viszonyát a lélektan kapcsán K. Horváth Zsolt munkái vizsgálják. K. Horváth Mérei Ferenc életművének, pályájának és a személye köré szerveződő csoportoknak az elemzésével mutat rá az informális körökben (többek között az ún. Pszichoterápiás Hétvégéken) cirkuláló pedagógiai, pszichológiai és pszichoterápiás ismeretek átadásának jelentőségére és módjaira, míg Levendel László tüdőgyógyász kapcsán az értelmiségi salonokhoz hasonló csoportok jelentőségét veti fel a tudományos és kulturális tudás áramlásában az 1960–1980-as években. (K. Horváth 2018: 487–489., 2021a, 2021b.)

¹⁰ A Magyar Orvosok Szabad Szakszervezetének Pavlov Ideg-elme szakcsoportja 1951-es éves gyűlésén a különböző sokk-kezeléseket, a tartós altatást és a szisztematikus munkaterápiát vélte kizárólag ebbe a kategóriába tartozónak. (SZKL. 42.f 651.ö.e. *Határozat a Pavlov ideg-elme szakcsoport 1951 okt. 5-6-7-én tartott pécsi vándorgyűléséről*. 12.)

¹¹ A betegfoglalkoztatáson alapuló kezelési formák története a 18. századi Nyugat-Európában kidolgozott morális terápiáig nyúlik vissza. A morális terápia geneziséről bővebben lásd: Foucault [2004]; a terápiás forma recepciójáról a Habsburg Birodalomban: Kovács 2018.

helyezte a normalizálás középpontjába. Másrészt a munkaterápia keretei között le kellett hogy képződjenek a munkatevékenységhez a terápiás közegen kívül is csatlakozó társadalmi gyakorlatok (mint például a betegek brigádokba szervezése, élmunkásbetegek kiválasztása, társadalmi bíróságok szervezése, érdem szerinti jutalmazás), így elősegítve a betegek minél sokrétűbb társadalmi integrációját már a terápia alatt.¹²

A mentális normalizálás átalakításával kapcsolatos szakpolitikai szándékok komolyságát mutatja, hogy 1952 és 1957 között – Intapusztán, Dénesfán, Simaságon és Pomázon – négy, kifejezetten a munkaterápiára alapozott kezelőhely jött létre, amelyek az 1955 és 1960 közötti teljes országos pszichiátriai ágyszámgyarapodás 72%-át tették ki.¹³ Ezek ráadásul mind nagyüzemi mezőgazdasági termelésre alkalmas helyeken létesültek (korábbi mezőgazdasági nagybirtok, állami gazdaság), így biztosítva az ideológiai-társadalmi igényeknek egyre inkább megfelelő normalizálás feltételeit. Ezzel amellet, hogy kijelölésre került az elmebetegek kívánatos helye az államszocialista társadalomban, a szakpolitikai elképzelések megvalósulása esetén a terápiás helyszínek mind tágabb funkciójukat, mind belső gyakorlataikat tekintve szoros összeköttetésbe kellett hogy kerüljenek a terápián kívüli világgal.

A betegek világa

A goffmani szempontok szerinti elemzést a betegek intézményen belüli életének vizsgálatával érdemes kezdenünk, azon belül is a normalizálás kulcsmomentumát jelentő termelőmunka-végzést érdemes szemügyre vennünk, mivel a terápiás közösség-szerveződés alapját (betegek dolgoztak, orvosok/nővérek munkára neveltek) ez jelentette.

¹² Ezekről a gyakorlatokról a munkaterápiával elért eredményeket publikáló pszichiáterek tanulmányaiból értesülhetünk. Többek között: Benedek 1955a: 61.; Benedek 1955b: 238.; Gálfi 1964: 35–38, 53.; Gálfi 1962: 557.

¹³ Az ágyszámadatokról bővebben: Központi Statisztikai Hivatal Győr-Sopron Megyei Igazgatósága (szerk.) 1959: 207.; Füredi (szerk.) 1982: 11.; Központi Statisztikai Hivatal Vas Megyei Igazgatósága (szerk.) 1966: 240. A pszichiátriai munkaterápia létrehozásának szakmai-elméleti és intézményes aspektusaira jelen tanulmányban a terjedelmi keretek miatt nincs lehetőségem részletesen kitérni. Erről bővebben lásd: Lászlófi 2019, 2020.

A szisztematikus betegfoglalkoztatásra irányuló törekvés megvalósítása a vizsgált időszakon belül folyamatos problémákba ütközött, amelyek mind Benedek *Aranyketrecének*, mind pedig a dolgozókkal készített interjúknak a narratíváját erősen áthatják. Ezek a gondok ráadásul főként nem a bentlakók betegségéből fakadó szakmai kihívások voltak. Míg az első két évben az jelentett általános problémát, hogy a lehetővé tett terápiás mezőgazdasági termelőmunka¹⁴ csak az év egy kis részében nyújtott bármilyen elfoglaltságot a betegeknek, így a termelés helyett az év egy részében borsóválogatás volt a „munka”, addig az 1960-as évekre már maga a beteganyag volt alkalmatlan arra, hogy az intézmény által kínált munkalehetőségeknek maradéktalanul eleget tegyen.¹⁵ Így pedig a betegek és az ápolók közötti munkamegosztás sem illeszkedhetett minden szempontból a terápia kidolgozóinak a szándékaihoz. Az egyik korábbi ápolónő és terápiás foglalkozásvezető interpretációja szerint:

„...amikor segédápolóként kerültem oda, föl az osztályra, akkor is volt egy csoportom: elesettek, szerencsétlenek. Azokkal kellett a kertészetben dolgozni és hát, *hogy valamit mutassunk, többet dolgoztam, mint a betegek*. És ez így is van, mert azért úgy számonkérték, mit dolgoztunk egész nap. És hát voltak olyan kis szerencsétlen emberek, akik életükben kapát sem láttak és hát meg kellett őket, meg kellett volna őket tanítani kapálni, nem sikerült. [...] Munkaterápia volt a betegeknek meg nekünk is.”¹⁶

Az idézet tanúsága szerint az egykori dolgozó számára a munkaterápia mint a betegekkel közös feladat értelmeződött, amelyből a közös cél, valamint a többiek alulteljesítése miatt jobban ki kellett vennie részét. Ennek okát viszont nem abban látta, hogy a többiek betegségük miatt nem voltak képesek a munka elvégzésére, hanem sokkal inkább abban, hogy nem olyan környezetből származtak, ahol a kapa a mindennapok szerves része lett volna. A jelek szerint ez nem volt egyedi eset, az okát pedig az intézménybe kerülők társadalmi hovatartozásának megváltozásában kereshetjük. Miután híre ment a Benedek vezette intézmény humanus mivoltának, aki csak tehette – többek között diplomaták, politikusok, sőt Avar Pál elmeügyi főfelügyelő is – igyekezett hozzátartozóit a fővárostól és a kíváncsi

¹⁴ Ezt a munkatípust azért érdemes megemlítenünk, mivel a terápiás formáról szóló, a korszakban keletkezett tudományos szövegek minden alkalommal ezt a munkatípust említik mint a gyógyításra alkalmas tevékenységi formát. Lásd pl.: Adorjáni–Gálfi–Régius–Schenker 1959: 559. Benedek 1955a: 60.

¹⁵ Benedek 1957: 50–52.

¹⁶ Interjú Zseli Rozáliával. (Kiemelés tőlem – L. V.)

tekintetektől távol eső, ám igen jó szakmai reputációval rendelkező intézménybe helyezni.¹⁷ Így kezdetben, Benedek szavaival élve az ide szállított betegek közül „földműves volt szinte valamennyi. Akkoriban ugyanis a kórházak munkásbetegeiket szállították a Pusztára.”¹⁸ Ezzel szemben 1956-ot követően egyetlen paraszti származású beteg sem maradt.¹⁹

Mindez azonban nem zárta ki azt, hogy az intézet falain belül egészen más, politikai tekintetben kevésbé dicsőnek tűnő, ám az intézeti mindennapok szempontjából sokkal inkább alkalmazható értelmezési keretet adjanak a munkaterápiának: „...sok haszna volt ennek a munkaterápiának mert, ha nem lett volna, akkor céltalanul ott ténferegne. [...] Reggel nem volt olyan rossz, mert volt miért felkelni. Mert hát menni kell munkába.”²⁰ Hasonló értelmezést olvashatunk az Aranyketrecben is: a betegek „nem lelkesednek a munkáért, de tehernek sem érzik, nem lázadoznak ellene. Röviden: a munka tartalmat ad az életüknek, s egyben értelmet a szórakozásnak s a pihenésnek, ami a munkát követi.”²¹ Szemben az intézmény határain kívül érvényesíteni kívánt normákkal és a munkaterápiához kapcsolódó (szak)politikai elvárásokkal, az intézeti betegek nem elsősorban a munkatevékenységük által váltak értelmezhetővé a közösségük számára, és a munkavégzés – az eredeti szándékokkal ellentétben – nem is feltétlenül a társadalomba való visszatérés kulcsaként értelmeződött; sokkal inkább mint a bent töltött mindennapok strukturálója, és így mint az életminőség javítására szolgáló egyik eszköz tűnt fel.

A dolgozók világa

Az intézményben a betegek által végzett gyógyító munka értelmezése tehát inkább igazodott a tárgyi feltételek diktálta kényszerekhez, mint a vele szembe állított ideológiai-szakpolitikai elvárásokhoz. Mivel munkaterápiás intézmény is

¹⁷ HU OSA 300-1-2-70948 *The Simasag-Intapuszta Experimental Lunatic Asylum* 3. Interjú dr. Kiss Annamáriával.

¹⁸ Benedek 1957: 120.

¹⁹ Bár az intézményből betegstatisztikák nem maradtak fenn, amelyekből statisztikailag visszaigazolható lenne a betegek nem paraszti vagy munkás származása, az azonban elég meggyőző érv a kijelentés elfogadása mellett, hogy mind az eseményekkel egykorú forrás (*Aranyketrec*), mind pedig a korábbi dolgozók sok évtizeddel későbbi visszaemlékezése szerint a származás és a mezőgazdasági munkában való gyakorlatlanság összefüggött. (Benedek 1957: 133. Interjú dr. Kiss Annamáriával; Interjú dr. Mesterházy Zsuzsával)

²⁰ Interjú dr. Mesterházy Zsuzsannával.

²¹ Benedek 1957: 138.

úgy működött, mint bármely másik államszocialista munkahely, adódik a kérdés, hogy vajon mennyiben érvényesülhettek azok a szervezeti törekvések – szakszervezeti és pártbizottsági, KISZ –, amelyek a kollektíván belüli politikai életet voltak hivatottak megszervezni. Ezeknek a tárgyalása egyrészt azért is illeszkedik a tanulmány elemzési keretébe, mivel a goffmani szemléletben is alapvető jelentőséget kapnak azok a gyakorlatok és intézményi aspektusok, amelyek megkülönböztetik a totális intézmények életében részt vevő csoportokat. Ezekben a politikai rendszerhez kötődő gyakorlatokban pedig a betegek alapvetően nem vettek részt. Másrészt pedig az, hogy a KISZ, a szakszervezet vagy a párt helyett kapott-e a pszichiátrián belül – ugyan nem a terápiás tevékenység tekintetében –, a szélesebb társadalom normatív intézményei belső leképeződésének és így a pszichiátrián kívüli és belüli közösségi normák viszonyának problémáját teszi vizsgálhatóvá.

Az 1952 és 1957 közötti időszakban semmi nyomát nem találjuk ezeknek az intézményeknek. Sem Benedek István interpretációja, sem más források nem utalnak arra, hogy szakszervezeti vagy pártélet működött volna a munkaterápiás intézet falai között. Az 1963 és 1965/1966 közötti időszakban ennek pontosan az ellenkezőjét tapasztalhatjuk: egymás után szervezik meg az intézmény szakszervezeti életét, alapítják meg az intézményi párt- és KISZ-bizottságot.²²

Felmerül a kérdés, hogy vajon miért pont ekkor látták szükségét az említett, öntudatos dolgozók nevelésére és összegyűjtésére létesített intézmények megalapításának. Erre vonatkozóan minden kétséget kizáró magyarázatot nehezen találunk, több valószínű választ is számításba vehetünk. Az egyik magyarázat az intézmény egymást követő két vezetőjének személyiségéből adódik. Az 1957-ig igazgató főorvos Benedek István nyíltabban kommunistaellenes hozzáállása, valamint a szakmailag is a legitim emberképpel ellentétben álló szondiánus sorsanalitikus beállítottsága gátat szabhatott a pártközeli intézmények létrejöttének. Különösen egy olyan erős saját belső hierarchiával rendelkező közegben, mint az orvosi. Ezzel szemben az őt az igazgató-főorvosi székben követő Goldschmidt Dénes már jóval szorosabb kapcsolatokat ápolt a felsőbb szakpolitikai és pártvezetéssel is, valamint saját bevallása szerint elkötelezett kommunista volt.²³

²² Markusovszky Egyetemi Oktatókórház Intaházai Telephelyének magánarchívuma. Jelzet nélkül. *Az intézményben szervezett szakszervezeti programok*; Markusovszky Egyetemi Oktatókórház Intaházai Telephelyének magánarchívuma. Jelzet nélkül. *Pártalapszervezetünk élete*.

²³ A két intézményvezető személyiségéről és karrierjéről összefoglalóan lásd: Wutka 1990; Varga 1990.

A másik lehetséges magyarázat meglátásom szerint, hogy a kádári konszolidációs időszakot követően már egy, a határ mentén található, az orvostudomány nem éppen legnagyobbbecsültebb területét művelő pszichiátriai intézmény politikai életének megszervezésére is a korábbiaknál nagyobb figyelem irányulhatott.

Miből lesz a társadalom? – munkaterápia és közösségi gyakorlatok

Az intézmény egyes társadalmi csoportjai után érdemes szemügyre vennünk azokat a gyakorlatokat, amelyek – az együtt végzett, már tárgyalt munka mellett – a két csoport együttes „közreműködésével” történtek. Ezeknek a dolgozók és betegek bevonásával folyó gyakorlatoknak igen nagy jelentőségük van a totális intézmények életében: ezek segítik elő azt, hogy a létesítményen belül helyet kapó két – egyébként betöltött szerepüket tekintve jól elhatárolható – csoport egy közösséggé kovácsolódjon, és így az intézmény működőképessé váljon. Az ilyen típusú tevékenységek közül a szabadidős programokról és az ünnepekről érdemes szót ejtenünk.

A munkatevékenységen túli foglalkozásokról mind az interjúalanyaim, mind az írott forrásaim viszonylag részletesen beszéltek. Az ilyen elfoglaltságok intézményen belüli szerepét legkomplexxebben az egyik ápoló fogalmazta meg:

„...annyi mindent csináltunk. Színjátzó kör volt, sportkör... és hát a szabadidőnk terhére. Mivel ott bent laktunk, ez könnyen ment. [...] együtt játszottunk a betegekkel. Akkor volt még a Goldschmidt idejében olyan színjátzó kör, hogy a környező falukban jártunk bemutatni a darabokat, amiket tanulunk. Kosztümös darabokat. De abban mindegyikben voltak dolgozók, ápolók is. [...] Ezeket még Benedekék indították be.”²⁴

Az interjúrészlet alapján egyrészt úgy tűnik, hogy a dolgozók és a betegek szabadideje teljesen összefonódott a számos, dolgozók által szervezett program által. Arra azonban, hogy még a munkaidőn túl is a betegekkel kellett foglalkozni, az idézet szerzője nem mint nem kívánt túlórára emlékszik vissza, hanem büszkeséggel tölti el a saját szabadidejük terhére a betegeknek szervezett szabadidős programok emléke. Az elfoglaltságok közül a színjátzás értékelődik fel a leginkább mint olyan siker, amely egyrészt a dolgozók és betegek közös produktuma, másrészt amely az intézményen kívüli koordinátarendszerben, tehát a „normális világban”

²⁴ Interjú Zseli Rozáliával.

is megbecsülést kapott. A színjátszókör mellett, hogy ilyenformán az intézmény és a külvilág kapcsolatának az alakításában szerepet játszott – erre az aspektusára még utalni fogok –, a pszichiátrián kívüli világ rítusait, értékeit is segített beemelni az intézmény falai közé. Az előbb idézet interjú így folytatódik: „Sőt, március 15-re nagy hangsúlyt fektettünk, ugye akkor még április 4-ét is ünnepeltük. [...] *Hát ilyen kis irodalmi műsorral megemlékeztünk.*”²⁵ A színjátszás tehát amellet, hogy hozzájárult a mentális betegek közösségének elfogadásához a szélesebb helyi társadalomban, az ünnepek jelentette társadalmi normák intézménybe való beemelését is elősegítette. Ráadásul az, hogy a kiemelt interjúrészletben a március 15-e fontosabb ünnepként jelenik meg, mint az időben közeli április 4-e, a párt által az ünnepekkel kapcsolatban sugallt hivatalos „emlékezetpolitikai normák” felülírásaként, már-már az intézmény falain belüli jelképes ellenzéki magatartásként tűnik fel. Ezek az ünnepek ráadásul nemcsak egy-egy napra engedték be a kinti világ értékrendszerét a pszichiátria falain belülre, hanem a felkészülési időszakokon keresztül hosszabb periódusokra is kiterjedtek.

Az intézmény/közösség és a külvilág viszonya

Végül vizsgáljuk meg, hogy vajon hogyan alakult az intézmény társadalmának és a helyi társadalomnak a viszonya. A pszichiátria és a „normális” társadalom kapcsolatát mind Benedek, mind az őt követő igazgató, Goldschmidt Dénes is igyekezett a teljes elkülönüléshez, a betegek totális elrejtéséhez képest másként alakítani.

Benedek István mint a kísérleti munkaterápiás intézmény sajátosságait kialakító első főorvos a betegek foglalkoztatásán kívül a nyitott kapus pszichiátria létrehozásáról is döntött: a betegek élettereit akármennyire is a pszichiátriához kötődtek (hiszen itt végezték a munkát, itt pihentek és szórakoztak), bejárásuk korlátozását a „normális társadalomba” – mind a társadalom, mind pedig az ő érdekükben – károsnak vélte. Törekvése bár a 20. század közepének pszichiátriai reformmozgalmait idézte,²⁶ mégsem valósulhatott meg nehézségek nélkül – problémát okozott mind az intézmény fizikai helyzete, mind pedig a társadalmi elzárkózás. Az egykori Batthyány-Strattman kastély és birtokai területén létrehozott intézmény ugyanis a legközelebbi várostól, Celldömöltkől 8 km-re, a legközelebbi

²⁵ Uo.

²⁶ Az 1960-as évek elejétől meginduló, többek között a zárt intézményi pszichiátriai ellátást és a mentális betegségek diagnosztikai módszereit problematizáló antipszichiátriai irányzat szintén a nyitott ajtós kezelési lehetőségek megteremtését hangsúlyozta. A pszichiátriai ellátás antipszichiátriai kritikájáról lásd pl.: Berlim–Fleck–Shorter 2003.

falutól, Nagysimonyitól 3 km-re található, ami a korabeli tömegközlekedési viszonyokat figyelembe véve – még az 1960-as években sem volt állandó buszjárat – elszigetelte az intézményt.

A „nyitott kapuk” gyakorlata ennek ellenére bevezetésre került, az újító kezdeményezés a környező falvakban nem aratott osztatlan sikert, a nyitás utáni első évek konfliktusokkal teltek. Egy korábbi dolgozó így emlékezett erre:

„A kapu egész nap nyitva van, mindegyik bolond akkor mehet ki, jöhet be, amikor kedve tartja. [...] S ha valaki kint marad, vagy ha a közeli nagysimonyi kocsmában elissza a zsebpénzét, azt úgyis pár órán belül hazaszállítják a rendőrök. Ilyenkor mindig veszekedés van a rendőrség és dr. Benedek közt, mert a rendőrség követeli a kapuk zárvatartását, hogy a betegek ne hagyhassák el a kastély parkját. A főorvos viszont nem tágit a nézetétől, hogy nagyon fontos a betegek számára a szabadságuk érzete.”²⁷

Az idézet rávilágít arra, hogy Benedeknek és a pszichiátriát körülvevő társadalom autoritásainak (jelen esetben a rendőröknek) nem ugyanaz volt az elképzelése a pszichiátria és a társadalom kapcsolatáról. A korábbi dolgozó visszaemlékezése az orvos és a rendőrség között folyó hatalmi vetélkedésként értelmezhető, amelynek az a tétje, hogy ki dönthet az elzárásról. A szövegrész azonban a polémia kiemenetelére is következtetni enged: a hatósági látogatások megszokottságára való utalás azt sugallja, hogy a főorvos rendelkezett annyi hatalommal, hogy a rendőri felszólításnak ne kelljen eleget tennie.

Az elmérgesedni látszó viszony javítását a vizsgált korszak mindkét igazgatója a kultúrán keresztül látta megvalósíthatónak. Benedek István engedélyezte az egyik betegének, hogy Celldömölkön zeneiskolába járjon, és a városi DISZ énekkarát megszervezze, valamint a betegekből szervezett színjátszó csoport előadásait, ahogyan már említettem, a pszichiátrián kívülre, a környező falvakba vitte – utóbbi gyakorlatot utódja, Goldschmidt Dénes is követte.²⁸ Oral history alanyaim elmondása szerint ezek a kezdeményezések sikeresek voltak, tényleg javították az intézmény környékbeli megítélését, közelebb hozta egymáshoz a betegeket és a társadalmat. A teljesen nyitott intézmény megvalósítása azonban a – mai kifejezéssel élve – kultúrán keresztüli érzékenyítés ellenére sem járt teljes sikerrel. Az 1960-as évek közepére a nyitott kapuk elvét revideálták, és egy olyan gyakorlat gyökeresedett meg, amely a betegek számára az intézmény elhagyását orvosi engedélyhez kötötte.

²⁷ HU OSA 300-1-2-70948 *The Simasag-Intapuszta Experimental Lunatic Asylum* 8.

²⁸ Benedek 1957: 118., Interjú dr. Mesterházy Zsuzsannával.

A korábbi dolgozók visszaemlékezéseiben a társadalomtól való elszigeteltség-kapcsolat témakörének egy, az imént vázoltnál absztraktabb felfogása is tetten érhető. Ennek az elképzelésnek a vizsgálata alkalmat ad annak feltérképezésére, hogy a dolgozók hogyan is értelmezték azt az esetleges önállóságot, amelyet az intézmény zártsága lehetővé tett számukra. Az egyik interjúalanyom a beszélgetés aktuális témájához kevésbé illő megjegyzésében így fogalmazott: „Abban az időben nagyon nagy szabadságot kaptunk, én úgy gondolom, a Pusztában. A szakmát elismerték, az orvosok kivívták [a szabadságot].”²⁹ Az idézet hallgatólagosan épít a pszichiátrián kívüli és belüli világ dichotómiájára. Az említett „szabadság” vonatkozhat mind az intézmény viszonylagos politikai függetlenségére, mind a szakmai kérdésekben való döntési szabadságára, de mindenesetre egy olyan értékként tűnik fel, amely nem volt magától értetődő a korszakban, ám Intapuszta bírt vele. Gondolatmenetében az intézmény fizikai határai a negatívan értékelt politikai harcok szimbolikus kizárására szolgálnak.

*

A négy, korábban meghatározott elemzési csomópont alapján megrajzolt képpel az intapusztai pszichiátria és az azt körülvevő társadalom időben változó, de állandóságokat is mutató, számos szálon összefonódó viszonyrendszerét szerettem volna feltárni, amelyet a forrásadottságok miatt leginkább a dolgozók szemszögéből tudtam bemutatni. Összességében arra a következtetésre juthatunk, hogy habár az intézmények tervezésénél/felállításánál és a mindennapi kezelési gyakorlatban is az államszocialista társadalom és a terápiás világ közelítése volt a cél, ennek elképzelt és megvalósult módjai között komoly eltérések voltak: míg az előbbi esetben a szocializmus pszichiátria kapuin belüli felállítása jelentette a társadalomba való visszavezetés kulcsát, addig a gyakorlat szintjén ez sokkal inkább a társadalmi jó gyakorlatok terápiás átértelmezését, valamint egy általános humanisztikus szemléletet jelentett.

Azt is elmondhatjuk, hogy az intapusztai kísérlet, a munkaterápiás intézet és a helyi társadalom, valamint a dolgozók és a betegek igen sokrétű kapcsolata nem minden tekintetben tükrözte a totális intézmények ideáltipikus formáját. Egyrészt a pszichiátrián belül tevékenykedő két csoport, a betegek és különösen a nem orvosi szakszemélyzet élete a (terápiás termelő)munka és szabadidős tevékenységek közös végzése miatt is erősen összefonódott. A helyi társadalom, valamint a munkaterápiás intézmény viszonyában pedig nem annyira a két közösség közötti határ erős meghúzása, hanem inkább azok az aspektusok és szán-

²⁹ Interjú Zseli Rozáliával.

dékok váltak hangsúlyossá, amelyek az átjárás és kapcsolatteremtés lehetőségeit teremtették meg.

Az intézmény szakembereinek elképzelései, a nyitott ajtós pszichiátria gyakorlatai azonban csak részben lehettek sikeresek: az intézményen belüli élet, a terápiás mindennapok átalakítása ugyan javított a bentlakók életszínvonalán, a betegek társadalmi integrációjára tett kísérletek a helyi közösség ellenállása miatt viszonylag nehézkesek maradtak.

Források

Open Society Archives (HU OSA)

300-1-2-70948 The Simasag-Intapuszta Experimental Lunatic Asylum

Szakszervezetek Központi Levéltára (SZKL)

42.f 651.ő.e. Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Pavlov Ideg-elme Szakcsoportjának iratai 1951.

Markusovszky Egyetemi Oktatókórház Intaházai Telephelyének magánarchívuma.

Interjú dr. Kiss Annamáriával. Celldömölk, 2018. február 13.

Interjú dr. Mesterházy Zsuzsannával. Celldömölk, 2018. február 13.

Interjú Zseli Rozáliával. 2018. Intaháza, 2018. február 13.

Hivatkozott irodalom

Adorjáni Csaba – Gálfi Béla – Regius Ferenc – Schenker László 1959: A munka és jutalmazás szerepe a csoportos pszichoterápiában. In: Gegesi Kiss Pál (szerk.): *Pszichológiai Tanulmányok, II.* Budapest, 538–544.

Berlim, Marcelo T. – Fleck, Marcelo P. A. – Shorter, Edward 2003: Notes on antipsychiatry. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience* 253. 61–67. (DOI: 10.1007/s00406-003-0407-8 – letöltés: 2022. április 24.)

Benedek István 1957: *Aranyketrec*. Budapest.

Benedek István 1955a: Elmebetegek foglalkoztatása Intapusztán. *Ideggyógyászati Szemle* (8.) 2. 55–64.

- Benedek István 1955b: Munka- és környezet-terápia két éves tapasztalatai. In: *Fájdalom. Az orvos-egészségügyi szakszervezet Pavlov ideg-elme szakcsoportjának 1954. december 9–10–11-én tartott nagygyűlése. Ideggyógyászati szemle 1955. évi melléklete.* 238.
- Foucault, Michel [1990]: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Ford.: Fázsy Anikó és Csűrös Klára. Budapest, 1975.
- Foucault, Michel [2004]: *A bolondság története.* Ford.: Sujtó László. Budapest, 1961.
- Füredi János (szerk.) 1982: *Kórházi elmeosztályok betegforgalmának főbb sajátosságai.* Budapest.
- Gálfi Béla 1962: Az elmebetegek rehabilitálásának pszichológiai vonatkozásai. In: Gegesi Kiss Pál (szerk.): *Pszichológiai Tanulmányok IV.* Budapest, 551–560.
- Gálfi Béla 1964: *Munkaterápia a pszichiátriai gyakorlatban.* Budapest.
- Goffman, Erving 1961: On the Characteristics of Total Institutions. In: uő: *Asylums: Essays on the Condition of the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates.* New York, 1–125.
- K. Horváth Zsolt 2018: A betegség varázstalanítása és a varázshegy érzéki betegségei: Dr. Levendel László gondolkodásának lélektani, biopolitikai és művészeti vonatkozásai. *Ars Hungarica* (44.) 4. 487–504.
- K. Horváth Zsolt 2021a: *Mérei Ferenc. I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa, 1909–1945.* Budapest.
- K. Horváth Zsolt 2021b: *Mérei Ferenc. II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd, 1945–1986.* Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal Győr-Sopron Megyei Igazgatósága (szerk.) 1959: *Győr-Sopron Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1958.* Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal Vas Megyei Igazgatósága (szerk.) 1966: *Vas megye fontosabb statisztikai adatai 1965.* Budapest.
- Kovács Janka 2018: Elmebetegügy a 18–19. század fordulóján: elméleti keretek, koncepciók, megoldási javaslatok. *Korall* (19.) 71. 7–26.
- Kovai Melinda 2016: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban.* Budapest.

- Lászlófi Viola 2019: Work as a cure for mental illnesses? Opportunism and seeking ways in psychology and psychiatry in the first decades of state socialism Hungary. *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes* (61.) 2. 164–185. (DOI: 10.1080/00085006.2019.1596517 – letöltés: 2022. április 24.)
- Lászlófi Viola 2020: Aranyketrecek az államszocialista Magyarországon: a munkaterápia intézményesítése 1952 és 1965 között. In: Lászlófi Viola – Mravik Patrik – Oláh Gábor – Sidó Anna (szerk.): *Atelier 30. Műhelytanulmányok*. Budapest.
- Marx, Karl 1904: *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Chicago, 1959.
- Tariska István 1951: Kórházi elmebetegügyünk helyzete és feladatai. *Népegészségügy* (32.) 1. 17–25.
- Varga Pál 1990: Goldschmidt Dénes, 1922–1988. *Magyar Pszichológiai Szemle* (30.) 1–2. 106–108.
- Wutka Tamás 1990: *Benedek István*. Budapest.

V. A HATÁR MŰKÖDÉSE TÉRBEN ÉS TUDATOKBAN

„... amit megkötöttetek, oldjátok fel,
amit bezártatok, nyissátok ki!”

A karantén határai a 18. századi pestisjárványok
idején a Pécsi Egyházmegyében* _____

Bruno Drusinecz ferences hitszónok, a pécsi járványkórház kihelyezett lelkésze akkor veszítette el végleg a türelmét, amikor még hónapokkal a felgyógyulása és a pestis elvonulása után is karanténba kényszerítették. Nem ő volt az egyetlen ember Pécsen, aki fellázadt a pestises idők szigorú rendszabályai ellen, amiket a hatóságok hirtelen és erőszakkal léptettek életbe. A vesztegzárak, védvonalak, lezárások, a gyülekezési korlátozások, a kijárási tilalmak teljesen felforgatták a Rákóczi-szabadságharc hadi eseményei nyomán épp csak magukhoz térő pécsiek életét, akár csak a Dél-Dunántúl többi mezővárosi és falusi közösségének mindennapjait.

Sokan és sokféleképpen igyekeztek kitágítani a hatósági intézkedések által behatárolt egyéni és közösségi mozgásteret, a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. Dolgozatomban ezekre a határsértésekre összpontosítok, amikor a pécsi pestisjárványok idején alkalmazott rendeletek hatásait vizsgálom meg. Először a mindennapi élet rendjét átíró, elsősorban a szabad mozgást és a gyülekezés szabadságát új határok közé kényszerítő rendelkezések elleni egyéni vagy csoportos szabályszegéseket veszem számba mint a határsértés jellegzetes formáit. Majd a határvédelem egy sajátos, de a járvány idején szintén a hatóságok által előírt vagy szabályozott módjára térek rá akkor, amikor a közösség fizikai és szimbolikus (szakrális) határait újra kijelölő, megerősítő rituálékat mutatom be.

Vizsgálatom középpontjában a Pécs városát és a Pécsi Egyházmegyét érintő 1710-es és 1713-as pestisjárványok állnak, amelyekről Nagy Lajos írt alapos ismertetést.¹ Idő- és térbeli viszonyítási pontokként egyrészt a korábbi (1690 vagy 1691) és a későbbi (1738–39) országos járványokat, másrészt olyan településeket jelöltem ki, ahonnan részletes leírásokat és hasonló eseteket ismerünk: Pozsonyt,

* Kutatásomat a *Néphit, népi vallás, mentalitás, 16-21. század: digitális adatbázisok, enciklopedikus összefoglalások* NKFI 132535 sz. projekt, valamint az Európai Unió Horizon 2020 kutatási és innovációs keretprogramjából a Marie Skłodowska-Curie 898740 sz. támogatási megállapodása támogatta.

¹ Nagy 1982.

Debrecen és Kecskemétet.² Támaszkodom még a korábbi kutatásom eredményeire, amelyben az orvoslás és az egészségügy újkori piacát írtam le a Dél-Dunántúl falusi és mezővárosi közösségeiben a gyógyítás szereplőinek – a betegeknek és a gyógyítóknak – a nézőpontjából.³ Ebben a vizsgálatomban különös figyelmet szenteltem a 18. századi pestisjárványoknak, mivel kulcsszerepet játszottak a Pécsi Egyházmegye területén fekvő és a pécsiek által is ismert és látogatott máriagyűdi kegyhely létrejöttében. A csodatevő gyűdi Szűz Mária szabadította meg az eszékieket az 1709 és 1711 között dúló pestisjárványtól.⁴

A kora újkorban a pestis elleni védekezést császári rendeletek szabályozták a Habsburg Birodalomban. A mintegy tucatnyi rendelkezés részletes ismertetésére itt nincs lehetőség, így az alábbiakban I. Lipót 1680-ban kiadott *Infections Ordnungja* alapján foglalom össze a térhasználatot szabályozó előírásokat.⁵

Az intézkedések elsősorban a pestis behurcolását és terjesztését kívánták megakadályozni. Ide tartozott a települések bezárása, határaik megerősítése és fokozott ellenőrzése, az ellenőrző pontok kijelölése, a fertőzésgyanús emberek és áruk számára a veszteglőhelyek kialakítása. További határok meghúzását írták elő a rendeletek akkor, ha a járvány már felütötte a fejét a közösségben. Ekkor az elkülönítés még szigorúbb lett: a fertőzötteknek külön kórházakba kellett menniük, ahol a személyzet csak a pestises betegekkel érintkezhetett. A fertőzöttekkel egy háztartásban élő egészségesek választhattak: vagy vállalták, hogy a házukba, lakásukba zárva maradnak, ahol naponta ellenőrzik őket a hatóságok, vagy önként távoznak az elkülönítő helyekre, és házukat, lakásukat lezárják. A pestisben meghaltak számára külön temetőt létesítettek, sírjaikba oltott meszet öntöttek, hogy a holttestek mérgező kigőzölgését és a pestis terjedését megakadályozzák. A fertőzöttekkel érintkező tárgyakat megsemmisítették, vagy csak alapos fertőtlenítés után vették újra használatba.

A településeknek tehát a határaikon belül kellett ellenőrzés alatt tartani a lakosságot. A járvány terjedését ezen túl a katonai állomáshelyek között létesített védvonalakkal (*Linien*) próbálták megfékezni. Akárcsak a városok határaiban, a védvonalak mentén is ellenőrző pontokat és veszteglőhelyeket (*Kontumazien*) kellett kialakítani, ahol az emberek és az áruk átvizsgálását és a fertőtlenítést végezték. Itt kellett várakozniuk a karantén idején a fertőzött helyekről érkezőknek. A kordonok mentén a katonák folyamatosan járőröztek, és feltartóztatták az át-

² Pozsony: Vámosy 1901; Debrecen: Magyary-Kossa 1929, Moess 1975, Moess–Román 1980, Kristóf 2020; Kecskemét: Novák 1982, 2016; Székely 2019; Szentgyörgyi 2020.

³ Kis-Halas 2020: 42–48.

⁴ Kis-Halas 2020: 165–169.

⁵ Linzbauer 1852: 276–296, 299–301, 302–304, 311–329, 342–371.

haladni akarókat.⁶ Az 1709. december 27-i nyílt parancs három védvonalról rendelkezett. Pécs és környéke az első védvonalon feküdt, ami Esztergomtól Székesfehérváron, Veszprémen, Sümegen, Simontornyán, Pécsen, Szigetváron, Siklóson, Eszéken, Vukováron, Újlakon át Péterváradig húzódott. Pécs tehát a védvonal egyik kiemelt állomása is volt egyben, így érthető, hogy a járványvédelem megszervezésére egyenesen Bécsből küldtek szakembert.

A karantén határai Pécssett

A kora újkorban a pestis jellemzően a háborús időszakokban jelentkezett, a hadi eseményekkel együtt vagy közvetlenül utánuk.⁷ A visszafoglaló háborúkat követően Pécssett és környékén 1690-ben (vagy 1691-ben) ütötte fel a fejét, majd a 18. század első felében az 1709–1711-es országos járványhoz kapcsolódva előbb 1710 októberében jelent meg, majd 1713 augusztusában ismét visszatért.⁸ Csaknem három évtizeddel később, a Balkán felől induló újabb járványhullám idején, 1739 és 1741 között szedte áldozatait a Pécsi Egyházmegyében és a szomszédos területeken.

Pécssett az 1710-es és az 1713-as járványügyi intézkedésekről vannak részletesebb információink a tanácsülési jegyzőkönyvekből és a számadáskönyvekből. Ezekből azt látjuk, hogy 1710-ben a városi tanács meglehetősen késéssel reagált a Pécsset a közeli Ürög falu felől elérő pestisre. Csak az első három pécsi áldozat – Lukacsovics Elia, a felesége és újszülött gyermekük – október 22-i temetése után, az október 23-i tanácsülésen határozott a testület arról, hogy a járvány (*Contagion*) ügyében cselekedni kellene. Öt nap elteltével, vagyis október 29-én döntöttek a járványkórház (*Lazaret*) kialakításáról. Ezt egy pécsi polgár akkor még romosan álló, a városfalon kívüli majorépületében, az akkori Szent Rókus-templom szomszédságában (*neben der St. Rochus Kirchen*)⁹ szándékoztak berendezni. November 9-én száz forintot utaltak ki az épület rendbetételére és a járványkórház költségeire, de végül semmi sem történt ebben az ügyben.¹⁰ Az október 29-i ülésen a

⁶ Magyary-Kossa 1929: 120.

⁷ Őri 2005.

⁸ Nagy 1982: 117–118.

⁹ A jezsuiták a kápolnát Idrisz baba türbájéből alakították át. Dedikációja azt is jelzi, hogy már az 1690-es pestisjárvánnyal is kapcsolatba hozható. Ezt a feltevést erősíti, hogy nemcsak Szent Rókus, hanem más pestisszentek, Szent Rozália és Borromei Szent Károly neve is szerepel a kápolnával kapcsolatos forrásokban, lásd: Sudár–Varga–Varga J. 2020: 287.

¹⁰ MNL BaML IV.103. Pécs város tanácsának iratai (1681–1868) a. Tanácsülési Jegyzőkönyv 81; Nagy 1982: 117.

magisztrátus a város mennyei védelméről is gondoskodott: a tanácsstagok a város egész közösségének a nevében fogadalmat tettek a Havas Boldogasszonynak (*ad S. Maria ad Nives*), hogy a járvány elhárításáért szerdánként tartózkodnak a korlátlan (*ad libitum*) húsevéstől (*Fleisch im Mund zunehmen*), továbbá minden nap 10 órai kezdettel imaórát tartanak.¹¹ Ez a rendelkezés nyilvánvalóan utalt a korábbi, 1683-ban dúló járványt követő fogadalomra, aminek eredményeképpen fel is épült a Havas Boldogasszonynak szentelt kápolna a város felett.¹² 1710. november 9-e után a tanácsülési jegyzőkönyvekben nem található további pestisről szóló intézkedés, holott egészen január 11-ig folyamatos volt a járvány miatti halálozás.¹³ Mintha a tanács csupán a mennyei védelemben bízott volna. A források hiányában persze ezt nem állíthatjuk biztosan, de a császári ordók előírták a különböző bűnbánati rítusok elvégzését. Az 1680. október 1-jén kiadott rendeletben például az *Edle schöne Himmelsstern* kezdetű imát kellett naponta nyilvánosan és hangosan elmondani a bécsieknek.¹⁴ Ezért tartom elképzelhetőnek, hogy a bevett kegyességi gyakorlaton túl mégis kaphatott valamilyen konkrét iránymutatást a pécsi magisztrátus az imaórák és a böjtölés tekintetében, akár a pestisrendeletek keretében.

Két évvel később szintén későn, csupán az első pestises halálozásokat követő napon alakult meg a városi *Consilium Sanitatis*, azaz az egészségügyi tanács.¹⁵ A városi szenátorok és a külvárosi tanácsstagok mellett a kanonokok és a szerzetesrendek is képviseltették magukat. A tanács élén az előző évben, azaz 1712-ben Pécsre érkezett Maximilian Josef von Minzenriedt bécsi orvosdoktor állt.¹⁶ Von Minzenriedtet egyenesen Bécsből küldték Baranya vármegyébe, s alkalmazásáról a főispáni tisztelet betöltő pécsi püspök döntött. Valószínűleg a fenyegető újabb járvány miatt helyezték Pécsre, hiszen a császári hadsereg katonaorvosa volt, aki a pestis elleni védekezésben tanúsított kiemelkedő szolgálataiért nemességet kapott.¹⁷ Nyilván közrejátszott a döntésben, hogy tapasztalt szakemberként tartották számon Bécsben.¹⁸ A várakozásnak meg is felelt, mert igyekezett gyorsan és

¹¹ MNL BaML IV.103. Pécs város tanácsának iratai (1681–1868) a. Tanácsülési Jegyzőkönyv. 82; Nagy 1982: 118, 156.

¹² Kollonich bíboros *Ordo Pestis*ében Szűz Mária mellett a korszak népszerű pestisszentjeinek (Xavéri Szent Ferenc, Szent Rókus, Sebestyén és Rozália) segítségül hívását ajánlja hathatós orvossággént, Linzbauer 1852: 371.

¹³ Nagy Lajos 41 pécsi és ürögi halálos áldozatot talált.

¹⁴ Linzbauer 1852: 312.

¹⁵ Nagy 1982: 122.

¹⁶ Nagy 1982: 118–120.

¹⁷ Hellebach 1825: 534.; Geßner 1740: 27–32.

¹⁸ A császári kormányzat Pozsonyba és Szegedre is egy-egy katonaorvost küldött, vö.

hatékonyan megszervezni a járványvédelmet a városban. Amikor augusztus 7-én értesült az első halálesetekről, azonnal szemlét rendelt el, és másnapra összehívta az egészségügyi tanácsot.

A közelgő pestis híre voltaképpen már augusztus elejére elérte Pécsset, mert az első áldozatot – egy beteg cseléd lányt – éppen a pestises fertőzés gyanúja miatt tette az utcára a gazdasszonya.¹⁹ Erre utal az is, hogy még az egészségügyi tanács megalakulása előtt, a védelmet megerősítendő, megkettőzték a városkapukon szolgáló őrk számát augusztus elsejével. Ki- és belépni innentől csak engedéllyel lehetett, a nem pécsi illetőségűeknek pedig el kellett hagyniuk a várost. Számukra olyan igazolást állítottak ki, amiben az szerepelt, hogy nem fertőződtek meg Pécssett, és olyan helyen sem jártak, ahol megfertőződhetnek volna. Neveiket gondosan feljegyezték, hogy később igazolni lehessen, kik kaptak menlevelet.²⁰ A passzusokat nem osztogatták ingyen, az értük befolyt pénz alamizsna volt, amit a pestiskórház költségeire fordítottak. Augusztus 8-án kidobolták és a templomokban is kihirdették, hogy aznap este kilenc óráig nemcsak az idegeneknek, hanem a közeli települések lakóinak is távoznuk kell Pécsről, különben erőszakkal űzik ki őket.²¹ A város tehát bezárult, de nem teljesen, mert akadtak, akik a pestis hírére a városi szőlőkbe menekültek, vagy legalább a szeretteiket küldték oda.²² Joannes Georgius Liebl, a városi sebészek egyike a szőlőbeli házukba vitte gyermekágyas feleségét a csecsemővel, majd a kislányukat is kiküldte, ám hiába, mert egész családjá, s ő maga is a járvány áldozata lett.²³ Október 28-án egy fiatal legény szintén a szőlőben halt meg, november 10-én pedig két holttestet találtak a szőlőhegyen.

A várost illegálisan elhagyókra pénzbüntetés várt, ahogyan azokra is, akik bár tudtak az esetről, nem jelentették azt az egészségügyi tanácsnak. Carolus Antonius Primbs tisztelendő úrról történetesen a majorsági épületét a pestiskórház lélekészének szállására felajánló Kapucsy György főplébános és kanonok tudósította a tanácsbelieket szeptember 16-án. Primbs ugyan érvényes passzussal távozott a fertőzött városból még augusztus 10-én, de ahelyett, hogy az eredeti úti céljára ment volna, meg sem állt egyenesen Mohácsig, miközben számos egyéb helységet is útjába ejtett, „engedély nélkül”. Mohácsi tartózkodása után visszatért Pécsre, ám

Magyary-Kossa 1929: 123.

¹⁹ Nagy 1982: 147.

²⁰ Nagy 1982: 142–144.

²¹ Nagy 1982: 157

²² Rayger Károly orvos feljegyezte, hogy Pozsonyban az 1679-es járvány idején sokan kimentek a városi szőlőkbe vagy a Duna partjára, s ott kunyhókban, sátrakban, csónakokban húzták meg magukat, Vámosy 1901: 151.

²³ Nagy 1982: 126, 148–149.

a kiszabott büntetést (24 forintot) nem fizette meg, ezért az egészségügyi tanács végrehajtást rendelt el a házára.²⁴

A fertőzött vagy fertőzésgyanús házak lezárását és a lakók rendszeres ellenőrzését augusztus 10-én rendelték el. Ekkor hirdették ki azt is, hogy ha bárki gyanús esetet észlel a háztartásában, akkor azt köteles jelenteni, különben büntetést fizet. Mi sem árulkodik jobban a pestistől való rettegről, mint az, hogy a gyanús eseteket rendszeresen eltitkolták. Így tettek Lippai Mátyásék a beteg cselédlányukkal, s inkább kidobták a szerencsétlent, minthogy jelentették volna a bajt. De hallgatott négy napig betegen fekvő fogadott lányáról Wolfgang Zanggl lakatosmester is, egészen addig, míg az meg nem halt, és ki kellett hívni hozzá a kirurgust. Mikor augusztus 12-én fény derült a betegsége okára és arra, hogy a cselédlányuk is elkapta a pestist, az egészségügyi tanács pénzbüntetést szabott ki rá, és Zanggl házát a teljes háznépkel egyetemben vesztegzár alá helyezték. Ugyanígy büntették meg a Zanggl szolgálójához elhívott, siklósi illetőségű borbélysebeszt, mert az elküldte ugyan a beteget a járványkórházba, de eltitkolta von Minzenriedt elől a pestises tüneteket. Mindebben – az egészségügyi tanács szerint – a haszonszerzés vezette, mert azt szeretne volna, hogy a saját műhelyében kezelhesse a pestises betegeket. Mivel a lakatosmester felesége fennhangon bírálta a szigorú rendelkezéseket, aztán előbb nem eresztette be a seborvost, majd pedig nem engedte lezárni a házat, s végül nekiesett a vesztegzár ellenőrzésével megbízott sírásóknak, másnap még szigorúbb büntetéseket helyeztek kilátásba a szabályok ellen lázadók és az azokat megsértők számára, például utcasöprést. Volt, akit egy kódarabbal a nyakán vezettek végig a városon a sírásók.²⁵

A pestises betegeket a Szigeti városkapun kívül álló járványkórházba vitték vagy kísérték, a fertőzésgyanús embereket pedig a házukba zárták, vagy a Kapucsy kanonok által felajánlott karanténépületben helyezték el. Ugyanide kerültek rendre a pestises betegekkel érintkező sírásók, illetve a járvány elmúltával a kórház szakácsnője, a lelkész és a pestisből felgyógyult betegek, mielőtt bemehettek volna a városba. Kivételt csak Joannes Michael Kellerrel, a város megbecsült sebészével tettek, akinek megengedték, hogy a pestisben megbetegedve is a saját házában maradjon. Állandó őrséget rendeltek ki hozzá, és haláláig az otthonában ápolta őt Franzl, hűséges segédje.²⁶ A városfalon kívül eső kórház és a város között csupán a betegeket és a halottakat szállító sírásók, valamint a városban lezárt házakat naponta ellenőrző, arról jelentést tevő, illetve a betegeket is ápoló

²⁴ Nagy Lajos nem találta nyomát az iratok között, hogy a végrehajtás valóban megtörtént, vö. Nagy 1982: 144, 153.

²⁵ Nagy 1982: 150.

²⁶ Nagy 1982: 126–127, 144, 152.

seborvosok, továbbá a kórház közelében levő karanténházba tartó vagy onnan kijövő emberek mozogtak. Nagyon is érthető, hogy a pestises betegeket nem szívesen engedték el a betegápolás természetes közegét jelentő otthoni környezetből a családtagok. A pestiskórházat övező félelem még az orvoslásban jártas városi sebészt is elfogta, nem véletlen, hogy inkább az otthonában maradt, és a saját szolgálja gondjaira bízta magát. A pécsi lazaretben Liebl halála után egyetlen sebész maradt, s további ápolószemélyzetről nem szólnak a források, csupán a kórház – korábban a városi hóhér – szakácsnőjéről és a lányáról, aki segédkezett az anyjának, és közben maga is megkapta a pestist, de szerencsésen felgyógyult belőle.²⁷ A lazaretben dolgozók tehát valóban joggal tarthattak a megfertőződéstől, ezért olyanok is akadtak, akik megriadtak az életveszélyes munkától, és megszöktek az állomáshelyről, ahová kirendelték őket.²⁸ A pécsi pestissebészek azonban derekasan helytálltak.

A halottakat Pécsen a szintén a városon kívüli pestistemetőbe vitték, ami az akkori várostól nyugatra, a már említett Szent Rókus-kápolna közelében feküdt. Feltehetően már a korábbi, 1690–91-es pestisjárvány idején is ezt használták.²⁹ A temetés módjáról az emberek esetében nem rendelkezett külön az egészségügyi tanács, de a seborvos feljegyzéseiből és a Nagy Lajos által átnézett *Liber Mortuorum*-ból kiderül, hogy még a haláluk napján elföldelték a pestisben meghaltakat. Az országos pestisrendeletekből tudjuk, hogy a temetéseket elsősorban a tömeges részvétel és az azt követő duhaj torozás miatt sem engedélyezték a járvány ideje alatt. Az egészségügyi tanács ugyan kidoboltatta, hogy „mindenféle tánc, mulatás, nyilvános összejövétel és gyülekezés [...] tilos”,³⁰ ám a városból nem ismerünk olyan eseteket, hogy a lakosság tiltakozott volna akár a pestisben elhunytak gyors és leegyszerűsített eltemetése, akár a temetések és halotti torok beszüntetése miatt, mint ahogyan az 1739-ben Kecskeméten és Békésen vagy 1742-ben Debrecenben is megtörtént.³¹

Valószínű, hogy a járvány idejére előírt, a hozzátartozók kizárásával történő temetések viszolygást keltettek. Az ellenállás halvány jeleként értelmezhetjük, hogy a lezárt házakban haldokló vagy elhunyt betegeket igyekeztek eltitkolni a hatóságok előtt. A már említett Zangglné például nemcsak a fogadott lányukról hallgatott, de a vesztégzár után pár nappal a férje halálát sem jelentette be

²⁷ Nagy 1982: 132–135.

²⁸ Magyary-Kossa több példát is hoz a „gyáva” pestisorvosokról és sebészekről, vö. Magyary-Kossa 1929: 123–125.

²⁹ Nagy 1982: 136.

³⁰ Nagy 1982: 148.

³¹ Szeged, Kecskemét: Szentgyörgyi 2020; Debrecen: Sz. Kristóf 2020b.

a seborvosnak. Ezért 24 forintra büntették, amit a járvány elvonultával be is hajtottak rajta.³²

Mennyei határvédelem – földi határsértők

A pécsi pestisrendeletek a pestistől óvó, illetve a csapást elhárító „égi orvosságokkal” is szolgáltak, azaz olyan intézkedéseket is tartalmaztak, amelyek a bűnbánat gyakorlására és a keresztény erkölcsöknek megfelelő életmódra szólították fel a lakosságot. Már esett szó a korábbi pécsi pestisjárványok kegyességi megnyilvánulásairól, de az 1713-as járvány idején keletkezett feljegyzések alapján részletesebb képet alkothatunk ezekről.

Az egészségügyi tanács augusztus 11-i határozataiban egy nagyszabású közös lelkigyakorlatra tett javaslatot, amihez Kapucsy György főplébános hozzájárulását kérték. A város teljes lakosságának háromnapos engesztelést helyeztek kilátásba, és ennek teljes időtartamára kenyéren és vízen való böjtölést írtak elő. Délelőtt 10-től pedig könyörgésen kellett részt venni, ahol az előre meghatározott imákat mondták el a templomok elé kihelyezett oltáriszentség előtt. Estefelé ugyanott kellett fohászkodni a védőszentekhez.³³ Valószínűleg a korszak népszerű pestisszentjeire, azaz Szent Sebestyénre, Szent Rókusra,³⁴ Palermói Szent Rozáliára, esetleg még Xavéri Szent Ferencre és Borromei Szent Károlyra³⁵ utaltak az általánosító megnevezéssel. Az imákat egy adott jelre együtt letérdelve, végig térden kellett elmondani. Augusztus 16-án is hoztak még egy vallásgyakorlatra vonatkozó határozatot, amiben arra utasították a pécsi domonkosokat, hogy a rózsafüzérimát ne este, hanem a hajnali misén végezzék.³⁶

A természeti csapásokat elhárító kollektív kegyességi megnyilvánulások között nemcsak a fentihez hasonló nyilvános könyörgések, hanem a körmenetek is fontos szerephez jutottak a 18. századi pestisjárványok idején. A körmenet a teret bekerítéssel lehatároló, óvó-védelmező funkciót betöltő vallásos rítusok keresztény formája.³⁷

A barokk kor keresztény vallásosságában a processziókat rendszerint valamilyen természeti csapás és a járványos betegség megelőzéséért vagy a megszűné-

³² Nagy 1982: 155.

³³ Nagy 1982: 148.

³⁴ Gecser 2017; Szilárdfy 2003; Bálint 1975; Tóth G. 2020.

³⁵ Jones 2005; Tóth G. 2020.

³⁶ Nagy 1982: 149.

³⁷ Pócs 2002.

séért tartották meg.³⁸ Erre tettek fogadalmat az 1710-es pestis után a pécsiek is, amikor a jezsuiták vezetésével két engesztelő körmenetet szerveztek 1712-ben, hálaadásképpen a járvány megszűnéséért: az egyiket húsvétkor, a másikat pedig az úrnapi körmenet részeként.³⁹ Nem ismerjük e processziók útvonalát, de azt tudjuk, hogy a következő pestisjárvány után rendszeresen megtartott hálaadó körmenetek érintették a Havi Boldogasszony-kápolnát. A tomboló járvány ideje alatt azonban szigorú tilalom vonatkozott a csoportos vallási megmozdulásokra, így a körmeneteket és a zárandoklatokat elhalasztották.⁴⁰

A 12 gyűdi pestiscsoda között négy is van, ami a pestistől való megmenekülésért fogadott zárandoklat teljesítését örökíti meg.⁴¹ Az 1737–43 között dúló pestisjárványt marhavész is kísérte,⁴² ennek ez emlékét őrzi a zombori polgárok és állataik csodás megmeneküléséről szóló történet. A fogadalom letétele után a Gyűdi Mária megállította a ragályt, s hálából az egész város Gyűdre zárandokolt.⁴³ Még ugyanebben az évben a szabadkai hívek is hasonló célból keresték fel Gyűdöt,⁴⁴ 1762-ben pedig Chiolnich Antal diakóvári püspök tett fogadalmat „Istennek és a Boldogságos Szűz Máriának” csoportos zárandoklatra az egyházmegyéje nevében, „ha Isten fertőzés nélkül megőrzi” (*quod si Deus [...] immune servaverit*) az állatokat a járványtól.⁴⁵

A negyedik eset különösen érdekes a számunkra, mert ebben a processzió-nak azzal a típusával találkozunk, ami nemcsak hogy ismételtén kijelöli és újra megerősíti a szent tér határait, hanem éppenséggel kiterjeszti azt. A bátaszékiek az 1739-es pestisjárvány idején tettek fogadalmat a Gyűdi Máriának, és ekkor történt a csoda: a járvány a fogadalom letételével azonnal megszűnt. A falu rögvest fel is kerekedett és elindult Gyűdre. A pestis azonban ekkor még bőven tombolt Tolna és Baranya vármegyében is. Mégis, amerre a bátaszékiek menete elhaladt, a települések sorra „megtisztultak a járványtól.” Vagyis a körmenettel valósággal kiűzték a pestist, s ez a motívum azokat a rítusokat – például a kiszehordást – idézi, amelyekkel a járványt és a betegséget kiűzték vagy kihordták a településről.⁴⁶

³⁸ Tüskés 1993: 113–115.

³⁹ Márfi 2002: 48.

⁴⁰ Gecser Ottó a perugiai pestis idejéről gyűjtött össze olyan eseteket, amikor a járvány közben is szerveződtek a körmenetek, és igen sajátos módon járták be a várost, lásd: Gecser 2020.

⁴¹ Részletesen lásd: Kis-Halas 2020: 216–222.

⁴² Dávid 1972; Faragó 2007: 21–28.; Perlaki-Majoros 2003: 153–154.

⁴³ L3/43, N/30v, L1/57.

⁴⁴ L1/187, N/77r

⁴⁵ L1/176, N/73v

⁴⁶ A rítusról és annak 17–18. századi előzményeiről Manga János (1969) írt részletesen.

Összegzés, következtetések

Láthattuk, hogy a 17–18. századi császári és városi pestisrendeletek jelentős mértékben átrajzolták a mindennapi élet térbeli-fizikai határait, egyúttal erőteljesen átalakították a közösségi érintkezés proxemikáját és ezzel a személyközi kapcsolatokat, s mindkét területen erősen kontrollálták a határok átjárhatóságát. Az egyén fizikai és társadalmi mozgásterének és kapcsolattartásának korlátozása, például az elzárás és a kirekesztés, nemcsak a hatalomgyakorlás formája volt, hanem a hatalom modern válságkezelési stratégiájának is fontos része lett, ahogyan arról Michel Foucault ír a *Felügyelet és büntetés* egy fejezetében egy újkori pestisrendelet előírásait elemezve.⁴⁷ A pestis által okozott káoszról az éberség, a „szüntelen felügyelet”, a nyilvántartás „hálójába” rekesztett egyének és a legszemélyesebb terek állandó megfigyelése, ellenőrzése teremti meg a zárt, lehatárolt, merev rendet, hasonlóan ahhoz, ahogyan Jeremy Bentham Panoptikon-börtöntervezete megvalósítja a személyes tér és az interakciók állandó kontrollját egy erre a célra kifejlesztett építészeti szerkezettel.⁴⁸

A pestis ellen alkalmazott egyházi (katolikus) medicina kevésbé fegyelemközpontú, mint a világi hatalom módszerei. A pestisről szóló csodatörténetekből, s még inkább a róla szóló prédikációkból⁴⁹ egyértelműen kiderült, hogy a járványt Isten büntetéseként, figyelmeztetésként értelmezték, amitől – értelemszerűen – kizárólag isteni segítséggel lehetett megmenekülni. A pestis elleni hathatós védelmet tehát csak a mennyei orvosoktól remélhették, amellet persze, hogy betartották a világi hatóságok utasításait. Ezt bizonyítja számos csodatevőként tisztelt Mária-kép és -szobor elterjedése a 18. században, ahogyan azt a Pécsi Egyházmegye példáján láthattuk. Másrészt a járványok hatására éledt újjá a régióban a középkori pestisszentek (Sebestyén és Rókus) tisztelete, és terjedt el Palermói Szent Rozáliának, Xavéri Szent Ferencnek és Borromei Szent Károlynak már a Tridentinum után született kultusza. A pestis idején tett fogadalmak nyomán létesített kápolnák, oltárok az egyházmegye városaiban és uradalmi központjaiban (például Pécsen, Siklóson, Bólyban, Bátaszéken), a városok és községek főterén emelt Szentháromság- vagy pestisoszlopok látványa egyrészt a kegyes és erényes életmódra intette, másrészt a folyamatos és éber mennyei védelemről biztosította a közösségeket.

⁴⁷ Foucault a vincennes-i hadilevéltárban levő rendeletre hivatkozik, lásd: Foucault 1996: 195.

⁴⁸ Foucault 1996: 195–228., különösen 197, 200–201.

⁴⁹ Kis-Halas 2021.

A pécsi és máriagyúdi esetekben egyrészt azt figyelhettük meg, hogy a pestis ideje alatt, illetve a járvány elmúltával elterjedt kollektív devóciós formák, azaz a szabadtéri misék, a nyilvános közös engesztelő imák, a processziók kiszakították az embereket a pestisrendeletek által korlátozott és behatárolt fizikai térből. Ugyanakkor fegyelmezett megmozdulásokra kényszerítették őket, amelyek egységéből senki sem vonhatta ki magát. Másrészt ráirányult a figyelmünk egy másik proxemikai jelenségre is, méghozzá arra, ahogyan ezek a közösségi rítusok létrehoznak, illetve életre keltenek egy, a kultushelyek és szakrális objektumok által védett, megszentelt teret, ami a pestissel fertőzött terület szakrális ellenpontjaként szolgál, és ahonnan a pestis mennyei-égi gyógyírja várható.

Források

L1 = *Liber memoriarum Tomus I.* 1772. Budapest Ferences Levéltár, VI. 17. (Máriagyúd). Régi Levéltár I/b 5.

L3 = *Liber memoriarum. Tomus III. Bibliotheca Mariana Judensis (Rukopis)* 1910. Budapest, Ferences Levéltár, VI. 17. (Máriagyúd). Régi Levéltár I/b.

N = *Zu grösserer Ehr und Glory Gottes und der alleseeligsten Jungfrau Maria...* (S. m. l. a., post 1771), PEK TGYO Kt., Ms 218.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML)

IV.103. Pécs város tanácsának iratai (1681–1868) a. Tanácsülési jkv.-ek (1707–1847) az 1707–1740 közötti időszak (2 kötet)

Pest-Beschreibung und Infections-Ordnung...[1680] 1713. Wien: Heyinger.

Raus Cirill 1774: *Különös beszédek a B. Szűz Mariáról akár melly kegyelmekkel tündöklő helyeken alkalmazandók.* Pécsi Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjtemény PEK TGYO Kt., Ms 417.

Hivatkozott irodalom

Balla Gergely 1856: *Nagy-Kőrösi Krónika.* (Jegyzetekkel s oklevél-tárral ellátva kiadta Szabó Károly és Szilágyi Sándor.) Kecskemét.

Bálint Sándor 1975: Adalékok a pestisjárványok magyarországi hiedelemvilágához (Szent Sebestyén, Szent Rókus és Szent Rozália tisztelete). In: Antall József – Buzinkay Géza (szerk.): *Népi gyógyítás Magyarországon.* (Orvostörténeti Közlemények – Supplementum 7–8). 225–243.

- Dávid Zoltán 1972: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de historia artis medicinae* (69–70.) 75–131.
- Faragó Tamás 2007: Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez. A máramarosi példa. *Korall* (8.) 30. 19–60.
- Foucault, Michel 1996: *Discipline and Punish. The Birth of the Prison.* (Surveiller et punir. Naissance de la prison. Paris, 1975. Translated from French by Alan Sheridan.) New York.
- Gecser Ottó 2016: Doctors and Preachers against the Plague: Attitudes toward Disease in Late Medieval Plague Tracts and Plague Sermons. In: Barbara S. Bowers – Linda Migl Keyser (eds.): *The Sacred and the Secular in Medieval Healing. Sites, Objects and Texts.* London – New York, 78–102.
- Gecser Ottó 2017: Intercession and Specialisation. St Sebastian and St Roche as Plague Saints and their Cult in Medieval Hungary. In: Marie-Madeleine de Cevins – Olivier Marin (eds.): *Les saints et leur culte en Europe centrale au Moyen Âge (xi^e-début du xvi^e siècle).* (Hagiologia 13.) Turnhout, 77–108.
- Gecser Ottó 2020: Fuir ou bien faire une procession? Peste, religion et peur de la contamination à Pérouse au XVe siècle. In: Élise Boillet – Gaël Rideau (sous la direction de): *Textes et pratiques religieuses dans l'espace urbain de l'Europe moderne.* Paris, 51–72.
- Geßner, Christian Friedrich 1740: *Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgießerey... Band 2.* Leipzig. (https://www.deutschestextarchiv.de/gessner_buchdruckerkunst02_1740. – letöltés: 2020. június 28.)
- Hellbach, Johann Christan von 1825: *Adels-Lexikon...I. Band,* A bis K. Ilmenau.
- Jones, Pamela M. 2005: San Carlo Borromeo and Plague Imagery in Milan and Rome. In: Alexander Gavain Bailey – Pamela M. Jones – Franco Mormando – Thomas W. Worcester (eds.): *Hope and Healing: Painting in Italy in a Time of Plague 1500–1800.* Worcester, 65–96.
- Kis-Halas Judit 2020: *Boszorkányok, gyógyítók és a Gyűdi Szűz Mária. Az orvoslás rendszerei az újkori Dél-Dunántúlon.* Budapest.
- Kis-Halas Judit 2021: „Mária arany nyilas szállás.” A pestis egy 18. századi ferences szerzetes prédikációiban. In: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása.* Budapest, 367–386.
- Lantosné Imre Mária 1998: Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében III. Kápolnák. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 41–42. (1996–97). 115–147.

- Linzbauer, Franz Xaver 1852: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae*, Tom. I. Budae.
- Magyary-Kossa Gyula 1929: A pestisorvos. In: uő: *Magyar orvosi emlékek I–II*. Budapest, 119–137.
- Manga János: 1969: A magyarországi kiszehajtás történeti rétegei. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* (26.) 1–4. 114–142.
- Moess Alfréd 1975: Az 1739–40. évi pestisjárvány a távolból és a közelből. *Orvostörténeti Közlemények* (75–76.) 59–85.
- Moess Alfréd – Román Éva M. 1980: Az utolsó nagy pestisjárvány Debrecenben. Adalékok az 1739. évi járvány történetéhez. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 7. 117–130.
- Nagy Lajos 1982: Az 1710. és 1713. évi pécsi pestisjárvány. *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1981*. 115–146.
- Novák László Ferenc 1982: Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII–XIX. században. In: Iványosi Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából IV. Egészségügy*. (Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai VI.) Kecskemét, 275–392.
- Novák László Ferenc 2016: Pestis a Három Városban. *Forrás* (48.) 4. 88–103.
- Őri Péter 2005: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. *Történeti demográfiai évkönyv* 6. 115–162.
- Padányi Biró Márton 1761: *Ünnep- napokon, Diaetáknak alkalmatosságával, 's egyéb jeles napokon mondatott külömb-külobb féle sok szép prédikációk...* Győr.
- Pázmány Péter 1768: *A' Romai Anya-Szent-Egy-Ház szokásából Minden Vasárnapokra és egy-nehány Innepekre rendeltt Evangeliomokrúl Predikációk...* Nagy-Szombatban.
- Pócs Éva 2002: Tér és idő a néphitben. In: uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok* I. Budapest, 9–39.
- Sudár Balázs – Varga Szabolcs – Varga J. János (szerk.) 2020: *Pécs története III. A hódoltság korában (1543–1686)*. Pécs–Budapest.
- Sz. Kristóf Ildikó 2020a: „Sír a lélek benne, hogy nem temethet úgy, mint régen.” Pestis és lázadás Debrecenben, 1739–1742. *Sárospataki Füzetek* (24.) 1. 17–29.

- Sz. Kristóf Ildikó 2020b: „His Soul Is Weeping inside That He Cannot Bury the Dead as before.” Plague and Rebellion in Debrecen (Hungary), 1739–1742. *Religions* (11.) 12. 687. (<https://doi.org/10.3390/rel11120687>)
- Székely Gábor 2019: Kecskemét és a Rákóczi-szabadságharc. Mindennapok két tűz között. *Bácsország* (89.) 4. 37–44.
- Szentgyörgyi András SchP 2020: *A piaristák az utolsó magyarországi pestisjárvány idején Szegeden és Kecskeméten*. 2020. március 20. (<https://archivum.piarista.hu/h%C3%ADr/a-piarist%C3%A1k-az-utols%C3%B3-magyarorsz%C3%A1gi-pestisj%C3%A1rv%C3%A1ny-idej%C3%A9n-2-szegeden-%C3%A9s-kecskem%C3%A9ten>. – letöltés: 2021. február 22.)
- Szilárdfy Zoltán 2003: Palermói Szent Rozália ikonográfiájához. In: uő: *Ikonográfia – Kultusztörténet. Képes tanulmányok*. Budapest, 205–212.
- Tóth G. Péter 2020: *Boszorkánypánik és babonatéboly*. Budapest.
- Tüskés Gábor 1993: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*. Budapest.
- Vámosy István 1901: *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Pozsony.

Határozott igenek és határozott nemek – A fiumei határrendőrség felállításának dilemmái

Bevezetés

Az elmúlt évek multi- és interdiszciplináris kutatási témaválasztásai és irányvonalai egyértelműen igazolják, hogy a határhelyzet, a határátlépés és a határkérdés számos síkon és értelemben markánsan jelen van a tudományos diskurzusokban.¹ A jelenség okai egyrészt a határok összetett funkcionalitására, fizikai, mentális, társadalmi formáira, másrészt a határfogalom sokrétű és változatos meghatározási lehetőségeire vezethetők vissza.

A határkonceptiók közül az egyik legismertebb Georg Simmel „híd és ajtó” meghatározása. Eszerint a határ egyszerre vonzó, összekötő, kapcsolódást biztosító híd, valamint elválasztó, kirekesztő, szelekciós és szabályozó ajtó, ami gyakran együtt járt a fegyelmezés és a kényszerítés, illetve a protekció, a kivételezés és a jóhiszemű be nem avatkozás eljárásaival.² Éppen ezért sosem lehet mindegy, hogy kik és milyen eszközökkel gyakorolják az ellenőrzést felette.

A határok e kettős természete azért is lényeges, mert a 19. század folyamán egyre általánosabb meggyőződéssé vált, hogy a határok és így az ország belterületeinek megvédelmezése a modern állam kötelessége. Hiszen a közbiztonság garانتálása nélkül egyetlen kormányzat sem lehet képes hatalmát stabilizálni és államalapvető funkcióinak ellátását biztosítani.³ Ezáltal a híd–ajtó dichotómia közül fokozatosan az utóbbi került előtérbe, ami az Osztrák–Magyar Monarchia részévé váló Magyar Királyságot már a kezdetektől komoly külső és belső kihívások elé állította. A Magyar Királyság területén ugyanis a kiegyezést követő első években a határvédelmi feladatok ellátásával a reformkorban kidolgozott modell szerint az önkormányzatokat bízták meg, ám már az 1870-es évek végétől világossá vált, hogy a rendszer egységesítést, központi irányítást igényel. A teljes paradigmaváltást az állami határrendőrség felállítása hozta el, amire azonban az országban több mint három évtizedet, a különösen kritikus határterületnek számító Fiumében

¹ Erről részletesebben: Bakk 2020.

² Simmel 1909; Sík 2015.

³ Christián 2009.

pedig csaknem negyven évet kellett várni. Ott a Magyar Királyság strukturális ellenmondásai rendre felszínre kerültek.

A fiumei határszéli rendőrkapitányság (röviden: állami határrendőrség) kérdése ezáltal nemcsak Fiume helytörténetébe, hanem szélesebb kontextusba ágyazva az egész Magyar Királyság hatalomgyakorlási mechanizmusaiba, lehetőségeibe és korlátjaiba is bepillantást enged. Éppen ezért a kikötőváros példáján keresztül munkámban azt tanulmányozom, hogy milyen gyakorlati okok magyarázták az új testület megszervezését, és hogy az autonómia kérdésén kívül milyen motívumok, ellentmondások nehezítették annak felállítását és működtetését.⁴ Ezért vizsgálódásomat a jogi és hatásköri határookra is kiterjesztem, és bemutatom, hogy az elvi megfontolásokon túl a konfliktusok milyen materiális kérdések körül artikulálódtak. A probléma árnyalása érdekében a határt egy többszörösen összetett dinamikus szintérnek, egy kiemelten intenzív kontaktzónaként fogom fel, elemzésemet pedig több léptékben, mindenekelőtt a MÁV Igazgatóságának bizalmas, valamint a Fiumei Kormányzóság általános iratain keresztül végzem el.

A határrendőrség felállítása és funkciója

A határőrzés átszervezését mindenekelőtt az indokolta, hogy a századfordulóra egyre kontrollálhatatlanabbá vált a ki- és bevándorlás,⁵ az illegális munkaközvetítés és leánykereskedelem, az emberek és hamis/kétes eredetű áruk csempészete, a veszélyesnek minősített eszméket tartalmazó nyomtatványok köröztetése. Igaz, a külföldi minták hatása,⁶ valamint a járványok és a gazdasági és a hatalmi viszonyok átrendeződésével járó preventív óvintézkedések szüksége ugyancsak ösztönzőleg hatott az új rendszer bevezetésére.⁷

Mindennek következtében 1903-ban a magyar országgyűlési képviselők egy átfogó, komplett törvénycsomaggal álltak elő, a benne foglalt törvényi szabályozások végrehajtásával pedig egy új, az állami befolyást erősítő fegyveres polgári szervezetet, a belügyminisztérium alá tartozó határrendőrséget bízták meg. A határrendőrség létrehozásában két alapelv játszott kulcsfontosságú szerepet: a testület semmilyen formában nem ölthetett militáns jelleget, illetve fő feladatát a határok őrzésében, és nem a közvetlen határvédelemben jelölték meg. A határrendőrség

⁴ A fiumei határrendőrség felállításának kérdésével elsősorban a város és állam érdekellentéteire fókuszálva egy hosszabb tanulmányomban foglalkozom. Ordasi 2021a.

⁵ A kivándorlásról és a térbeli mobilitásról, illetve a ki- és bevándorlás szabályozásának eszközeiről lásd: Bencsik 2003.

⁶ Parádi 2012.

⁷ Bencsik 2000a; Ordasi 2021a.

feladatát ezért a határvonalon zajló folyamatok megfigyelése és a határforgalom ellenőrzése képezte, illetve a határrend betartatását ellátó különböző szervezetek tevékenységének összehangolása.⁸

A határvédelem és a határőrzés kérdése azonban nemcsak egyszerűen állam- és nemzetbiztonsági problémaként manifesztálódott, hiszen elválaszthatatlanul összekapcsolódott a modernizáció, a központosítás ambivalens hatásaival, valamint a hatalomgyakorlás dilemmáival. Ezáltal olyan bonyolult és szerteágazó társadalmi és politikai témákat érintett, mint amilyenek az integráció, az identitás, az „azonosság” és a „mátság”, az állampolgárság, valamint általában véve a különböző preferenciák, illetve a jogosultságok és kötelességek elosztásából származó feszültségek. Már csak azért is, mert a helyi lakosság és az adminisztratív funkciókat ellátó központok mentális térképén a határok nem feltétlenül estek egybe, és nem ritkán más vagy többlettartalommal rendelkeztek.

Miért éppen Fiume?

A határok biztosítása körül kialakult visszasságok jól tetten érhetők Fiume, a Magyar Királyság egyetlen tengeri kikötővárosa esetében. Egyfelől azért, mert *corpus separatum adnexum*ként, valódi enklávéként ékelődött be a Horvát Királyság és az osztrák fennhatóság alá tartozó isztriai területek közé. Másfelől azért, mert kivételesen széles municipális autonómiájánál és multietnikus kikötővárosi mivoltánál fogva Fiumében a határmentiség élményei és tapasztalatai különböző életvilágokon keresztül, azaz gazdasági, társadalmi, politikai, jogi és kulturális téren egyaránt szemléletesen kifejezésre jutottak. Más szóval, ahogy arra Fiume neve (jelentése: folyó) is utal, a város egyszerre többszörös, egymást átfedő határterületként működött.

Az állami határrendőrség felállítása azonban általában véve nehezen ment végbe. Ezt az is jelzi, hogy a törvényt az ország területén csak 1906-ban, Fiumében pedig csupán tíz év elteltével léptették életbe. A késlekedést egyrészt az egymást érő kormány- és egyéb országos szintű belpolitikai válságok magyarázták. Másrészt a fiumei városatyák kitarató és egyre elkeseredettebb tiltakozása, mivel ők az új intézményt autonómiájuk megsértéseként értelmezték. A határrendőrségben az állami térnyerés egy újabb eszközét ismerték fel.⁹ A fiumeiek félelme nem volt

⁸ Szabó 2011.

⁹ Az állam a városi rendőrség közvetlen átszervezésében azonban csak részsikereket érhetett el. Először is azért, mert az 1872. évi városi statútum értelmében a szervezet felügyeletét a mindenkori fiumei képviselőtestület látta el. Másodszor azért, mert ez a dokumentum

alaptalan, mivel a központi kormányzat már az 1870-es évektől kifejezetten törekedett a kikötőváros különleges jogállásának korlátozására a gyakorlatban. Ezt 1914-ben Tisza István miniszterelnök is megerősítette, mikor úgy nyilatkozott, hogy Fiumében a határrendőrség bevezetése csak az első lépés a városi rendőrség régóta tervezett államosításához.¹⁰

Fiumei panaszok

A határrendőrséggel kapcsolatos konfliktusok nemcsak állam versus város relációban mutatkoztak meg, de a fiumei lakosságra, a kereskedelemben érdekelt vállalkozókra, illetve a különböző, helyben működő hatóságokra is komoly hatást gyakoroltak. Ezt bizonyítja az is, hogy bár Weiss Manfrédot kizárólag árubiztonsága feletti aggodalma bírta rá arra, hogy 1904 tavaszán tollat és papírt ragadjon, saját és érdektársai nevében megfogalmazott panaszos soraival számos álmatlan éjszakát okozott a Kereskedelemügyi Minisztérium alá tartozó Tengerészeti Hatóság elnökének (aki egyben a fiumei kormányzói méltóságot is betöltötte), a MÁV Fővárosi Igazgatóságának és zágrábi üzletvezetőségének, valamint a polgári karhatalmak felett diszponáló belügyminiszternek.

Pedig Weiss nem kért lehetetlent: ő csupán azért folyamodott a felsőbb hatóságokhoz, hogy a rendőrségi állomány létszámának gyarapításával vége szakadjon a fiumei szabadkikötőben elkövetett lopásoknak és az ott tárolt rakományok megkárosításának. Weiss folyamódványa nem számított egyedinek.¹¹ A századfordulóra ugyanis már általános igényként fogalmazódott meg, hogy a vagyon- és közbiztonság felügyeletének minél tökéletesebben meg kell felelnie „a forgalom állandó növekedésével járó biztonság követelményeinek, a hatóság Fiume kikötőjének hírneve, valamint a kereskedői világ jogos igényeinek kielégítése érdekében”.¹² Ezáltal az 1880-as és 1890-es években felállított őrzési rendszert egyre több kritika érte bonyolult, ellentmondásos és főleg megosztott jellege miatt. Ezt

egy speciális joggaranciát is tartalmazott, amely kimondta, hogy a városi alapszabályokat és egyben a Rappresentanza által gyakorolt hatalom kereteit kizárólag a képviselőtestület hozzájárulásával lehetett módosítani vagy megváltoztatni. Az állam ezért ugyanazt a módszert kívánta alkalmazni, mint amit a fiumei közigazgatás és az oktatás területén megkísérelt. Vagyis a kormányzat előbb megteremtette a Rappresentanza autonóm hatáskörébe tartozó intézmények állami „másolatait”, majd a városi intézmények funkcióit fokozatosan átvéve azokat okafogyottá tette és ezzel halálra ítélte.

¹⁰ KN: 1914. 68–69.

¹¹ MNL OL Z 1524. 34. d. 182863./1907. (47. tsz. 33545. a. sz.)

¹² MNL OL Z 1524. 34. d. 182863./1907. (47. tsz. 33545. a. sz.)

tanúsítják Arthur Steinacker, a Munkaadók Ligája elnökének,¹³ valamint Luigi Cosulich és Antonio Francesco Smoquina, a Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara vezetőinek terjedelmes levelei is, melyekben a kikötőváros elkeserítő köz- és vagyonbiztonsági viszonyainak hathatós javítását sürgették.¹⁴

A felterjesztések legtöbbször a munkások és családtagjaik által elkövetett fapalló, deszka) és a borlopásokról, kocsifeltörésekről, „árudézmálásokról” számoltak be.¹⁵ Példának okáért Caregogna Jánost, Titus Sándort és a Fiuméből kitiltott Marovich Lázárt is borlopásért tartóztatták le,¹⁶ Silvio Premuda pedig némi magánnyomozást követően a raktárjából származó faanyagot már felhasogatott formában, bútormunkára előkészítve a sušaki „Continental” vendéglő pincéjében lelte meg.¹⁷ Mindazonáltal szintén gyakoriak voltak a tetteges bántalmazások, az ittas állapotban elkövetett randalírozások, valamint a tüzesetek és a vasutak tolatásával járó szerencsétlenségek is. Ez utóbbiak azon kívül, hogy tekintélyes anyagi károkat okoztak, nem ritkán még emberéletet is követeltek.¹⁸

A jelentések alapján a legkritikusabb helyeknek a kikötővároson belüli kiemelt „határterületek” számítottak: tehát a vasúti pályaudvar, a kikötő (különösen az úgynevezett szabadkikötő), a Brajdica-, továbbá a Delta-farakodó.¹⁹ Ez egyrészt az azokon keresztül haladó be- és kivándorlóknak, csavargóknak, valamint az ott alkalmazott nagyszámú és csak nehezen kontrollálható munkásságnak volt „köszönhető”. Másrészt pedig annak, hogy már a kezdetekben sem volt egyértelmű, hogy ezeken a területeken kinek a kötelessége a közrend fenntartásáról gondoskodni, az őrzési feladatokból származó költségeket megtéríteni és a bűnesetek elkövetői felett ítélni.²⁰ A panaszos beadványokban ezért a jelzett vagyon- és közbiztonsági problémák a felsőbb állami hatóságok számára az autoritás, a jogok és kötelezettségek, valamint az azokkal együtt járó materiális és anyagi kiadások formájában is testet öltöttek. A felügyeletet a kikötőben a Tengerészeti Hatóság Révhivatala alá tartozó révrendőrség,²¹ majd a MÁV és a fiumei városi tanács 1901-es egyezsége értelmében a fiumei rendőrség

¹³ DAR JU 5. 6904. ált. ir./1910. 377. d. 1910.

¹⁴ DAR JU 5. 6226. ált. ir./1910. 377. d. 1910.

¹⁵ MNL OL Z 1524. 34. d. 243449./1907. (47. tsz. 33545. a. sz.)

¹⁶ MNL OL Z 1524. 34. d. 179966./1898. (V/47. tsz. 136088./1899. a. sz.)

¹⁷ DAR JU 5. 342. ált. ir./1908. 377. d. 1910.

¹⁸ MNL OL Z 1524. 34. d. 179966./1898. (V/47. tsz. 136088./1899. a. sz.)

¹⁹ Ordasi 2020.

²⁰ DAR JU 5. 6226. ált. ir./1910. 377. d. 1910.

²¹ MNL OL Z 1524. 34. d. 96332./1901. (V/47. tsz. 30017./1901. a. sz.)

látta el.²² A Deltán és a Brajdicán pedig a MÁV örökülönítménye szolgált inkább kevesebb, mint több sikerrel.²³

A fiumei állapotok kritikusságát jelzi, hogy 1908-ban Wekerle Sándor miniszterelnök a Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara és a többi városi székhelyű érdekszövetség nyomására – és a fiumei kormányzóhelyettes húzódozása ellenére²⁴ – a horvát bántól kért segítséget. Így a Delta és a Brajdica ideiglenesen a horvát csendőrség felügyelete alá került.²⁵ Erre a megoldásra költséghatékonysági okokból volt szükség, illetve azért, mert noha 1906-tól az ország területén a határrendőrség már megkezdte a működését, a testület fiumei felállítása ekkor a városatyák tiltakozása miatt, illetve mert azt maga a kormányzó is elhamarkodott lépésnek találta, reménytelennek látszott.²⁶ A sušaki csendőrség kivezénylésének különös jelentőséget kölcsönzött, hogy arra a fiumeieknek a horvát hatóságokkal szembeni általános idegenkedése, valamint a Delta-terület hovatartozása körül 1860 óta rendszeresen felmerülő viták ellenére kerülhetett sor.²⁷

Út a fiumei határrendőrség felállításáig

Miként a Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara, a Fiumei Kereskedők és Iparosok Egyesülete, valamint a Munkaadók Ligájának egy 1910-es beadványaiból kiderül, a horvát csendőrség létszámának emelése és alkalmazása bár valóban kedvezően hatott a személyes biztonságra, a lopások nem szűntek meg.²⁸

A vállalkozók egyre szaporodó panaszai az 1901-ben kötött egyezség újratárgyalására készítették a MÁV Igazgatóságát és Fiume városát. Ennek értelmében a város kötelezte magát, hogy a rendőri szolgálat ellátására egy 4 őrsvezetőből és 52 rendőrből álló kirendeltséget létesít, amelynek működési körét jelentősen kitágították. Innentől tehát a városi rendőrség felelt a rivák, a mólók, a régi és új *punto franco*,²⁹ azaz általában véve az egész kikötő, valamint a vasútállomás őrzéséért. A felállított egység feladatát a közrend és a vagyonbiztonság szavatolásában, a forga-

²² MNL OL Z 1524. 34. d. 30349./1913. (47. tsz. 30349. a. sz.); Egyezmény. 82863./1901. sz.

²³ DAR JU 5. 342. ált. ir./1908. 377. d. 1910.

²⁴ DAR JU 5. 342. ált. ir./1908. 377. d. 1910.

²⁵ DAR JU 5. 4608. ált. ir./1910. 377. d. 1910.

²⁶ DAR JU 5. 477. eln./1905. 29. d. 1905.

²⁷ DAR JU 5. 4608. ált. ir./1910. 377. d. 1910. A Deltával szemben a Brajdica hovatartozása nem volt kérdéses. Az ugyanis mindig Horvát-Szlavónországhoz tartozott, és ott ezért eleve a horvát csendőrség volt az illetékes.

²⁸ DAR JU 5. 6226. ált. ir./1910. 377. d. 1910.

²⁹ Szabad vámkörzet, ahol a város saját vámtételeit alkalmazhatja.

lom és a személybiztonság garantálásában jelölték meg, amely egyaránt magában foglalta az illetéktelen egyének távoltartását, az áruk és a vasúti kocsik felügyeletét, a tűzrendészeti előírások szigorú betartását és általában véve a vasúti személyzet széles körű támogatását. A MÁV a szolgálattételért évi 48 000 koronát fizetett a városi tanácsnak, és díjmentesen átengedte nekik az új tűzoltósági laktanya első emeletét, de annak berendezési és fenntartási (fűtés, világítás, takarítás) költségei már a municípiumot terheltek.³⁰

A városi rendőrség tágabb működési köre és illetékessége azonban szintén nem teljesítette be a hozzá fűzött reményeket. Ez három jelentős következménnyel járt. Először is azzal, hogy az áruk megkárosítása és az illetéktelen, gyakran kétes előéletű egyének felbukkanása változatlanul a napirenden maradt. Másodszor azzal, hogy a fiumei testületet egyre élesebben kritizálták, a városi rendőrség tagjait következetesen megbízhatatlansággal, fegyelmezetlenséggel, erélytelenséggel és főleg – helyi érintettségük és családi kapcsolataik miatt – részrehajlással vádolták.³¹ Harmadszor azzal, hogy a MÁV által fizetendő évi átalány formájában megnövekedtek a Kereskedelemügyi Minisztérium terhei. Ezen felül az állami hatóságok fizikai értelemben egyre inkább kiszorultak ezekről a kivételesen szigorú ellenőrzést igénylő kontaktzónákról.

Mindez kiváltképpen kellemetlenül érintette a kormányzatot, hiszen annak legfőbb célja a közigazgatás centralizálása és az államhatalom lehető legnagyobb mértékű kiterjesztése volt. 1913 nyarán a központosítási folyamat aktuális lépése – az időközben kitört balkáni háborúk miatt elrendelt kivételes állapotokra (1912: LXIII. tc.) hivatkozva³² – a fiumei határrendőrség bevezetésével és a hozzá tartozó 1903-as törvények életbeléptetésével érkezett el.³³ Jóllehet az új testület megszervezésének és működtetésének részleteit illetően még az állam képviselői között is komoly érdekellentétek feszültek.

³⁰ MNL OL Z 1524. 34. d. 171994./1913. (41. tsz. 88626. a. sz.); MNL OL Z 1524. 34. d. Egyezmény. M. kir. államvasutak 82863./1901. sz. Az 1901-es egyezmény értelmében a MÁV csak 18 000 koronát fizetett, és a *punto francó*ban található 11. számú raktárt engedte át díjmentesen a városi tanácsnak, illetve az újonnan építendő tűzoltósági laktanyájában három helyiséget biztosított a városi rendőrség számára.

³¹ MNL OL Z 1524. 34. d. 88626./1913. (41. tsz. 88626. a. sz.)

³² Bencsik 2000b.

³³ Erről részletesebben lásd: Ordasi 2021a. DAR U 5. 4375. ált. ir./1913. (1915. I-2. 14. a. sz.), DAR JU 5. 4015. ált. ir./1913. (1913. I-2. 14. a. sz.), DAR JU 5. 3931. ált. ir./1913. (1913. I-2. 14. a. sz.)

A megoldás

1913. júniusában 24-én Késmárky Dezső határrendőrkapitány vezetésével hetven határrendőr, öt tiszt és néhány detektív kászálódott le a kikötővárosba érkező vonatról, hogy másnap az 1903. évi VIII. törvénycikket életbe léptető belügyminisztériumi rendelet értelmében megkezdje működését Fiume területén. A határrendőrség fogadtatásáról sokat elmond, hogy az országos sajtó szerint a határrendőrség csak a „Szuronyt szegezz!” parancs elhangzásával és a fiumei rendőrség védelme alatt törhetett át a vasútállomáson gyülekező, abcúgoló tömegben, és költözhetett be a város nyugati szélén álló Kivándorlási Ház második emeletén kijelölt ideiglenes szállására.³⁴

A határrendőrség elhelyezésének kérdésében három kiemelt fontosságú kritérium bizonyult mérvadónak: a relatív nagy létszámú, bár egyelőre átmenetileg meghatározott állományú legénység elszállásolásának fizikai igénye; lévén iparterület, a kiválasztott hely problematikus, különös karhatalmi felügyeletet illető mivolta; és a testület hatásköre, amely a belügyminiszteri rendelet értelmében eleinte csak a Kivándorlási Háza, a pályaudvarra és a kikötők egy részére terjedt ki. Ez utóbbinak az volt az oka, hogy a MÁV és Fiume tanácsának 1910-ben kötött egyezménye a felmondási időt hat hónapban határozta meg, így a szabadkikötőben 1913. december 24-ig még a városi rendőrség látta el a szolgálatot.³⁵

A határrendőrség működési körének fokozatos bővítésével párhuzamosan a belügyminiszter a testület személyzeti létszámát is módosította, valamint elhelyezésükre egy külön laktanyaként funkcionáló épületet is kiválasztottak.³⁶ Mindazonáltal ahogy a Tengerészeti Hatóság, a Fiumei Kormányzóság, a MÁV, valamint a belügy- és a kereskedelemügyi miniszterek közti levélváltások tanúsítják, a határrendőrség szükségleteinek kielégítése a legkevésbé sem ment zökkenőmentesen, mivel az érintett állami hatóságok közt komoly érdekellentétek bontakoztak ki. Bár a magyar szupremácia biztosítását és az államhatalom lehető legnagyobb arányú kiteljesítését, illetve a vagyon- és közbiztonság szavatolását valamennyien a legfőbb célnak tekintették, mindezt eltérő eszközökkel és lehetőleg egymás „kontójára” kívánták megvalósítani.

³⁴ Sz. n.: 1913.

³⁵ MNL OL Z 1524. 34. d. 171994./1913. (41. tsz. 88626. a. sz.)

³⁶ MNL OL Z 1524. 34. d. 359496./1913. (41. tsz. 88626. a. sz.)

A megosztott és egybecsúszó hatalomgyakorlási kompetenciák

Az érdekellentétek nyilvánvalóan nem tekinthetők sem újdonságnak, sem „magyar” sajátosságnak, mégis kiemelt figyelmet érdemelnek, mert a konfliktusok nem feltétlenül az egyes személyek rivalizálásából, önös érvényesülési vágyakból vagy az eltérő pártpolitikai megfontolásokból származtak. Ehelyett sokszor kimondottan a Magyar Királyság közigazgatási struktúrájának komplexitásából, aszimmetrikus, fragmentált és rétegzett mivoltából, az adminisztráció folyamatos fejlődéséből és az egyes funkciók duplikálódásából és tükröződéséből, bizonyos hatás- és illetékességi körök kölcsönös átfedéséből,³⁷ valamint a hivatalok rivalizálásából eredtek. Ebből következik az is, hogy az államhatalom gyakorlásában részt vevő faktorok közti viszony nem volt egyenlő és azonos mértékű, hanem gyakran dinamikusan átrendeződött és változott. Ez a „rendszerbe épített konfliktusforrás” komoly hatalomgyakorlási korlátot és hatalmi deficitet jelentett az állam számára.³⁸ Ez pedig, miként Fiumében számos példa is megerősíti, nem ritkán a centralizációs és a modernizációs folyamatok kiteljesedésére, valamint a közemberek mindennapi életére is kihatott.

A hatóságok között 1913 végén kirobbanó konfliktus két alapvető tényezőre vezethető vissza. Egyfelől arra, hogy bár a határrendőrséget polgári fegyveres testületként a belügyi tárca alá szervezve hozták létre, de mivel a MÁV és a Tengerészeti Hatóság igazgatása alá tartozó területeken vagyonbiztonsági feladatok ellátásával is megbízták, a gyakorlatnak megfelelően a kereskedelemügyi miniszternek is hozzá kellett járulni a fenntartásához. Noha – ahogy már az 1901-es és az 1910-es egyezség is megmutatja – a kereskedelmi tárca költségvetését hasonló tételek már eleve terhelték, a nagyobb létszámú és drágább fenntartású fiúmei határrendőrség ezeket a kiadásokat csaknem megkétszerezte.

³⁷ A többes alárendeltségből és hatáskörből, illetve jogosultságokból járó problémák ismerhetők fel már az uralkodó osztrák császári és magyar királyi kettős címviselésében, illetve a miniszterelnök alá tartozó kormányzói méltóság, valamint a kereskedelemügyi miniszter alá rendelt Tengerészeti Hatóság elnöki posztjának viszonyrendszerében is. Erről részletesebben: Ordasi 2021b.

³⁸ Vagyis itt a hatalom önkorlátozó mechanizmusáról van szó, mely jelenségnek két fő fajtáját különböztetem meg. Az egyik a szándékos vagy tudatos önkontrollálás, amikor a hatalom egy hosszabb távú cél elérése érdekében kompromisszumot hoz, és átmenetileg szándékosan mond le bizonyos lehetőségeinek kihasználásáról, akaratának érvényre juttatásának lehetőségéről. Ezzel szemben a hatalom önkorlátozásának másik formája az adott hatalmi rendszer felépítésének disszonanciájából, belső aszimmetrikus viszonyából ered, és feszültséget teremt a hatalmi folyamatokban részt vevő különböző tényezők közt.

Ezért a kereskedelemügyi minisztériumnak az 1914/1915-es és az 1917/1918-as költségvetésekben³⁹ a határrendőrségnek a kikötőben és a pályaudvaron végzett szolgálataért az előző évek 48 000 koronája helyett (hosszú alkudozások ellenére) már 80 000 korona átalányt kellett a belügyi tárca javára elkülönítenie.⁴⁰ Ennek az összegnek a megfizetését a kereskedelemügyi miniszter az alárendelt hatóságaira terhelte, ám bár mivel a MÁV és a Tengerészeti Hatóság érdekeltsége és érintettsége nem volt egyforma, a fizetési teher nem egyenlően, hanem 4:1 arányban oszlott meg köztük.⁴¹ Mi több, mivel axiómaként szögezték le, hogy a „határrendőrség nem részesíthető mostohább elbánásban, mint a városi rendőrség”,⁴² ezért a MÁV zágrábi üzletvezetősége a szabadkikötőben található 31. számú raktárját is felajánlotta a legénység elhelyezésére,⁴³ és több eredménytelen tiltakozás ellenére kénytelen-kelletlen még az épület fenntartását (fűtés, világítás, takarítás, bútorozás) is elvállalta.⁴⁴

Az épület kiválasztása gyakorlati szempontok mentén dőlt el, alkalmasnak kellett lennie a laktanyai célok ellátására és a legénységi állomány befogadására. A korabeli térképekből azonban az is kitűnik, hogy szintén releváns tényező lehetett, hogy a szervezet állomáshelye minél közelebb legyen a város központjához. Erre azért volt szükség, mert a határrendőrség a város területén nyomozási feladatokat is ellátott, valamint azért, hogy a határrendőrök könnyebben és gyorsabban elérjék az 1914 januárjától a felügyeletük alá kerülő pályaudvart, kikötőt, továbbá a keleti rakpartot: a Mária Valéria-mólót és a Deltához tartozó Baross Gábor-kikötőt és -hullámgátat. E nóvumok a költségek számottevő megnövekedésével jártak együtt, amiért a két fő érintett, a kereskedelemügyi miniszter és a MÁV mindent elkövetett, hogy a kiadásokat mérsékelje. Erre elvben az évi hozzájárulás egy részének természetbeni kiszolgáltatása teremtett lehetőséget. Példának okáért a MÁV zágrábi üzletvezetősége arra törekedett, hogy a határrendőrség helyiségeinek fűtéséről és világításáról saját maga gondoskodhasson, és a szükséges takarítási munkákat jóval olcsóbban, a fiúmei vasútállomásuk személyzetével végeztesse el.⁴⁵

Az állami hatóságok közti másik fő konfliktust a határrendőrség létszámának kérdése képezte, amely a pénzügyi szempontokkal szorosan összekapcsolódva, de azoktól függetlenül is felvetődött. Ennek az volt az oka, hogy a tárcák és aláren-

³⁹ M. kir. hat.: 1917: 56.

⁴⁰ MNL OL Z 1524. 34. d. 250002./1913. (41. tsz. 88626. a. sz.)

⁴¹ MNL OL Z 1524. 34. d. 120022./1915. (74441. a. sz.) 65 000, illetve 15 000 korona.

⁴² MNL OL Z 1524. 34. d. 171566./1916. (17370. a. sz.)

⁴³ MNL OL Z 1524. 34. d. 359496./1913. (41. tsz. 88626. a. sz.)

⁴⁴ MNL OL Z 1524. 34. d. 97700./1915. (74441. a. sz.)

⁴⁵ MNL OL Z 1524. 34. d. 10786./1915. (74441. a. sz.)

delt intézményeinek közös célja – a határrendőrség hatékonyságának fokozása – egyre több, lehetőleg jól képzett, tapasztalt, több nyelvet beszélő rendőrt igényelt. Jóllehet, a nagyobb számú legénység azonkívül, hogy jelentős pluszkiadásokat rótt a kereskedelemügyi tárcára (és azon belül különösen a MÁV-ra), a belügyminiszter számára is mind kellemetlenebbé vált. A határrendőrség túlzott megerősödése már az ő kompetenciáját is fenyegette.⁴⁶

Ezt 1913 végén Sándor János Wickenburg István fiumei kormányzónak így fogalmazta meg:

„A határrendőrségi tisztviselőknek általában az a törekvése, hogy ezt az intézményt rohamosan fejlesszék és ezért annak kereteit a megengedhetőség határain túl is igyekeznek terjeszteni, és működésüket sok olyanra is kiterjeszteni, ami nem tartozik tulajdonképpeni feladatukhoz. Fiumében ezt azonban még fokozottabb mértékben akarják tenni. [...] Hiszen, ha ebben az irányban haladnánk maga a határrendőrség százezrekbe kerülne, vagyis szinte annyiba, mintha az egész rendőrség államosítva lenne. Már pedig ez általában is, de különösen az állam mostani pénzügyi viszonyai közt költség szempontjából is lehetetlen, de nem is időszerű akkor, midőn a városi rendőrségnek államosításának küszöbén állunk. Ezért nagyon kérlek, ne engedj tért a határrendőrség ottani vezetője túlterjeszkedési vágyainak és az általa nap-nap után javaslatba hozott személy és költségzsaporítások tekintetében ne foglalj állást addig, amíg mindezeket alaposan megbeszélhetni nem volt alkalmunk.”⁴⁷

Magyarán, noha a materiális érdekek és az őrzési feladatok hatékonyabb ellátása a határrendőrség létszámemelését indokolták, a központi kormányzat hatalomgyakorlási stratégiái, valamint a tárcák anyagi erőforrásai a testület súlyának és befolyásának szigorú keretek közt tartását, behatárolását követelték meg.

Az ekképp kialakult ambivalens helyzetet bonyolította, hogy az államhatalom legfőbb lokális képviselőjeként a fiumei kormányzó presztízs- és gyakorlati okokból is a rendelkezésére bocsátott karhatalmi szervezet létszámemelésében volt érdekelt, és neki a város felől érkező külső nyomással is számolnia kellett. Ez a külső nyomás elsősorban két nagy (bizonyos szinten egymást átfedő) csoporttól eredt: az áruik és üzleti potenciáljuk sorsa felett aggódó vállalkozóktól és kereskedőktől, valamint a fiumei autonómia megsértése miatt háborgó városatyáktól és „elvtársaiktól”. A két csoport állásfoglalásában és viselkedési attitűdjeiben legalább egy alapvető különbség akadt. Nevezetesen az, hogy amíg a vállalkozók és kereskedők

⁴⁶ DAR JU 5. 496. eln./1913. 42. d. 1913.

⁴⁷ DAR JU 5. 496. eln./1913. 42. d. 1913.

számára az alapvető problémát anyagi érdekeik védelme jelentette, és ezért számukra csak másodlagos kérdésként merült fel, hogy a szolgálatot ellátó testület melyik hatóság vagy szerv illetékessége alá tartozik, addig a városatyák kimondottan ellenségesen viszonyultak a határrendőrséghez. Egyfelől a határrendőrség „mássága”, „idegensége”, hely- és nyelvismereti hiányosságai és vélt inkompetenciája, valamint sorozatos túlkapásai miatt, másfelől pedig azért, mert a határrendőrség megszervezése egyben a fiumei rendőrség működési körének korlátozását, állományának fokozatos leépítését és ezáltal alkalmazottjainak egzisztenciális veszélyeztetését is maga után vonta.⁴⁸

Ez a folyamat végül 1916-ban az állami rendőrség bevezetésével teljedett be.⁴⁹ Innentől kezdve a városatyák csupán két, mérsékelt eredményes dolgot tehettek: az állami önkény ellen tiltakozhattak, valamint azért lobbizhattak, hogy az új szervezetben a korábbi városi rendőrök is helyet kaphassanak.

Konklúzió

Összességében elmondható, hogy a határőrzés témája már önmagában is számos határértelmezési lehetőséget és problémát vetett fel, melyek közül az ország határainak fizikai felügyelete csupán egyetlen szegmenst jelentett. Ekképpen a fiumei határrendőrség felállításának története túlmutat egy határ menti kikötőváros egyszerű helytörténeti keretein, és valódi jelentősége kizárólag szélesebb kontextusba ágyazva mutatkozik meg. Az egyik ilyen kontextus a hatalom és a hatalomgyakorlás kérdése. Ez azonban nemcsak a „szokásos” állam *versus* város viszonylatban érhető tetten, hanem a Magyar Királyság bonyolult strukturális felépítéséből adódóan az állami kormányzat egyes szintjein és az egymással határos, olykor kifejezetten rivalizáló fórumainak egymáshoz való viszonyában is.

Ahogy a tanulmányomban rámutattam, ez az egymásba csúszó és egymást átfedő hatás- és illetékességi körökből származó ambivalens helyzet nem ritkán komoly konfliktusokhoz vezetett, így jelentős hatalmi deficitet eredményezve az állam számára. Máshogy megfogalmazva: a kormányzati rendszer sajátos felépítése eredendően gátat szabott az állami hatalomérvényesítés és -gyakorlás hatékonyságának. Mindez különösen igaznak bizonyult azokban az esetekben, melyek tétje konkrét jogkörökkel, kompetenciákkal és köteleességekkel, valamint materiális és pénzügyi érdekekkel fonódott össze. Az már más kérdés, hogy ezen alkusorozatokból a közemberek legfeljebb csak annyit észleltek, hogy az egyes mindennapi

⁴⁸ Erről részletesebben lásd: Ordasi 2021a.

⁴⁹ 1916. évi XXXVII. törvénycikk a fiumei m. kir. állami rendőrségről.

megélhetésüket meghatározó nehézségek nem oldódtak meg. Úgy vélem tehát, hogy a határ – a híd és ajtó metafora mintájára – akár egymásba kapcsolódó fogaskerekeként is felfogható, ami akár az egész szerkezet megbénítására is képes, amennyiben az egyes részek egymással ellentétes irányba indulnak el.

Források

Državni arhiv u Rijeci/Rijekai Állami Levéltár, Rijeka (DAR)

JU 5. Kormányzósági iratok. Elnöki és Általános iratok

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

Z 1524. MÁV Igazgatóságának bizalmas iratai

KN 1914: 530. országos ülés. 1914. április 24-én, pénteken. In: *Az 1910. június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XXIV.* Budapest, 42–83.

M. kir. hat. 1917: M. kir. határrendőrség. In: Állami költségvetés az 1917/18. évre. Részletezés. II. füzet. *Belügyministerium.* Budapest, 55–58.

Hivatkozott irodalom

Bakk Miklós 2020: The Boundaries of the Carpathian Basin – Frontiers and Regions. *European and Regional Studies. Acta Univ. Sapientiae, European and Regional Studies* (18.) 62–81.

Bencsik Péter 2003: *A magyar úti okmányok története, 1867–1945.* Budapest.

Bencsik Péter 2000a: Határforgalom Magyarország és a Balkán között 1903–1941. 1. rész (1903–1914). *Limes* (13.) 1. 63–82.

Bencsik Péter 2000b: Határforgalom Magyarország és a Balkán között 1903–1941. 2. rész (1914–1941). *Limes* (13.) 2–3. 303–326.

Böröcz József 2002: A határ: társadalmi lény. *Replika* (13) 47–48. sz. 133–142.

Christián László 2009: Epizódok a rendészet történetéből. *Iustum Aequum Salutare* (5.) 3. 155–170.

Ordasi Ágnes 2020: A fiumei (?) Delta megszerzésének stratégiái. *Urbs* (14.) 47–68.

Ordasi Ágnes 2021a: „Sok húhó semmiért?” A fiumei határrendőrség. *A Magyar-Bolgár Vegyes Bizottság Kiadványai.* (megjelenés előtt)

- Ordasi Ágnes 2021b: Elszámolt milliók vagy túlhajszolt centralizáció? – Avagy miért mondott le az a bizonyos másik Batthyány Lajos? *Történelmi Szemle*. (megjelenés előtt)
- Parádi József 2012: A dualista Magyarország határőrizete a migráció tükrében. *Rendvédelem-történeti Füzetek/Acta Historiae Preasidii Ordinis* (22.) 26. sz. 66–80.
- Sík Endre 2015: Adalékok a határ szociológiai elemzéséhez. In: Sík Endre – Surányi Ráchel (szerk.): *Határhatások*. H. n. [Budapest], 12–32.
- Simmel, Georg 1909: Brücke und Tür. Ex Der Tag. *Moderne illustrierte Zeitung* Nr. 683, Morgenblatt vom 15. September 1909, Illustrierter Teil Nr. 216, S. 1-3, Berlin.
- Szabó József 2011: Határvadász zászlóaljok a Keleti-Kárpátok védelmi rendszerében. *Rendvédelem-történeti Füzetek/Acta Historiae Preasidii Ordinis* (20.) 23. 165–177.
- Sz. n. 1913: A határrendőrség Fiumében. *Budapesti Hírlap* 1913. június 25.

Simonkay Márton

Határhasználat és folyószabályozás kataszteri térképeken. Egy györsövényházi kisajátítás tanulságai a dualizmus korából*

A *Magyar Néprajzi Lexikon* szerint a határ egy terület határjelekkel megjelölt szegélyvonala, vagy akár maga a lehatárolt terület.¹ A polgári állam kiépülése előtt a települések és az egyes birtokosok számára az évente vagy egy-egy kiemelt ügyben, például örökösödés vagy per esetén megejtett határjárás különleges jelentőséggel bírt, mert megerősítette ezeket a határvonalakat. A modern állami intézmények kiépülésével megtörtént a határjárások államosítása a kataszteri felmérések révén. Ezek végső soron az adóbevételek növelésének céljából rögzítették a terület tulajdonviszonyait és jellemző művelési módját is.

A folyószabályozás az érintett vidékeken a modernizáció mindennapokba való betörésének egyik útja volt. Az államkincstárt és a közjót is szolgálta: az árvízkarok csökkentésével védte az adóalapot jelentő birtokokat, csökkentette a rájuk időről időre fordítandó segélyezési kiadásokat, valamint segítette az ártéri területek művelésbe vonását és a hajózást. Az új medrek és töltések kialakítása komoly műszaki és jogi előkészítést igényelt a mérnöki tervezéstől a kisajátítási eljárásokig. E változások tanulmányozásának egyik lehetséges, de e tekintetben keveset használt forrásai a kataszteri iratok. A jelen tanulmány egy kísérlet arra, hogy megvizsgáljuk, a kataszteri jegyzőkönyvek és térképek segítségével mennyiben alkotható kép a Rába-vidék folyószabályozásának hatásairól, elsősorban a művelési módok változásáról. A szakirodalom toposza, hogy az ármentesített területeken elsősorban szántók jöttek létre,² ennek mikroszintű vizsgálata azonban az Alsó-Rába-vidéken egyelőre nem történt meg. A terület különleges forrásadottsága, hogy a folyószabályozás miatt a dualizmus idején kétszer is felmérték.³

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107).

¹ „Határ” szócikk. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* 1977.

² Általánosságban: Károlyi 1973: 133.; a Kisalföldön: Filep 2006: 27.

³ Török 2015: 15.

Kisajátítás a Rábcánál

A Fricke-Klucky családnak a Közrét nevű dűlőn fekvő győrsövényházi birtokára egy ügyvédi hagyatékban szereplő kisajátítási peranyag irányította a figyelmemet. A kétségbeesett uradalmi gazdatiszt 1888-ban azt írta, hogy a hatalmas, 883 holdas birtoktagot a Rábca új medrével ketté akarják vágni a szabályozók.⁴ A munkálatok az Alsó-Rába-vidék vízrendezésének keretében, az akkor kormánybiztosi irányítással működő Rábaszabályozó Társulat szervezésében 1886-tól 1893-ig tartottak,⁵ Győrsövényházat 1889-től 1891-ig érintették.⁶ A kártalanítás összegéről szóló per, habár egészen a Kúriáig jutott, nem hátráltatta érdemben a mederásási munkálatokat, helyette a megelőző alsó szakaszon jelentkező vizenyős talaj lassította azt.⁷ Habár az ügy végkimenetelét a rendelkezésre álló iratokból nem ismerjük, de a felek érvei rávilágítanak néhány fontos kérdésre a szabályozással kapcsolatban.

Az első szempont a föld értébecslésének menete: a kisajátítási törvény alapján a kisajátító vállalat, esetünkben a Rábaszabályozó Társulat független és kompetens szakértőt kellett hogy fogadjon a célra.⁸ Barcza Géza védőügyvéd szerint ez esetünkben mind a társulati kötelékben töltött szolgálati idő, mind pedig a földbecsléshez szükséges mezőgazdasági végzettség tekintetében sérült.⁹ A kúriai beadványban hozzátette: a jogigényük ellen szól, hogy a falu szintén perre menő parasztbirtokosainak társasága már az elsőfokú ítéletbe belenyugodott – szerinte nem engedhették meg magunknak, hogy sokáig pénz nélkül maradjanak.¹⁰ A má-

⁴ Nagy Imre uradalmi gazdatiszt levele Barcza Gézához, Sövényház, 1888. október 8. MNL GyMSM GyL XV. 1 XIV. 2. 19. doboz

⁵ Bővebben lásd: Simonkay 2014.

⁶ *Győri Hírlap* 1889: 2.; 1891.

⁷ 283/1891. Szalacsy Lajos társulati igazgató jelentése Radó Kálmán kormánybiztosnak, 1891. február 9. MNL OL K 198 1. doboz 68. tétel.

⁸ „193. § Mennyiben fogadhatók el alkalmas tanukul [...] a szolgálati személyek a munkaadó mellett, míg ellen szolgálatában állanak; [...] 213. § A szakértőknek azon tulajdonokon felül, melyek a tanukra nézve szükségesek, a megkívántató mű- vagy tárgyismeretekkel is kell birniok.” A polgári perrendtartásról szóló 1868: LIV. tv.

⁹ Barcza Géza özv. Kluckyné Ris Aurélia birtokos nevében írt pizskozata a 3820/1889. győri királyi törvényszéki ítélet fellebbezéséhez, dátum nélkül. MNL GyMSM GyL XV. 1 XIV. 2. 19. doboz. Barcza Géza téti ügyvéd irathagyatékának tételszámozása erősen hiányos, ezért ahol lehetséges, az egyes iratokat dátummal, az intézmények által küldött leveleket keletkeztetési iktatószámukkal hivatkozom.

¹⁰ 432/1890. Barcza Géza özv. Kluckyné Ris Aurélia birtokos nevében írt fellebbezési pizskozata a budapesti királyi ítélőtábla 52382/1889. számú határozatához, dátum nélkül. MNL GyMSM GyL XV. 1 XIV. 2. 19. doboz.

sodik szempont, hogy mi alapján kerül a föld értékelésre: a helyi gazdatiszt úgy vélte, alulértékelés történt, mert csak az utóbbi években kerültek víz alá a kisajátítandó földek, ráadásul korábbi szabályozási munkálatok okozták ezt,¹¹ valamint hogy úgy tudták, 1888 tavaszán elindul a munka, ezért nem vetették be a földet.¹² Az érvelésben nem szerepel, de az éves termést feltehetően az 1888. márciusi árvíz is visszavetette.¹³ Paradox módon eközben a társulati járulékok fizetésekor éppen a földek alulértékelése volt a birtokosok érdeke. Radó Kálmán kormánybiztos ellenérvként mást hozott fel: a korábbi víz borította területek értéke nem csökken, hanem nő a sikeres szabályozás után.¹⁴ A harmadik szempont a kártalanítás jogcíme: mivel az új medervonalnak csupán a töltések közvetlen környezetéig tartó 23 holdas területe szerepelt a kisajátítási tervben, Barcza szerint a birtokok értékcsökkenését, hiába írja elő a vízjogi és a kisajátítási törvény egyaránt,¹⁵ nem a kellő mértékben vették figyelembe. Radó kormánybiztos ezzel szemben a jogi szabályozás igazságtalanságát emelte ki: szenvedhet értékcsökkenést olyan birtokos is, akinek nem sajátítják ki a birtokát.

A felkért szakértők többségének véleménye a vitatott ítélettől legnagyobb mértékben a tagon fekvő majortól elszakított, leendő bal parti földekre építendő új nyári akolnál tért el, amire alig 80 forintot adtak volna a kívánt 1120 helyett.¹⁶ Ez később megvalósult: a folyószabályozásnak köszönhetően egy 10 fő körüli

11 „Csak mióta [...] a Lébeny és Szt. Miklósi határok kozzot [sic!] védgátak emeltettek melyek a sövényházi határban össze folyó hó és eső vizek kifolyását egész terjedelmébe fentartották azóta a szántó földek úgy a rétek töléketesen elvadultak sem szántó sem rétnek nem használhatók és egyenesen a siralom völgyének nevezhetők, különösen a mai helyszínű rajz egész terjedelmébe élénk tárja, a rét és földek használhatatlanságát, s azt hiszem hogy a Rábca szabályozó társulat ere fekteti a kisajátítási olcso árakat. Mi pedig ragaszkodjunk a mult jobb időkből fent maradt emlékekhez.” Nagy Imre uradalmi gazdatiszt levele Barcza Gézához, Sövényház, 1888. október 8. MNL GyMSM GyL XV. 1 XIV. 2. 19. doboz.

12 Barcza Géza özv. Kluckyné Ris Aurélia birtokos nevében írt pizskozata a 3820/1889. győri királyi törvényszéki ítélet fellebbezéséhez, dátum nélkül. MNL GyMSM GyL XV. 1 XIV. 2. 19. doboz.

13 Gróf Laszberg Rudolf győri alispán 1887. évi jelentése gróf Batthyány Lajos győri főispánnak, 1888. május 7. MNL OL IV. 401.c 8. doboz 113. tétel 13.

14 2120/1889. Radó Kálmán Rábaszabályozó társulati kormánybiztos fellebbezése a győri királyi törvényszék 3820/1889. számú határozatához, Győr, 1889. szeptember 13.; valamint 396/1890. fellebbezés a budapesti királyi ítélőtábla 52382/1889. számú határozatához, Győr, 1890. február 15. MNL GyMSM GyL XV. 1 XIV. 2. 19. doboz.

15 1881: XLI. tv. 23. §; 1885: XXIII. tv. 49. §

16 Barcza Géza özv. Kluckyné Ris Aurélia birtokos nevében írt fellebbezési pizskozata a győri királyi törvényszék 3820/1889. határozatához, dátum nélkül. MNL GyMSM GyL XIV. 2. 19. doboz.

állandó lakosságú¹⁷ pusztá jött létre. Első említése még név nélkül 1894-ből való,¹⁸ az 1898-as helységnévtárban pedig – habár téves azonosítással, de – már Ilonamajorként szerepel, a már régóta létező, korábban Pusztáakol, illetve Borjúakol névre hallgató jobb parti Arankamajor mellett.¹⁹ Az elnevezések kézenfekvő magyarázata, hogy a Fricke házaspár két lányáról nevezte el a régi pusztát Arankamajornak, az újat Ilonamajornak.

Könnyebben jutottak egyezsége az elszakított birtokrészek között tervezett gazdasági híd esetében, ahol az építés helyett végül a Barcza által óhajtott összeg, 8500 forint került kifizetésre.²⁰ A híd azonban nemcsak a társulati mérnököknek, hanem a szomszéd parasztbirtokosoknak is eszébe jutott: 1895-ben az alispánnál kérelmezték egy híd építését, éppen akkor, amikor a falu távolabb fekvő közúti Rábca-hídjának övgerendacseréje miatt egy ideiglenes talphíd állt lejjebb a Ráb-cán.²¹ Az 1908-as adatokat mutató kataszteri térképen pedig már egy fahíd látható az elszakított birtokrészek között (lásd az 1. képen).²²

Györsövényház nagybirtokosai

A Györsövényház területének közel felét kitevő egykori jezsuita nagybirtok a bécsi Neuhold családon át 1843-ra két német származású família, a Purglyak és a Risek-Baloghok kezére került: amíg a Purglyak enesei kúriájuk,²³ a Baloghok Győr vármegyei tisztségeik révén a helyi birtokosság részének számíthatták magukat, addig a Baloghok sógora, Ris Antal pozsonyi gyógyszerész volt.²⁴

¹⁷ *Helységnévtár* 1907: 424.

¹⁸ Ad aggeres Rábca. *Schematismus* 1894: 35.; Hancz 2014: 36.

¹⁹ Helytelenül a Purgly család majorjaival, Felső- és Alsószapudpusztával azonosítják őket: *Helységnévtár* 1898: 641. Hancz az Aranka-tévesztést hozza, az Ilonát nem említi. Hancz 2014: 35.

²⁰ Barcza ceruzás megjegyzése a levél hátán: „A hidra – és fentartásra kapunk – 8000 ft. Ha – Komp lenne – 500 frt többet, vagy ha a híd folyóról elengedik. Ez ultimatum.” 1735/1889. Szalacsy Lajos, a Rábaszabályozó Társulat igazgatójának levele Fricke Györgyhöz, Győr, 1889. július 30.; valamint Nyugta a Rábaszabályozó Társulattól felvett 8500 forintról, a 71359/1890. szám alatt miniszterileg jóváhagyott egyezség alapján gazdasági híd építésének mellőzése tárgyában, dátum nélkül MNL GyMSM GyL XV. 1. XIV. 2. 19. doboz.

²¹ Hancz 2014: 41.

²² Györsövényház kataszteri térképének másolata az 1908. évi mérnöki nyilvántartás szerint, 1910. 3. szelvény. MNL GyMSM GyL XV. 1. Gymk 161.

²³ Hancz 2014: 27.

²⁴ Dominkovits 1994: 117.; Hancz 2014: 8.; „Balogh Kornél” szócikk. In: *Győri Életrajzi Lexikon* 2003.

Ez utóbbiak birtoka fiúörökös híján leányágon öröklődött tovább: Ris Antal lánya, Aurélia (máshol Aranka) Klucky József bécsi orvoshoz, 1848-as forradalmárhoz ment feleségül; lányuk, Klucky Aurélia az osztrák–magyar hadsereg tisztjével, a Hannoveri Királyságból származó Fricke György tábornokkal házassodott össze, aki nyugalomba vonulásakor átvette a birtok ügyeinek igazgatását.²⁵ 1887-ben, özvegy Purgly Sámuelné halála után a Purgly-birtokok felosztásra kerültek, a sövényházi részt legkisebb fia, Purgly Mihály vette át.²⁶ Purgly Mihály és Fricke György a 19. század végén egyaránt a megye húsz leggazdagabbja közé tartozott ezer katasztrális hold feletti sövényházi birtokával és 1500 forintot meghaladó évi jövedelmével,²⁷ a családok nemessége azonban viszonylag új keletű: a Baloghok 1818-ban, a Purglyak 1820-ban kapták kiváltságukat; Fricke György 1879-ben nemes, 1885-ben lovag lett.²⁸

Amíg a Purglyak közvetlenül nem vettek részt a Rábaszabályozó Társulat munkájában, addig Fricke György anyósa meghatalmazottjaként 1888-ban bekerült a véleményező bizottságba, amelynek a társulati autonómiának a testület megszűnését eredményező visszanyeréséig, 1896-ig tagja volt.²⁹ E negyedévenként ülésező testület látta el egyedülként – közgyűlés hiányában – a kormánybiztos és az igazgató által vezérelt munkálatok ellenőrzését.³⁰ Fricke a Győr vármegyei ártérbirtokosság és az igazgató támogatásával került be a bizottságba, annak ellenére, hogy ekkoriban magyarul csak alig tudott³¹ – habár ez egy sváb faluban aligha lehetett probléma, és igyekezett ezen változtatni.³² A tábornok aktívan részt vett a munkában: a huszonnegy tag közül kiemelkedően sok ülésen részt vett, valamint 1888-ban a munkálatokat időközben megsemmisítő (al)bizottság tagjává is választották.³³ Nem volt egyedülálló, hogy a társulat vezetésének egy tagja perben

²⁵ Hancz 2014: 29–30.

²⁶ *Magyar Kastélylexikon* 2007: 107.; Hancz 2014: 27.

²⁷ *Győri Hírlap* 1895 A virilisek jövedelem szerinti névjegyzékében 11. Purgly Mihály, 1949 ft 50 kr; 14. Fricke György, 1647 ft 50 kr. Baross (szerk.) 1893: 257. Purgly Sámuelné 1066 kh., Klucky Aurélia 1114 kh. *Gazdacímtár* 1897: 86–87. Purgly Mihály 1060 kh., Fricke György 1097 kh., mindketten tulajdonosként.

²⁸ Baloghok (Hansenek): Kempelen 1911: 314.; Purglyak: Kempelen 1914: 448.; Rieszig 1908: 441.; Frickéék: Hancz 2014: 30.

²⁹ Szalacsy 1896: 77.

³⁰ Simonkay 2014: 358–360.

³¹ 17/1888. Szalacsy Lajos társulati igazgató levele Radó Kálmán kormánybiztosnak, 1888. január 28. MNL OL K 198 1. doboz 41. tétel.

³² Unokája önéletírásából: Jálícs 2005: 30.; Hancz 2014: 30.

³³ 87/1888. Szalacsy Lajos társulati igazgató levele Radó Kálmán kormánybiztosnak, 1888. március 9. MNL OL K 198 1. doboz 87. tétel.

állt a szervezettel: Cziráky Béla 1896-ban megválasztott elnök több évtizeden át pereskedett a társulattal egy, a kisajátításoknál sokkal fajsúlyosabb ügy, a Kis-Rába torokgátja és malmai kapcsán.³⁴

A földhasználat változása

Fényes Elek a 19. század közepén a tóközi szántókat alacsony értékűnek tartotta, míg a réteket, legelőket kiválónak, kiemelve a szénaeladást, valamint a szarvasmarha mint élelemforrás jelentőségét, ami a legelőhasználat révén – a szántókhoz hasonlóan – ki volt téve az árvizeknek.³⁵ Az állattartás jelentőségére utal a jobbágyság és a földesurak közötti, a közlegelők felét, 528,75 holdat érintő legelőelkülönözési per, amely 1836 és 1847, majd 1852 és 1859 között tartott.³⁶ A kiegyeztetés után az exportra termelő állattenyésztő nagybirtok képét mutatja Fehér Ipoly 1874-es munkája: a Purglyak finom gyapjút előállító juhászatát, valamint a Fricke-Klucky-birtok tejgazdaságát, ahonnan 70–80 svájci tehén tejét vitték a bécsi piacra.³⁷ Ennek központja lehetett a Borjúakolmajor, amelynek a falubeli Purgly- és Fricke-kastéllyal összevethető méretű, közel 1000 négyzetméter alapterületű, kettőskereszt alaprajzú pajta lehetett a központja.³⁸ Népessége – feltehetően az uradalmi cselédség – állandó volt: 1873. évi győri egyházmegyei sematizmus 47 főt jelez,³⁹ míg 1913-ban ötvenen laktak itt.⁴⁰ A tehenészet jó befektetés lehetett: a Rábca-szabályozás után néhány évvel, 1895-ben a Purglyaknál már nem tudunk juhokról, de ugyanitt 157 marhát írtak össze, míg a Fricke-Klucky-birtokon 291-et

³⁴ Simonkay 2020: 77.

³⁵ Fényes 1841: 97–98. Fényes megállapítását alátámasztja, hogy egy 1817-es összeírás szerint a falu határának csupán ötöde volt szántó, és annak is az ötöde volt első osztályú, a többi másod- vagy harmadosztályú volt: *Sövényházi Helység határában található Birtokoknak az 1817dik esztendőben végben vitt individualis mérés szerént való Fel jegyzésit mutató Könyv*. Király György, F. N. Győr Vármegyének Földmérője által 1818. MNL GyMSM GyL VII. 1.e. 33. 165.

³⁶ Az állattartás jelentőségére utal a jobbágyság és a földesurak közötti, a közlegelők felét, 528,75 holdat érintő legelőelkülönözési per, amely 1836 és 1847, majd 1852 és 1859 között tartott. Hancz 2014: 10–11, 22–23.

³⁷ Fehér 1874: 272–274.

³⁸ *Dorf Sövényház in Ungarn Oedenburger-District, 1857*. 9. szelvény, 3310. hrsz. MNL OL S 78 097. téka; *Győrsövényház kataszteri térképének másolata az 1908. évi mérnöki nyilvánítás szerint, 1910*. 8. szelvény, 1075. hrsz. MNL GyMSM GyL XV. 1. Gymk 161.

³⁹ *Schematismus* 1873: 32.

⁴⁰ *Helységnévtár* 1913: 11.

jegyezték fel.⁴¹ Az istállózás jelentőségét mutatja, hogy az 1. és 2. táblázat adatai alapján nem a viszonylag kis méretű legelők, hanem a rétek adta takarmányozás játszotta a főszerepet az állatok ellátásában.

Az 1857. évi kataszteri térkép egyetlen nem német nyelvű dűlőnévként jelöli a vizsgált területet, a Közréttet. Határai a helyrajzi számok sorrendisége alapján pontosan behatárolhatóak, mellette azonban nem található birtokrészleti jegyzőkönyv, így a Mapire térképgyűjtemény területmérési funkciója segítségével vettem fel a művelési ágak adatait.⁴² Készült emellett 1854-ben is egy kataszteri térkép, ez azonban helyrajzi számokat nem, hanem csak művelési módokat és – az előzőnél jóval bővebb – dűlőnévanyagot tartalmaz.⁴³ A Közrétt itt több, kisebb részre van osztva, amelyek jellegzetessége, hogy a széles rétek kisebb, néhány tíz holdas szántókat vesznek körbe. Valószínűleg a mélyebben fekvő, árvízjárta területek, valamint a szárazabb, magasabb részek optimális hasznosítását láthatjuk:⁴⁴ ezt támasztja alá, hogy az egyik dűlőt Szigetnek nevezik, míg több terület a későbbi térképeken sziget utótagot kapott, valamint a Közréten levő, nem beazonosítható méretű Közréttö nevű terület. A győri levéltári anyag tartalmaz egy dátum nélküli kataszteri községi térképet és mellette művelési ágak szerinti kimutatást: itt a Közrétt Pusztakolmajor néven szerepel. Mivel mind a cím és a táblázatkategóriák, mind pedig a dűlőnevek magyarul szerepelnek rajta, ez valószínűleg a kiegyezés után keletkezett; a Rábca viszont még eredeti folyását követi, ezért dátuma a szabályozás előtti lehet.⁴⁵ Ezt alátámasztja, hogy az 1857. évi térképen a belterületet körülvevő Rubensied kilenc dűlőre lett darabolva – ebből nevében négy rét, négy legelő –, ami a közös legelők 1860–70-es években történt felosztásaira⁴⁶ is utalhat. Az 1908. évi kataszteri térkép a Közréttet hat dűlőre osztva mutatja, amelyek közül öt egészében a Fricke-Klucky családé, míg a (korábban már létező, de a Közréttből nagy területtel kiegészülő) Nyerges-dűlőn egyáltalán nem volt tulajdonuk.⁴⁷

⁴¹ *Gazdacímtár* 1897: 86–87.

⁴² Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). Mapire – Történelmi Térképek Online. (<https://mapire.eu/hu/map/cadastral/> – letöltés: 2021. február 27.)

⁴³ Dorf Sövényház in Ungarn Oedenburger-District, 1854. MNL OL S 78 097. téka 1–6.

⁴⁴ Vö. a Bodroghöz. Borsos 2000: 122–124.

⁴⁵ Összeállítása Sövényház kataszteri község dűlő és művelési ágak szerinti területének, dátum nélkül. MNL GyMSM GyL VI. 104. 33. Györsövényház.

⁴⁶ Hancz 2014: 23.

⁴⁷ Györsövényház kataszteri térképének másolata az 1908. évi mérnöki nyilvántartás szerint, 1910. 3. szelvény. MNL GyMSM GyL XV. 1. Gymk 161.

V. A HATÁR MŰKÖDÉSE TÉRBEN ÉS TUDATOKBAN

1. táblázat. Művelési ágak az 1890 előtt Közrétnek nevezett dűlő területén, kataszteri holdban, 1857–1904

Összeírás	szántó	Rét	Legelő	Erdő	Egyéb	Összesen
Kataszteri térkép, 1857	156,40	567,27	0,39	2,94	3,01	730,00
Dűlőtáblázat, 1890 előtt	207,92	513,71	–	–	3,38	725,00
Birtokrészleti jegyzőkönyv, 1904*	367,95	187,87	27,85	71,08	83,91	738,66
Ebből a bal parton Fricke-Klucky-tulajdon	180,37	107,18	1,47	41,74	34,27	365,03
Ebből a jobb parton Fricke-Klucky-tulajdon	171,39	36,49	8,79	18,97	11,21	246,84
Fricke-Klucky-tulajdon összesen	351,76	143,66	10,26	60,71	45,48	611,87
Ebből a jobb parton telkesgazdáké	16,19	43,62	16,42	7,56	18,47	102,26
Ebből a rábaszabályozó társulaté	–	0,59	1,18	2,80	19,96	24,53
Barcza Géza leveléből, 1888	433,00	450,00	–	–	–	883,00
Ebből a bal parton	353,00	98,00	–	–	–	451,00
Ebből a jobb parton	80,00	350,00	–	–	–	432,00
Ebből kisajátítandó	4,78	17,30	–	–	–	23,18

*Ha egy helyrajzi szám alatt több művelési módot is jelzett a jegyzőkönyv: az árkokat, utakat, anyaggyödröket hozzászámoltam a sorban szereplő további művelési módhoz; két vagy több, a jelen táblázatban is szereplő művelési mód esetén arányosan osztottam a területet. Forrás: Saját szerkesztés *Dorf Sövényház in Ungarn Oedenburger-District, 1854*. MNL OL S 78 097. téka; Összeállítása *Sövényház katasteri község dűlő és művelési ágak szerinti területének*, dátum nélkül. MNL GyMSM GyL VI. 104. 33. *Györsövényház; Györsövényház kisközség. Birtokrészleti jegyzőkönyv az 1904. évi részletes felmérés alapján*. MNL GyMSM GyL VI. 104. 33. *Györsövényház*; valamint *Barcza Géza levélpiszkozata* [Kodolányi Antal értékbecslő szakértőhöz, Tét, 1888] MNL GyMSM GyL XIV. 2. 19. doboz alapján.

Az adatok a rétek harmadára csökkenését mutatják, ami elsősorban a duplájára növekedett területű szántók rovására történt. Ez a változás már a szabályozás előtt megkezdődött, de a legnagyobb elmozdulás 1890 és 1904 között következett be, így összefüggésben lehet a Rábca-meder áthelyezésével. Az erdőterület a szabályozás előtt – kis mérete ellenére – fontos volt: a Fricke-Klucky család egyszerre több ezer nyárfacsemetét árusított,⁴⁸ Nagy Imre gazdatiszt pedig 1888-ban tanácsot kért Barcza Géza ügyvédtől, hogy a kisajátítandó területre eső fákat kiásassák, és ezzel a helyi egyéni faszükségletet előre biztosítsák, vagy pedig hagyják a társu-

⁴⁸ *Győri Közlöny* 1875a; 1875b; Hancz 2014: 31. Erre utalhat a 3315. hrsz. NW (Niederwaldung) jelölése az 1854-es térképen: *Dorf Sövényház in Ungarn Oedenburger-District, 1854*. MNL OL S 78 097. téka.

latra.⁴⁹ A Fricke-Klucky-birtokon az erdők és az egyéb címszóval jelölt területek – pl. nádasok, mocsarak – növekedése elsősorban a jelentőségét veszítő régi Rábca menti füzesek révén történt.⁵⁰ A Rábaszabályozó Társulat területeit maga az új Rábca-meder, a part menti töltések, fák és a hullámtérbe eső füves részek adták.

Az adatok szórása számos bizonytalansági tényezőt jelez. Ezek közül az első a dűlő összterületének változása, amelyből a dűlőhatárok kiigazításával vagy mérési-módszertani pontatlansággal magyarázható eltéréseken túlmutat a Barcza leveleiben Közrétként jelzett 883 hold, ami 150 holddal meghaladja a többi összértéket, miközben a kisajátítandó terület és a későbbi társulati tulajdon jól megfeleltethető egymásnak. A különbség valószínűleg további, a térképi Közrét-dűlőhöz nem tartozó, de azzal egybefüggő tagok meglétével magyarázható. Az eltérés miatt csupán viszonyításként, a táblázat végén közöltem a benne foglalt paramétereket: ezekből elsősorban a jobb parti szántók növekedése és a rétek csökkenése olvasható ki. Az erdők növekedésének mértékét csökkentheti, hogy az 1904. évi jegyzőkönyv alapján számított területük kevesebb mint fele vonatkozik olyan helyrajzi számú telekre, ahol egyedül erdő volt: az esetek többségében rétekkel közösen voltak megtalálhatóak, a számításban az arányos osztás így bizonytalan. Ehhez tartozik, hogy az 1857. évi térkép egyáltalán nem jelöl többes művelési módot egy-egy parcellára.

Birtokrészleti jegyzőkönyv híján ezen térkép esetében csupán feltételezem, hogy a teljes Közrét a későbbi Fricke-Klucky család tulajdonában volt. Erre utal az 1904. évi tulajdonviszonyok mellett egyrészt, hogy a terület déli részén elhelyezkedő Borjúakol házai az 1857-es lakóházjegyzék szerint Klucky Aurélia birtokában voltak,⁵¹ másrészt pedig, hogy ekkor a 730 hold összterület mindössze 27 helyrajzi szám között oszlott meg. Közülük a legnagyobb 198 holdat tett ki; a később telkesgazdák között felosztott rész, a Nyerges egyetlen helyrajzi számon volt található; míg az 1904-es jegyzőkönyvben többszáz helyrajzi szám szerepelt. Az ártéri gazdálkodással összefüggő, igen fontos további bizonytalansági tényező a művelés esetlegessége: a talaj-, bel- és árvizektől is függhetett, szántóként vagy legeltetésre, kaszáltatásra használták az adott területet. Erre egy helyütt találunk utalást az 1818. évi összeírásban és Nagy Imre egy 1888-as levelében is.⁵²

⁴⁹ Nagy Imre uradalmi gazdatiszt levele Barcza Gézához, Sövényház, 1888. október 8. MNL GyMSM GyL XV. 1. XIV. 2. 19. doboz.

⁵⁰ Györsövényház kataszteri térképének másolata az 1908. évi mérnöki nyilvántartás szerint, 1910. 4. és 5. szelvény. MNL GyMSM GyL XV. 1. Gymk 161.

⁵¹ *Auszug der Wohnhäuser aus dem Parzellen-Protocolle der Gemeinde Sövényház 1857–1858*, MNL OL S 79 No. 345/2. Györsövényház 6.

⁵² *Sövényházi Helység határában található Birtokoknak az 1817dik esztendőben végben vitt individualis mérés szerént való Fel jegyzésit mutató Könyv*. Király György, F. N. Győr Vár-

Összegzés

A Közréten a 19. század második felében nőtt a szántók aránya, elsősorban a rétek és a nem termő területek rovására. A Rábca-szabályozás mellett, hogy átrendezte a terepet, lökést adott a folyamatnak. Ezt támasztja alá a nagyobb kép, a falu területhasználatának a 2. táblázatban olvasható alakulása.

2. táblázat. Művelési ágak Györsövényház községben, kataszteri holdban, 1880 k.–1895

Összeírás	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Kert	Egyéb	Összesen
Dűlőtáblázat, 1890 előtt	1955 kh	1576 kh	731 kh	28 kh	32 kh	155 kh*	4476 kh
	44%	35%	16%	1%	1%	3%	100%
Statisztikai összeírás, 1895	2196 kh	1131 kh	620 kh	23 kh	29 kh	457 kh**	4456 kh
	49%	25%	14%	1%	1%	10%	100%

* Adómentes terület

** Ebből 18 kh ültetett szőlő, 6 kh parlagon hagyott szőlő, 433 kh nem termő terület

Forrás: Saját szerkesztés *Összeállítása Sövényház katasteri község dűlő és művelési ágak szerinti területének*, dátum nélkül. MNL GyMSM GyL VI. 104. 33. Györsövényház; valamint *Gazdacímtár* 1897: 257. alapján.

A minta illeszkedik a Kisalföld más falvainak folyószabályozás utáni helyzetéhez: a közeli Rábca menti terület a szabályozás hatására legelőkből, rétekből intenzívebb mezőgazdasági kultúrák hasznosulási helyszínévé vált.⁵³ A gazdasági változások kínálkozó viszonyítási pontja a feltárás egyedülálló részletessége miatt a szintén nagybirtokok által dominált Bodrognál, ahol a terméketlen területek legelővé, kaszálóvá alakítása után csupán egy következő lépcsőben kerültek szántóként hasznosításra.⁵⁴ A györsövényházi Közrét esete ennek ellentmond: a szabályozás előtt igen kevés volt a terméketlen terület, majd a mederáthelyezés miatt nőtt ennek mérete, valamint a rétek, legelők átmeneti növekedése sem történt meg – igaz, a szabályozás évtizedekkel később következett be, mint a Bodrognál.

megyének Földmérője által 1818. MNL GyMSM GyL VII. 1.e. 33. 165. *Nagy Imre uradalmi gazdatiszt levele Barcza Gézához*. Sövényház, 1888. október 8. GyL XIV. 2. 19. doboz.

⁵³ Filep 2018: 63.

⁵⁴ Borsos 2000: 108.

E tanulmány kísérletének, a kataszteri térképek és jegyzőkönyvek használatának korlátja elsősorban a rendeltetésük: nem a hosszú távú művelési arányok, hanem az adózás és a birtokviszonyok kérdéseinek eldöntésére születtek. Nem várt eredménye viszont, hogy egyértelműen hozzáköti az új településrész létrejöttét a folyószabályozási munkálatokhoz. A további kutatás fontos célja lehet a szántók szerepének megértése: anyagi vagy esetleg más oka volt a növekedésüknek, illetve hogy milyen kapcsolat fűzte a helyben igen jelentős állattenyésztéshez, akár egy- más kiszorítása, akár a takarmányozással egymás segítése révén. Mindezek feltárására és időben kiterjesztett vizsgálatára többek között az adózásra vonatkozó források és a gazdacímtárak lehetnek alkalmasak.

Források

- 1868: LIV. tv.; 1881: XLI. tv.; 1885: XXIII. tv.: Ezer év törvényei. (<https://net.jogtar.hu> – letöltés: 2021. február 27.)
- Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század) | Mapire – Történelmi Térképek Online. (<https://mapire.eu/hu/map/cadastral/> – letöltés: 2021. február 27.)
- Baross Károly bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.
- Fehér Ipoly 1874: *Győr megye és város egyetemes leírása*. Budapest. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_GYMS_Sk_1874_egyetemes_vagott/ – letöltés: 2021. február 27.)
- Fényes Elek 1841: *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. 2. javított kiadás. Pest.
- Gazdacímtár. 1897: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája II. Gazdacímtár. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Győri Hírlap 1889: Tóköz veszedelme. *Győri Hírlap* 1889. június 20. 1.
- Győri Hírlap 1891: Rábaszabályozás. A hugoth-sövényházi átmetszés. Saját tudósítónktól. *Győri Hírlap* 1891. április 5. 2.
- Győri Hírlap 1895: Győrvármegye virilisei. *Győri Hírlap* 1895. október 8. 3.
- Győri Közlöny 1875a: Nyárfa-eladás. *Győri Közlöny* 1875. október 14. 4.
- Győri Közlöny 1875b: Nyárfa-eladás. *Győri Közlöny* 1875. október 17. 4.
- Helységnévtár 1898: Jelekfalussy József (szerk.): A magyar korona országainak helységnévtára. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

- Helységnévtár* 1907: Jelekfalussy József (szerk.): A magyar korona országainak helységnévtára. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Helységnévtár* 1913: A magyar korona országainak helységnévtára. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Jálics Izabella 2005: *Csodálatos fonal*. Korda Kiadó, Kecskemét.
- Kempelen Béla 1911: *Magyar nemes családok I. kötet. Aágh–Bazzendorf*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Kempelen Béla 1914: *Magyar nemes családok VIII. kötet. Noéh–Quiwal*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
MNL OL K 198 Földművelésügyi minisztériumi levéltár. Rábaszabályozási Társulat kormánybiztosa, 1879–1896
- Magyar Nemzeti Levéltár Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSM GyL)
MNL GyMSM GyL IV. Győr vármegye 401. Győr város és Győr vármegye főispánjának iratai 1871–1923
MNL GyMSM GyL VI. A közigazgatás területi szakszervei. 104. A győri Kataszteri Felmérési Felügyelőség iratai. 1856–1932
MNL GyMSM GyL XIV. Személyek 2. Barcza Géza tétí ügyvéd iratai 1840–1922
MNL GyMSM GyL XV. Gyűjtemények 1. Győr vármegyei úrbéri és kataszteri térképek 1760–1960
- Rieszig Ede 1908: Győr vármegye nemes családai. In: Borovszky Samu (szerk.): *Győr vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai.) Budapest, 420–450.
- Schematismus*. 1873: *Schematismus venerabilis cleri diocesis Jaurinensis ad annum Jesu Christi 1873*. Győr.
- Schematismus*. 1894: *Schematismus venerabilis cleri diocesis Jaurinensis ad annum Jesu Christi 1894*. Győr.
- Szalacsy Lajos 1896: A Rábaszabályozó Társulat története. In: *A Rábaszabályozó Társulat története és műveinek leírása az 1896. évi ezredévi országos kiállítás alkalmából*. Légrády Testvérek, Budapest, 3–151.

Hivatkozott irodalom

- Borsos Balázs 2000: *Három folyó között. A bodrogi közti gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910).* (Néprajzi tanulmányok.) Budapest.
- Dominkovits Péter 1994: A Neuhold család tóközi birtoklásáról. *Arrabona* (31–33.) 107–125.
- Filep Antal (szerk.) 2006: *A kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest, 1969.* (Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 19.) Szentendre–Győr.
- Filep Antal 2018: Rokonsági alapú településszerveződés feltárása. A Győr vármegyei Rábcakapi 1857. évi felmérése alapján. *Catastrum* (5.) 2. 55–64.
- Győri Életrajzi Lexikon 2003: 2., átdolg. kiadás. Győr.
- Hancz Gábor 2014: *Győrsövényház története 1848-tól 1896-ig.* Győrsövényház.
- Károlyi Zsigmond 1973: A magyar vízi munkálatok rövid története különös tekintettel a vizek szabályozására. In: Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története.* Budapest, 23–147.
- Magyar Kastélylexikon* 2007: Budapest.
- Magyar Néprajzi Lexikon* 1977: Budapest. (<https://mek.oszk.hu/02100/02115/> – letöltés: 2021. február 17.)
- Simonkay Márton 2014: Csorbuló önrendelkezés vagy állami siker? Érdekek és vélemények a Rába-szabályozás kapcsán (1886–1893). In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig.* Budapest, 343–376.
- Simonkay Márton 2020: Vízszabályozók hálózata. Társulati vezetés és vármegyei karrier a Rába-szabályozó Társulatban (1873–1918). *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* (2020.) 1. 69–92.
- Török Enikő 2015: A kataszteri részletes felmérés előrehaladása Magyarországon 1856 és 1916 között. *Catastrum* (2.) 1. 11–18.

Melléklet

1. kép. Borjuakolmajor és gazdasági híd a Rábcán, 1908



Forrás: Györsövényház kataszteri térképének másolata az 1908. évi mérnöki nyilvántartás szerint, 1910. 8. szelvény. MNL GyMSM GyL XV. 1. Gymk 161.

A „nagy Duna-híd háború”. Moson vármegyei „függetlenségi törekvések” az első bécsi döntést követően

Moson vármegye a trianoni béke következtében rendkívüli sérelmeket szenvedett el. Egyrészt területének nagyságrendileg 50 százalékát elveszítette, ami arányait tekintve a szintén nyugat-dunántúli Vas és Sopron megyék veszteségét is meghaladta.¹ A korábban hozzá tartozó területek túlnyomó többsége Ausztriához került, ám ha csekély mértékben, de Csehszlovákia is gyarapodott a vármegye elszakított részeiből. Másrészt a közigazgatási rendezés ugyancsak kedvezőtlenül érintette a vármegyét: az 1923. évi XXXV. tc. és annak 187706/1923 B.M. számú végrehajtási utasítása értelmében kimondták Moson megye Győr vármegyével (és Pozsony vármegye „töredékeivel”) történő ideiglenes egyesítését 1924. január 1-jei hatállyal, „Győr, Moson és Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék” néven.² Az új közigazgatási egység székhelye Győr lett. A csonka vármegyék székvárosai közül így Magyaróvár volt az egyetlen, mely megyeszékhelyi rangját elveszítette, s megyéjét is megszüntették.³

A vármegye társadalmi számára a „mindent vissza” jelszó így nem csupán az elveszített területek visszaszerzését, hanem a vármegyei függetlenség visszanyerését is magában foglalta. Magyaróvár sérelme nem volt egyedülálló. Hasonló helyzetbe került például Komárom is. Az önálló közigazgatási élet zálogának számító megyeszékhely státusz elvesztése, a város jogállásának visszaminősítése a büszke lokálpatriótáknak számító komáromiak számára súlyos presztízsveszteséget jelentett.⁴ A magyaróváriak is folyamatosan napirenden tartották az önállóság kérdését, miközben a közigazgatási függetlenség „büszkeségének” hangsúlyozása mellett a vármegye megcsonkításának negatív gazdasági következményeire is rendszeresen

¹ Vas Vármegye területének 34%-át, Sopron vármegye területének 45%-át csatolták el. Tóth 2020: 167.

² Tóth 2020: 246.

³ Tóth 2020: 246.

⁴ Csombor 2010: 155. Érdemes utalni rá, hogy Komárom vármegyét Győr vármegyéhez tervezték csatolni 1923-ban. Ennek már a gondolata is elfogadhatatlan volt a Komárom vármegyei és városi tisztviselők és a lakosság nagyobb része számára, sőt határozottan tiltakoztak bármilyen egyesítés ellen.

felhívták a figyelmet. Utóbbiak központi üzenete szerint az egykori Moson vármegye agrártermékeinek legfontosabb felvevőpiacai (Bécs, Pozsony) veszttek el, ami nehéz helyzetbe sodorta a területen élőket. Gallasz Rudolf országgyűlési képviselő 1933. március 22-én a következőképpen foglalta össze sérelmeiket:

„Szigetköz népe a múltban is ezen termények termelésével foglalkozott és az értékesítés szempontjából is nagyon jó helyzetben volt, amennyiben Magyaróvár és Pozsony piaca majdnem összes terményét felvette. Sajnos, Pozsony piaca elvészett és hozzá Magyaróvár piaca annyira legyengült, közintézményeit elveszítette, a gyárak becsuktak, viszont az ország fő fogyasztópiacától, Budapesttől annyira távol vannak, hogy a fuvardíjak miatt sem versenyezhetnek ezen a piacon.”⁵

A térség országgyűlési képviselője, Lang Lénárd 1937. április 30-án ugyanerről a problémáról beszélt az Országgyűlésben:

„Aki ismeri az ottani viszonyokat, az tudja, hogy az a vidék valamikor igazán virágzó része volt az országnak. Hiszen azelőtt Bécsnek és Pozsonynak, ennek a két hatalmas piacnak közelségét élveztük, melynek hatása alatt ezen a vidéken tényleg öröndetes virágzás állott be. Ma, a trianoni béke óta, amióta ezek a piacok el vannak tőlünk zárva, szomorú sorvadásnak indult ez a vidék. Magyaróvár, amely valamikor virágzó város volt, teljesen elsorvadt.”⁶

A gazdasági nehézségeket a nemzetiségi kérdéssel szoros összefüggésben tárgyalták, ezzel is igyekezve a terület függetlenségének kérdését napirenden tartani. Pintér László kanonok, országgyűlési képviselő Nyugat-Magyarország elszakadásától tartva így foglalta össze a terület sérelmeit:

„Kell, hogy a magyar kormányt aggassza, hogy előretolt tornyai: Sopron, Moson, Magyaróvár gazdaságilag megbénulnak. Szent István politikája kell, hogy örök figyelmeztetője maradjon minden kormánynak. Szent István a határszélre telepített és megerősített gyepekkel védte az ő országát. A trianoni összeomlás óta szerzett keserű tapasztalatok s a lehetetlen trianoni határ kell, hogy még inkább figyelmeztesse a magyar kormányt ebbeli kötelességére.”⁷

⁵ *Országgyűlési naplók, irományok.* Képviselőházi napló, 1931. XIV. kötet. 1933. március 8. – 1933. április 7. 238.

⁶ *Országgyűlési naplók, irományok.* Képviselőházi napló, 1935. XII. kötet. 1937. március 3. – 1937. május 5. 392.

⁷ *Országgyűlési naplók, irományok.* Képviselőházi napló, 1931. XIII. kötet. 1933. január 20. – 1931. március 2. 254.

Az egykori Moson vármegye sérelmes helyzete tehát ismert volt az 1920-as és 1930-as években, mint ahogy az is, hogy érdemi területi, közigazgatási változásra kizárólag a trianoni határok módosítása esetében nyílhat lehetőség. Ehhez 1938 őszéig kellett várni, amikor az első bécsi döntés értelmében jelentős, jórészt magyarlakta területek kerültek Csehszlovákiától Magyarországhoz. A november 2-án kihirdetett határozat értelmében az egykori Pozsony vármegye számottevő részét Magyarországhoz csatolták – a korábbi székhely, Pozsony viszont maradt a szomszédos állam területén. A „Pozsony nélküli Pozsony vármegye” (elsősorban a Csallóköz) lehetőségnek tűnt a történelmi múltjára és korábbi „függetlenségére” büszke Magyaróvár számára. Az elcsatolt, majd visszatért magyar területek közigazgatási megszervezésére akadtak más „jelentkezők” is, így az elkövetkezendő másfél hónap a sajtónyilvánosságban nyomon követhető küzdelmet hozott a terület potenciális központjai, Győr és Magyaróvár között.

Az ellentétek azért is éleződhettek ki, mert ismereteink szerint az első bécsi döntés idején nem létezett kiforrott álláspont arra vonatkozólag, hogy pontosan milyen közigazgatási beosztás szerint szervezzék meg a régi-új területeket. A német–olasz döntőbíráskodás korábban ismeretlen határvonalat jelölt ki a két állam között, ami teret engedett új koncepcióknak, megoldásoknak.

1938. november 5-től a visszacsatolt területeken katonai közigazgatás volt érvényben. A katonai közigazgatás életbelépésével hat héten keresztül a honvédségre hárult a két állam politikai berendezkedése és jogrendszere közötti különbségek ideiglenes áthidalása.⁸ Ez idő alatt – amíg nem szabályozták az új közigazgatási beosztásokat – jelentős lobbiharc bontakozott ki a kérdéses területek kapcsán Győr és Magyaróvár között. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a két város – és a kényszerből egybeforrasztott, ám történelmileg különálló vármegye – közötti ellentét a visszatért területek „száraz lábbal történő” megközelítése kapcsán csúcsosodik ki. Az első bécsi döntés kihirdetése pillanatában világos volt, hogy a Dunán szükséges legalább egy hidat létesíteni, mivel Pozsony és Komárom között nem létezett átkelési lehetőség a folyón. Pozsony viszont a Csehszlovák állam része maradt, így a térségben a komáromi híd számított az egyetlen kapocsnak a Dunántúl és a Felvidék között.

A létesítendő híd szimbolikus erővel bírt 18 évvel az országot lesújtó trianoni döntést, majd a részleges revíziót követően. A helyszín kijelöléséről 1938 novemberében még nem döntöttek. Magyaróváron és Győrött is tudták, hogy a híd helyének meghatározása feltehetően a közigazgatási rendezést is befolyásolni fogja, így nem csupán a gazdasági érdekeltségek, hanem a politikai jelentőség miatt sem

⁸ Bukovszky 2007: 54.

szabad hagyni, hogy az esetleg a vetélytárs vonzáskörébe kerüljön. Ez az érdekelentét vezetett a „nagy Duna-híd háború” kirobbanásához.

A Magyar Waggon és Gépgyár kiadványa⁹ 1943-ban – öt év távlatából – így foglalta össze az 1938-as helyzetet:

„A magyar kormány a Felvidék visszatérésekor nyomban tanulmányozni kezdte, hogy a visszakerült Csallóköz és szomszédos területei miként köthetők be az ország közlekedési hálózatába. Az ősi kapcsolatok Győr és Magyaróvár felé mutattak és így került szóba a Győr magasságában fekvő medvei és a Magyaróvár magasságában fekvő doborgazi híd terve. E két helyen kelt át honvédségünk is a Dunán 1938. november első napjaiban. Az újonnan visszakerült területeknek a meglévő forgalmi hálózatba való bekötése igen fontos és sürgősen megoldandó feladat volt.”¹⁰

A híd kijelölésére tehát két helyszín adódott: a győriek a medvei Duna-híd mellett álltak ki, míg Magyaróvár érdekében egy doborgazi vagy egy tőle alig tíz kilométerre fekvő dunaremete-i híd megépítése állt.¹¹ A híd létesítése és ezen keresztül a közigazgatás kedvező rendezése érdekében mindkét város jelentős erőforrásokat vett igénybe; politikai, földrajzi, gazdasági és történelmi indokokkal igyekeztek maguk mellé állítani a közvéleményt, befolyásolni a döntéshozókat. A cél érdekében egyesületek alakultak, a helyi gazdasági és politikai elit pedig lobbijére támaszkodhatott.

A két város első ránézésre nem tűnik „egy súlycsoportnak”. Győr a két világháború között ipari, kereskedelmi, közlekedési, pénzügyi, oktatási és egyházi központ, lakossága 1938-ban már számottevően meghaladta az 50 000 főt.¹² Magyaróvár ezzel szemben 1938 őszén még nem egyesült Mosonnal (az egyesülés elfogadásáról, talán nem véletlenül, éppen a konfliktusos időszak közepén, 1938. november 30-án határoznak, de a lépésre csak 1939. június 28-án került sor), la-

⁹ *A medvei Duna-híd, 1939–1942.* Győr, 1943.

¹⁰ *A medvei Duna-híd, 1939–1942.* 1–2.

¹¹ A mosoniak a természeti adottságok miatt kedvezőtlenebb pozícióból indultak, mivel az általuk preferált helyszín kijelölése körülményesebb volt. A Duna a Szigetköz ezen részén több kis szigetet hozott létre, melyek megnehezítették egy híd felépítését. Így a szimbolikus helyszín kijelölése is bizonytalan volt: Doborgaz vagy Dunaremete neve hangzott el leggyakrabban. Az érdekérvényesítés szempontjából nem volt szerencsés, hogy a legfontosabbnak tűnő kérdésben (hol létesüljön a híd) nem volt egyértelmű mosoni állásfoglalás. Medvánél a földrajzi adottságok kedvezőbbnek bizonyultak, és kezdettől ezért küzdöttek a medvei Duna-híd pártolói.

¹² Honvári 1997: 115–121.

kossága így önállóan a 10 000 főt sem érte el. Mosonnal együtt vizsgálva a helyzete valamivel kedvezőbb, a két településnek együtt közel 17 000 lakosa volt. Az önálló Moson vármegye hívei – mint látni fogjuk – ennek megfelelően inkább az agrár-központi jellegre, a magyar nemzetiség túlsúlyának nyugati országrészben történő biztosítására és a közlekedési, földrajzi hasonlóságokra alapozták az érveiket.

Előnyösebb pozícióból – Győr

A győriek saját gazdasági erejükben és az erősebb érdekérvényesítésben bízhattak. Az utóbbi jele volt, hogy az országos sajtó sokkal inkább az ő álláspontjukat vette át, aminek részeként már-már tényként közölték a medvei híd tervezett felépítését. A *Magyar Nemzet* tudósítója például november 9-én már második alkalommal írt – meglehetősen pozitív kontextusban – a medvei hídról. Egyéb opciók ekkor még nem kerültek napirendre.¹³ A győriek úgy látták „különösen fontos szerep és feladat vár Győrre, mint amelynek érdekterületéből elcsatolt tájakat kapunk vissza, sőt amelynek, mint természetes tájközpontnak vonzásköre és távolságsugara előreláthatólag Észak felé nagyobb területre fog kiterjedni, mint 1918 előtt”.¹⁴

A győriek számára világos volt, hogy Medve térségében kell a létfontosságú hidat megépíteni, erősítve ezzel Győr és az Észak-Dunántúl kapcsolatát a Felvidékkel. Ennek érdekében korábban elköltözött intézmények visszatelepítése, megerősítése is megilletné Győrt. Nevesítik például a Győri Kerületi Kereskedelmi és Iparkamara hatáskörének növelését, a Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara bevonását, valamint az időközben Fehérvárra telepített orvosházak székelyhelyi visszahelyezését. A győriek érvei között szerepelt továbbá, hogy a Csilizköz a történeti Győr megye része volt az 1850 és 1861 közötti rövid időszakot kivéve. Hét település tartozik ide: Balony, Csiliznyárad, Csilizradvány, Kulcsod, Medve, Csilizpatas és Szap.¹⁵

Tapintható a lelkesedés, mindenki szükségesnek érezte, hogy állást foglaljon: a kisalföldi táj vezetése egyértelműen Győr feladata! Még dr. Breyer István megyéspüspök sem maradhatott ki, aki azért érvelt a medvei összeköttetés mellett, mert így a csallóközi zarándokok végre minden nehézség nélkül elérhették volna a várost. Idézhetjük Spáth Gyula polgármestert is, aki november 6-án azt hangsúlyozta:

¹³ *Magyar Nemzet* 1938. november 9. 9.

¹⁴ *Dunántúli Hírlap* 1938. október 30. 1.

¹⁵ Néma 2007: 9.

„A Győr felett visszacsatolt felvidéknek, elsősorban Csallóköz népének Trianon előtt gazdasági és kulturális érdeklődése két irányba jelentkezett: Pozsony és Komárom irányában. Mindkét irányban megfelelő közlekedési eszközök támasztották alá ezt az érdeklődést. Miután Pozsonyt egyelőre Szlovákiának ítélték oda, a csallóköziek érdeklődése nagyjából Győr és kisebbrészt Komárom felé fog terelődni. Az utóbbi felé jó utak és vasút áll rendelkezésre, Győr felé csak a medvei rév. A közlekedés semmiesetre sem lehet végleges megoldás, amint már a háború előtt is mozgalom indult meg Medvánél a Nagydunán híd építésére.”¹⁶

A győri kereskedelmi és iparkamara természetesen szintén támogatta az elképzelést.

„A visszacsatolt Csallóközt a győri kereskedelmi és iparkamara illetékessége alá kell utalni, mint ahogy minden győri intézménynek vissza kell kapnia régi területeit. Győr földrajzi fekvésénél fogva hivatott arra, hogy ennek a visszacsatolt területnek is központja legyen. Azonban hiányzik az összeköttetés észak felé, ezért a legelső és legfontosabb lépés, hogy Medvánél közúti és vasúti hidat építsenek. Ennek megfelelően jó útra van szükség és fontos feladat a vasútvonal kiépítése Győrtől Dunaszerdahelyig, vagy Nagymegyerig.”¹⁷

A győriek érvei alapján látható, hogy a település az 1938-ban megnyílt lehetőségek révén igyekezett magát újrapozicionálni. Nem csupán gazdasági súlyából fakadó előnyeit hangsúlyozta, hanem annak természetes, történelmi hagyományaira épülő kiterjesztését tervezte a magyarlakta felvidéki területek irányába. A medvei Duna-híd mielőbbi létesítése mellett a vasúti és közúti összekapcsolást tartották elsődlegesnek a Győr–Dunaszerdahely–Galánta vonalon. A város ezekkel a lépésekkel mindinkább Pozsony szerepkörének átvételét tervezhette.

Moson vármegye Dávid és Góliát küzdelmében

Mint jeleztük, Magyaróvár kedvezőtlenebb helyzetből indult a „nagy Duna-híd háborúba”. Trianon után közjogi státusza meggyengült, és bár gazdaságilag korántsem tartozott az 1920-as határmódosítások vesztesei közé, a kortársak úgy értékelték, Moson – piaci elvesztése miatt – másodvonalba süllyedt.¹⁸ Győr előbb

¹⁶ *Dunántúli Hírlap* 1938. november 6. 4.

¹⁷ *Dunántúli Hírlap* 1938. november 6. 5.

¹⁸ Tóth Imre értékelése az összetett helyzet kapcsán: „A piaci és igazgatási körzetek átrende-

lépett a medvei Duna-híd létesítése ügyében, az első erre vonatkozó terveket szinte a bécsi döntés napján az illetés miniszter asztalára tették. A *Mosonvármegye* című lap november 6-án már arról számolt be, hogy a győriek mozgalmat indítottak a medvei híd érdekében, így a mosoniaknak is meg kell kezdeni saját mozgalmuk megszervezését egy dunaremetei állandó vashíd és hosszabb távon a Magyaróvár–Dunaszerdahely–Galánta vasútvonal kiépítése ügyében.¹⁹ A mosoniak a következő hetekben jól kidolgozott érvekkel és széles körű társadalmi támogatottság mellett igyekeztek „saját hídjuk” és végső soron önálló vármegyéjük mellett harcolni.

Társadalmi szempontból a növekvő német befolyással szembeni ellenállást, a vármegye „magyarságának” megerősítését hangsúlyozták, ami az Anschluss utáni hónapokban valóban kiemelt jelentőséggel bírt.²⁰ A központ nélküli Pozsony vármegyét közel szintiszta magyar tömbként kezelték, beolvasztása révén, igaz, részben új területeken, de másfél évtized után megalakulhatott volna az „ezeréves” Moson vármegye. A visszatérő csallóközi települések magyar többsége hivatott tehát ellensúlyozni a Moson vármegye területén maradt németek által jelentett – vélt vagy való – fenyegetést. Ez az érv egyébként Moson és Magyaróvár egyesítése kapcsán is hangsúlyos volt: lehetőleg egy magyar végvár létrehozása szükséges a német tömb árnyékában. A *Magyarság* című lap 1938. december 3-án így értékelte ezt: „Moson és Magyaróvár a legutóbbi napokban mondotta ki közigazgatási egyesítését, hogy a határszáron erőteljesebb gócpontot teremtsen.”²¹ Az igazgatási infrastruktúra megléte szintén nem elhanyagolható szempont volt, egy felhívás szerint „most az elárvult székhely és vármegyei székház készen várja az új közigazgatást.”²²

zódásának részeként egyes településeknek sikerült átvenni az elcsatolt vonzáscentrumok funkcióinak egy részét. Térségünkben Magyaróvár helyzete erősödhetett azáltal, hogy az elszakított Pozsony és kisebb mértékben Bécs regionális feladatait részben megörökölte. Korábbi közigazgatási szerepétől való megfosztása (a vármegyeközpont áthelyezése) azonban legalább ennyi káros következménnyel járt a város számára. A megyei adminisztráció Győrbe kerülésével több száz ember megélhetése került veszélybe Moson megye egykori központjában. A környék viszonylagos fejlettsége (működő ipara és jól termelő mezőgazdasága) mindazonáltal kiegyenlítőleg hatott a nehéz helyzetbe került megyében.” Tóth 2006: 123.

¹⁹ *Mosonvármegye* 1938. november 6. 2.

²⁰ Az 1910-es népszámlálás alapján a vármegye német többségű volt: lakosainak 55%-a mondta magát németnek, míg a magyarok aránya 35%, a horvátok aránya 9% volt. Bár Trianonnal a németek által lakott települések jórészt Ausztriához kerültek, így is jelentős német kisebbség maradt a vármegye területén.

²¹ *Magyarság* 1938. december 3. 4.

²² *Mosonvármegye* 1938. november 6. 2.

Moson vármegyei részről a legnagyobb hangsúlyt az agrárközponti jelleg, illetve a Csallóköz hasonló gazdasági szerepe kapta. Azt is hamar felismerték, hogy a visszacsatolást övező eufória mellett a csallóközi gazdák nehéz helyzetbe kerültek, hiszen legnagyobb felvevőpiacaik, Pozsony, illetve Csehszlovákia immár a határon kívül kerültek. A termékeik értékesítése a Dunántúlon pedig igencsak nehézkessé vált, amit sokak félelme szerint az esetleg létesítendő medvei híd sem fog tudni orvosolni. A témával foglalkozó cikkek, tudósítások, felhívások, gyűlések állandó és visszatérő elemévé vált ez a pont. Jellemző Érsek Imre, a mosoni érdekek egyik leglelkesebb hangoztatójának felhívása „Erős Mosonvármegyét!” címmel:

„De ha megkérdezhetjük a hozzánk visszakerült csallóköziek, mátyusföldieket, bizonyára nekik is ez lesz minden óhajuk közelebb Mosonmegyéhez, közelebb ahhoz az úthoz, városhoz, vidékhez, ahol terményeit értékesítheti. Végre egy terület lett újra Kis-Alföld Mátyusföldje, Csallóköz, Hanság vidéke, Rábaköz. Ez az új magyar Bánát, Pannónia virágoskertje, amely termékenyebb az ország bármely vidékénél. Az egyforma éghajlat, talajösszetétel, földrajzi fekvés arra rendeli, hogy a Nyugat előkertje legyen.”²³

Gazdaságilag tehát megalapozottnak tűnt az érvelés, miszerint a mosoniak által propagált dunaremetei vagy doborgazi híd megközelítőleg félúton létesülne Győr és Pozsony között, így a felső-csallóközi települések gazdáinak nem lenne szükséges Medvéig utazni, hogy átkeljenek a Dunántúlra:

„Amikor a koraesti holdfényben a jó úton visszafelé Tejfalun, Bánfán, Felbáron keresztül nyeli gépkocsink a kilométereket, nem tudunk megszabadulni, attól a gondolattól, hogy itt jobbra tőlünk a Dunántúlon légvonalban nem egész 15 kilométerre van Magyaróvár és nekünk mégis újabb 80 kilométert kell megtennünk ismét Medvén és Győrön át, hogy hazajuthassunk. Amikor ezeket a távolságokat könnyű szerrel meg lehetne rövidíteni az összelelkézésre váró, egymásra utalt magyarok között.”²⁴

Érveik megerősítésére többször is csallóközi gazdák véleményét idézték – vagy éppen saját szavaikat adták „csallóközi gazdák” szájába. Erre példa az *Egy nap Csallóközben* című úti beszámoló, mely kizárólag a dunaremetei, esetleg doborgazi híd mellett kiálló helyiek gondolatait közli. Csak egyet emelünk ki a vélemények közül, mely feltehetőleg a történelmi folytonosságot is hivatott érzékelteni:

²³ Mosonvármegye 1938. november 10. 2.

²⁴ Mosonvármegye 1938. december 11. 2.

„Sárosfán a környék egyik legtekintélyesebb urának, Pozsonyvármegye utolsó főispánjának Bittó Dénes földbirtokosnak álláspontját ismerhetem meg. Nyilvánvaló – mondotta –, hogy Csallóköz súlyos tömegeinek kívánságát csak a dunaremetei hídépítés elégítené ki maradéktalanul. Csak rá kell nézni a térképre és az maga beszél. Nem is hagyjuk annyiban a dolgot és mindent el fogunk követni abban az irányban, hogy ne töredékek érdekei és távoli törekvések érvényesüljenek, hanem az a megoldás, amely az általános igényeket szolgálja.”²⁵

A gazdasági, közlekedésföldrajzi álláspontot legátfogóbban 1938. december 11-én foglalták össze. Eszerint a „Csallóköz legégetőbb kérdése az értékesítés”, melyhez kizárólag Bécs és Pozsony számít jelentős méretű piacnak, Győr viszont – bár a győriek a szerző szerint mást állítanak – a Szigetköz értékesítési kérdéseit nem tudja megoldani, piaca már a Csallóköz nélkül is telített. A cikk rámutat, a Medvénél létesítendő híd azoknak a Csallóközi községeknek lenne csupán előnyös, melyek Trianon előtt is Győr vármegye szerves részét képezték. Nem nyújtana azonban megoldást a Csallóköz döntő többsége számára. A dunaremetei híd viszont Moson és Magyaróvár térségében kapcsolódna a bécsi főútvonalhoz, az árunak nagyságrendileg csak 110 kilométert kellene megtennie, míg a szerző szerint ugyanez Medve irányába 200 kilométer lenne. „Márpedig nem mindegy, hogy ez a fuvardíjtöbblet – ami az árban kifejezésre jutva csökkenti a versenyképességet is – mint meddő kiadás egyszerűen elvész, vagy pedig mint komoly nyereségtöbblet Csallóköz 75,5 százalékos őstermelő rétegének zsebébe vándorolva növeli annak tőkeerejét és termelési jövedelmezőségét.”²⁶ A dunaremetei híd viszont Győr számára nem jelentene érdemi hátrányt, hiszen a Csallóköz központjából lényegében mindössze 2-3 kilométer többletet jelentene Győr irányába a medvei híddal szemben.

A szerző rámutat, szerinte Komárom Magyarországhoz történő visszatérése Győr keleti irányú gazdasági érdekeltségeit sértette, ez motiválta a győriek erőteljes mozgalmát a Csallóköz irányába. De mi előnyösebb a csallóközi gazdák számára? A szerző szerint az, ha a fuvardíjtöbblet mellett terményeinek értékesítésénél Győr mint közvetítő kereskedő kapcsolódik be, vagy ha állami támogatással erőteljes termelő-, értékesítő- és hitelszövetkezeti rendszert kiépítve Győrt mint közvetítőt kikapcsolják. A szerző végül a Moson megyei „tapasztalatokat” ajánlja a csallóköziek számára:

²⁵ Mosonvármegye 1938. december 11. 1.

²⁶ Mosonvármegye 1938. december 11. 1.

„Egyébként legyen szabad a Győrrel való gazdasági és közigazgatási kapcsolatokat illetőleg egy példára hivatkoznom: ez Győr–Moson–Pozsony ideiglenesen egyesített vármegyék esete. A természet törvénye, hogy az erős felfalja a gyengét, jelen esetben is nem volt a teremtésben vesztes csak Mosonvármegye: közhivatalait elsorvasztották, intézményeit jórészt elvitték [...] elmondható, hogy ez a frigy, amely mindennek volt mondható, csak szerelmi házasságnak nem, az évek hosszú sora alatt egészséges gyermeket alig hozott létre. És ki szavatolja, hogy Csallóköz esete nem lesz-e azonos?”²⁷

A két város ellentéte november második felében vált ellenségessé, a „nagy Duna-híd háború” kifejezés ekkor került a köztudatba. Utóbbi elnevezéssel – mintegy szimbolikus eseményként – a Győri Mérnök- és Építészegyletben lezajlott december 10-i vitát jellemezték. A két település mérnökei és tisztviselői itt előadhatták egymásnak érveiket és sérelmeiket, még ha döntésre, megegyezésre nem is számíthattak.

A mosoniak a viták során mindvégig a „dávidi szerepet” vették fel a Góliát elleni küzdelemben. Folyamatosan a győri sajtó túlsúlyára hivatkoztak: „jól megindított ismertetés és fürge hírverés már szinte közvéleménnyé ügyeskedte a sokat hangoztatott jelszót: »Csallóköz természetes gyűjtőhelye Győr...«. A rádió a medvei hídról már mint befejezett tényről beszél.”²⁸ Úgy értékelték, a budapesti és az országos sajtó, valamint a kormány mellőzi érdekeiket, köszönhetően a „győri körökből jól irányított” sajtópropagandának.

A győriek ellenben éppen Moson vármegye áldozati szerepének visszásságára hívták fel a figyelmet:

„A mosoniak igazán nem panaszkodhatnak a 15 évi testvérségre. Míg ők folyton sírnak, azalatt mosonmegyei a főispánunk, az alispánunk, a főjegyzőnk, a főügyészünk, az árvaszéki elnökünk [...] szóval a mostoha bánásmód következtében egész Mosonmegye betelepedett a győri vármegyeházára, s mi – Isten látja lelkünket – sohasem gondoltunk volna rá, s ma is csak azért gondolunk rá, mert a »Mosonvármegye« feltűnően panaszkodik a győriek ellen.”²⁹

Moson vármegye képviselőinek meglátása, miszerint Győr kedvezőbb pozícióból indult, amit sikerült is a másfél hónapos küzdelem során megőriznie, mint jeleztük, nem volt alaptalan. A Moson vármegye érdekében eljáró legteljesebb és

²⁷ Mosonvármegye 1938. december 1. 2.

²⁸ Mosonvármegye 1938. december 18. 1.

²⁹ Dunántúli Hírlap 1938. november 27. 1.

legnagyobb neveket felsorakoztató küldöttség³⁰ december 2-án tett látogatást az illetékes minisztereknél. Jaross Andor, a felvidéki ügyek tárca nélküli minisztere és Kunder Antal kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter egyaránt úgy válaszolt a küldöttség megkeresésére, hogy az általuk felvázolt koncepció számukra addig ismeretlen volt, ezért szeretnék részletesen is megismerni azt. Akár igaz a miniszterek válasza, akár nem, jelzésértékű arra vonatkozólag, hogy a medvei híd megépítését már-már kész tényként kezelték az illetékesek 1938 decemberének első napjaiban. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter azzal csillapította a kedélyeket, hogy a híd helye még nem eldöntött tény. Arra a konkrét kérdésre viszont, miszerint lehetséges lenne-e csonka Moson vármegye és csonka Pozsony vármegye egyesítése, a belügyi tárca vezetője diplomatikusan ugyan, de elutasító választ adott.³¹

1938 decemberének második felére eldőlt, hogy a „Duna-híd háború” Moson és Magyaróvár szempontjából kedvezőtlen eredményt hozott. Polniczky Lipót főispán arról tájékoztatta a feleket, hogy bár a kormány hosszabb távon mindkét híd megépítését tervezi, elsőbbséget a medvei létesítmény élvez.³² Ennek megfelelően 1939 és 1942 között Medve és Vámoszabadi között építették meg a hidat, mely ma is összekötő kapocs a Dunántúl és a Csallóköz között. A doborgazi híd előmunkálatai 1940 nyarán megkezdődtek, az átadás tervezett dátuma 1946 lett volna. Bár Böckh Béla 1943-as munkájában fotókkal dokumentálva ismerteti a híd építésének részleteit, végül Doborgaz, illetve Dunaremete térségében soha nem adtak át hidat a Dunán.³³

A küzdelemben Győr sem aratott teljes körű győzelmet, hiszen közigazgatási szempontból Komáromot „kompenzálták”: a csallóközi területek az újra önállóuló Komárom vármegyéhez kerültek, ide értve a hagyományosan Győrhöz tartozó csilizközi településeket is. A több évtizedes egyezkedést követően éppen 1939-ben

³⁰ Feltehetőleg ez a minisztériumi meghallgatás volt a legmagasabb szintű érdekérvényesítési törekvés Moson vármegye szempontjából. A küldöttség tagjai többek között a korábban már idézett országgyűlési képviselők és a helyi elit tagjai voltak, akik november folyamán folyamatosan napirenden tartották a híd ügyét. A küldöttséget dr. Kühne Lóránt országgyűlési képviselő vezette, a tagok között szerepelt Pintér László kanonok, Gallasz Rudolf és Lang Lénárd országgyűlési képviselők, dr. Sattler János Magyaróvár polgármestere (később az egyesült Mosonmagyaróvár első vezetője), Kováts István városi főmérnök, Popovchich Károly mosoni albíró, Kozlik Norbert mosoni előjárósági tag, Zimmermann János levéli községi bíró, Antoni Brunó ipartestületi elnök, Szombath Árpád, a Magyaróvári Iparos- és Kereskedő Kör elnöke és Ruff Andor lapszerkesztő.

³¹ *Mosonvármegye* 1938. december 8. 2.

³² *Mosonvármegye* 1938. december 25. 2.

³³ Böckh 1943: 25.

egyesülő Mosonmagyaróvár soha nem nyerte vissza korábbi státuszát. A néhány évre Magyarországhoz visszatérő csallóköziek pedig soha nem foglalhattak állást a leginkább talán őket érintő kérdésben.

Források

A medvei Duna-híd, 1939–1942. Győr, 1943.

Dunántúli Hírlap 1938.

Magyar Nemzet 1938.

Magyarság 1938. *Mosonvármegye* 1938.

Hivatkozott irodalom

Böckh Béla 1943: A doborgazi Duna-híd előmunkálatai. A Csallóköz bekötése az ország közlekedési hálózatába. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye.* (77.) 4. 25–29.

Bukovszky László 2007: A visszacsatolt Felvidék (Dél-felvidék) közigazgatási szervezete. *Limes* (20.) 2. 53–64.

Csombor Erzsébet 2010: A megyei közigazgatás változásai Trianon után Komárom-Esztergom vármegyében. In: Csombor Erzsébet – L. Balogh Béni (szerk.): *Évkönyv 2010. A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára évkönyve.* Komárom, 153–171.

Honvári János 2007: Győr vázlatos története a két világháború között. In: Bana József – Morvai Gyula (szerk.): *Győr története a kezdetektől napjainkig.* Győr, 109–124.

Néma Sándor 2007: Vízibíráskodás a Győr vármegyei Csillóközben (Vizek, árvizek és a társadalmi konfliktusok összefüggései a 18–19. században). In: Néma Sándor (szerk.): *Kisalföldi Szemle III. Tanulmányok a Kisalföld múltjából.* Győr, 9–31.

Tóth Imre 2006: *A Nyugat-Magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két háború között.* Sopron.

Tóth Imre 2020: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig.* Pécs.

Vukman Péter

A magyar–jugoszláv államhatár és a bajai háromszögben élők mindennapjai (1945–1956). Csempészet, határképzet és a Jugoszláviáról alkotott kép

Az 1948-ban kirobbant szovjet–jugoszláv konfliktus következtében elmérgesedő magyar–jugoszláv viszony nemcsak a nagypolitikai szintérben, hanem a magyar–jugoszláv határ két oldalán élők mindennapjaiban is érezte hatását. A határ fizikai közelségét és elválasztó szerepét (a kishatárforgalom be-, majd megszüntetése, a határövezet kiépítése) a bajai háromszögben élő magyarok és délszlávok is megtapasztalták. Multietnikus társadalmi összetétele és határmentisége miatt a régió fontossága állambiztonsági szempontból felértékelődött. Tanulmányomban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött levéltári források alapján, az állambiztonsági szervek szemüvegén keresztül vizsgálom, miként hatott a régióban élők életére és mindennapjaira a magyar–jugoszláv határ fizikai valósága. Tanulmányom első részében a csempészés témakörét járom alaposabban körbe, majd a második szerkezeti egységben a határ állandóságának képzetét vizsgálom meg. Az egyes településekre nyitott, úgynevezett objektumdossziék hiánytalanul fennmaradtak, ami lehetővé teszi a fenti kérdések regionális vizsgálatát, és további kiindulópontként szolgálhatnak egy-egy konkrét személy tevékenységének feltárásához is.

Csempészés a bajai háromszögben

A magyar–jugoszláv államhatár fizikai elválasztófunkciója az általam vizsgált térségben különösen a szovjet–jugoszláv konfliktus hatására elmérgesedő magyar–jugoszláv kapcsolatok következtében erősödött fel.¹ Bencsik Péter ugyanakkor joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a kettősbirtokos forgalom terén 1949-ben rövid ideig enyhülés következett be a két ország között: sorra nyitották meg a korábban lezárt utakat, sőt új, helyi megegyezéseket is kötöttek a forgalom

¹ A szovjet–jugoszláv konfliktus magyar–jugoszláv kapcsolatokra gyakorolt hatására: Ripp 2011; Vukman 2016; Vukman 2017a.

szabályozására. 1950-ben azonban már újfent szigorítást figyelhetünk meg, és tervbe került az 1947-es szabadkai egyezmény azonnali hatályú felmondása is.²

Olybá tűnik azonban, hogy a két ország közti csempészetet nem lehetetlenítette el teljesen a magyar–jugoszláv kapcsolatok megromlása és a határon történő átkelés fizikai megnehezülése. A Határőrség Országos Parancsnokságán 1950–1953 között évente táblázatos formában készített határőrizeti nyilvántartások szerint ugyan a négy év alatt mindössze 38, az országból kifelé vagy befelé tartó embercsempészt fogtak el, árucsempészt pedig egyet sem.³ Mindez töredékét jelenti az országos adatoknak,⁴ és arra is utalhat, hogy a déli határ menti határövezet 1950-ben kezdődő kiépítése⁵ valóban megnehezítette e tevékenység űzését. A bajai háromszög falvairól nyitott állambiztonsági objektumdossziék ugyanakkor a csempészés fennmaradását erősítik meg. Sőt, a források alapján úgy tűnik, a Duna folyóként még elő is segítette e tiltott tevékenység űzését. A határ menti falvak kettősbirtokosai és délvidéki származású lakosai számára helyismeretük, rokoni kapcsolataik, a határ túlsó oldalán élő ismerőseik meg is könnyítették a csempészt, és további könnyítést jelentett, ha valaki a határ közelében, attól pár száz méterre tanyával vagy birtokkal rendelkezett. A bácsalmási járás vonatkozásában 1951 áprilisában tizenhét olyan csempészt írtak össze, aki a Délvidékről 1945 után került Magyarországra, és további kilenc esetben feltételezték, hogy az illető a jugoszláv Állambiztonsági Igazgatóság (*Uprava državne bezbednosti*, UDB) beszervezett ügynöke volt.⁶

A csempészés jövedelmező, bár korántsem veszélytelen tevékenysége során előnyt jelentett, hogy a helyiek bizton ismerték a Duna vízrajzát (hol lehet a legkönnyebben átkelni rajta), de azt is tudták, hogy a határzár kiépülése után hol voltak aknamentes kapuk, ahol át lehetett kelni a határon. (Volt, aki egyenesen a határőröktől szerezte információit, de más határszakaszról is érkeztek valós vagy valósnak hitt információk. Szeged környékén például a tanyasiak favágás ürügyén közelítették meg a határt, majd a fára felmászva, az éjszaka leple alatt, a drótokra fákat dobtak, és azon átmászva mentek át Jugoszláviába.⁷) A levéltári források alapján a bajai háromszögben a lúgkő, az élesztő, az élőállat (tehén, sertés) és a dohány csempészésén

² Bencsik 2004: 170–171.

³ MNL OL XIX-B-10. 1950. 45. d. 12. IV-8. 13. fsz.; 1951. 18. d. 349. fsz.; 1952. 17. d. 314. fsz. és 1953. 15. d. 190. fsz.

⁴ Csak 1950-ben összesen 260 ember- és 613 árucsempészt tartóztattak fel az országhatáron. MNL OL XIX-B-10. 1950. 45. d. 12. IV-8. 13. fsz.

⁵ A határövezet kiépítésére: Orgoványi 2001.

⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9528/1. 102–107.

⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9528. 193–194.

túl valutát és embert is átcsempészték. A magyar–jugoszláv kapcsolatok megromlását követően, összefüggésben a kapcsolattartás megnehezülésével, a levélcsempészet különösen jövedelmező ágazattá vált.

A csempészség azonban korántsem volt veszélytelen foglalkozás. Az elfogott csempészekre a jugoszláv hatóságok tiltott határátlépés és csempészség vádjával hús hónapos börtönbüntetéstől akár négy évig terjedő kényszermunkát is kirót-tak,⁸ a visszatérő és a határon elfogott csempészekre pedig az Államvédelmi Hatóság (ÁVH)⁹ mint az UDB pontenciális kémjeire tekintett. Minden bizonnyal nem is teljesen alap nélkül. Habár a kérdés további kutatásokat igényelne, azt a magyar levéltári források alapján is kijelenthetjük, hogy a csempészek között többen propagandaanyagot is terjesztettek. A magyar–jugoszláv határt 1950. december 16-án illegálisan átlépő T. Györgyöt például a bácsbokodi rendőrőrs elfogta, és a tettenérésnél a jugoszláv propagandaanyagok mellett 600 darab cigarettát találtak nála.¹⁰

Érdekességgként jegyzem meg, hogy a Duna fizikai közelsége folytán a csempészség nem csak a lokális térben, a határ két oldalán élők között zajlott. Egy folyami hajón szolgálatot teljesítő matróz például 1955-ben Romániából érkezve többek között bicikligumit, kakaót és fűgét kínált eladásra, bár megjegyezte, az arannyal folytatott kereskedelem sokkalta nagyobb haszonnal kecsegtető üzletet jelentett. Konkrétan: Jugoszláviában arany karikagyűrűt akart venni, amit tízszeres áron kívánt Magyarországon értékesíteni.¹¹ Csempészségni azonban nemcsak déli vagy délkeleti irányból lehetett, hanem nyugatról is. 1951 júliusában F. Ferenc korábbi államvédelmis szakaszvezető járt Hercegszántón, ahol L. Lajos helyi lakosnak négy karórát adott el 6-700 forintos darabonkénti áron. Az órákat hajósok hozták Ausztriából, azokat L. továbbértékesítés céljából vette meg.¹² Az eset arra is rávilágít, hogy alkalmanként a csempészségből az államvédelem kötelékében szolgálók is kivették a részüket. Az ÁVH-hoz kapcsolódóan jegyzem meg, hogy a kiskunhalasi felderítő osztály egyébként horgosi születésű, húszas éveiben járó beszervezett ügynöke egy bácsalmási „embercsempész banda” egyik vezetőjeként tűnik fel, aki 1952-ben kb. kéthetente járt át Jugoszláviába.

⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9528/1. 95–96.

⁹ A magyarországi államvédelem 1945–1956 között többször nem pusztán névváltozáson, hanem szervezeti átalakuláson ment keresztül. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért, egyben a folytonosságra is utalva tanulmányomban az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) elnevezést használom. Az ÁVH intézménytörténetére bővebben lásd: Gyarmati 2002; Müller 2012; Gyarmati–Palasik 2013.

¹⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9569. 148.

¹¹ ÁBTL 3.1.5. O-9558/1. 142.

¹² ÁBTL 3.1.5. O-9553. 276–277.

Ő személy szerint 200 forintért bárkit kész volt átvinni a határon, bár ha lehetünk a forrásnak, a banda más tagjai idővel egy-egy levél átcsempészéséért akár 6-800 forintot is elkértek. Az egyéni haszonszerzésen túl a drágulásba belevetődött, hogy a határzár kiépülése és a határövezet létrehozása után sokkal körülményesebb és veszélyesebb lett az átjárás a zöldhatáron, miközben az igény is növekedhetett, hiszen a határzár kiépülésével összefüggésben megnehezült – bár teljesen el nem lehetetlenült – a kapcsolattartás a Jugoszláviában élő rokonokkal. Mindez akár árfelhajtó tényezőként is szolgálhatott. A pénz előteremtése korántsem lehetett egyszerű feladat, amikor egy munkás átlagosan havi bruttó 606 forintot keresett 1949-ben, és 893 forintot 1952-ben.¹³

A bácsalmási banda tevékenysége arra is utalni látszik, hogy az áru- és embercsempészetből korántsem csak a férfiak vették ki a részüket. További két név szerint ismert bandatag nő volt, és 1945-öt követően Szabadkáról, illetve Szenttamásról érkeztek Bácsalmásra. Előfordult, hogy a csempészség egyfajta családi vállalkozásként működött, mint S. Józsefné csátaljai lakos esetében. Ő férjével 1945-től kezdve foglalkozott csempészéssel, abból a fiuk is kivette a részét. Őt azonban a jugoszláv hatóságok elfogták, két év börtönbüntetésre ítélték, majd 1949 decemberében a zöldhatáron átdobták Magyarországra. A fiúnak ekkor sem volt szerencséje, a magyar határőrök is elfogták, és tiltott határátlépésért nyolc hónap fogházbüntetésre ítélték.¹⁴

A csempészek (a kettősbirtokosokhoz és a Délvidékről átszököttekhez hasonlóan) egy korántsem elhanyagolható mellékes funkcióval is bírtak: információval szolgálhattak (mind az ÁVH, mind a helyi lakosság számára) a jugoszláv életkörülményekről, a lakosság hangulatáról és esetenként (ha például maguk is jugoszláv fogságba estek) a jugoszláv hírszerzés munkamódszereiről is. Egy 1949-es csempészbeszámoló szerint Jugoszláviában különösen a ruha és az élelmiszer drágult meg,¹⁵ egy másik, dátum nélküli, de nagy valószínűség szerint ekkoriban keletkezett értesülés szerint a magyarokat és a zsidó nemzetiségűeket üldözték, a Vajdaságban a lakosság félt, bár Titóval szembeni magatartásuk községenként változott. A szerb lakosság pedig attól tartott, hogy a Szovjetunió közbenjárására Magyarország vissza fogja kapni a Bácskát és a Bánátot¹⁶ – minden bizonnyal nem függetlenül az eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktust kísérő propaganda-harcból, a mindennaposá váló határincidensektől és a Jugoszlávia elleni katonai támadás lebegtetésétől.

¹³ ÁBTL 3.1.5. O-9528/1. 128–132.; a korabeli átlagbérekre: Valuch 2013: 38.

¹⁴ ÁBTL 3.1.5. O-9558/1. 82.; ÁBTL 3.1.5. O-9560/1. 65.

¹⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9555/1. 146.

¹⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9555/1. 149.

Az általam eddig áttekintett objektumdossziék nem teszik ugyanakkor lehetővé annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy miként hatott a csempészésre a magyar–jugoszláv kapcsolatok Sztálin halálát követő hosszan elhúzódó és meg-megtorpanó normalizálódási folyamata.¹⁷ Egyes hangulatjelentések (legalábbis a dunai hajósok vonatkozásában) a megtorpanásra utalnak. A már említett, az aranycsempészt fontolgató matróz felesége például 1956 januárjában így beszélt az állambiztonság ügynöke előtt: „fene egye meg, mióta jóba vannak a jugoszlávokkal, azóta nem megy a csereüzlet, nem vesznek a hajósoktól semmit.”¹⁸

Úgy vélem, a bajai háromszög lakosságának nagy része azonban inkább örömmel fogadta a kétoldalú kapcsolatok normalizálódását, hiszen a határ így már sokkal inkább összekötő, semmint elválasztó funkciót töltene be. Az ekkor keletkezett hangulatjelentések, ügynöki beszámolók rendre visszatérő elemét jelentette, hogy határkiigazítást fognak végrehajtani Jugoszlávia javára. A téma egyébként az általam vizsgált időszakban végig napirenden volt a helyiek körében.

A határ állandóságának képzete és a Jugoszláviáról alkotott kép

Mint ismeretes, ugyan Jugoszlávia a párizsi békekonferencián hivatalos formában nem lépett fel területi követelésekkel Magyarországgal szemben, a Jugoszlávia javára történő határkiigazítás lebegtetése – még ha a területi kérdéseket hivatalos formában nem is vetették fel Magyarország képviselőinek – a legmagasabb belgrádi kormányzati szinteken 1945 és 1947 között időről időre felmerült, komoly nyomásgyakorlási eszközt, hatalmi ütőkártyát biztosítva Titóék számára.¹⁹ Ezzel összefüggésben déli szomszédunk már 1944 őszén aktív propagandába kezdett a magyarországi délszláv lakosság meggyőzésére, hogy jövőjét a titói Jugoszláviában képzelje el. A bajai háromszögben élő délszlávok körében propagandát fejtettek ki a térség Jugoszláviához csatolása mellett: Karagity Antal garai lakos, sokác népi író vezetésével Hercegszántón, Garán, Györgypusztán, Bácsbokodon, Csávolyon és Felsőszentivánon gyűjtöttek aláírást, Karagity vezetésével pedig 20 fős küldöttség indult Titóhoz, hogy személyesen adják át az aláírásgyűjtő íveket.²⁰

¹⁷ A normalizálódásra: Marelyn Kiss – Ripp – Vida 2001; Cvetković 2013.

¹⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9558/1. 221.

¹⁹ A párizsi békekonferencia magyar–jugoszláv vonatkozásaira: Vukman 2018. A határral kapcsolatos 1945–1947 közti jugoszláv tervekre és a kisebbségek szerepére: Hornyák 2010; Hornyák 2015; Hornyák 2016a, 2016b. A magyar–jugoszláv kapcsolatokra: A. Sajti 2015.

²⁰ A teljesség igénye nélkül: ÁBTL 3.1.5. O-9553. 338., 341., 359.; ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 74.

A szovjet–jugoszláv konfliktus eszkalálódását követően elmérgesedő magyar–jugoszláv kapcsolatok egyik első nyilvános jeleként Rákosiék azonnal nyomást gyakoroltak a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségeire és a délszláv kisebbségi vezetőkre. Az MDDSZ országos vezetőségén túl több helyi kisebbségi szervezet sem tudott azonosulni a Tájékoztató Iroda Jugoszláviát megbélyegző határozatával. Habár a szövetség 1948. augusztus 10-ére összehívott kongresszusára érkező tizenhét garai küldött Tito mellett kívánt javaslatot benyújtani, a kongresszus végül annak rendje és módja szerint végül állást foglalt a Tájékoztató Iroda Titót és a Jugoszláv Kommunista Párt vezetőségét elítélő határozata mellett.²¹ Ezzel párhuzamosan teljes fordulatszámra kapcsolt a Jugoszlávia elleni propaganda- és rágalomhadjárat. A *Szabad Nép*ben 1948 nyarától megjelenő írások Titót immáron nem az „emberi szabadság nagy hőse”-ként dicsőítették, hanem az „áruló Tito-klika” rémtetteiről, a „Tito-terrorról” és a „Tito-csoport rémuralmáról” szóltak. Jugoszlávia első embere pedig a „háborús uszítók kiszolgálója”, az „imperializmus fizetett ügynöke”, a „jugoszláv ifjúság hóhéra”, a „fasiszták tanítványa” és a „háborús uszítók provokátora” lett.²²

Joggal merülhet fel a kérdés: mennyire ért célt a Tito-ellenes rágalomhadjárat e multietnikus határmenti mikrorégió lakossága körében? A délszláv lakosság nevében kiadott, az „áruló Tito” személyének rituálészerű megbélyegzéséről szóló korabeli határozatok valójában inkább a felülről jött elvárásokat tükrözték, és nem feltétlenül a lakosság valós hangulatát. Helyi szinten a Tito-ellenes nagygyűlések sokkal inkább fulladtak érdektelenségbe, mintsem Sztálin és Rákosi mellétti hangos kiállításba. A helyi lakosság (délszlávok és magyarok egyaránt) vajmi kevéssé volt kíváncsi a fővárosból érkezett szónokokra (többen közülük egyébként a magyarországi kominformista emigráció vezetőségéből kerültek ki²³) és különösen nem kívánta kétszer végighallgatni az előadók mondanivalóját (először szerb-horvátul, majd magyar fordításban). Mivel ezeknek a rendezvényeknek sok esetben a falu kocsmája adott otthont, a megjelentek ki-be járkáltak, és inkább a szomszédos ivóhelyiségben mulatták az időt, különösen, ha ott egyidejűleg táncos mulatságot tartottak, mint ahogyan az Hercegszántóban 1949. február 13-án történt.²⁴ A házak falára még 1950 tavaszán is *Živio Tito!* (Éljen Tito!) feliratokat

²¹ Szaicsán 2003: 175–177.; MOL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e. 32–34, 37–38.

²² Tito: a háborús uszítók kiszolgálója. *Szabad Nép* 1949. április 29. 2.; Tito, az imperialisták fizetett ügynöke. *Szabad Nép* 1949. július 26. 3.; Tito, a jugoszláv ifjúság hóhéra. *Szabad Nép* 1949. augusztus 17. 2.

²³ A kominformista emigránsok magyarországi történetére: Vukman 2017b.

²⁴ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 80. Hasonló hercegszántói megnyilvánulásokra 1951-ből és 1952-ből is találunk példákat. ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 159. és 167.

pingáltak, de még 1951 novemberében, a kitelepítésekkel összefüggésben is elhangzottak Titót éltető kijelentések.²⁵ Sz. Jozó délszláv származású vaskúti gazdajegyző, az MDDSZ helyi szervezetének tisztségviselője 1948 őszén azon véleményének adott hangot, miszerint „Tito politikája helyes, mert jobb egy nemzetiségi politika, mert az mindég a saját népének felemelését szolgálja”.²⁶ 1949 júliusában a szintén vaskúti lakos, a délszláv nemzetiségű Sz. Demeter hasonlóan vélekedett. A Kossuth rádió adását hallgatva megjegyezte: „akárhogy akarják a jugoszláv népet szembefordítani Titóval, nem megy, mert Tito jól dolgozik, és a nép szereti, mert ha nem szeretné, akkor már maga a nép leváltotta volna.”²⁷

Pozitív megnyilvánulásokra a helyi magyarság körében is bőven találunk példát. A hercegszántói földműves-szövetkezet üzletvezetőjének felesége például 1950 júliusában jelentette ki, hogy véleménye szerint Jugoszláviában sokkal jobbak az életkörülmények, mint Magyarországon („odaát cucci élet van”), a zágrábi és belgrádi áruk pedig sokkal jobb minőséget képviselnek, mint a magyarországiak.²⁸ Szintén a nehéz életkörülményekkel összefüggésben festett kedvező képet Jugoszláviáról az a dávodi nincstelen zsellér, tanyasi lakos, aki az 1949. május 15-én megrendezett országgyűlési választások előtt az őt agitáló pártkatonának kijelentette: „le van szarva ez a demokrácia, ez a rendszer nem jó, az a jó, ami Jugoszláviában van és a jugoszláv hadsereg megtámadja majd a [magyar] hadsereget és le is fogja győzni.”²⁹

A Jugoszláviáról alkotott kedvező képen túl a bajai háromszögben élő délszlávok körében a szovjet–jugoszláv konfliktus első éveiben a remény is élt, hogy a terület egy újabb rendezés során Jugoszláviához fog kerülni. A hercegszántóiak körében például 1948 novemberében elterjedt a hír, hogy Tito és Sztálin Moszkvában találkozott egymással. A hír szerint Tito megígérte, hogy a továbbiakban Sztálin politikáját fogja követni, cserébe a bajai háromszög egészen Kalocsáig Jugoszláviához fog tartozni.³⁰ 1949 májusában pedig Dávodon keltett kisebb feltűnést egy ismeretlen feljelentő levele, miszerint Tito csapatai a közeljövőben meg fogják szállni Magyarországot.³¹

²⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 85., 363.; 3.1.5. O-9553/2. 68. A Jugoszlávia határán kívül élő délszláv közösség máshol is gyakran Titót éltető feliratokkal adott hangot véleményének, mint az Isztriai-félszigeten és a Trieszti Szabad Terület területén, amit Jugoszlávia magának követelt: Ušić 2019.

²⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 158.

²⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 231.

²⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 60.

²⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9560. 59.

³⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 85.

³¹ ÁBTL 3.1.5. O-9560. 59.

A bajai háromszög Jugoszláviához kerülésével kapcsolatos híresztelések, vágyálmok vagy éppen félelmek meglehetősen tartósnak bizonyultak, és 1953 és 1956 között is rendre ismertek ezzel kapcsolatos megnyilvánulások. Sztálin halálát követően a közeledés magyar–jugoszláv relációban is az államközi kapcsolatok terén, a kölcsönös követcserével indult meg (1953. augusztus–november), és a határincidensek és a határral összefüggő egyéb kérdések rendezése terén érte el első látható eredményeit. A kérdéskör mihamarabbi tisztázása egyébként inkább a jugoszlávok érdekében állt; mind a határincidensek beszüntetése, mind a határjelek felújítása kapcsán déli szomszédunk lépett fel kezdeményezőként. Az 1953. augusztus 5-én Baján megkezdett tárgyalások eredményeként augusztus 28-án Zomborban egyezményt írtak alá a határincidensek rendezéséről, és 1954. január 20-án Szabadkán írásbeli egyezséget kötöttek a határjelek felújításáról. A normalizálódási folyamattal összefüggésben lassan a magyarországi jugoszlávellenes propaganda is elhalkult. Az „imperializmus láncos kuttyájából” így a *Szabad Nép* hasábjain is újból előbb „Tito elnök”, majd 1956 márciusára „Tito elvtárs” lett.³²

A magyar–jugoszláv kétoldalú kapcsolatokban bekövetkezett normalizálódást a bajai háromszög lakosságának nagy része minden bizonnyal örömmel fogadta. A helyi délszlávok magabiztosan tekintettek a jövő felé. Érezték, érzékelték, hogy most már „más szelek fújnak onnan délről [...] nem hallatszik a kuttyák csaholása.”³³ A kettősbirtokosok abban reménykedtek, hogy újból lesznek kettősbirtokos igazolványok, visszakapják és ismét megművelhetik a határ túlsó oldalán lévő földjeiket,³⁴ és a lakosság általában is abban bízott, hogy könnyebb lesz a kapcsolattartás a Jugoszláviában élő rokonokkal, családtagokkal. Néhányan a Baja–Zombor vasútvonal újraindítását is biztosra vették. Különösen 1954 nyaráról és 1956 tavaszáról maradtak fenn ezekről a vágyálmokról szóló hangulatjelentések. Mindez, úgy vélem, részben összefügg a fent említett, 1953–1954 során kötött magyar–jugoszláv egyezményekkel, hiszen az egyezmények és az ezekkel kapcsolatos tárgyalások a helyi lakosság körében minden bizonnyal a határmódosítás lehetőségeként csapódtak le. A bizakodó hangok újbóli felerősödése 1956 tavaszán pedig nagy valószínűséggel a normalizálódási folyamat felerősödését tükrözi. Úgy vélem, a bajai háromszögben élők hangulatára mindenképp alapvető hatást gyakorolt,

³² A teljesség igénye nélkül: A Pravda cikke Tito elnök beszédéről. *Szabad Nép* 1955. március 13. 4.; Tito jugoszláv elnök beszéde a nemzetközi helyzetről. *Szabad Nép* 1955. május 18. 3.; Tito elvtárs moszkvai látogatása elősegíti a kapcsolatok javítását a kelet-európai országokkal is. *Szabad Nép* 1956. május 28. 3.

³³ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 395.

³⁴ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 188.

hogy 1956. március 15-i hatállyal megszüntették a 15 km-es határövezet.³⁵ (A kitelepített délszláv lakosok visszaköltözéséről viszont csak 1956 augusztus végén született döntés.)

A bajai háromszög falvainak magyar lakossága ugyanakkor ambivalensen viszonyult a kérdéshez. Általánosságban is igaz, hogy többen tartottak attól, hogy az 1945–1948 közti időszakhoz hasonlóan helyi szinten újból a délszlávok fognak „nyeregbe kerülni”. Hercegszántón 1956 márciusában egyes magyarokat a helyi délszlávok – legalábbis az államvédelem jelentései szerint – félelemben is tartották. Az egyik helyi lakosnak konkrétan azt mondták, kár új házat építenie, mert ha a települést megszállják a jugoszlávok, a magyarokat úgyis ki fogják telepíteni onnét.³⁶ Másoknál aggodalommal vegyes bizakodás fogadta a területelcsatolás (rém) hírért. Miközben érthetően nem kívántak kisebbségi sorsba kerülni, Titóról és Jugoszláviáról egyfajta pozitív kép élt körükben, szemben a „kopasz fejű Matyival”.³⁷ A pozitív képet az alapvetően falusi, paraszti társadalomban nagyban befolyásolhatta az is, hogy az 1950-es évek elejétől, az öniszervező szocializmus bevezetésével összefüggésben Jugoszláviában lehetővé vált a szövetkezetekből történő kilépés. Első idézetemben V. Mátyás újfalusi kőműves 1955 nyarán a következőképp vélekedett: „Rákosi elvtárs Titóval összeveszett ebéd alkalmával azért, mert láncos kutyának nevezte, de később kibékültek, úgy hírlik, hogy Rákosiék is engedni fognak ebből a drákói kommunista szigorból, mert a jugoszlávok már régen áttértek a jobb és nagyobb szabadság útjára, mert ez, ami nálunk van, nemsokára tűrhetetlen állapot lesz. Én szívesebben Tito embere lennék, de ahogy hírlik, talán mégis lesz, úgy hallotta, hogy Kalocsaig oda leszünk jóvátétel fejében.”³⁸

Az állítólagos határváltozásra utalva 1955 decemberében Sz. István dávodi üzemi villanyszerelő kijelentette: „hogy Jugoszlávia és Magyarország aláírták a barátsági szerződést, a másik pedig az, hogy Jugoszlávia követeli vissza azokat a területeket, ami 1919-ben volt nála. Péctől egész Kalocsaig. Ezeket a területeket követeli a Szovjetuniótól is. Még azt is mondta, hogy felszólította Jugoszlávia Szovjetuniót, hogy Magyarország kell vagy Jugoszlávia és még azt is mondta, hogy jobb is lenne, mert túl visszaállították a kisparaszt gazdálkodást és jobb ott egy parasztnak, mint itt.”³⁹ Szintén Dávodon 1956 júniusában két helyi lakos így beszélt: „1956-ban már a beadás megszűnik, azért mert Tito körüljárja a szomszédos államokat és Tito le fogja kapcsolni a Baja háromszöget, azért is szedik fel

³⁵ Bencsik 2011: 7.

³⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9553/3. 143.

³⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 355.

³⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a 498.

³⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9560/1. 105.

a békevonalat, hogy könnyebben fel tudjon jönni. És Tito egy eszköz a nyugati hatalmaknak és Tito onnan kapja az utasításokat, ezért bízok, hogy az idén megváltozik a rendszer.”⁴⁰

A határ azonban nem változott meg, a vágyott gazdasági-társadalmi átalakulás is elmaradt, az 1956-os forradalom következtében pedig ismét fagyossá váltak a magyar–jugoszláv kapcsolatok.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 3.1.5. O-9528. Jugoszláv kapcsolatok
- 3.1.5. O-9528/1. Jugoszláv kapcsolatok
- 3.1.5. O-9553. Hercegszántó
- 3.1.5. O-9553/1. Hercegszántó
- 3.1.5. O-9553/2. Hercegszántó
- 3.1.5. O-9553/2a. Hercegszántó
- 3.1.5. O-9553/3. Hercegszántó
- 3.1.5. O-9555/1. Vaskút
- 3.1.5. O-9557. Bácsszentgyörgy
- 3.1.5. O-9558/1. Csátalja
- 3.1.5. O-9560. Dávod
- 3.1.5. O-9560/1. Dávod
- 3.1.5. O-9569. Bácsborsód

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Határőrség Országos Parancsnoksága (1945–2005)

XIX-B-10. 1950–1953.

Magyar Dolgozók Pártjának központi szervei (1946–1957)

M-KS 276. f. 53. cs. Politikai Bizottság (1948–1956)

M-KS 276. f. 67. cs. Farkas Mihály titkári iratai (1948–1956)

Szabad Nép 1949, 1955–1956.

Ušić, Eric: „Ovdje je Jugoslavija” ... ili? Vizualna etnografija (po)ratnih političkih grafita u Istri. Elhangzott: Socijalizam na klupi IV. Kontinuiteti i inovacije – Socialism on the bench 4. Continuities and Innovations. Nemzetközi konferencia, Pula, 2019. szeptember 27.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9569. 361.

Hivatkozott irodalom

- A. Sajti Enikő 2015: Magyarország és Jugoszlávia 1944–1947. *Délvidéki Szemle* (2.) 1. 5–25.
- Cvetković, Vladimir Lj. 2013: *Pogled iza gvozdena zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958*. Beograd.
- Bencsik Péter 2004: A határszéli (kettősbirtokos) forgalom megszűnése (1945–50). In: *Az integrálódó Európa politikai földrajza*. Pécs, 167–172.
- Bencsik Péter 2011: A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. *Betekintő* (5.) 1. (https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_1_bencsik.pdf – letöltés: 2021. február 25.)
- Gyarmati György 2002: *A politikai rendőrség Magyarországon a Rákosi-korszakban*. Pécs.
- Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.) 2013: *Trójai faló a belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956*. Budapest.
- Hornyák Árpád 2010: Délszláv rendezési tervek és területi követelések a második világháborúban és a párizsi békekonferencián. In: Hornyák Árpád: *Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs, 162–190.
- Hornyák Árpád 2015: Határkérdés és kisebbségek a második világháborút követő magyar–jugoszláv államközi kapcsolatokban, 1944–1946. *Kisebbségkutatás* (24.) 2. 142–158.
- Hornyák Árpád 2016a: A kisebbségi kérdés a JKP politikájában a háború utolsó évében, különös tekintettel a vajdasági magyarokra, 1944–1945. In: Molnár Tibor (szerk.): *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából*. Zenta, 81–106.
- Hornyák Árpád 2016b: Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vítás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In: Bíró László – Hornyák Árpád (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest, 315–335.
- Marelyn Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István 2001: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a levelezési diplomácia tükrében 1954–1955. *Múltunk* (46.) 1. 233–284.
- Müller Rolf 2012: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Budapest.

- Orgoványi István 2001: A déli határsáv 1948 és 1956 között. In: *Bács-Kiskun megye múltjából* 17. Kecskemét, 253–285.
- Ripp Zoltán 2011: Magyarország és Jugoszlávia politikai viszályának évtizede 1948–1958. In: A. Sajti Enikő (szerk.): *Magyarország és a Balkán a XX. században. Tanulmányok*. Szeged, 121–136.
- Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest.
- Vukman Péter 2016: Barátból ellenség – ellenségből barát (?): A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok (1945–1956). In: Molnár Tibor (szerk.): *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából*. Zenta, 45–79.
- Vukman Péter 2017a: „A fordulat évei”. Magyar–jugoszláv kapcsolatok (1948–1949). *Acta Historica Szegediensis* Tomus 141. 179–194.
- Vukman Péter 2017b: „*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen*”. *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1950)*. Budapest–Pécs.
- Vukman Péter 2018: Jugoszlávia és a magyar béke. In: Fülöp Mihály (szerk.): *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Budapest, 197–211.

VI. TRIANON KÖVETKEZMÉNYEI _____

Horváth Csaba Sándor

A vasút és a határ. Az egykori Sopron és Moson vármegye vasútjainak megváltozott szerepe a 20. század első felében

Bevezetés

A nagy háborút lezáró trianoni békediktátum nemcsak a Magyar Királyság, hanem Sopron és Moson vármegye történelmében is új fejezetet nyitott. Az újonnan meghúzott határok nem csupán e két vármegyét, hanem a bennük húzódó vasútvonalak nagy részét is kettévágták vagy harmadolták. Ennek következtében már a 20. század első felében megváltozott az érintett vasútvonalak szerepe, funkciója. A két világháború közötti osztrák–magyar együttműködéseknek köszönhetően a határ még nem vágta el a korábban évszázadokig összetartozó terület társadalmi, gazdasági és vasúti kapcsolatait.

Sopron és Moson vármegye vasúthálózatának kiépülése

Magyarországon az első gőzüzemű vaspálya átadására 1846. július 15-én került sor Pest és Vác között. E vonal megnyílásával indult el a közlekedés forradalmaként aposztrofált vasút expanziója a Kárpát-medencében.¹ Még a forradalom és szabadságharc előtti időszakban, 1847-ben épült meg Sopron vármegye első vonala Sopron és Bécsújhely között a Bécs–Gloggnitzi Vasút kezelésében, amely 1865-től már a Déli Vasút² égisze alatt Szombathelyen át Nagykanizsáig vezetett már. A 31,78 km-es kötött pálya a Bécset a trieszti kikötővel összekötő szakasz „mellékvonalaként” készült el.³

¹ Czére 1989: 80.

² A vasúttársaság neve kezdetben: Cs. Kir. Szabadalmazott Állami Lombard–Velencei és Központi Olasz Vaspályatársaság, majd Császári és Királyi Szabadalmazott Déli Vaspálya-társaság, lásd: Kalocsai 2020: 288. A szaktudományos munkákban általában rövidítve, Déli Vasútként nevezik, így a továbbiakban én is ezt használom.

³ Majdán 1997: 14.

Ezt követően a kiegyezés időszakáig csak lassan épültek tovább a vonalak, leginkább a birodalmi érdekeket szem előtt tartva. Az 1855-ben életbe lépő „*Vasúten-gedélyezési törvény*” szakított az államvasúti rendszerrel, és lehetővé tette a magántőke számára a vasútépítést, és a további fejlesztésekben is változásokat irányzott elő.⁴ Ebből az elsőként profitáló Osztrák Államvasút építési⁵ jogot szerzett a Bruck an der Leitha–Győr–Komárom–Újszőny viszonylatra is. A társaság kezelésében volt a Duna bal partján futó, Bécset – Pest-Budán keresztül – Szegeddel összekötő vonal. Az új, 115 km-es vaspálya 1855-ös átadásával Moson vármegye is kapott vasutat. Ez azonban még nem volt így teljes, hiszen Újszőny és Pest-Buda között nem volt közvetlen kapcsolat. A Magyar Királyi Államvasutak (MÁV) 1884-re építtette ki, majd kezelte a kelenföld–újszőnyi szakaszt, így a Duna jobb partján keresztül is volt már közvetlen vasúti összeköttetés Bécs és Budapest között.⁶ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a trianoni békediktátumig a két főváros között a Budapest–Párkány–Nána–Érsekújvár–Pozsony irány élvezett prioritást, ezen bonyolódott a forgalom nagy része.

Ezt követően a kiegyezés után folytatódott csak a két vizsgált vármegyében a vasutak kiépítése. Először az Északnyugat-Dunántúl két jelentős városa, Győr és Sopron között. Az egyik településről a másikba vasúton keresztül csak Bécs és Pest érintésével lehetett eljutni. Az 1870-es évektől több terv is napvilágot látott a vaspálya kiépítésével kapcsolatosan. Közülük a frankfurti Erlanger Viktor kapott 1872-ben előmunkálati engedélyt az által vizionált Győrtől Csornán, Nagycenken és Sopronon át egészen Ebenfurttig futó vonalra.⁷ Ennek gyors kivitelezését az 1873-es gazdasági válság kitolta. Erlangernek önerőből kellett elkezdenie az építkezést, majd 1875-ben sikerült végre Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút (GYSEV) néven részvénytársaságot alapítania. Ez az építkezés befejezését is lehetővé tette. Végül 1876-ban került sor a két város közötti vaspálya ünnepélyes átadására. Teljes viszonylatban, már Ebenfurttól Sopronon át Győrig pedig 1879-től lehetett közlekedni a 120,53 km-es vonalon. Ezt megelőzően az ország belsejéből Sopronba szállított árut – elsősorban gabonát – nem lehetett közvetlenül, csak a Déli Vasúton keresztül nyugatra szállítani. Innentől a vonal mellett található települések

⁴ Frisnyák 2001: 39.

⁵ 1883-tól Osztrák–Magyar Államvasút-Társaság

⁶ A budapest–újszőnyi vasút megnyitása. *Vasuti és Közlekedési Közlöny* (a továbbiakban: VKK) 1884. július 13. 688.

⁷ 1872. évi XXVII. A Győrtől Sopronon át Ebenfurt irányában az ország határáig vezetendő elsőrendű gőzmozdonyvasut kiépítéséről szóló törvénycikk. (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=87200027.TV> – letöltés: 2021. január 18.)

agrárterményeit (gabona, cukorrépa) és az élő állatokat már az egész monarchián belül terítették.⁸

1884-re hozzávetőlegesen kiépültek a főként Széchenyi István koncepcióját tükröző, Pest-Buda-centrikus vasúthálózat országos jelentőségű fő- és mellékvonalai.⁹ Az újabb vasútvonalak kiépítésének jogi alapja az 1880-as évektől vált lehetővé a helyi érdekű vasutak építésének törvénybe iktatásával. Az 1880. évi XXXI.,¹⁰ majd az 1888. évi IV.¹¹ törvénycikkelyek rendelkeztek az „*olcsóbb vasutak*” kiépítéséről. A törvény szabályozta az ilyen vasút előkészületeinek, pénzügyi hátterének, megépítésének és működtetésének legfontosabb szabályait. E törvényekkel teremtődött meg a regionális és lokális közgazdasági igények kielégítését szolgáló hálózati fejlesztések jogi alapja.¹² Ennek első jeleként 1891-ben átadták a forgalomnak a – MÁV által üzemeltetett – 124,89 km-es pozsony(–porpác)–szombathelyi helyi érdekű vasutat. Ez a Magyar Nyugati Vasút Szombathely–Kiscell vonalának Porpác állomásából indult észak felé, Csornán keresztezte a GYSEV-, Hegyeshalomál a budapest–győr–burck an der leithai vonalat. Végül a 458 méter hosszú pozsonyi Ferenc József-hídon keresztül a pozsony-újvárosi pályaudvarba ágazott be.¹³ A Vág völgyéből Bécset kikerülve, Szombathely érintésével biztosított innen-től vasúti összeköttetést az adriai kikötőkkel.¹⁴

Sopron vármegyét is érintette az 1896-ban átadott, MÁV által kezelt Csorna–Pápai HÉV. A 36,4 km-es vicinális a termékeny Rábaközön haladt át. Pápa állomáson a teljes hosszában 1872-ben átadott, a Magyar Nyugati Vasút által kezelt szombathely–kiscell–veszprém–székesfehérvári vonalhoz kapcsolódott.¹⁵

⁸ Berényi 1997: 361.

⁹ Horváth 2018: 45.

¹⁰ 1880. évi XXXI. törvénycikk a helyi érdekű vasutakról.
(<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=88000031.TV&targetdate=&printTitle=1880.+%C3%A9vi+XXXI.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> – letöltés: 2021. január 18.)

¹¹ 1888. évi IV. törvénycikk a helyi érdekű vasutakról szóló 1880. évi XXXI. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről.
(https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=88800004.TV&targetdate=&printTitle=1888.+%C3%A9vi+IV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=http%3A//net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi%3Fdocid%3D89600029.TV&getdoc=1 – letöltés: 2021. január 18.)

¹² Horváth 2018: 50–51.

¹³ Az új pozsonyi híd. *Rábaköz* 1891. január 6. 3.

¹⁴ Kubinszky–Nagy–Turóczy 2009: 78–79.

¹⁵ I. m. 93.

Északnyugat-Dunántúl két regionális centruma, Sopron és Pozsony között már meglehetősen hamar, 1866-ben felmerült egy vaspálya kiépítésének ötlete.¹⁶ A kezdeményezést ismételtlen a monarchiából 1873-ban elinduló gazdasági krízis söpörte le az asztalról. Közel harmincévnyi várakozás után végül 1897-ben nagy érdekharok után sikerült csak a 66,21 km-es sopron–vulkapordány–kismarton–nezsider–pándorfalu–pozsonyi viszonylatot kiépíteni. A MÁV kezelésében lévő HÉV vonalának egyes részeit péage-szerződésen¹⁷ keresztül más vasúttársaságoktól (a sopron–vulkapordányi részt a GYSEV-től, a pozsony–pozsonyligetfaluit pedig Pozsony–Szombathelyi HÉV-től) kapta meg használatra.¹⁸

Sopron és Moson vármegyét is érintette a Fertő tó keleti partján már az 1880-as évektől vizionált vicinális kiépítése. Hosszú viták és érdekharok után e térségben a kiscell–eszterháza–fertőszentmiklós–pándorfalui irány valósulhatott meg, a termékeny Rábaközt és a Fertő keleti oldalán található termőterületeket kapcsolva be a gazdasági vérkeringésbe. Az 1897-ben átadott – a sopron – pozsonyi HÉV-vel szimbiózisban épülő és Pándorfalu és Nezsider között közös szakaszt használó¹⁹ – 110,16 km-es Fertővidéki HÉV kivitelezője és üzemeltetője a GYSEV lett.²⁰ A vicinális Pándorfalunál a Budapest–Párkány–Nána–Érsekújvár–Pozsony, Eszterháza–Fertőszentmiklóson a Győr–Sopron–Ebenfurt, Kiscellnél a Szombathely–Székesfehérvár, Répcelaknál a Pozsony–Szombathely vonalat keresztezte.²¹

Sopron és Vas vármegye között létesített kapcsolatot az 1908-ban átadott, MÁV által üzemeltetett Sopron–Kőszegi HÉV. A vasút terve már a bécsújhely–soproni vonal Nagykanizsa felé való továbbvezetése alkalmával felmerült. Ezt követően azonban jó ideig senki sem foglalkozott vele.²² A 20. század elején került csak újból elő a terv. Ennek betetőzéseként végül 1908 őszére készült el az 57,78 km-es vonal.²³ A vicinális a Déli Vasút sopron–szombathelyi vonalának Sopron és Kópháza közötti részét péage-szerződésen keresztül használta, tehát közvetlenül

¹⁶ Bewilligung zu den Vorarbeiten für eine Locomotiv. Eisenbahn von Pressburg nach oedenburg, eventuell nach Molnári. *Centralblatt* 1866. augusztus 4. 263.

¹⁷ Közös használatú vonal. Két vasút által – egymás között megállapított feltételek mellett – közösen használt vonal. In: Urbán 1984: 561.

¹⁸ Lásd részletesen: Horváth 2013: 43–67.

¹⁹ Lásd részletesen: Horváth 2018: 136–160.

²⁰ A fertővidéki vasut megnyitása. *Soproni Ujság* 1897. december 19. 290. 3.; Gürtlich–Székely 2014: 36.

²¹ Horváth 2018: 71–72, 81.

²² I. m. 171–180.

²³ Az új vasut. Műtanrendőri bejárás. *Soproni Napló* 1908. november 6. 255. 1–2.

nem ágazott be a soproni GYSEV-pályaudvarba, míg Kőszegnél a Kőszeg–Szombathelyi HÉV-hez kapcsolódott.²⁴

A vizsgált területet érintő utolsó helyiérdekű vasút átadására 1913-ban került sor. A teljes hosszában 93,69 km-es Kőszeg–Felsőlászló–Csepreg–Sárvári HÉV a Sopron–Kőszegi HÉV Felsőlászló állomásából indult, és Sopron vármegye déli részét is érintette. A MÁV kezelésében lévő vonal Büknél a Déli Vasút sopron–nagykanizsai, Hegyfalunál a pozsony–porpáci, Sárváron a szombathely–székesfehérvári, végül Zalabérnél az ukk–csáktornyai vonalat érintette.²⁵

Ez alapján megállapítható, hogy a vizsgált térség, főként Sopron vármegye a nagy háború kitörésére sűrű vasúthálózattal rendelkezett. Mindkét vármegyében kiépültek a fő- és mellékvonalak, amelyek a tranzitszerepükön túl a regionális és lokális igényeket elégítették ki.

Trianon és következményei

Az első világháborút lezáró, Versailles-ba összehívott békekonferenciára a magyar delegáció 1920. január 7-én érkezett meg gróf Apponyi Albert vezetésével. A küldöttség nem sokkal később meg is kapta a békeszerződés 14 pontból álló tervezetét, amely a legpesszimistább várakozásokat is felülmúlta.²⁶ Az antant 1920 februárjában egy bizottságot hozott létre a monarchia összes vasúti felszerelésének Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország és Románia között való szétosztására.²⁷ Apponyiék ez és a tervezet ellen számos ellenérvet felsorakoztattak, de mindhiába.²⁸ A magyar vasutak sorsa rendkívül sanyarúvá vált 1920-ra. A háború alatti óriási igénybevétel eredményeként nagymértékű álagromlás következett be, és ezen felül még a román megszálló katonák is magukkal vitték a gördülőanyag és az infrastruktúra működtetéséhez szükséges eszközök nagy részét.²⁹ Néhány rossz állapotú gépet és teherkocsironcsot, ablaktalan és ajtók nélküli személykocsit hagytak csak a pályán.³⁰ A magyar kormány és béke delegáció tudta, hogy a későbbi határvonalak meghúzásában döntő szereppel fognak bírni a szomszédos új államoknak a számukra fontos vasútvonalak megszerzésére vonatkozó igényei. Ezért fordult elő több ízben, hogy az új államok területére

²⁴ Horváth 2018: 81, 194.

²⁵ Kubinszky–Nagy–Turóczy 2009: 80–81.

²⁶ Romsics 2001: 168–174.

²⁷ Felosszák a volt monarchia vasuti felszereléseit. *Esztergom és Vidéke* 1920. február 4. 1.

²⁸ *A magyar béketárgyalások* 1920: 3–17.

²⁹ I. m. 109–112.

³⁰ Kelety 1921: 194.

került számos hasznos vasútvonal vagy forgalmi csomópont. A békedelegáció hiába sorakoztatott fel a vasúthálózat egységének megtartása mellett számos érvet, mint például, hogy a magyar vasúthálózatot a történelem során céltudatosan építették ki Budapest gazdasági és forgalmi központtal, a vidéki gócpontokat transzverzális vonalak kötik össze, e rendszer gazdaságos működtetése egy-éget kíván, sok csonka- és zsákvasút jönne létre így stb., ez mind süket fülekre talált.³¹ E delegáció a végleges szöveg átvétele után hazautazott, majd lemondott. Végül 1920. június 4-én a Grand Trianon-kastélyban került sor a 14 pontból álló békeszerződés aláírására magyar részről.³² Ez a korábbi 22 869 km-es vasúthálózatunk jelentős részét is az utódállamok javára ítélte meg. Így mindösszesen 8705,5 km-es (38%) vonalhossz (és 268 km keskeny nyomtávú vasút) maradt Magyarországon területén a korábbi állapothoz képest.³³

Mindeközben a nyugat-magyarországi kérdés is elkezdett kiéleződni. Ausztria élelmezési problémájának megoldását a korábban is már vitatott terület oda-csatolásától várták. Ez 1919 májusától a párizsi békekonferencián is téma volt. A Legfelsőbb Tanács végül elfogadta a terület Ausztriához való csatolását, a tényleges átvételre azonban csak a békeszerződés aláírása után kerülhetett sor, mivel az osztrákok nem rendelkeztek az ehhez szükséges katonai erővel.³⁴ Hosszas alkudozás és nemzetközi közbenjárás után a két félnek sikerült megegyeznie egymással Velencében. Ennek eredményeként 1920. december 14–16-án megtartották Sopron és környékének népszavazását a hovatartozást illetően. Itt végül az érintett lakosság többsége a Magyarország mellett maradásra voksolt. Ausztria tiltakozása ellenére így módosították az eredeti szerződést, amely innentől Sopron, a „hűség városa”, illetve az érintett nyolc falu (63 384 kat. hold földterület és 55 403 lakos került így vissza)³⁵ nélkül ismerte el Nyugat-Magyarország Ausztriához való csatolását.³⁶ 1922. január 1-jével létrejött Burgenland Sopron, Vas és Moson vármegye elcsatolt részeiből. Az új határok sok esetben régi járás- vagy településhatárokat követtek, de ritkán fordultak csak elő természetes határvonalak.³⁷

³¹ *A magyar béketárgyalások 1921: 159, 187.*

³² Ebben konkrétan rögzítették Magyarország új határait. Területe – Horvátországot nem számítva – 282 000 km²-ről, 93 000 km²-re csökkent. Lakóinak száma 18,2 millióról 7,6 millióra változott (Romsics 2001: 205–207, 229–230.).

³³ Eperjesi 1994: 159–160.

³⁴ Tóth–Jankó 2011: 378–379.

³⁵ Elkészült az új magyar–osztrák határ. *Sopronvármegye* (a továbbiakban: SV) 1922. december 19. 287. szám, 2.

³⁶ Tóth 2006: 37–48.

³⁷ Zsiga 1991:100–114.

A burgenlandi hegyes vidéken sohasem volt sűrű a vasúthálózat, 1923-ban mindössze 312 km. Egész Ausztria vasútjainak ez csak a 4,7%-a. A burgenlandi vasúthálózat így a legritkább volt az összes osztrák tartomány közül. Ebből a 312 km-ből 277,2 km-t tett ki a Sopron és Moson vármegyéből elcsatolt vasúthálózat, ahol 554,5 km maradt Magyarországon.³⁸ Ezt követően már csak az osztrák–magyar határvonal pontos kijelölésére volt szükség, amely némi korrekció után 1924. augusztus 18-ra a jegyzőkönyvek, térképek és okmányok aláírása után vált véglegessé.³⁹ Így 3965 km²-t csatoltak át Ausztriához, ami három vármegyét, Vast, Sopront és Mosont, és 13 járást érintett. Sopron vármegye így 3241 km²-ről 1810 km²-re, míg Moson 2041 km²-ről 1062 km²-re zsugorodott.⁴⁰ A két világháború közötti időszakban az osztrák–magyar határmeghúzás nem hozott olyan szigorú változásokat, mint a többi térségben, ahol az új államhatárok megszakították a korábban létező gazdasági és térségi kapcsolatokat, és elzárták egymástól a határ két oldalán élőket.⁴¹

Ebből kifolyólag a vasúti kapcsolatok is ekkor még többé-kevésbé fennmaradtak. A két vármegyében mindössze egy vasútvonal volt, amelyet nem érintett Trianon. A Pápa–Csornai HÉV-nek mindkét végpontja Magyarországon maradt, így ennek – ebben a formában – nem változott a szerepe. A MÁV kezelésében lévő vonalak közül a Budapest–Győr–Hegyeshalom–Bruck an der Leitha részt Hegyeshalom (trakciós határ) és Miklóshalma (Nickelsdorf) között vágta ketté az új határ. A nyugat felé vezető legforgalmasabb vasútvonal a Budapest–Érsekújvár (Nové Zámky)–Pozsony (Bratislava)–Bécs (Wien) tulajdonképpeni elvesztése után a Budapest–Győr–Hegyeshalom lett. A folyton növekvő kihasználtsága miatt kétvágányúsították először Budapesttől Győrig 1907-re,⁴² majd 1926-ra onnan Hegyeshalomra át az országhatárig. A vonal fontosságát kiválóan mutatta, hogy Magyarországon az elsők között kezdték el a villamosítását. Először 1932-ben a Budapest–Komárom szakasszal, majd 1934-re már Hegyeshalomig is elkészült.⁴³ Így a két világháború között az egyik legjelentősebb nyugat felé irányuló tranzitvonallá vált.

A MÁV kezelésében lévő HÉV-ek közül a Pozsony–Szombathelyi HÉV-nek mindösszesen egy 18 km-es szakasza került az új utódállamhoz, Csehszlovákiához a ČSD (*Československé Státní Dráhy*) kezelésébe. Az eredetileg 124,89 km-es vicinálíst Oroszvár és Pozsonyligetfalú (Petržalka) között vágta ketté az új határ.

38 Thirring 1923: 1.

39 Suba 1997: 80.

40 Éger 1991: 18.

41 Hardi–Nárai 2001: 109.

42 A kelenföld–győri második vágány. VKK 1907. május 30. 62. szám, 483.

43 Majdán 2014: 121.

Innentől leginkább a magyar részen, Szombathely és Hegyeshalom között folyt rajta a közlekedés.⁴⁴ A Sopron–Pozsonyi HÉV egy igazán speciális vicinális volt a vizsgáltak közül, ugyanis az új államhatárok nem kettévágták, hanem harmadolták. Egy része Magyarországon maradt, legnagyobb része Ausztriához (69 km) került, míg egy kisebb szakasza (1 km), egyúttal egyik végpontja Csehszlovákiához.⁴⁵ A helyi érdekű vasútra így az új politikai körülmények között sok jó nem várt ebben a részvénytársasági formában. A forgalom újraindult rajta, és 1922-ben már a Budapest–Sopron–Kismarton–Schneeberg–Semmering–Bécs közvetlen gyorsvonat is erre közlekedett.⁴⁶ Ez is jelezte, hogy a Sopron–Pozsonyi HÉV három országhoz tartozó vaspályájának korábbi funkciói és használata megváltoztak. Nem a Sopron és Pozsony közötti közvetlen összeköttetésként szolgált tovább, hanem Bécs felé kezdett el gravitálni. A vaspálya javarésze a BBÖ (*Bundesbahnen Österreich*) hálózatába integrálódott, ezáltal az kezelte,⁴⁷ majd végül 1934-ben megtörtént a részvénytársaság felszámolása is.⁴⁸

A Sopron–Kőszegi HÉV helyzete Trianon után speciálisan alakult. Míg a két végpontja (11 km) Magyarországon maradt, addig a köztes vaspálya (45,2 km) Ausztriához került.⁴⁹ A magyar és osztrák fél között ezt követően folyamatosak voltak a tárgyalások. Egy 10 évre szóló egyezmény értelmében e vasút üzemét a BBÖ vette át,⁵⁰ hiszen mindösszesen 11 km maradt belőle Magyarországon.⁵¹ Az osztrák vasút szerelvényei a két végpontba, Sopronba és Kőszegre is bejárhattak. A soproni területen zárt vonatokkal kellett átmenetet biztosítani számukra. Ebből a rendelkezésből kifolyólag ezeken a vonatokon sem útlevél-, sem vámvizsgálatra nem volt szükség.⁵² A magyar átmeneti személyforgalom csak 1921. december 30-tól indulhatott újra soproni útlevélvizsgálattal.⁵³ Könnyítést jelentett a közleke-

⁴⁴ Kubinszky–Nagy–Turóczy 2009: 79.

⁴⁵ Tisza 1997: 61

⁴⁶ Gyorsvonat Budapest–Sopron–Kismarton–Schneeberg–Semmering–Bécs közt. *Magyarország* 1922. június 11. 131. szám, 17.

⁴⁷ A „Magyar–osztrák személy- és podgyászforgalom” című díjszabás B) füzetének, valamint az ahhoz megjelent I. és II. pótléknak életbe-léptetése. *VKK* 1923. szeptember 30. 44. szám, 1.

⁴⁸ Meghívó. A Sopron–Pozsonyi helyi érdekű vasút részvénytársaság felszámolás alatt. *Budapesti Közlöny* (a továbbiakban: BK) 1934. július 5. 149. szám, 6.

⁴⁹ Tisza 1997: 61.

⁵⁰ MNL GYMS SL VI/404. 201. sz. körrendelet, 1921. december 27.

⁵¹ Vasuti egyezmény Ausztriával. *VKK*, 1922. január 29. 5. szám, 30.

⁵² Tízéves vasuti egyezményt kötöttünk az osztrákokkal. *Magyarország* 1922. január 22. 18. szám, 9.

⁵³ MNL GYMS SL VI/404. 7. sz. körrendelet, 1922. január 5.

désben az 1922. május 10-től végérvényesen életbe lépő útlevelementesség.⁵⁴ A GYSEV már 1921 decemberétől tárgyalásokat folytatott Ausztriával a Sopron–Kőszegi HÉV átvételéről,⁵⁵ amelynek eredményeként a vonat- és vontatási szolgálatot a vasúttársaság látta el 1930-ig.⁵⁶ A megállapodást követően a vonattovábbításhoz szükséges mozdonyokat, személykocsikat és személyzetet a GYSEV soproni fűtőháza és állomása adta. Így e szerelvények Soprontól egészen Kőszegig, és vissza közvetlenül közlekedtek. E vonalra németül beszélni és írni tudó személyzetet lehetett csak beosztani.⁵⁷ Végül hosszú vita után a nemzetközi bíróság az országhatár és Kőszeg közötti vonalrészét is a BBÖ-nek juttatta.⁵⁸ Majd Ausztria 1929-ben a sopron–kőszegi vasút magyar vonalainak a jogát is megkapta,⁵⁹ így folyt rajta tovább a közlekedés a vizsgált időszakban leginkább Bécs felé gravitálva.

A (Kőszeg–)Felsőlászló–Csepreg–Sárvári HÉV-en a forgalom csak időlegesen állt le a bel- és külpolitikai események miatt. A Felsőlászló (Oberloisdorf) és Locsmánd (Lutzmannsburg) közötti rész Trianont követően Ausztriához került, ez utóbbi és Répcevis között húzódott innentől a határ. A forgalmat a 10 km-es osztrák részen 1931-ig a GYSEV bonyolította le, míg magyar oldalon a forgalmi végpontot Répcevis jelentette. A határeltolás talán ezen a vonalon okozta a legnagyobb kárt a vizsgált időszakban, hiszen a két ország forgalma itt elkezdett kettéválni.⁶⁰

Trianon után az Ausztriához csatolt sopron–bécsújhelyi vonal a csatlakozó osztrák vonallal egyazon magánvasúti társaságnak, a Déli Vasútnak a tulajdona volt, de az országhatártól a társaság magyar üzletágának kezelésében. A társaság vonalai négy államhoz (Ausztria, Magyarország, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Olaszország) kerültek. A területátcsatolással érintett szakaszon az alkalmazottak többsége német, kisebb része horvát anyanyelvű volt. Magyar lehetett azonban a tisztviselőszemélyzet zöme, különösképp Sopron és Harka–Kópháza állomáson. A végleges határ Ágfalva és Lépesfalva (Loipersbach im Burgenland) között vágta el a vonalat, ebből Magyarországon 6,34 km maradt mindösszesen. Az érintett

⁵⁴ Május 10-től útleveél nélküli szabad forgalmunk lesz Ausztriával. *Dunántúl* 1922. május 6. 102. 1.

⁵⁵ A Győr–Sopron–Ébenfurti Vasút átveszi a sopron–kőszegi vonalat. *Pesti Napló* 1923. június 25. 19. szám, 8.

⁵⁶ Kubinszky–Nagy–Turóczy 2009: 85; Kövér 1983: 205.

⁵⁷ MNL GYMS SL VI/404. 201. sz. körrendelet, 1921. december 27.

⁵⁸ Kövér–Pammer 1995: 500–517.

⁵⁹ A kőszeg-soproni vasut magyar vonalainak tulajdonjogát is Ausztria kapta meg. *Vasvármegye* 1929. július 27. 3.

⁶⁰ Kubinszky–Nagy–Turóczy 2009: 81.

államok 1923-ban megegyeztek a Déli Vasút újjászervezéséről, amelynek az új neve Duna–Száva–Adria Vasúttársaság lett.⁶¹ Ausztria az 1923-as vasúti törvény szempontjait érvényesítette, amikor 1924. január 1-jétől a területén maradt déli vasúti vonalakat állami tulajdonba vette, és besorolta a BBÖ bécsi igazgatóságának vonalai közé.⁶² A társaság magyar vonalai és személyzete a veszteségesség miatt végül 1932-ben állami kezelésbe kerültek.⁶³ A vizsgált vonalon a forgalom a kezdeti korlátozások után a két világháború között zavartalanul bonyolódott a BBÖ kezelésében.⁶⁴

A GYSEV hálózatát Sopronnál vágta el az új határ (27 km került át Ausztriába, 93 km maradt), a kezelésében lévő Fertővidéki HÉV-ét (45 km került Ausztriához, 64 km maradt) pedig Mekszikópuszta és Pomogy (Pamhagen) között. 1918 után egyik vonalon sem állt le a forgalom, csupán útlelvizsgálatot vezettek be az új határokon.⁶⁵ 1921-ben voltak kisebb fennakadások, mivel mindkét vonal osztrák részén a BBÖ vette át a forgalom lebonyolítását.⁶⁶ December 7-étől a sopron–ebenfurti vonalon a személyforgalmat,⁶⁷ december 15-től az eszterháza–pándorfalui (Parndorf) szakaszon a személy- és áruforgalmat azonban újra felvették.⁶⁸ A magyar és osztrák vasúttársaság, illetve állam között már 1921 decemberétől folyamatosan folyt az egyezkedés,⁶⁹ mert az osztrák félnek deficitese volt az üzemeltetés, és nem rendelkezett kellő számú könnyű mozdonnyal a vonalak forgalmának ellátására. Ezt aztán a GYSEV biztosította számára. Ezenfelül a soproni népszavazás is bonyolította a helyzetet, mivel – az osztrák vonal forgalmi szempontjából nélkülözhetetlen – Sopron eredetileg Ausztriához került volna Burgenland tartományi székhelyként.⁷⁰ A referendum végül megváltoztatta ezt. Sopron keresztül ezután ausztriai korridorvonalak közlekedtek osztrák személyzettel és vámközeggel. Ezekről a zárt vonatokról magyar területen leszállni, illetve árut kiadni nem lehetett.⁷¹ Emellett bevezették a Sopronon keresztül lebonyolítandó

⁶¹ Kalocsai 2020: 229.

⁶² Lovas 1997: 18–31.

⁶³ Nagy 1995: 23.

⁶⁴ Lovas 1997: 32.

⁶⁵ Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút, Fertővidéki Helyi Érdekű Vasút. *BK* 1920. augusztus 8. 181. szám, 7.; Zwickl 2011: 85.

⁶⁶ Az osztrákok elbocsátják a nyugatmagyarországi vasutasokat. *Csonkamagyarország* 1921. október 9. 87. szám, 1.

⁶⁷ MNL GYMS SL VI/404. 189. sz. körrendelet, 1921. december 5.

⁶⁸ MNL GYMS SL VI/404. 104. sz. körrendelet.

⁶⁹ Az osztrák és a magyar vasutak kiküldöttei között. *VKK* 1921. december 11. 51. szám, 268.

⁷⁰ Burgenlandnak nem találunk fővárost. *SV* 1922. augusztus 30. 195. szám, 3.

⁷¹ A soproni területen. *Pesti Hírlap* 1922. január 22. 18. szám, 14.

osztrák személy- és áruforgalomra a vám- és útlevelementességet is.⁷² A GYSEV dolgozói ezzel egy időben szintén útlevelementességet kaptak, vasúti arcképes igazolványukkal szabadon járhattak át a határon munkavégzés céljából.⁷³ 1922. február 23-tól ismételten a GYSEV látta el az osztrák vonalán is a pályafenntartási feladatot magyar személyzettel, az állomási szolgálatot viszont a BBÖ még 1923-ig.⁷⁴ A vállalat jogi és forgalmi kérdéseit végül az 1923-as osztrák–magyar államszerződés rendezte.⁷⁵ Ennek értelmében a budapesti székhelyű társaság 1923-ban üzemfőnökséget nyitott Kismartonban (Eisenstadt) az osztrák vonalrész üzemeltetésének koordinálása céljából, de Budapesten maradt a részvénytársaság székhelye soproni üzemfőnökséggel.⁷⁶ A Fertővidéki HÉV jogi helyzete 1923. július 24-én rendeződött azzal, hogy az Osztrák Köztársaság Törvénytárában megjelent az üzemi engedélye, és ezzel a vonalrész elnyerte az osztrák magánvasutak jogát.⁷⁷ A GYSEV a teljes vonalának kezelését 1923. augusztus 1-től kapta vissza.⁷⁸ Így a vállalat ausztriai vonalait önmaga kezelhette, azok közvetlen irányítására pedig rendelkezésre állt a kismartoni⁷⁹ – majd 1933-tól a vulkapordányi (Wulkaprodersdorf) – üzletvezetőség. Az engedély kimondta, hogy a vontatási és vonatkísérati szolgálatot a magyar vonal személyzete látja el az osztrák részen is. Az erre kijelölt embereknek ismerniük kellett a német nyelvet, az osztrák utasításokat, és a szolgálatuk alatt osztrák egyenruhát viseltek. A GYSEV mint magánvasút szinte egyedüliként alig szenvedte meg a monarchia felbomlását. Ez azért történhetett, mert egyik állam szervezetéhez sem tartozott, tulajdonosai – a vasút egyben maradásában érdekelt – osztrák, belga, német tőkések és pénzintézetek voltak.⁸⁰

Habár a határok eltolása átalakította a természetes térszerkezetet ebben a régióban is, a két világháború között ez még nem okozott nagyobb problémákat, csak megnehezítette a rugalmas átjárást és az élő kapcsolatok tartását. A gazdasági nehézségekkel küzdő Ausztriában virágzott az élelmiszer-csempészet. Ez abból is fakadt, hogy Burgenland természetes piaca volt korábban Sopron és Moson vármegyék Magyarországon maradt részeinek.⁸¹ Sopront joggal nevezték a korszakban

⁷² Zwickl 2011: 72–78.

⁷³ A m. kir. belügyministernek 45,440/1921. B. M. számú rendelete. *Belügyi Közlöny* 1921. július 17. 30. szám, 1284.

⁷⁴ MNL GYMS SL VI/404. 159. sz. körrendelet, 1922. február 30.

⁷⁵ Locsmándi 2009: 141.; Gürtlich–Székely 2017: 71.

⁷⁶ Új vasúti üzletvezetőség. *Szózat* 1923. március 11. 57. szám, 5.

⁷⁷ Keller László: Újjáéledő kisvasúti romantika. *Új Impulzus* 1987. január 24. 2. szám, 53.

⁷⁸ Fertővidéki helyi érdekű vasút. *VKK*, 1923. szeptember 9. 41. szám, 411.

⁷⁹ MNL GYMS SL VI/404. 48. sz. körrendelet, 1923. február 19.

⁸⁰ Lovas 1969: 840.

⁸¹ Horváth 2020: 206.

„csempészvárosnak”.⁸² Erre válaszként az élelmiszerek kivitelét szállítási igazolványhoz kötötték, ami ezt megpróbálta gátolni.⁸³

A vasúti forgalom és a kereskedelmi, gazdasági kapcsolatok a vizsgált térségben a két világháború között folyamatosan javultak. Ennek bizonyítéka az 1930-ban kelt, *„A kölcsönös vasúti forgalomban az átmeneti és csatlakozási viszonyok szabályozása tárgyában a Magyar Királyság és az Osztrák Köztársaság között kötött Államszerződés”* is.⁸⁴ A határ 1938-ig nyitottnak volt mondható, ugyanakkor mindkét térségben eltérő irányú fejlődés indult el. Az Anschluss után a DRB (*Deutsche Reichsbahn*) átvett minden feladatot a BBÖ-től. Bár a DRB és a GYSEV üzletvitelében papíron nem következett be változás, az osztrák és a magyar vasutasok addigi jó viszonya megromlott. Mivel a MÁV és a GYSEV vonalai a 2. világháború alatt is fontos logisztikai, stratégiai szerepet kaptak, a hadiforgalom miatt 1944-től kezdve a szövetségesek folyamatosan bombázták ezeket a vasutakat is, így óriási károkat szenvedtek.⁸⁵

Befejezés

Mindent összegezve megállapítható, hogy az egykori Sopron és Moson vármegyék viszonylag sűrű vasúthálózatát meglehetősen nagy mértékben szabdalták szét a Trianon utáni új határok. A vizsgált vaspályák közül mindösszesen egyet nem érintett a határeltolás. A többi – új – szomszédos állammal ellentétben Ausztriával a két világháború között békés viszony alakult ki elősegítve a két ország közötti korábbi gazdasági, társadalmi és vasúti kapcsolatok reorganizálását is. Ez ebben az időszakban még többé-kevésbé működött is. Mindazonáltal több (mellék)vonal funkciója és szerepe is megváltozott. Az Ausztriához csatolt részek leginkább Bécs felé gravitáltak már, a magyar csonka vonalak pedig több esetben zsákvonallakká váltak. A fővonalak és a GYSEV – mint magán-vasúttársaság – szenvedték meg legkevésbé ezt, amelyeken zavartalanul és egyre emelkedő volumennel folyt tovább a közlekedés.

⁸² Vámőrök razziája a bécsi vonaton. SV 1922. december 20. 288. szám, 3.

⁸³ MNL GYMS SL VI/404. 126. sz. körrendelet, 1922. április 12.

⁸⁴ 1931. évi XXIII. törvénycikk a Budapesten 1930. évi június hó 30-án kelt magyar-osztrák vasúti forgalmi államszerződés becikkelyezéséről. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?-docid=93100023.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D40> - letöltés: 2021. január 20.)

⁸⁵ Zwickl: 2011: 122–131.

Források

Levéltár

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára. VI/404.
Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút Soproni Igazgatósága 1872–1948. (MNL
GYMS SL VI/404.)

Sajtó

Belügyi Közlöny 1921.
Budapesti Közlöny 1920, 1934.
Centralblatt 1866.
Csonkamagyarország 1921.
Dunántúl 1922.
Esztergom és Vidéke 1920.
Magyarság 1922.
Pesti Hírlap 1922.
Pesti Napló 1923.
Rábaköz 1891.
Soproni Napló 1908.
Soproni Ujság 1897.
Sopronvármegye 1922.
Szózat 1923.
Új Impulzus 1987.
Vasuti és Közlekedési Közlöny 1884, 1907, 1921–1923.
Vasvármegye 1929.

Publikált források

A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S-ben, 1920. januárius–március havában. I. köt. Budapest, 1920.
A magyar béketárgyalások II. kötet. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S-ben 1920 januárius–március havában. Budapest, 1921.
Kelety Dénes 1921: A megcsonkított államvasutakról. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1921. június 26. 194.
Thirring Gusztáv 1923: „Burgenland” osztrák uralom alatt. *Magyarság* 1923. augusztus 18. 185. szám 1.

Online adatbázis

<http://net.jogtar.hu>

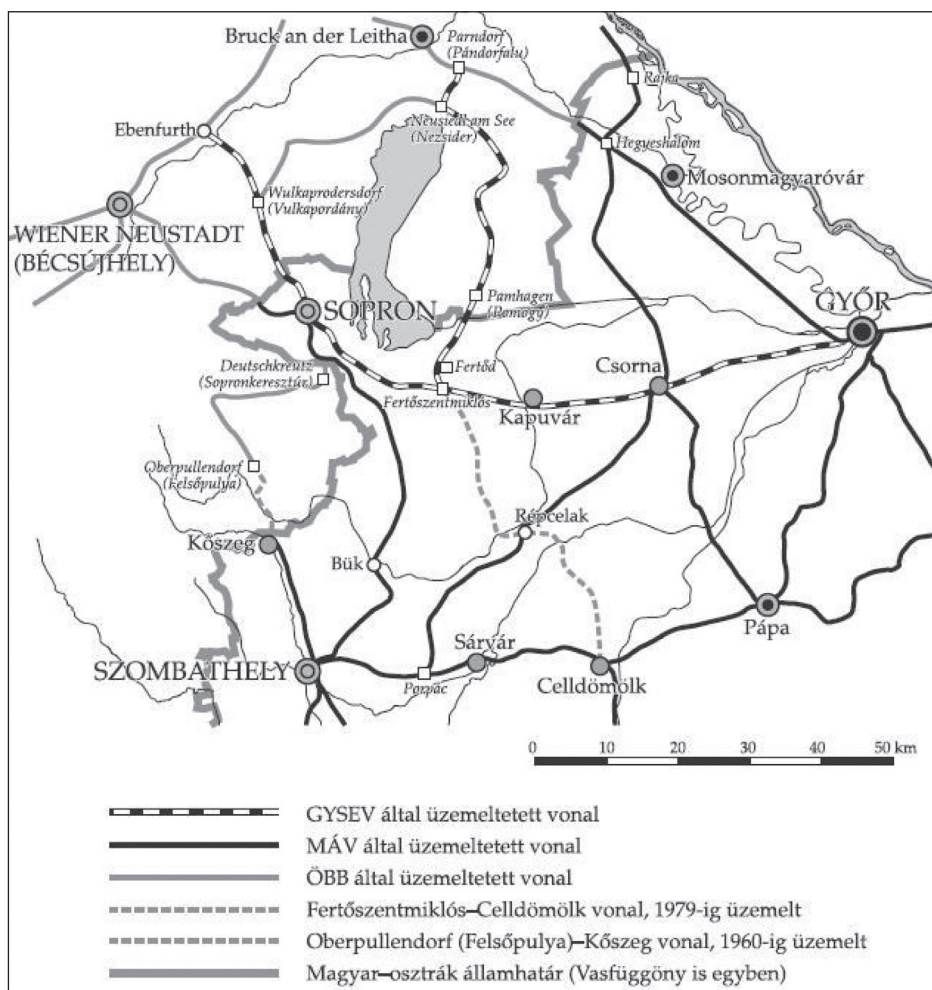
Hivatkozott irodalom

- Berényi János 1997: 125 éves a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút Rt. 100 éves a Fertővidéki HÉV Rt. *Közlekedéstudományi Szemle* (47.) 10. 361–365.
- Czére Béla 1989: *A vasút története*. Budapest.
- Eperjesi László 1994: Magyarország közlekedése a trianoni békeszerződés után. A nemzetközi kapcsolatok alakulása 1920–1938 között. In: Hüttl Pál (szerk.): *A Közlekedési Múzeum évkönyve*. IX. Budapest, 141–180.
- Éger György 1991: *A burgenlandi magyarság története*. Budapest.
- Frisnyák Zsuzsa 2001: *A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000*. Budapest.
- Gürtlich, H. Gerhard – Székely Csaba 2014: *Zugkraft im Nordburgenland. Die Neusiedler Seebahn*. Wien.
- Hardi Tamás – Nárai Márta: A határ menti területek jellegzetességeinek átalakulása a 20. század végi Magyarországon. *Tér és Társadalom* (15.) 2. 107–130. (<https://doi.org/10.17649/tet.15.2.805> – letöltés: 2022. április 24.)
- Horváth Csaba Sándor 2013: A sopron–pozsonyi HÉV építéstörténete. *Korall – Társadalomtörténeti Folyóirat* (14.) 52. 43–67.
- Horváth Csaba Sándor 2018: *Sopron környékén zakatoló vicinálisok a kezdetektől 1920-ig*. Győr.
- Horváth Csaba Sándor 2020: A GYSEV, a Sopron környéki HÉV-ek és Trianon. *Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle* (3.) 179–212.
- Kalocsai Péter 2020: A trianoni béke hatása Vas vármegye közlekedésére. *Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle* (3) 213–261.
- Kövér István 1983: *A Kőszeg környéki vasutak története 1883–1983*. Szombathely.
- Kövér István – Pammer László 1995: A sopron–kőszegi HÉV. In: Kövér István (szerk.): *Százéves a vasútigazgatóság Szombathelyen. Vasútvonal történetek*. II. kötet. Szombathely, 500–517.
- Kubinszky Mihály – Nagy Tamás – Turóczy László 2009: *Ez a vonat elment. Adatok és képek a régi magyar vasúti mellékvonalak történetéhez*. Budapest.
- Locsmándi Szabolcs 2009: A határon átnyúló vaspálya. A GYSEV fejlődése és szerepe a határ menti kapcsolatokban Eisenstadt (Kismarton) – Sopron térségben. *Tér és Társadalom* (23.) 2. 135–153. (<https://doi.org/10.17649/tet.23.2.1239> – letöltés: 2022. április 24.)

- Lovas Gyula 1969: Kilencven éves a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút. *Közlekedési Közlöny* (25.) 45. 839–841.
- Lovas Gyula 1997: A Bécsújhely–Sopron vasútvonal 150 esztendeje. *Soproni Szemle* (51.) 4. 306–334.
- Majdán János 1997: *Helyiérdekű vasutak és kiépülésük a Dunántúlon*. Budapest.
- Majdán János 2014: *A közlekedés története Magyarországon, 1700–2000*. Pécs.
- Nagy Tamás 1995: A Déli Vasút rövid története. *Belvedere Meridionale* (7.) 3–4. 18–26.
- Romsics Ignác 2001: *A trianoni békeszerződés*. Budapest.
- Suba János 1997: A magyar–osztrák határ kitűzése és határokmányai. In: Turbuly Éva (szerk.): „Magyarok maradtunk” 1921–1996. *Konferencia a soproni népszavazásról* (Sopron, 1996. december 12.). Sopron, 71–82.
- Tisza István 1997: A magyarországi vasúthálózat állapota és változásai 1915–1944 között. In: Kovács László (főszerk.): *Magyar vasúttörténet. 5. köt. 1915-től 1944-ig*. Budapest, 50–69.
- Tóth Imre 2006: *A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két háború között*. Sopron.
- Tóth Imre – Jankó Ferenc 2011: Az osztrák–magyar határtérség történelme és politikai földrajza. In: Németh István – Fiziker Róbert (szerk.): *Ausztria a 20. században. Az „életképtelen” államtól a boldogok szigetéig*. Budapest, 377–403.
- Zwinkl, Ludvig 2011: *GySEV die Raaberbahn. Brücke zwischen Ost und West. Betriebsgeschichte der österreichischen Linien*. Wien.
- Zsiga Tibor 1991: *Burgenland, vagy Nyugat-Magyarország? Burgenland, oder Westungarn? Oberwart*.

Melléklet

1. kép. Sopron és Moson vármegye vasútjai és Trianon



Forrás: Készítette: dr. Jéger Gábor és Nagy Béla

Nagy Adrienn

A feketézés évtizede (1916–1926). Csempészek és fináncok „harca” az osztrák–magyar határ mentén

1918 júliusában a *Vasvármegye* című napilap Háborús fotográfiák címmel egy rövid tudósítást közölt.¹ A riport a világháborús évek alatt ismertté vált liszt-csempész(nő) alakját állította középpontba egy konkrét rendőrbíróági tárgyalás alapján. Az elfogott osztrák illetőségű csempészasszony a tényállás szerint hat kiló lisztet próbált átjuttatni a határon, hogy a Bécsben éhező hat gyermekének némi kenyeret adhasson. A csempész irányába nagyfokú – kissé talán túlzó – részvétellel megfogalmazott cikk sokatmondó részlete a vádlott németes magyarsággal előadott vallomása, amely szerint azért vették el tőle azt a maréknyi lisztet, mert „Bécs és Szombathely között egy cikcakkos, szaggatott vonal van rajzolva a térképen, amit úgy hívnak, hogy országhatár. Milyen nagy baj is az, hogy ez a vonalacska nem tolható odább egy kicsit [...] legalább a háború idejére.” Efféle magyaros-németes panaszt – egyéb enyhítő körülményekre és kifogásokra hivatkozva² – ekkoriban sok „sorstársa” fogalmazott meg elfogásakor, hogy kibújhassanak az árdrágító visszaélés miatti törvényes felelősségre vonás alól.³ A rendőrbírók ugyanakkor minden siránkozás, könyörgés és kéztördelés ellenére is jól tudták, hogy egyetlen gyakorlott csempész „sem adhatta hat gyermekén alul”, ha némi együttérzést akart kicsikarni. Azt pedig, hogy a lisztet rendszerint csempészetre szánták,

¹ Háborús fotográfiák. *Vasvármegye* 1918. július 20. 2–3.

² A további kifogások között szerepelt: súlyos beteget szállítanak a dunyhák és párnák alatt; Bécsből vásárolt rossz minőségű árut próbáltak csak visszajuttatni; emléket akartak hazavinni; örökségképpen kapott gabonát igyekeztek visszaküldeni; illetve nyereszkeskedés helyett csak saját és gyermekeik élelmezése miatt szállítottak. Mindezek mellett volt, aki arra hivatkozott, hogy nyomorban él, nem tudja fenntartani magát, vagy hogy a lisztet egy úriasszony bízta rá, hogy vigye a bécsi vonathoz; illetve a csomagot tévedésből adták fel, és nem tudták, hogy szállítási engedélyhez kötött; továbbá hogy a vámőrök biztatták őket. De volt, aki azt vallotta, hogy ez volt az első eset, mert nem tudta már nézni, hogy körülötte mindenki meggazdagodik, csak ő megy tönkre.

³ A csempészet – mint előbb árdrágító üzérkedés, majd vámjövedéki kihágás – jogi megítélésével foglalkozó törvények a korszakban: 1916. évi IX. tc.; 1920. évi XV. tc.; 1924. évi XIX. tc.

bizonyította, hogy az ítélet megszületésekor végül mindannyian belenyugodtak a határozatba, és a bécsi asszonyhoz hasonlóan mindannyiszor leülték a rájuk szabott néhány – esetünkben tizenkét – óras vagy pár napos büntetést, és kifizették a kirótt pénzbírságot is.

A kiemelt eset részletei szemléltetik azt az alapvető ambivalenciát, mely az első világháború éveiben és közel egy évtizeden keresztül a nyugati határvidék lakosságának fizikai és mentális határfogalmát jellemezte. Kidomborítva azt a folyamatot, melynek során a határ évtizedes áteresztő, közvetítő funkciója helyett a térségben egyre inkább a határ elválasztó, korlátozó, élettérszűkítő jellegére helyeződött a hangsúly. Legalábbis állami (strukturális), illetve elméleti szinten bizonyosan. Hiszen „Nyugat-Magyarország lakossága nem tudott – illetve talán nem is akart – beletörődni abba, hogy az Ausztriával fennálló gazdasági kapcsolat máról holnapra megszűnt.”⁴ Emiatt a háborús években politikailag konstruált kettészakítottságot, megosztottságot egyszerűen felülírták a határvidék társadalmi folyamatai, a határ két felén lakók évtizedes határon átívelő (*transborder*) kapcsolatai, melyet a csempészet útján igyekeztek fenntartani és erősíteni. A helyi magyar és osztrák illetőségű lakosság a vállalkozás jövedelmezőségénél fogva készséggel szolgálta a magyar termékekre és terményekre fokozottan ráutalt Ausztria (Bécs) érdekeit, amikor is egyre nagyobb mennyiségben csempésztett át gabonaneműeket, élő állatokat, tejtermékeket, tojást és egyéb árucikkeket. Eközben az országos politika tétlensége és rugalmatlansága, a helyi közigazgatási hatóságok korlátozott illetékessége, határozatlansága és túlbürokratizáltsága, a kirendelt hatósági közegek csekély létszáma, a kellő ellenőrzés hiánya és technikai elégtelensége – sok egyéb tényező mellett – gyakorlatilag lehetetlenné tette az amúgy is rögtönözve és gyors egymásutánban hozott, időnként ellentmondásos rendeletek eredményes végrehajtását. Így a határ menti lakosság viszonylag könnyen és többnyire ismétlődő jelleggel tudta leküzdeni a rendvédelmi és pénzügyőri szervek ellenőrzéséből adódó minimális nehézségeket, ezzel kijátszva a gabona, az élő állat és egyéb termékek szabad forgalmát korlátozó kormányhatósági rendelkezéseket. A csempészet előbb a túlélés, majd idővel a megélhetés és a társadalmi felemelkedés alapvető eszközévé vált, és mint rendkívül jól jövedelmező – bár illegális – üzletág hosszú távon meghatározta, illetve átalakította a helyiek alapvető határjárási stratégiáit, interregionális kereskedelmi-gazdasági struktúráit, kapcsolati hálójait.

⁴ Nyugat-Magyarország gazdasági helyzete és a csempészet oka. *Pápa és Vidéke* 1921. szeptember 29. 2.

Jelen értekezés mindezekkel összefüggésben demonstrálja és tipizálja az osztrák–magyar belső határtérségben – annak főként Vas vármegyei szakaszán – az 1910-es évek közepétől kibontakozó, majd közel egy évtizeden át folyamatosan virágzó illegális kereskedelmi tevékenységek legfőbb mechanizmusait, illetve a csempészethez kötődő társadalmi aktivitás lényegi jellemzőit. A tanulmány azon kérdésekre keresi a választ, hogy miként módosította a határ menti mindennapokat a világháborús ellátási krízishez való sajátos alkalmazkodás, illetve az addigi szoros gazdasági kapcsolatok szétszakítása? Kik, hogyan és mikor használták ki a megváltozott geopolitikai, mikro- és makroökönómia helyzetet, illetve az új határokat saját hasznukra, javukra? Milyen típusú csempésztevékenység folyt az osztrák–magyar határ mentén az első világháborút és a határváltozásokat követően? Továbbá az állami, nemzeti érdekek fokozatos háttérbe szorításával párhuzamosan milyen individuális, lakossági érdekek motiválták a csempészetet? Végül miként vált a csempészet egy mindennapos határjárási, illetve megélhetési stratégiává a nyugati határvidéken?

A nyugati határtérség a kölcsönös függőség időszakában

A 19. század közepétől a vámuniónak (1850), majd az osztrák–magyar kiegyezést (1867) követően törvényerőre emelt – évtizedenként megújított⁵ – vám- és kereskedelmi szerződéseknek köszönhetően elmélyült a birodalom két fele közötti gazdasági-politikai integráció. Ebben a makroszintű szocioökönómiai folyamatban a nyugati határvidék sajátos, intenzív szerepet játszott. Különösen, hogy a monarchián belüli birodalmi kapcsolati struktúrák – vagyis a makroszintű munkamegosztás – a nyugati határ menti régió mikroszintű szocioökönómiai összefonódásaiban sokkal szignifikánsabban és tartósabban képeződtek le. Az integrációs folyamat – illetve az osztrák behatás – eredményeként Nyugat-Magyarországon megindult az iparosodás és a mezőgazdasági földterület intenzívebb használata, ezzel összefüggésben az agrárexport ösztönzése. A gazdasági és piaci kapcsolatok az osztrák és magyar közös határregió mikrogazdaságai között minden addiginál szorosabbá váltak, különösen, hogy az osztrák oldal a magyar mezőgazdaság termékeire építette az alsó-ausztriai és stájer régió élelmiszer-ellátását. Eközben a magyar területen élő lakosság pedig alkalmazkodott az osztrák piac nyújtotta lehetőségekhez, vagyis a kölcsönösség jegyében beszerezte a helyi termelésből hiányzó

⁵ A kölcsönös gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat szabályozó törvények: 1867. évi XVI. tc.; 1878. évi XX. tc.; 1882. évi XVI. tc.; 1887. évi XXV. és XXIV. tc.; 1898. évi I. tc.; 1899. évi XXX. tc.; 1908. évi XII. tc.

nyersanyagokat és iparcikkeket (petróleum, só, textil). Mindez azt is jelentette, hogy a Magyar Királyság nyugati vármegyéi mikroszinten a kelet-ausztriai iparosodott városi központok felé orientálódtak, és ún. keleti – agrárjellegű – „kiegészítő” területekké, a császárváros és Graz körüli nagyrégió gazdasági-fogyasztási igényeit kielégítő hátországgá fejlődtek. Ezzel a határtérség gazdasági összefonódásai, piaci kapcsolatai a 19. század végére – egy 1810-es évektől formálódó integrációs folyamat eredményeként – sokkal hangsúlyosabbak voltak a kelet-ausztriai városokkal (Bécs, Bécsújhely, Graz), mint a magyar belső területekkel.⁶

A nagyfokú osztrák orientációt és gazdasági kooperációt megkönnyítette, illetve erősítette, hogy 1914 előtt a közel 2000 km-es osztrák–magyar határ közigazgatásilag egy markáns és megmerevedett határrezsím⁷ helyett egy életteli, dinamikus belső határként működött. Ezen a határszakaszon – a dualista egységes piac és a vámunió miatt – nem volt indokolt a komplex határőrizet, és útlevélkényszert sem alkalmaztak. Emiatt jóval liberálisabb szabályok érvényesültek a térségben, mint a román–magyar vagy a szerb–magyar határokon, ahol övezetes határsávi ellenőrzés és komoly intenzitású megfigyelés folyt.⁸ Az áru- és személyforgalom előtt teljesen nyitott nyugati határ mentén a formális és informális összeköttetések lépcsőzetes elmélyülésének sem makro-, sem mikroszinten nem volt akadálya. Különösen, hogy a helyi lakosság mentális térképén – az évtizedes térszerkezeti kapcsolatokat is erősítve – az osztrák–magyar birodalmi és régióhatár fizikai szint helyett inkább csak szimbolikus síkon, egyfajta észrevétlen választóvonalként létezett.⁹ Emiatt a világháború előtt az illegális gazdasági célú határátlépés (csempészet) gyakorlata ezen térségben még elméletben is kizárt, illetve irreleváns volt, mivel a birodalmi és császári központ (Bécs) territorialitása kiterjedt a nyugat-magyarországi ún. társadalmi-gazdasági kiegészítő területre.

Az osztrák–magyar integráció a világháború kirobbanásával a nemzeti érdekkellentétek okán hamar repedezni kezdett.¹⁰ Az addig többnyire hatékonyan működő „munkamegosztás” állami szintű dezintegrációja, majd 1918-ban a birodalom felbomlása a makroszintű kapcsolatok terén komoly változásokat eredményezett. Eközben viszont az országos politika átalakulása a nyugati mikrotérségben, az egykori belső határ mentén egyelőre – illetve még közel két évtizeden

⁶ Nagy 2019: 171–173.; Murber 2021: 32–40.

⁷ A határrezsím fogalmát Bencsik Péter által összefoglaltak szerint értelmezem. Bencsik 2019: 40–42, 2020: 6–7.

⁸ Parádi 2017: 492–498.

⁹ Sallai 1996: 293–294.; Tóth 2008: 102.

¹⁰ Murber 2018: 1295–1296.

keresztül – nem indukált teljes szakadást.¹¹ Ebben kiemelt szerepe volt az évtizedes interregionális kapcsolatok illegális szinten való folytatásának, átültetésének. Illetve azon évtizedes tudatnak, hogy a határ nem választ el igazán, hiszen a határ túlsó felén levő „magyar világ” hasonlít az itteni „kis magyar világhoz”.¹²

Állami elhidegülés vs. regionális szomszédság

A háború kirobbanásával a határtérség regionális gazdasági kötelékei egyre inkább alárendelődni látszottak a két birodalomrész közötti politikai, közigazgatási (nemzeti) határok el- és leválasztó jellegének. Különösen, hogy az állam ekkortól a nyugati határon is fokozottan szabályozni kezdte az áthaladást és a javak áramlását, amivel a nemzetállam hatalma megjelent a hétköznapi társadalmi tevékenységekben, illetve láthatóvá, érzékelhetővé vált a lakosság számára. Ezzel a határ addigi formális jellege makroszinten egyre inkább fizikai jelleget öltött, ami mikroszinten a lakossági (regionális) igények és érdekek másodrendűvé minősítését jelentette. Az állam efféle „váratlan” megtapasztalása a határ két oldalán élők részéről az ellenállás különféle módozatait váltotta ki, és felülírta az addig megszokott mindennapos rutinokat.

1916-tól az osztrák birodalomrészben az állam nem tudta a lakossági élelmi-szer-ellátást garantálni, ami miatt a térség még intenzívebben rászorult a magyar oldal segítségére.¹³ Mégpedig azon agrárexport fokozott élénkítésére, melyet a központi politikai akarat a szabadpiaci mechanizmusok visszaszorításával, illetve az állami redisztribúció – gazdasági beavatkozás – fokozódásával épp felszámolni igyekezett.¹⁴ A határvidék lakossága viszont nem kívánta követni ezt az aktuális irányvonalat. Hiszen mikroszinten az azt jelentette volna, hogy a nyugat-magyarországi városközpontok (Sopron, Szombathely, Kőszeg, Szentgotthárd) elszakadtak volna rentábilis felvevőpiaciktól, miközben az osztrák városok (különösen Graz és Bécs) elvesztették volna vonzáskörzeteiket, illetve a határ közvetlen közelében fekvő kisebb stájer települések (Radkersburg, Fürstenfeld, Fehring) pedig számottevő városi központok nélkül maradtak volna.¹⁵

¹¹ Murber 2019: 186–189.

¹² Feischmidt 2004: 53.; Hardi 2004: 992.

¹³ Nagy 2019: 175–176.

¹⁴ Bódy 2018: 151–160.

¹⁵ Trianon után az elképzelés valósággá is vált, és a stájer régióban csak Németújvár, Pinkafő és Rohonc – mint egykori uradalmi birtokok és szabad királyi város – maradtak jelentősebb központként a kisméretű, illetve kis lakosságszámú települések sokasága között. Győri 2006: 246–248.; Hardi–Nárai 2001: 110–111.

Ezen teljes szakadást elkerülendő a helyi lakosság kihasználva a határfekvésből adódó előnyöket, kamatoztatva a mindennapi évtizedes regionális együttműködést és a belőle származó hasznót, illetve kiaknázva a speciális javakhoz, árukhoz való hozzáférés lehetőségét, a csempészet felé fordult. Ezzel az itt élő osztrák és magyar lakosság közötti politikailag konstruált határ – mint fizikai szinten létező akadály – mentális szinten, illetve a helyi gyakorlatban is erodálódott, és továbbra is csak formális maradt. A helyi megnövekedett kereslet által indukált, határon átnyúló szubverzív (felforgató), illegális gazdasági tevékenységek virágzásával az állami és hatósági intézkedések, határellenőrzések nem tudtak lépést tartani, emiatt a határ elválasztó funkciói nem érvényesülhettek tisztán.

Trianon a háború alatti törést makroszinten szakadékká mélyítette, ugyanakkor regionális szinten az egymástól elszakított térség kapcsolatait sokkal inkább új alapokra helyezte, a lakosságot új határjárési stratégiák alkalmazására szorította, amiben a csempészet kibontakozásának komoly előremutató szerepe volt. Különösen, hogy az illegális gazdasági tevékenységek 1920-as évek közepéig való virágzása bizonyította, hogy a nyugati határtérség továbbra sem a magyarországi hátszínhoz kötődik. A helyiek ekkor is sokkal több figyelmet szenteltek az osztrák–magyar (immár külső) határ prosperáló kapcsolathálóinak – akár illegális szintű – megőrzésére, mint a belső – az anyaország belsejétől elválasztó – kapcsolatok erősítésére és a fennálló szimbolikus határok áthidalására.

A csempészet frontvonalában – alkalmazkodás vagy lázadás?

Az első világháború teremtette nehéz gazdasági helyzet kedvezett a feketekereskedelem kibontakozásának, az illegális túlélési és megélhetési technikák – közöttük a csempészet – terjedésének. A nagyfokú keresletet kielégíteni képtelen, súlyos élelmiszer-ellátási gondokkal küzdő Ausztria szabadáras piacai egyértelmű konkurenciát jelentettek a maximalizált – mesterségesen alacsony hatósági – árakat bevezető magyar államnak, ezzel megnehezítve a hazai közellátás sikeres és konzisztens állami működtetését. Tulajdonképpen a határ menti térségben folyó csempészet egyszerre volt a megváltozott körülményekhez való sajátos alkalmazkodás és az állami rendelkezések elleni lázadás egyik formája. A lakosság visszatartási és felhalmozási politikájának részeként ugyanolyan árdrágító, de individuális túlélési érdeket (profitmaximalizálást) szolgáló tevékenységnek/visszaélésnek minősült, mint a gabona rekvirálás előli elrejtése, a jogtalan áremelés, a lánckereskedelem, illetve a különféle spekulációk, nyereszkesedési célú üzletkötések. Ugyanakkor a csempészet okai, egyéni és/vagy általános motivációi között számtalant lehetne említeni, melyek sok esetben egymásból következő vagy egymást fedő,

szimultán indítékok voltak. Általánosságban az áruhiány, a közellátási nehézségek és megélhetési gondok, az osztrák határszél igényeinek és szükségleteinek rentábilis kielégítése, illetve a nagyfokú árkülönbözet, valamint a minőség- és termelésbeli különbségek jelentettek motivációit. De voltak, akiket a kalandvágy, a bűnözési hajlam, a munkanélküliség, ezzel párhuzamosan a könnyű pénzszerzési lehetőség vagy a tudatlanság és kíváncsiság sodort a csempészet útjára. Megint másokat a kiterjedt kapcsolathálók kihasználása, a megtermelt feleslegük vagy a már meglévő raktárkészleteik jutányos értékesítése, egyfajta profitmaximalizálás, esetleg némi kereset-kiegészítés ösztönzött. De többen akadtak, akik a felsoroltak valamilyen kombinációja mellett egyszerűen csak igyekeztek jövedelmezően kihasználni a határőrizet gyengeségeit, leterheltségét és az állami rendelkezések adminisztratív útvesztőit, illetve megkésettységét. Számolva a helyi hatóságok és rendvédelmi szervek gyakori érdekeltségével, nem is annyira hallgatólagos részvételével, illetve a gazdasági visszaélések feletti szemet hunyásával.

Amíg a háború alatt, illetve 1918–1919-ben többnyire gabonafélékkel, liszttel, tojással, tej- és hústermékekkel, majd élő állattal érte meg kereskedni a feketepiacon, addig az 1920-as években leginkább dohány, textíliával, cukorral és borral teli hátizsákokkal vagy szekerekkel indultak neki a csempészek a határnak. De ekkor már nem volt ritka, hogy készpénzt, fegyvereket, nemesfémeket, sőt egyes esetekben kokaint, morfiumot és egyéb gyógyszereket, illetve embereket is igyekeztek ki- és/vagy becsempészni.¹⁶ A viszonteladásra szánt termékek palettáját is sok minden befolyásolta. Elsősorban a kereslet és az értékesítéssel elérhető haszon volt a meghatározó. De lényeges volt, hogy az áruk nagy tételben beszerezhetőek, illetve felvásárolhatóak legyenek egy adott környéken.¹⁷ Továbbá a csempészek arra is figyeltek, hogy mekkora mennyiség(ek)ben, milyen útvonalon és eszközökkel, mely időpillanatban érte meg átszállítani a határon, illetve hogy tartós vagy romlandó áru átcsúsztatásáról volt-e szó.

A csempészet egyes típusairól – az általam eddig feltárt közel 1000 esetet figyelembe véve – effektív jegyzéket lehet vezetni. Vizsgálva többek között a

¹⁶ A csempészet súlypontja – az árfolyamkülönbségek, a korona gyengesége (devalvációja), a kincstári haszonrészesedés és a szabadpiaci viszonyok lassabb normalizálódása miatt – az 1920-as években fokozatosan Magyarország felé tolódott. 1924–1926 között lényegesen több áru érkezett csempészáton az országba, mint amennyit innen kiszállítottak Ausztriába.

¹⁷ Általában személyes árufelvásárlás során vagy ügynökök megbízásával a kiskereskedelem, illetve helyi gazdaságokban szerezték be a termékeket. Ugyanakkor ügyeltek arra is, hogy ne keltsenek gyanút, ezért általában nagyobb településeken és több üzletben vásároltak, hogy ne lehessen árufelhalmozással vádolni őket.

csempészett áruk összetételét és beszerzési helyét, a résztvevők személyét, az indítékokat, a csempészet (illetve a lebukás) helyszínét és idejét, a kiszabott büntetéseket, valamint az alkalmazott stratégiákat, csempésztrükköket. Ezen adatbázis részletes ismertetésére ehelyütt nincs lehetőség. Ugyanakkor az esetek legfőbb ismertetőjegyei (főként a csempészet módjai) alapján legalább három-négy általános – további altípusokra is bontható – kategóriát lehet alkotni.

Az első kategóriába sorolhatóak az úgynevezett „feketecsempészek”, akik az árut gyalog vagy szekéren, többnyire éjjel vagy a kora hajnali órákban, járatlan erdei utakon, sűrű erdővel borított határrészekben csempészték át, hogy ezzel (is) nagyobb esélyük legyen az észrevétlenségre. A Kőszeg környéki csempészek a Kőszeg–Ólmod körüli, illetve a ma Répcekehely (Mannersdorf an der Rabnitz) részeit képező Rőtfalva (Rattersdorf), Rendek (Liebing), Borsmonostor (Klostermarienberg) melletti erdők rejtekében bíztak. De hasonló biztonságot jelentettek a Szentgotthárd környéki őrségi erdők, illetve Szentelek (Stegersbach), Körmend és Vasvár erdősegei is. Ezen bejáratott csempészutakat többnyire a határőrök is jól ismerték, és igyekeztek gyakrabban ellenőrizni.

Ugyanakkor a hegyvidéki terep nehézségeivel, kiterjedtségével fordítottan arányos volt a határőrizeti és rendvédelmi szervek létszáma és hatékonysági faktora. A terep, a völgyek és magasabb területek miatt a csempészeknek is lehetőséget adott az őrk mozgásának kifigyelésére és sajátos jelzőrendszereik (kendő, fényjelzés, kiáltás stb.) segítségével a lebukás – amúgy sem jelentős – valószínűségének minimalizálására.¹⁸ Emiatt ezen módszer a legkönnyebb és idővel a leggyakoribb illegális határjárási stratégiának számított. Bár lelepleződés esetén nem éppen ez volt a legveszélytelenebb vállalkozás.¹⁹ Különösen, hogy a határőrök a gyanús nagy hátizsákkal, csomagokkal közlekedő személyeket igazoltatás céljából minden esetben megállásra szólították fel. A csempészek többsége – akár csomagjait is hátrahagyva – többnyire a futást választotta. A háromszori felszólítás után is menekülők pedig – a határt őrző közegek szolgálati utasítása értelmében – hamar a fegyverek célpontjává válhattak.²⁰

¹⁸ MNL VaML, IV. 405. b. / 1523.

¹⁹ Néhány példa: Hasba lőtt csempész. *Kőszeg és Vidéke* 1920. szeptember 5. 4.; Agyonlőtt csempész. *Rábavidék* 1921. január 2. 4.; Aki életével fizette meg a csempészt. *Kőszeg és Vidéke* 1922. november 19. 3.; Csempészet áldozata. *Vasvármegye* 1923. augusztus 7. 2.; A kőszegi vármőrök agyonlőttek egy nagyasszonyfalvai legényt. *Vasvármegye* 1925. június 9. 4.; A kőszegi határon vasárnap ismét agyonlőttek egy csempészt. *Vasvármegye* 1925. november 24. 4.

²⁰ Fegyverhasználati jogról részletesen lásd: 1881. évi III. tc.; Szolgálati utasítás a Magyar Királyi Csendőrség számára (SZUT). 1881. 9-11. §; SZUT 1912. 10-12. §; SZUT 1927. 49-51. §; 1924. évi XIX. tc. 21. §

A gyalogos csempészek számos furfangot eszeltek ki, hogy kijátsszák a hatóságokat. Ha kellett, nemcsak titkos ösvényeken, hanem megáradt folyón úszva is átkeltek, esetleg sóskaesedés vagy egyéb mezei munkák közben átrándultak a határon. Továbbá nemcsak hátizsákba, hanem az alsóruha fodraiba, kosarakba, babakocsiba is rejtettek könnyebb árut, illetve előfordult, hogy bort töltöttek tejeskannába, vagy épp zsír fölé öntöttek tejet. Nyilván a teherhordó eszköz mérete és az adott csempész teherbírása erősen behatárolta az egy személy által átjuttatható – általában néhány 10 kg-ig terjedő – árumennyiséget. Ezt megnövelendő gyakran csempészbándákat hoztak létre, melyek tagjait határon innen és túl élő, osztrák, illetve magyar lakosokból toborozták. Ezen szövetkezéssel már állandó rendszerességgel, nagy tételben, vagyis mintegy vállalatszerűen szállíthatták az árukat a határon.²¹

Az 1920-as évekre stabil, több szereplőt foglalkoztató, jól működő rendszer alakult ki a nyugati határszálon a keresletre számot tartó termékek beszerzésére és a rejtett áruszállítás igényeinek kielégítésére. A sikeres csempészethez helyi tudás, alapos szervezés, valamint helyek és személyek határon átvelő információs hálózata szükségeltetett. A csempészakciókat jól elkülöníthető szakaszokra tagolva és egyes részfeladatokra specializálódott – helyismerettel rendelkező – személyekre építve szervezték meg. Az osztrák határszéli városokban több olyan társaságot is létesítettek, melyeknek a csempészet megszervezése, összeköttetések fenntartása, pénzzel és agitációval a hajlandóság előmozdítása volt a feladata.

A vállalkozás vezetője általában maga is részt vett a csempészetben, de előfordult, hogy ő csak az anyagi háttérrel, illetve az értékesítéshez szükséges piacot biztosította, és magának az árunak a beszerzését, határon való átszállítását ügynökökre vagy bizonyos terméknyad (fizetség) fejében segítőkre (szállítók, felderítők) bízta. Ugyanakkor előfordult az is, hogy azzal csempésztették ki az árut, akitől megvásárolták. Körmend környékén megtörtént, hogy az elcsatolt területek községbíráival marhaleveleket állítottak ki, majd egy helyi lakossal, akinek osztrák és magyar földön is voltak birtokai, egyszerűen átvitették a megvásárolt állatokat a határon, amihez csak a „hamis” marhalevelet kellett felmutatni.²² Ezen esetekben az akció legfőbb haszonélvezője és érdekeltje a határ túloldalán várta a csempészárut.

²¹ Néhány példa: Csempész-problémák a rendőrségen. *Vasvármegye* 1919. január 25. 3.; Csendőrök harca a csempészekkel. *Vasvármegye* 1921. január 4. 2.; Folyik a csempészet. *Vasvármegye* 1921. március 4. 2.; Lefülett csempésztársaság. *Vasvármegye* 1922. szeptember 22. 2.; Állj vagy lövök! *Köszeg és Vidéke* 1923. április 1. 3.; Lelőtt csempészek. *Vasvármegye* 1924. március 27. 5.

²² A csempészek főhadiszállása Körmend. *Vasvármegye* 1922. január 21. 3.

A legtöbb csempészbandának a határ menti osztrák községekben állandó raktára volt, ahol összehalmozták az élelmiszereket. Ilyen áruraktárak működtek Friedberg, Hartberg, Neudau, Burgau, Bierbaum, Fürstenfeld, Fehring, Waltersbach, Katzelsdorf, Aspang, Kirschlag, Wiesmath, Hollenthon és Wiener-Neustadt településeken, ahol általában a hét két napján bevagonírozták a Magyarországról érkezett árukat, és mint Ungarische Ware-t továbbították Ausztria belső területeire.²³ Továbbá egy megfelelő mennyiség esetén gyalogosan indultak Grazba és Bécsbe, ahol a kiéhezett lakosságnak magas árakon eladták az árut.²⁴

A határ sikeres átlépéséhez elengedhetetlen volt az is, hogy valakik (általában helyi emberek) biztosítsák a csempészek útját a határig (és/vagy vissza), illetve valamilyen módon – előttük járva – figyelmeztessék őket a határőrök jelenlétére, mozgására. Hogy mennyire fontos volt az „őrszemek” szerepe, jól szemléltetheti egy 1918-as eset. Ekkor a járőrök a stájer határszélen egy erdő mellett megpillantottak egy kezével – az erdő felé – jeleket adó férfit, amint valakiket épp távolmaradásra intett. A szenteleki fináncok körülvették és lerántották az embert a földre, majd megköztözték, és a száját is betömték. A férfi levetett ruháit az egyik finánc felvette. Az immár civilnek öltözött pénzügyőr felemelkedett, és az erdő felé már ő adott szabad jelzést a csempészeknek. Nemsokára feltűnt 3 osztrák csempész csomagokkal és hátizsákokkal. A fináncok a trükknek köszönhetően elfogták őket, majd a náluk talált élelmiszereket elkobozták, és megindították ellenük az eljárást.²⁵

Voltak esetek, amikor a határ sikeres átlépése a határőrök megvesztegetésével történt. A csempészek megegyeztek a határőrökkel, hogy azok értesítik őket, ha „tisztá a levegő”, és át lehet menni a határszakaszon. A segítségnek persze ára volt, mely függött az átcsempészett áru milyenségétől és mennyiségétől. A határőrök különböző együttműködése a csempészekkel egyáltalán nem volt egyedi eset.

A hátizsákos csempészeknél némileg könnyebben ellenőrizhetőek – vagy legalábbis előbb felismerhetőek – voltak a szekeresek és kocsizók. Ők – főként a kettősbirtokok rendszerét kihasználva – legtöbbször élelmiszer-szállítás és takarmányfuvarozás ürügyébe burkolták a csempészt.²⁶ Mindenesetre a különféle fortélyok itt is elengedhetetlenek voltak. Emiatt próbáltak például csipkét, gabonát és eleven összekötözött borjút koporsóban, halottas menetnek álcázva átszállítani

²³ Nyugat-Magyarország gazdasági helyzete és a csempészet oka. *Pápa és Vidéke* 1921. szeptember 29. 2–3.

²⁴ Határszéli képek. Csempészek, csendőrök és pénzügyőrök. *Vasvármegye* 1918. augusztus 9. 2–3.

²⁵ Elcsípett csempészek. *Vasvármegye* 1918. június 23. 5.

²⁶ MNL VaML, IV. 405. b. / 1523.

a határon. Mindez voltaképp az 1920-as évekre kiforrott munkamegosztás része volt, amelyben a magyar földbirtokosok az osztrák oldalon székelő csempészbándák előretolt őrszeit képviselték. Feladatuk eredményes teljesítéséhez a határ menti települések lakosai igyekeztek mindenkor tökélyre fejleszteni az illegális kereskedelem módszereit, melybe gyerekeket és asszonyokat is bevontak. Előbbiek esetében a büntethetetlenségük, utóbbiak esetében a tapintat, a tisztesség és az erkölcsi normák nehezítették a leleplezést és a számonkérhetőséget. Különösen, hogy a „motozónók” alkalmazásáig a csempészasszonyok toalettjében, a kabát vagy szoknya alatt rejtőző holmik felkutatása céljából szemérmetlenség volt vizsgáldni.²⁷

A második típust alkották a vasutazó csempészek. A háborús években ez volt a leggyakoribb csempésmódszer. Csakhogy amíg az országutak, ösvények, erdei átjárók mindegyikére nem jutott elég ellenőr, addig a vasútállomásokon sokkal koncentráltabban és szigorúbb mértékben lehetett érvényesíteni a paragrafust. A kevésbé gyakorlott csempészeket könnyen elfogták, és az ülések vagy a fűtőtest alatt faládákban lappangó, a vagon tetejére, szeneskocsiba, vonatkerekek közé rejtett, vashengerbe mélyesztett vagy teherfékre szerelt árut hamar megtalálták.²⁸ A kihívás a profik leleplezése volt, akik a leghihetlenebb eszközök, módszerek, szerkezetek egész tárháza segítségével próbálták leplezni vállalkozásukat. A kabátok, szoknyák, nadrágok alatt legalább egy tucat tolvajzseb (*sottenfur*) szolgált az áru elrejtésére, ahogy a bőröndök „dupla feneke” is csempészcikket rejtett. De fedeztek fel több méter finom selymet a mozdony első lámpáiba gyömöszölve is. Ahogy találtak 130 méter taftselymet két asszony teste köré csavarva, illetve több kiló lisztet egy vízhatlan anyagba varrva, majd egy mellénybe steppelve. Ezenkívül foglaltak még le bádoggal kibélelt zsírszállító cilindert és arannyal, illetve készpénzzel bélelt ruhát is. A trükkök idővel az ellenőrző közegek előtt is ismertté váltak, de ez nem jelentette ezek elhagyását. Sőt, inkább csak átalakulását és továbbfejlesztését. Például amikor a kétfenekűbőrönd-trükk ismertté vált, akkor voltak, akik úgy csempészték aranyat, hogy a bőrönd sarkának fémveretét készítették aranyból, melyet előbb oxidáltra pácoltak, hogy az arany fénye ne árulja el őket.²⁹

²⁷ Női határrendőrök. *Rábavidék* 1918. április 21. 3.

²⁸ Érdemes kiemelni, hogy a csempészetben gyakran részességet vállaltak a vasúti alkalmazottak (mozdonyvezető, kalauz, hordár stb.) is. MNL VaML IV. 405. b. / 1419., 1524.; Bab a vasúti féken. *Vasvármegye* 1918. április 26. 4.; Csempészik az aranyat. *Vasvármegye* 1921. március 23. 2.; Vajcsempésző osztrák kalauz. *Vasvármegye* 1922. november 25. 3.; Csempészet a mozdonyon *Vasvármegye* 1924. április 16. 4.; Állandó csempészés a mozdonyokon. *Vasvármegye* 1924. április 17. 4.

²⁹ Több ezer vámcsalási és kihágási nyomozás. *Pesti Napló* 1924. december 14. 10.

A csempészet harmadik csoportját képezte a nagy tételben, vagon- vagy szekérszám történő feketézés, mely gyakorlatilag a legnagyobb károkat okozta. Ezen csoportba sorolható csempészek már irodákkal és ügynökökkel dolgoztak együtt, továbbá kiterjedt ügyfélkörrel rendelkeztek. Hamis vámokmányokkal igyekeztek ki- és beszállítani több hektoliter bort, több tízezer kiló élelmiszert és több száz millió korona értékű textilárut is.³⁰ Ezen kategórián belül sajátos alcsoportot képeztek a katona- vagy fegyverescsempészek, akik hivatalos szállítólevél birtokában gyakran milliós értékű élelmiszerkészletet igyekeztek kijuttatni a hivatalos szerveknek a határon.³¹ A fegyveres, nagy létszámú, szervezett bandákat nehéz volt felosztatni, mivel e csoportok tagjai habozás nélkül használták fegyvereiket a pénzügyi szervek tagjai ellen.

Minden kategóriában akadtak alkalmi és főállású (notórius) csempészek. Előbbiek illegális tevékenységgel pótolták alacsony jövedelmüket. Utóbbiak esetében a bevételeik döntő hányada az árucsempészetből származott. Közülük sokan korábbi kereskedelmi tapasztalataikat kamatoztatták a csempészet területén, amire szükségük is volt, hiszen rendkívüli leleményesség kellett ahhoz, hogy valaki újra meg újra kijátssza a határőrség éberségét. Különösen, hogy időközben a leleplezés módszerei is finomodtak, és a rendvédelmi szervek növekvő apparátussal igyekeztek fellépni az illegális szállítók ellen az általános csempészsraziák során.

Az árucsempészzel szerezhető jövedelem mindenesetre elég jelentős volt ahhoz, hogy megérje a kockázatot. Különösen, hogy a hivatalos osztrák piaci árak az 1920-as évek közepéig sokszorosával haladták meg a magyar árakat, nem beszélve a feketepiac áairól. A csempészet a helyi közösségek számára jól bevált jövedelemszerző és kiegészítő tevékenységnek bizonyult, hiszen többszörös lebukás ellenére sem hagytak fel vele.

Eközben a kormányzati politika ezen tevékenységek mérséklését, féken tartását, illetve kiterjedtségének visszafogását tűzte ki célul, de kései felismerése okán, hatékony eszközök és összehangolt lépések hiányában megszüntetni nem tudta. Ennek háttérben állt, hogy eleinte a csempészet jelentette probléma, illetve a megoldására való igény nem vált országos szinten nyilvánvalóvá, és e téren a helyi politika képviselőinek érdekérvényesítési képessége is gyenge volt. A csempészet figyelmen kívül hagyása eleinte a kormányzat számára nem tűnt annyira veszé-

³⁰ Csempészés nagyban. *Vasvármegye* 1923. március 18. 4.; Négy havi fogházra. *Kőszeg és Vidéke* 1923. december 2. 4.; Selyemcsempészet Sopronban. *Vasvármegye* 1924. február 24. 4.; Magyarányú textilcsempészt lelepleztek le Sopronban. *Vasvármegye* 1926. május 19. 4.

³¹ Zsírccsempész katona. *Vasvármegye* 1918. június 13. 4.; Magyarányú fegyvercsempészet-ről. *Kőszeg és Vidéke* 1920. május 16. 4.; Csempészcshaló katona. *Vasvármegye* 1922. október 4. 3.

lyesnek, hogy a döntéshozókat racionális cselekvésre ösztönözze. Idővel ugyan az állam egyre erőteljesebben próbált jelen lenni a feketézés megoldásában, de jelenléte, a közbeavatkozás mértéke akkor már hol elégtelennek és gyengének, hol pedig túlzónak és helytelennek bizonyult.

A miniszteri rendeletek későn és gyakorlati jelentőséggel alig bírva érkeztek meg. Az illetékes hatóságok egész tevékenységét ezen rendeletek teljesítése merítette ki, miközben a fogyasztó közönség érdekével, a drágaság speciális helyi kezelésével kevéssé törődtek. Vagy helyesebben szólva: a helyi hatóságoknak nem is volt szabad kezdeményezési joguk, csak akkor cselekedhettek, ha felülről kaptak figyelmeztetést. Ráadásul hiába ösztönözték az ellenőrzések gyakoriságát, növelték az ellenőrző közegek számát és hatékonyságát, valamint hiába szigorították a kiszabott büntetések mértékét, vagy alakították át a vámpolitikát, az intézkedések költségességük ellenére alig váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Ahogy több cikkben és jelentésben is szerepelt, az akták sok esetben csak „hosszú körforrás” után intéződtek el.³²

Ráadásul a csendőrség és a pénzügyőrség – minden ellenérzés dacára – barátságos viszonyt tartott fenn a helyiekkel. Többször fordult elő, hogy megkérdezték a csendőrt, van-e csempészet, mire csak annyit válaszolt: „van, de jobb nem szólni.” Ezen hozzáállás magyarázható azzal, hogy a rendvédelmi szervek anyagilag nem voltak eléggé függetlenek. Ugyanakkor az sem volt ritka eset, amikor a helyiek a kocsmában itatták a csendőrt, amikor megérkezett a „csempészszekér”, mellyel a helyiek át akartak kelni a határon. A csendőr pedig „nincs semmi” jelszó mellett – némi járadék reményében – a kocsi útjára engedte.³³

*

A világháború kirobbanásával a makroszinten hozott gazdasági és kereskedelempolitikai intézkedések folytán az addig összefüggő, legkönnyebben átjárható nyugati határtérségekben fizikai határok jelentek meg. A belső (birodalmi) határ egyfajta külső határ jellegét öltötte, amit a határrendszer erősítése és szigorítása is jelzett. Az országos politika által hozott döntések, bár nagymértékben újrastrukturálták a helyiek interakcióit, hétköznapi gyakorlatait, illetve alapvető határjárási technikáit és stratégiáit, de nem az állam által remélt szétválás irányába.

Ugyanis a makroszintű megosztottsággal párhuzamosan a mikroszintű szimbiotikus kapcsolatok még inkább sért(het)etlenek és elsőrendűek maradtak,

³² MNL VaML IV. 405. b. / 1624.

³³ Határszéli képek. Csempészek, csendőrök és pénzügyőrök. *Vasvármegye* 1918. augusztus 9. 2–3.

köszönhetően a térségben 1916-tól kibontakozó csempészetnek. Az osztrák–magyar határon egy évtizeden át – a háborús viszonyok normalizálódását követően is – virágzó illegális gazdasági tevékenységek jelezték a nyugat-magyarországi mezőgazdasági régió és Kelet-Ausztria iparosodott régiója közötti intenzív integráció visszamenőleges hatályát és hosszú távú előremutató jelentőségét.

Annak, hogy a csempészet a határ menti mindennapok részévé válhatott, számos ösztönző tényezője volt. Egyrészt a hivatalos gazdaság és a hagyományos forgalmazási csatornákon keresztüli hazai értékesítés nem tűnt hosszú távon kifizetődőnek, és nem kínált az osztrák (fekete)piachoz hasonló stabil jövedelemnövekedést. Másrészt a vámellenőrzések hiányosságai, a lebukási valószínűség alacsony szintje; a mérsékelt büntetések későbbi busás megtérülése jelentős hatással voltak a csempészet virágzására. A határőrizeti szervek különféle eszközökkel igyekeztek ugyan megakadályozni a csempészetet, de végső soron kudarcot vallottak. Mindezt pedig még fokozta a csempészetrel kapcsolatos morális és erkölcsi költségek elhanyagolhatósága is. Hiszen a csempészet alig néhány év alatt a helyi és regionális mindennapok részévé válva egy társadalmi konszenzussal övezett, sokszor még a hatósági közegek által is támogatott, a szükségleteket mindenkor kielégítő életformává és határjárási stratégiává alakult.

Összességében a csempészet a boldoguláshoz szükséges szabályszegő, árdrágító magatartás egyik formája volt, mely végül az adott kontextusban az egyéni jólétet – előbb túlélést, majd idővel megélhetést – szolgáló racionális döntésnek is számított. Különösen, hogy a határon átnyúló feketézésből származó haszon – kockázatossága ellenére is – jól jövedelmező lehetőséget jelentett a helyi vállalkozó szellemű lakosság számára.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV. 405. b. – Vas vármegye Alispánjának iratai. Közigazgatási Iratok 1872–1951.

Vasvármegye 1914–1926.

Kőszeg és Vidéke 1914–1926.

Pápa és Vidéke 1914–1926.

Rábavidék 1914–1926.

Hivatkozott irodalom

- Bencsik Péter 2020: Állami érdek vs. nemzeti érdek. Territorializálódás Magyarországon a 20. század első negyedében. *Hist Glob Workings Paper* 1. 3–25.
- Bencsik Péter 2019: *Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában (1945–1989)*. Budapest.
- Bódy Zsombor 2018: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után*. Budapest, 151–194.
- Feischmidt Margit 2004: A határ és a román stigma. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás köréből*. Budapest, 43–58.
- Győri Róbert 2006: Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall* (7.) 24-25. 231–250.
- Hardi Tamás – Náray Márta 2001: A határ menti területek jellegzetességeinek átalakulása a 20. század végi Nyugat-Magyarországon. *Tér és Társadalom* (15.) 2. 107–129.
- Hardi Tamás 2004: Államhatárokon átnyúló régiók formálódása. *Magyar Tudomány* (49.) 9. 991–1001.
- Murber Ibolya 2018: Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően. *Századok* (152.) 6. 1293–1320.
- Murber Ibolya 2019: A burgenlandi impériumváltás 1918–1924: kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. *Múltunk* (64.) 2. 181–214.
- Murber Ibolya 2021: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után*. Budapest.
- Nagy Adrienn 2019: A háttország rejtőzködő gazdasági stratégiái az első világháborúban. Csempészet az osztrák–magyar határ menti Vas vármegyében. *Múltunk* (64.) 4. 164–199.
- Parádi József 2017: A magyar határőrizet a kiegyezéstől a második világháború kitöréséig, 1867–1939. In: Isaszegi János et al. (szerk.): *Örök, vigyázatok a határra!* Budapest, 481–510.

VI. TRIANON KÖVETKEZMÉNYEI

Sallai János 1996: A magyar–osztrák határ történetéről a XVIII. századtól napjainkig. *Soproni Szemle* (50.) 4. 289–301.

Tóth Imre 2008: Identitás és regionalizmus. A regionális identitás egy esete (?) – Nyugat-Magyarország. *Közép-Európai Közlemények* (1.) 1. 99–105.

A trianoni államhatár hatása a Tiszántúlon fekvő települések társadalmára 1901 és 1941 között

Az államhatárok gazdasági-társadalmi hatásainak vizsgálata eddig leginkább a földrajztudomány tárgykörébe tartozott, ezen kutatásokban elsősorban a recens folyamatok megvilágítása került fókuszpontba, azonban a Hajnal István Kör Határ – Határhelyzet – Határátlépés című konferenciája megmutatta, hogy a fizikai térben konstruálódó államhatárok által kifejtett hatások történeti kontextusban való vizsgálatára a történettudomány részéről is egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik. A földrajztudományban az államhatár fogalma, annak megítélése az utóbbi években árnyaltabb formát öltött, ugyanis az sokáig negatív jelentést tartalmat kapott, ami annak volt köszönhető, hogy a határvonal közelében a gazdasági és társadalmi interakciók általában megritkulnak. Az újabb kutatások szerint azokon a településeken, amelyek periférikus térségben, az államhatár mellett fekszenek, és forgalmas határátkelőhellyel is rendelkeznek, a helyi lakosság magasabb jövedelmi szintet tud elérni, mint azon helységek lakossága, amely belső periférikus térségben él.¹ A határváltozás elméletileg kedvező is lehet, ha egy adott régió mélyebb fejlettségi szintről indulva a területi egyenlőséget tekintve a felzárkózás pályájára lép.²

Tanulmányomban alkalmazom a Bernard Lepetit-féle léptékváltást, ami ebben a dolgozatban elsősorban a mezoszintről mikroszintre való váltást jelenti.³ Kutatásom fókuszpontjába a trianoni államhatár Magyarország és Románia között húzódó szakaszát állítom. A történettudomány részéről az újabb gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások szintén árnyalhatóvá tették Trianon hatásának értelmezését,⁴ a GISTa Hungarorum Kutatócsoport keretében történt területi egyenlőtlenségekre vonatkozó kutatások szerint az új magyar–román államhatár már eleve periférikus helyzetben találta a határzóna egy részét, hiszen az 1920 előtt is belső perifériának számított, amely megállapítás leginkább

¹ Péntes 2020: 63–64.

² Demeter–Radics–Péntes 2018: 220.

³ Lepetit 1995: 142–158.

⁴ Tomka 2018: 47–79.

a határ romániai oldalán fekvő térségre jellemző, bár kétségtelen, hogy a Magyarországon maradt szatmári és nyírségi tájak is a periférikus területek közé tartoztak.⁵ Saját kutatásomat igyekszem az újabb szakirodalom eredményeinek kontextusába illeszteni. Tanulmányomban elsősorban azt szeretném bemutatni, hogy a trianoni államhatár hogyan hatott a tiszántúli határzóna középtájainak vándormozgalmára, mikroszinten pedig arra vagyok kíváncsi, hogy Nagyléta helyi társadalma esetében milyen rövid távon is érzékelhető problémákat okozott a határváltozás.

A földrajztudomány témától függően általában 20–30 km-es sávot szokott határzónának tekinteni, ugyanis ez az a terület, amelyben az államhatár még hatást fejthet ki a környező településekre.⁶ Kutatás során határzónának a trianoni államhatártól légvonalban mért 25 km-es sávot tekintettem, így összesen 179 települést vonhattam be a vándormozgalommal kapcsolatos vizsgálatba. Az elemzés során komparatív módszert alkalmaztam. A Trianon utáni migráció értelmezéséhez szükség volt az 1920 előtti időszak vándorlási viszonyainak ismeretére is, hiszen a népességmozgás átalakulása ehhez képest kaphatott jelentést, ezért a határsáv vándormozgalmát 1901 és 1941 között négy időmetszetben vizsgáltam, ennek köszönhetően dinamikájában láthattam a bekövetkezett változásokat. A trianoni államhatár tájakat vágott ketté, azonban azzal, hogy az elemzést négy időmetszetre terjesztettem ki, én is szétszabdaltam a térséget, hiszen a századfordulón és az 1910-es években még nem létezett a vizsgált határvonal, 1941-re pedig már egy része megszűnt, így az általam elemzett magyar–román államhatár több esetben is csak fikció.

A vándormozgalom vizsgálatához szükség van a vándorlási egyenleg rátájának meghatározására, amihez kvantitatív források alkalmazhatók. A vándorlási egyenleghez mindenekelőtt ki kell számítani a vándorlási különbözetet.⁷ A vándorlási különbözet egyik összetevőjét a természetes szaporodás adatai alkotják, amelyhez forrásként elsősorban a Klinger András szerkesztésében megjelent *A népmozgalom főbb adatai községenként* című kötet használható. Ebben a kötetben településszinten, éves bontásban került közlésre az élve születések és a halálozások száma 1901 és 1968 között.⁸ A vándorlási különbözet másik komponensét a tényleges szaporodás rátája alkotja, amelyet az 1900 és 1941 között végzett népszámlálások lélekszámadataiból lehet kiszámítani.⁹ Ezekre a kiad-

⁵ Demeter 2018: 145–194.; Péntes 2018: 85–116.; Szilágyi 2018a: 47–84.

⁶ Péntes–Deák–Hegedűs 2018: 230.

⁷ Szilágyi 2018b: 85–88.

⁸ Klinger 1969.

⁹ MSK Űs 1.; 42.; 69.; 83. kötet; Népszámlálás 1941. 2. kötet.

ványokra támaszkodva építettem Excel-adatbázist, amelyben az 1900 és 1930 közötti időszakra vonatkozóan felhasználtam a Szilágyi Zsolt által épített *Alföldi Települések Történeti Adatbázisa* című gyűjteményben szereplő adatokat és számításokat is.

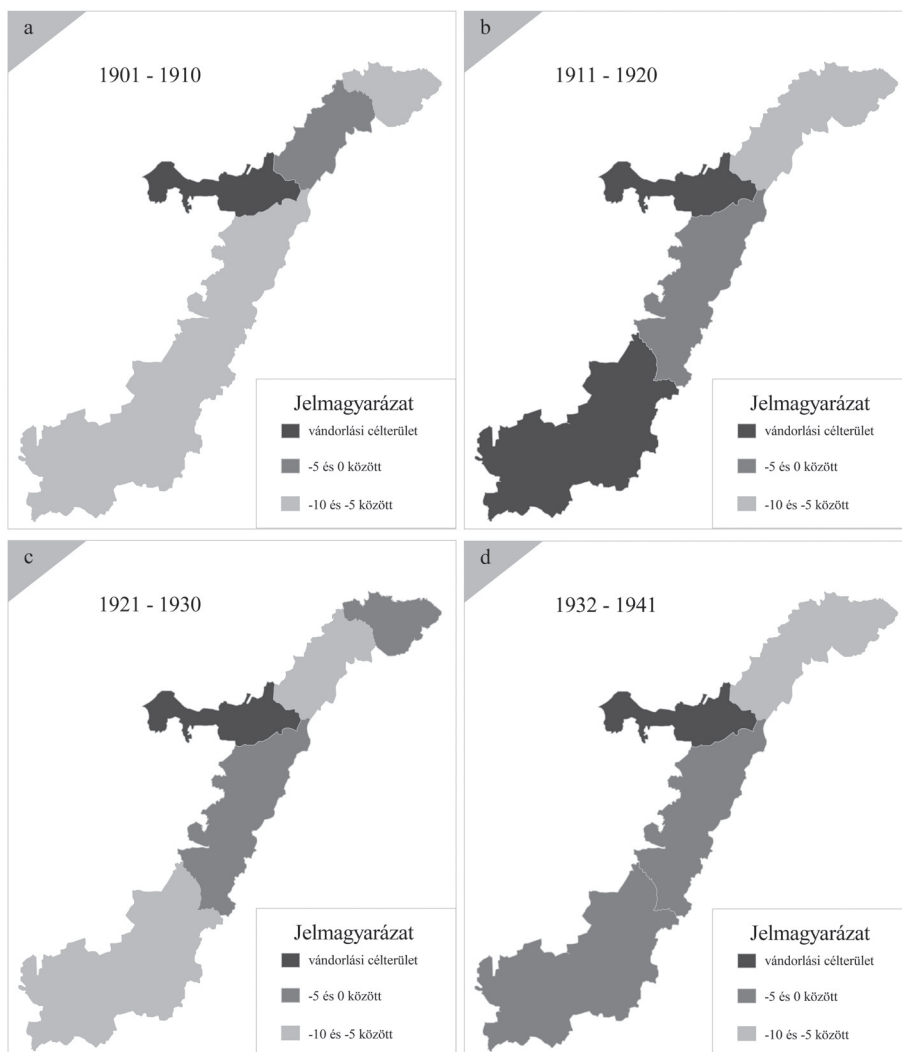
A pozitív vagy negatív vándorlási egyenleg megmutatja, hogy egy-egy település mennyire vonzza vagy taszítja a népességet, ami alapján azt is vizsgálni lehet, hogy a közeli államhatár mennyire hozta periférikus helyzetbe vagy esetleg mennyire tudta dinamizálni a határsáv településeit. A vándorlási egyenlleg kapcsolatban módszertani problémát jelent az egyes települések közigazgatási határának változása, ha például egy község közigazgatási határából valamely szomszédos településhez átkerült egy olyan mezőgazdasági határrész, amelyen jelentős számú külterületi népesség élt, akkor a kibocsátó település számára mindez vándorlási veszteségként könyvelhető el, míg a szomszédos településnek, amelyhez a külterületi rész csatlakozott, vándorlási nyereséget jelent. A középtájak szintjén viszont ez a probléma kevésbé jön ki, hiszen a bennük fekvő települések között végbement közigazgatási változásokat a tájakra aggregált adatsorok kisimítják.

A tiszántúli határzóna öt középtájakat foglalt magába, amelyek a Szatmári-síkság, a Nyírség, a Hajdúság, a Berettyó–Körös-vidék, valamint a Körös–Maros köze voltak. Ezekre a tájakra természetesen különböző módon hatott a trianoni államhatár. A határsáv 1901 és 1941 között mindvégig népességkibocsátó térség maradt, azonban ennek intenzitása változott, és tájanként is eltérően alakult. Kérdésként felmerülhet, hogy a Trianon utáni vándormozgalom értelmezéséhez mely időmetszetet érdemes összehasonlítási alapnak választani. Az 1910-es évek adataira lehetséges, hogy torz adatokat tartalmaz, hiszen az első világháború alatt a házasságkötések és a születések száma jelentősen lecsökkent, ami nyomott hagyott a természetes szaporodás alakulásában is.¹⁰ Ennek megfelelően az 1910-es évek helyett az összehasonlítás során a századforduló értékeit vettem alapul, és ahhoz képest adtam jelentést az 1920 utáni vándormozgalomnak.

¹⁰ Koloh 2018: 14–30.

VI. TRIANON KÖVETKEZMÉNYEI

1. ábra. A tiszántúli határzóna vándormozgalma 1900 és 1941 között



Forrás: Klinger András 1969 (szerk.): *A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968*. Budapest.

A századfordulóhoz képest az 1920-as években a tiszántúli határzónából történő elvándorlás üteme csökkent, ami azt mutathatja, hogy nőtt a térség népességmegtartó ereje. A századfordulón még reális opció volt a kivándorlás, ami a határzóna tájai közül elsősorban a Szatmári-síkságot érintette.¹¹ Az első világháború

¹¹ Puskás 1982: 99.

után azonban a kivándorlás elvi lehetősége minimálisra csökkent, ami helyben tarthatta a lakosságot.¹² Szintén a tájegység népességmegtartó erejét növelhette az 1920-as években lezajló földreform. Ugyanis a földreform és a vándormozgalom között csupán +0,1-es korreláció van, ami gyenge összefüggést jelent, vagyis a földreform nem indított be nagyfokú vándorlást, következésképpen az inkább a lakosság helyben maradását szolgálhatta.¹³

Az elvándorlás ütemének csökkenése azonban lehetséges, hogy a trianoni határváltozás után történt bevándorlás eredménye, ami alapján azt lehetne mondani, hogy az új államhatár dinamizálhatta is a nagyrégiót. Ha azonban a vándorlási egyenleget kisebb tájakra lebontva vizsgáljuk, láthatóvá válik, hogy a trianoni államhatár érdemben dinamizálni a Szatmári-síkságot, valamint a Berettyó–Körös-vidéket tudta, hiszen ezeken a tájakon valóban csökkent az elvándorlás mértéke, míg a Hajdúság és a Körös–Maros köze stagnálást mutatott, a Nyírségben pedig a századfordulóhoz képest romlott a vándorlási mutató. Mindezek közül talán a legérdekesebb a Szatmári-síkság helyzete, hiszen ez a táj rendelkezett leginkább aprófalvas településszerkezettel, ami már a 20. század elején sem kedvezett a vándormozgalomnak. A pozitívabb vándorlási mérleg azonban elsősorban nem az aprófalvas népességvonzó hatásának köszönhető, hanem a nagyobb települések, például Csenger, Fehérgyarmat és Mátészalka népességvonzó erejének,¹⁴ ami végül az egész táj vándorlási egyenlegét felhúzta. A Szatmári-síkság népességvonzó ereje nem tartott sokáig, hiszen az 1930-as években ismét nagyobb arányú elvándorlás jellemző, amiben szerepe lehetett az 1938 és 1940 között végbement határnyitásoknak is, vagyis számolni kell az elcsatolt területekre való visszavándorlás lehetőségével, ugyanakkor további indok lehetett az 1930-as évekre jellemző világgazdasági válság, ami Magyarországon elsősorban a mezőgazdaságot érintette, a tiszántúli határzóna kereső lakosságának nagy része ebben a szektorban dolgozott.¹⁵ A visszacsatolással a közigazgatásban új állások válhattak elérhetővé, amiben többen lehetőséget láthattak, ilyen volt például Holczer Dezső is, aki az 1940-es években keletkezett naplója szerint Kassára költözött, és Nagydán kapott állást a postánál.¹⁶ A határzónának azonban lehetett „ugródeszka” szerepköre is, amelyre példaként szolgálhat Nagy Ilona esete, aki a nagylétai képviselőtestületi jegyzőkönyv szerint 1921-ben mint menekült került Nagylétára, ahonnan Felsőzsoltára költözött, vagyis nem biztos, hogy a határzóna az átköltözők végső

¹² Gyáni 2006: 205–206.

¹³ Szilágyi 2018b: 101.

¹⁴ Uo. 99.

¹⁵ MSK Ús 2.; 48.; 71.; 86. kötet.

¹⁶ Holczer 1940.

lakóhelye maradt.¹⁷ A tiszántúli határzóna északi része akkor vált rövid távon vonzóvá, amikor a trianoni államhatár létezett, ezzel pedig valamelyest árnyalhatóvá válik az új államhatár negatív szerepe. A századfordulóhoz képest a tiszántúli határzóna migrációs folyamatai alapvetően nem sokat változtak, a nagytáj az 1920-as és az 1930-as években is népességkibocsátó térség maradt.

A vándorlási célterületek és a Hantos Gyula által szerkesztett félnapos körzetekre vonatkozó térkép között felfedezhető bizonyos összefüggés. A félnapos körzetek azt a területet mutatják, ahonnan reggel 4 óránál nem korábban indulva és az ügyintézési idő alatt 3 órát a központban töltve délután 2 óráig a kiindulási pontra vissza lehet érni.¹⁸ Hantos Gyula a félnapos körzetek ábrázolásával a közigazgatásban mutatkozó problémákat szerette volna szemléltetni, de a térkép egyben a közlekedési hálózat, főként a vasút minőségét is mutatja, ami a központok elérését a mindennapokban is jelentősen befolyásolhatta. A vizsgált négy évtized alatt nagyrészt azok a települések tudtak vándorlási célpontokká válni, amelyekből valamely nagyobb központ fél napon belül elérhető volt. Ebből a szempontból Debrecen és a Viharsarok mezővárosai mindvégig kiemelkedő vándorlási nyeregséggel rendelkeztek. A határzónába való költözést az egykori kibocsátóhely közelsége és a rokonsággal való kapcsolattartás mellett tehát az elérési idő, valamint az infrastruktúra is motiválhatta. Az infrastruktúrát illetően nem elsősorban annak megléte, hanem minősége számíthatott, hiszen például vasútvonalak a forgalmárnyékos térségekben is voltak, azonban azok inkább mellékvonalként működtek, ezáltal a járatok sűrűsége is alacsonyabb lehetett. A határzóna jelentős része népességkibocsátó településekből állt, amelyek Hantos Gyula térképén a forgalmárnyékos térségek közé tartoztak.

A vizsgálatot mikroléptékben folytatva a következőkben annak bemutatására törekszem, hogy milyen rövid távú problémákat okozhatott a trianoni államhatár egy határszéli bihari faluban. A Magyar–Román Határmegállapító Bizottság Magyar Delegációjának levéltári anyagában fennmaradt iratok szerint az új államhatár kialakítása után az egyik konfliktusmezőt a mezőgazdasági munkások munkalehetőségeinek csökkenése jelentette.

„A trianoni békeszerződés létrejötte előtt [...] a környező nagybirtokok közül egyedül a gróf Zichy Tivadar 5880 holdas gazdasága volt az, melyből községünk földműveléssel foglalkozó munkásai, hosszú évtizedek, sőt évszázadok óta állandóan éltek, amennyiben ott évről évre aratási és cséplési munkákat végeztek, ezenkívül harmadában tengeri és krumpli földet műveltek, szóval

¹⁷ Buzgó 2021: 78–79.

¹⁸ Hantos 1931: 9.

úgy saját személyükhöz, mind családjuk részére egész évi kenyerüket és más élelmiszerüket ezen gazdaságban folytatott munkájukkal szerezték meg. Mert az ideiglenes határmegvonással mindettől elestek és jelenleg munkaalkalom hiányában a legnagyobb nyomorban élnek. Ezen szerencsétlen embereken és nyomorgó családjukon csak úgy lehet segíteni, ha a gróf Zichy Tivadar tulajdonát képező Ferencz major, Baromállás, József major, Hérek major, Egyed major, Egyed erdő magyar impérium alá visszacsatoltatnak. Kérjük ezenkívül egész Bihardiószeg községnek Magyarországhoz való visszacsatolását.”¹⁹

A Zichy-birtok elcsatolása megközelítőleg 300–400 nagylétai mezőgazdasági munkáscsaládot érintett.²⁰ Nagylétán a mezőgazdasági munkások és cselédek számának változását a következő táblázat mutatja.

1. táblázat. Mezőgazdasági keresők számának változása 1900–1930

Év	Birtokos	Segítő családtag	Mezőgazdasági munkás	Cseléd	Tisztviselő	Összesen
1900	718	477	686	178	5	2064
1910	710	459	614	153	5	1941
1920	829	823	664	121	1	2440
1930	931	791	597	125	0	2446

Forrás: MSK Ús 2.; 48.; 71.; 86. kötet.

A mezőgazdasági munkások keresőkön belüli arányának változását az 1910-es, 1920-as és 1930-as népszámlálások településszintű foglalkozási adatokat közlő statisztikai kiadványaiból lehet nyomon követni. A táblázat alapján jól látható, hogy 1910 és 1930 között a keresők csoportjában csökkent a mezőgazdasági munkások és cselédek aránya. A censusokban szereplő foglalkozásstatisztikai adatok alapján arra lehet következtetni, hogy a határmegállapító bizottságnak küldött panaszokban megfogalmazott problémák, úgymint a 300–400 családra tehető mezőgazdasági munkások egzisztenciális és megélhetési gondjai, reálisnak tekinthetők. Az 1920-as népszámlálásban szereplő mezőgazdasági munkások számát körülbelül ötfős családokkal számolva valóban problémát okozhatott a napszámos családoknak a bihardiószei uradalom Romániához kerülése. A mezőgazdasági munkások arányának csökkenését okozhatta egyrészt az elvándorlás, hiszen a gróf Zichy Tivadar tulajdonában lévő bihardiószei uradalom végül a határkiigazítás

¹⁹ MNL OL K 51. B. i. dosszié. H szakasz 1/XV. Nagyléta Kérelem.

²⁰ MNL OL K 51. B. i. dosszié. H szakasz 3/XV. Nagyléta Kérvények 1922.08.21.

alkalmával sem került vissza Magyarországhoz, annak csak egy körülbelül 800 kat. holdat kitevő része maradt Nagylétán, amely a határváltozás előtt is a település külterületéhez tartozott. A helyi napszámosok egy részét a munkaalkalmak csökkenése rávehette a Nagylétáról való távozásra. A település vándorlási egyenlege az 1910-es és az 1920-as években is negatívan alakult, az elvándorló csoport egy részét valószínűleg a mezőgazdasági munkások adhatták, ezáltal az államhatár már rövid távon kifejthette negatív hatását.

A mezőgazdasági munkások arányának csökkenésére a felvázolt folyamat azonban csak az egyik lehetséges változat lehet. Az 1920-as években ugyanis Nagyléta lakossága több alkalommal is földhöz juthatott, a település elöljárósága az évtized elején kishaszonbérleteket alakított ki a község tulajdonában lévő birtokain, illetve az Országos Földbirtokrendező Bíróság is nyújtott parcellavásárlási lehetőséget a helyi lakosság számára. Nagyléta mezőgazdasági határában a Zichy-féle birtokon kívül feküdt még egy nagybirtok, amelynek jelentős része a belterülettől északra lévő határrészben helyezkedett el.²¹ Ennek a birtoknak a századfordulón még Fisch Ignác volt előbb bérelője, majd tulajdonosa, majd 1920-ra a tulajdonjog a Kecskeméti Pénzváltó és Leszámítoló Bankon keresztül Székely László és Izsó Imre kecskeméti lakosok kezébe került.²² A tulajdonostársak hamar túl szerettek volna adni a birtokon, így azt 1920-ban több ízben is eladásra kínálták a helyi lakosságnak az eredeti vételár többszöröséért, ami azonban csak részben indokolható a korona inflációjával, hiszen a vételár és az eladási ár közötti különbséget meghaladta a pénzromlás arányát.²³ A tulajdonostársak a község belterületéhez mérten délre fekvő, jó minőségű, „fekete földnek” nevezett birtokrészt kínálták eladásra, amelyet a földreformmal kapcsolatos ügyiratok szerint a helybeliek fel is vásároltak. Az 1910 és 1930 között keletkezett népszámlálási adatok szerint a helybeli birtokosok aránya növekedett ebben az időszakban, tehát lehetséges, hogy a mezőgazdasági munkások problémája a földhöz juttatás által nyert megoldást.²⁴

Az új határvonal rövid távon másfajta gazdasági problémát is okozott, ugyanis Nagylétán is laktak olyan személyek, akiknek a földbirtoka elcsatolt településen maradt, ezen birtokok művelése és a termés betakarítása 1920 után akadályokba ütközött. „Nevezett község lakosságának a megszállt területen, de különösen Bihardiószegen, habár elszórtan, de több mint 100 holdnyi birtoka van. Erre vonatkozó adatunk a székelyhídi telekkönyvből vehető csak ki. Jelenleg ennek megmunkálásáról, gazdasági kihasználásáról, termés betakarításáról ismert okokból

²¹ Buzgó 2020: 462–469.

²² MNL OL K 184. 1920. 2272. csomó. 68454/1920. Izsó Imre és Székely László birtokleírása.

²³ Buzgó 2020: 466–467.

²⁴ MSK Ús 2.; 48.; 71.; 86. kötet.

szó sem lehet.”²⁵ A községi elöljáróság által a határmegállapító bizottsághoz eljuttatott kérelmek szerint összesen tizenkét ilyen személy élt a településen, birtokaik összesen kb. 110 katasztrális holdat tettek ki, amelyeknek nagy része a szomszédos Bihardiószezen, illetve Bihar községben feküdt.²⁶ Nagyléta mezőgazdasági határából a trianoni államhatár nem szakított el dűlőket, ennek köszönhető, hogy a helyi lakosságot ez a fajta gazdasági probléma nem érintette tömegesen. A statisztikában szereplő nagylétai birtokosok a helyi elöljárósággal együtt 1922 augusztusában kérvényt fogalmaztak meg, mely szerint a határvonal romániai oldalával érintkező, gróf Zichy Tivadar tulajdonában lévő bihardiószezi uradalomból kérnek kárpótlást az elszakított településeken maradt saját földbirtokukért, a csereként kapott parcellák pedig visszakerülnének Magyarországhoz.²⁷ Nagyléta 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapja szerint Bihardiószeztől 104 katasztrális hold került át a községhez.²⁸ A közigazgatási tájékoztató lap azt mutathatja, hogy erre a cserére végül sor kerülhetett, hiszen hasonló kiterjedésű területet csatoltak át Nagylétához Bihardiószeztől, mint amekkora birtokrész az elcsatolt településeken maradt. Mindez arra enged következtetni, hogy a nagylétai lakosok esetében az elcsatolt térségeken maradt földbirtokok problémája legalább részben megoldódott.

A Nagylétával szintén szomszédos Bagamér esetében a helyzet nem alakult ilyen kedvezően, hiszen ezen falu határából a trianoni államhatár elszakított egy körülbelül 400 katasztrális holdat kitevő részt, amely több száz helybeli tulajdonát alkotta.²⁹ A dűlő visszacsatolására Bagamér esetében nem került sor, így annak művelése a határkiigazítás után is problémába ütközött, konfliktusokat generálva a trianoni államhatár két oldala között. Ezek a példák jól mutatják, hogy az új államhatár által okozott, már rövid távon is érzékelhető gazdasági hátrányok különböző mértékben érintették a határ menti településeket, így általános következtetéseket kevésbé lehet levonni, a helyi viszonyok vizsgálatával lehet közelebb kerülni a trianoni államhatár gazdasági és társadalmi hatásainak feltárásához.

A harmadik konfliktusmező a nagylétai elöljáróság és az északi irányban szomszédos Újléta és Bagamér község képviselőtestületének tagjai között alakult ki, amelyhez szintén köze volt Trianonnak. Nagyléta képviselőtestületi jegyzőkönyve szerint 1929-ben a település északi határából a Gyulatag-dűlőt (kb. 430 kat. hold) Bagamérhez csatolták, amely ellen a helyi elöljáróság fel is szólalt.

²⁵ MNL OL K 51. B. i. dosszié. H szakasz 1/XV. Nagyléta Jelentés 1922.01.10.

²⁶ MNL OL K 51. B. i. dosszié. H szakasz 1/XV. Nagyléta Statisztika.

²⁷ MNL OL K 51. B. i. dosszié. H szakasz 3/XV. Nagyléta Kérvények 1922. 08.

²⁸ NMEA KTL 1925. St-563. Nagyléta.

²⁹ MNL OL K 51. B. i. dosszié. H szakasz 3/IV. Bagamér Statisztikai adatok 1922. 08. 24.

„Nagyléta községet a rendszeres átcsatolásokkal teljesen elsorvasztják, fejlődésben nemcsak, hogy meggátolják, hanem egyenesen visszafejlesztik. A Bagamérhoz való mértani átcsatolás már harmadszor megismétlődő eset. Előzőleg már két ízben lett határa megcsonkítva, még pedig első ízben akkor, amikor Újléta község a világra lett hívva, másodszor amikor Újlétának életképessé tétele végett az első ízben elvett 2300 kat. hold földhöz újabb 1700 kat. hold területet vettek el tőle. [...] Akkor a csőd szélén álló Újléta megmentéséről, most a szintén csőd szélén álló Bagamér megmentéséről van szó. [...] Halálos beteget és életképtelen községeket úgy megmenteni, hogy egy egészséges fejlődésre képes és fejlődni akaró községet csonkítanak meg nem lehet. Bagamér az átcsatolás után is a tönk szélén álló község marad épp úgy, mint Újléta.”³⁰

Az az intézkedés, mely során a Gyulatab-dűlő kikerült a nagylétai előjáróság hatásköréből, valószínűleg a határváltozással szerencsétlenül járt Bagamér költségvetését akarta egyenesbe hozni, ami viszont a szomszédos falvak között feszültséget gerjesztett. Ez a dűlő nem képezett jelentős gazdasági potenciált, ugyanis a nagylétai kataszteri birtokívek szerint az itt elterülő parcellák a négy és nyolc közötti osztályozási csoportba tartoztak,³¹ azonban Nagyléta éves költségvetését mégis érzékenyen érintette, hiszen bár a földadó állami egyenes adónak számított, egyben a pótabóalap egyik elemét is képezte,³² a dűlők átcsatolása következtében a helyi előjáróság valamivel kisebb pótabóalappal számolhatott. A trianoni államhatár közvetett módon hatott Nagylétára, a település közigazgatási határán futott végig az új államhatár, amely a külterületből így nem vágott le részeket, viszont a szomszédos Bagamér miatt mégis dűlőt veszített a falu. Az idézett szöveg is említette, hogy ez már nem az első alkalom volt, amikor a település közigazgatási határából dűlők kerültek át szomszédos településekhez, amit a község határleírásai jegyzőkönyve is megerősít. A jegyzőkönyv szerint 1887 és 1940 között öt alkalommal csonkult Nagyléta közigazgatási határa, ezekből nagyrészt Újléta község profitált, a két időpont között kb. 5200 kat. holddal nőtt a területe.³³ Az egyik legnagyobb mértékű átcsatolásra 1940-ben került sor, ekkor több mint 2400 kat. holddal csökkent Nagyléta külterülete.³⁴

³⁰ MNL HBML V. 653/b 1. kötet. 224–225.

³¹ MNL HBML VI. 181/eee 3–18. kötet.

³² Szilágyi 2018a: 277.

³³ MNL HBML VI. 181/eee 1. kötet.

³⁴ Ez az átcsatolás hatással volt Nagyléta vándorlási egyenlegére is, ugyanis az érintett terület magában foglalta a Ligettanyák és Székely-tanya elnevezésű külterületet, amelyen az 1930-as népszámlálás szerint több mint 600 személy lakott. Az 1941-es népszámlálás szerint Nagylé-

Az egyes dűlők átcsatolása láthatóan egy hosszabb távú folyamatnak tekinthető, az ebből fakadó, szomszédos települések közötti feszültséget nem Trianon okozta, viszont az 1920-as évek végén az ellentétek felszínre kerüléséhez közvetett módon az új államhatár is hozzájárult.

Összegzésként elmondható, hogy a trianoni államhatár dinamizálhatta a határzóna egyes térségeit, azonban ez csak rövid távon érvényesült. A tiszántúli határzóna a 20. század első felében leginkább a népességekibocsátó térségek közé tartozott. Feltehetően az 1938 és 1940 között végbement határnyitásoknak köszönhetően a tiszántúli térség sokat veszített vonzó hatásából, amely az 1930-as évek vándorlási egyenlegében is megmutatkozott. Mikroszintű léptékre váltva, Nagyléta esetében láthatóvá vált, hogy az új államhatár milyen gazdasági problémákban játszott szerepet, ezek között említhető a Zichy-uradalom egy jelentős részének határon túlra kerülése, amely legalábbis a Határmegállapító Bizottságnak készült jelentés szerint a mezőgazdasági munkások munkaalkalmainak csökkenését vonta maga után, további problémaként merült fel a magánszemélyek tulajdonában lévő, elcsatolt község határában fekvő földparcellák megművelése, amely jelenség a helybelieket nem érintette tömegesen, és legalább részben megoldódott a határkiigazítás során néhány parcella visszacsatolásával. A szomszédos települések közötti 1929-es dűlőátcsatolás visszatérő problémaként jelentkezett, a konfliktus beilleszthető egy hosszabb távú folyamatba, amely már Trianon előtt is jelen volt a mikrotérség életében.

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 51. B. i. dosszié. Polgári kori kormányhatósági levéltárak. Miniszterelnökségi Levéltár. Magyar–Román Határmegállapító Bizottság Magyar Delegá-

ta lélekszáma csökkent 1930-hoz képest, vagyis demográfiai fogyás érzékelhető a községben, emellett pedig a település vándorlási egyenlege az 1930-as -4%-hoz képest -12%-ra változott. Ehhez képest Újléta község lélekszáma tíz év alatt duplájára növekedett, és a vándorlási egyenleg rátája több mint +60%-ot mutatott. Mindez azonban valószínűleg nagyobbrészt annak köszönhető, hogy 1940-ben Nagylétától Újlétához jelentősebb számú külterületi népesség került át, vagyis valós vándorlás nem történt, a vándorlási egyenleg mégis így érzékel. Nagyléta esetében tehát a vándorlási egyenleg torzított adatot közöl, ez a módszertani probléma a meglévő forrásadottságok mellett nehezen küszöbölhető ki. MNL HBML VI. 181/eee 1. kötet, MSK Űs 83. kötet, Népszámlálás 1941. 2. kötet.

VI. TRIANON KÖVETKEZMÉNYEI

ciójának irata. Egyes Határszakaszokra vonatkozó iratok. Magyar–román határ „H” Álmosdtól Nagylétaig terjedő szakaszára vonatkozó iratok és térképvázlatok.

K 184. 1920. 2272. csomó. Polgári kori kormányhatósági levéltárak. Földművelésügyi Minisztérium. Általános iratok. Legelőügyek; legeltetési szabályrendeletek; legelőügyekben és általános földbirtokrendezési ügyekben hozott OFB ítéletek; közlegelők nyilvántartása és felosztása; legelőtársulatok alakítása.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML)

V. 653/b 1. kötet. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Nagyléta nagyközség irata. Önkormányzati iratok. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 1927–1933.

VI. 181/eee. 1. kötet. Az államigazgatás területi szervei. A Bihar és Hajdú vármegyei Földmérési Felügyelőség iratainak gyűjteménye. Nagyléta. Határleírás 1887–1940.

VI. 181/eee. 3–18. kötet. Az államigazgatás területi szervei. A Bihar és Hajdú vármegyei Földmérési Felügyelőség iratainak gyűjteménye. Nagyléta. Kataszteri birtokívek.

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum (NMEA)

Statisztikai gyűjtemény, Közigazgatási tájékoztató lapok (KTL)

Magántulajdonban lévő forrás

Holczér Dezső: *Napló*. 1940. (Magántulajdonban.)

Nyomtatásban megjelent források

Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, 1976.

Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat. (MSK Ús) 1. kötet. *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenként*. Budapest, 1902.

Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. (MSK Ús) 2. kötet. *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása községenként*. Budapest, 1904.

Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. (MSK Ús) 42. kötet. *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Budapest, 1912.

Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. (MSK Ús) 48. kötet. *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.* Budapest, 1913.

Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. (MSK Ús) 69. kötet. *1920. évi népszámlálás. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest, 1923.

Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. (MSK Ús) 71. kötet. *1920. évi népszámlálás. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként.* Budapest, 1925.

Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. (MSK Ús) 83. kötet. *Az 1930. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint.* Budapest, 1932.

Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. (MSK Ús) 86. kötet. *1930. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok. Községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Budapest, 1934.

Hivatkozott irodalom

Buzgó Gábor 2020: Földreform a Bihar vármegyei Nagylétán az 1920-as években. *Történelmi Szemle* (62.) 3. 453–469.

Buzgó Gábor 2021: A határmentiség kérdése és Nagyléta. Társadalmi és gazdasági változás egy bihari faluban Trianon után. *Századok* (155.) 1. 69–98.

Demeter Gábor 2018: Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Budapest–Debrecen, 145–194.

Demeter Gábor – Radics Zsolt – Pénzes János 2018: Fejlettségi és formális (hasonlósági) régiók és törésvonalak Köztes-Európában 1910–1930. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Budapest–Debrecen, 219–254.

Gyáni Gábor 2006: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* 2. jav. kiadás. Budapest.

Hantos Gyula 1931: *A magyar közigazgatás területi alapjai. Emlékirat.* Budapest.

VI. TRIANON KÖVETKEZMÉNYEI

- Klinger András 1969 (szerk.): *A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968*. Budapest.
- Koloh Gábor 2018: Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest, 9–46.
- Lepetit, Bernard 1995: Építészet, földrajz, történelem. *Aetas* (10.) 4. 142–158.
- Pénzes János 2018: Fejlettségi különbségek és centrum–periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest–Debrecen, 85–116.
- Pénzes, János 2020: The impact of the Trianon Peace Treaty on the border zones – an attempt to analyse the historic territorial development pattern and its changes in Hungary. *Regional Statistics* (10.) 1. 60–81.
- Pénzes János – Deák Attila – Hegedűs László Dávid 2018: Periférikusság és határmentiség Magyarországon. In: Pénzes János (szerk.): *Falu – város – periféria: határon innen és túl*. Debrecen, 227–235.
- Puskás Julianna 1982: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1890–1940*. Budapest.
- Szilágyi Zsolt 2018a: A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910). A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest–Debrecen, 47–84.
- Szilágyi Zsolt 2018b: Vándormozgalom a trianoni Alföld területén a 20. század első harmadában. *Századok* (152.) 1. 85–126.
- Tomka Béla 2018: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest, 47–79.

Állami érdek vs. nemzeti érdek. Territorializálódás Magyarországon Trianon után*

A földrajzi tér, a térhasználat történelmi jelentőségével csak az utóbbi néhány évtizedben foglalkoztak a kutatók. A társadalomtudományi szakirodalom még fél évszázada sem használja például a *territorialitás* fogalmát.

Ennek eddigi definíciói két alaptípusba sorolhatók. Az első csoport kutatói főleg a nemzetállamok létrejöttét tekintik a territorialitás fő elemének. A nacionalizmus ideológiája által mozgatott politikai rendszerekben a nemzeti határok kijelölése, a területszerzésre berendezkedett politika, sőt a területi autonómia kérdése is ide sorolható.¹ A második típusban a terület feletti politikai hatalom létét emelik ki.² Charles Maier szerint „a territorialitás egyszerűen azon sajátosságokat jelenti (beleértve a hatalmat), amelyet a határolt politikai tér ellenőrzése biztosít”. A határolt térnek két fő része van: a határ, illetve a terület. Úgy véli, hogy a történelemszempontból eddig alapvetően a határra koncentráltak, de a territorialitás megértéséhez szükséges a határolt tér szerepét is vizsgálni. Az 1860-as évektől egy évszázadon át tartott a territorialitás nagy korszaka, amikor a „határokon belüli egyetlen pont sem lehet mentes az állami ellenőrzéstől”. A közlekedési hálózatok, a bányászat és a nehézipar kiépítése is erőteljes térhasználatot igényelt.³

Saját meghatározásom a két típus szintézisére törekszik. A territorialitás (magyarul: területiség) az egyes emberek, különböző méretű közösségek, illetve államok törekvése arra, hogy egy határok közé zárt térben, illetve különösen annak határain ellenőrzést tartsanak fenn az ott tartózkodó emberek, illetve erőforrások felett, szabályokat alkossanak, és azok betartását felügyeljék abból a célból, hogy a kijelölt határokon belüli tér és a külvilág közötti különállást megóvják és fenntartsák. Különbséget kell tennünk ugyanakkor a territorialitás (egy statikus állapot) és

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107). A levéltári kutatások jelentős részét a Trianon 100 MTA–Lendület Kutatócsoport támogatta.

¹ Gyáni 2010: 239–257.; Dembinska–Marác–Tonk 2014: 355–375.

² Kahler 2006: 2–5. John Agnew szerint a territorialitás „ugyanakkor a tér társadalmi és politikai megszervezésének csak az egyik módszere”. Agnew 2018: 38.

³ Maier 2000: 808, 814–822.

a territorializálódás (változás, dinamikus folyamat) között. A területiség mértékének növekedését territorializálódásnak, csökkenését pedig deterritorializálódásnak nevezzük. Sajnos azonban a territorialitást nem lehet egzakt módon mérni, azért sem, mert két különböző megnyilvánulási módja is van. Előfordulhat, hogy a belső tér állami kihasználása és kontrollja erősödik, miközben a határok szerepe gyengül. Ilyenkor egyszerre láthatunk territorializálódást és deterritorializálódást. A szakirodalom gyakran ír még reterritorializálódásról is. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a deterritorializálódás után újra növekszik a territorialitás jelentősége, hanem azt is, hogy a korábbi területiség valamilyen módon átforgul átformálódik.⁴

A jelen tanulmányban az első világháború utáni Magyarországon végbemenő territorializálódási folyamatot vizsgálom. A 19. század második felében párhuzamosan zajlott egymással a nemzetállamok kialakulása, területük fokozódó állami használata és ellenőrzése (territorializálódás) és a határok szerepének meggyengülése (deterritorializálódás). 1914 után viszont mind a terület, mind a határok esetében az állami kontroll erősödése mutatható ki világszerte. Azt szeretném feltárni, hogy a határok szerepének növekedése hogyan zajlott le a csökkenő területű Magyarországon; különösen az érdekel, hogy belső tényezők miként hatottak erre a folyamatra. A belső tér állami kontrolljával tehát e tanulmányban nem foglalkozom.

Territorializálódás az első világháború után

A háború utáni territorializálódást alapvetően külső tényezők okozták. Ezek közül a legfontosabb a monarchia és benne a történelmi Magyarország felbomlása. További fontos okká vált a nemzetközi környezet teljes átalakulása. Még a nyugati határrezsimmel jellemzett területen is általánossá vált az útlevel- és (átmenetileg) a vízumkényszer.⁵ A külkereskedelmi kapcsolatok is hanyatlottak, és az államok közötti elzárkózás fokozódott, különösen Kelet-Közép-Európában, így Magyarország és szomszédai között is. Az utódállamok Budapest diplomáciai, katonai, gazdasági elszigetelésére törekedtek, emellett az új országterület birtokba vételét is sürgősnek tartották.

Magyarország e kényszerpályák keretén belül arra törekedett, hogy a határon átívelő magyar–magyar kapcsolatokat minél magasabb szinten tartsa. A végcél természetesen a revízió volt, de a határon túlra került nemzetrészek támogatása, kulturális, oktatási és más szükségleteinek biztosítása, a határ által elválasztott gazdasági és rokoni kapcsolatok fenntartása alapvető nemzeti érdeknek számított.

⁴ A territorialitás és a territorializálódás kérdéseiről bővebben lásd: Bencsik 2021a: 5–25.

⁵ Bencsik 2003: 50–58, 118–120.

Másként fogalmazva, a határok elválasztó szerepének csökkenése, a deterritorializálódás fontos célkitűzéssé vált. Ezzel szemben hatottak viszont olyan állami érdekek, amelyek a határok megerősítését szorgalmazták, s ily módon a territorializálódás folyamatát erősítették. Ezek közé tartoztak a szomszédos államokból érkező kémek elleni óvintézkedések, továbbá az illegális határátlépések és a csempészet elleni lépések. A nemzeti és az állami érdekek tehát ellentétes hatásokat váltottak ki, s ezek (külső kényszerekkel együttes) eredője alakította az 1920-as évek területiséggel kapcsolatos változásait.

A távolsági forgalomban utazók számára az új demarkációs vonalon, illetve – annak intézményesülése után – a határon való átkelés óriási nehézségekbe ütközött. Az útlevel megszerzése sem volt könnyű, de az igazi problémát a vízum megszerzése okozta. A magyar kormány remélte, hogy a vízumkényszer csak egy átmeneti jelenség, de csalódnia kellett. Mivel a monarchián belül nem működött önálló magyar külpolitika, nem léteztek magyar külképviseltek sem. Magyarország így addig nem írhatott elő vízumkényszer, amíg követségeit és konzulátusait nem állította fel.⁶ Amíg ez megtörtént, a magyar állampolgárokra vonatkozott a vízumkötelezettség, míg a szomszédos államok polgárai „láttaozás” nélkül is beléphettek az országba. Vesztes államként Magyarországot a békeszerződés aláírásáig nem ismerték el nemzetközileg, így eleinte csak a szintén vesztes Ausztriában jött létre magyar követség, 1918 novemberében. Magyar ügyvivő Prágában is volt, ám a követség csak 1921-ben jött létre. Bukarestben viszont csak 1921 januárjától működött magyar ügyvivő.⁷

Miután a magyar külképviseltek felálltak, a magyar vízumpolitika a viszonosság elve alapján próbálta rákényszeríteni a szomszédos államokra a magyar állampolgárokkal szembeni diszkrimináció megszüntetését. A legsúlyosabb korlátozásokat Jugoszlávia vezette be: a két ország között 1923-ig éles és fordultatos vízumháború dúlt, de néhány hónapnyi időtartamon át később is előfordultak konfliktusok. A szomszédos államok módszerei közé tartozott a vízumadás hosszabb-rövidebb ideig tartó beszüntetése (Jugoszlávia és Csehszlovákia), a kiutazási vízumok előírása (Jugoszlávia és Ausztria), a vízumkérelmek késedelmes

⁶ A monarchia külképviselteit Ausztria örökölte meg. Románia és az SZHSZ Királyság szintén rendelkezett örökölt követségekkel. Csehszlovákia új államként ugyan szintén meg kellett hogy teremtsen külképviselteit, de nemzetközileg elismert, győztes államként. A budapesti csehszlovák külképviselőt már 1918. november 20-án megkezdte működését, a bécsi pedig már a csehszlovák függetlenség kikiáltásának napján, 1918. október 28-án. Még 1918 folyamán felállt a párizsi, római, londoni és washingtoni csehszlovák követség is, közülük néhány már október 28. előtt. Lásd: Dejmek 2012: 274–293.

⁷ Pritz 2013: 59.; Braun 2009: 101.

elintézése (elsősorban Románia), illetve bizonyos társadalmi csoportok kizárása a vízumadásból (főleg Csehszlovákia). Jugoszlávia és Csehszlovákia a vízum feltételeként az úti cél szerinti helyi hatóságok beutazási engedélyét is előírta. A csehszlovákok ráadásul mindezt csak a Szlovákiába utazók esetében kérték, a Morvaországba és Csehországba tartóknál nem. Ez jól jelzi, hogy a magyar–magyar kapcsolattartás megnehezítése volt a cél. A legkevesebb korlátozást Ausztria alkalmazta, s ezek is alapvetően a Tanácsköztársaság időszakához kapcsolódtak. Az 1919. szeptemberi magyar ellenintézkedések után sikerült is gyorsan megállapodni a nyugati szomszédokkal, csakúgy, mint a kiutazási vízumok 1920-as bevezetése után. 1923-ban felmerült a vízumkényszer eltörlése is, de erre végül magyar–osztrák viszonylatban csak 1930-ban került sor.⁸ A magyar kormány a nemzeti érdekek figyelembevételére miatt a vízumok általános eltörlését vagy legalábbis a vízumkiadás gyors és gördülékeny lebonyolítását kívánta elérni a határon átvélő kapcsolatok intenzív fenntartása érdekében.

Még súlyosabb problémák jellemezték az új határ mentén zajló helyi forgalmat. Az új határok településeket, nagy- és kisbirtokokat, családokat vágtak ketté. Az országnak azon részein is kialakultak ilyen elválasztóvonalak, amelyek korábban több száz kilométer távolságra estek a határtól. Az új határ mindkét oldalán gyakran egyaránt magyar nemzetiségűek laktak. Az itt élő emberek nem vagy csak lassan értették meg, hogy korábbi szokásaik, közeli utazásaik ezt követően már nem lehetségesek, pontosabban: engedélyhez kötöttek, vagy ennek hiányában illegálisnak és büntetendőnek minősülnek majd. Aki át akart kelni a demarkációs határra szilárduló vonalakon, az eleinte mindenféle hatósági engedély és igazolvány nélkül indult útnak. Többnyire rokonokhoz, saját földjeik megművelésére, esetleg piacra mentek. Sokan szerencséjével jártak. Mások azonban beleütköztek a csendőrök, vámőrök, a túloldalon pedig a fináncok és a gránicsárok járőreibe.

A magyar hatóságok válaszreakciói

A territorializálódás szempontjából fontos kérdés, hogy a magyar hatóságok miként reagáltak az illegális átlépésekre. A csendőrség már 1920-ban tömegesen fogott el tiltott határátlépőket, de a források között a terheltek későbbi sorsa, ítélete sajnos nem lelhető fel. Egy tipikusnak mondható 1920. őszi kötegyáni (Bihar vármegye, ma Békés megye) eset jegyzőkönyvében az őrizetbe vettek így nyilatkoztak:

⁸ Bencsik 2000: 146–156. Közép-Európában kivételszámba ment, ha két szomszédos ország között vízummentesség jött létre.

tak: „Azelőtt is jártunk át a határon, de nem igazoltattak soha, és úgy gondoltuk, hogy most is mehetünk minden akadály nélkül.”⁹

Nyilvánvaló, hogy nemzeti szempontból ezt a helyi határforgalmat támogatni, erősíteni kellett volna. A helyi szolgabírák azonban különböző válaszokat adtak erre a kihívásra, gyakran ugyanazon járáson belül is. Ezt a jelenséget hét különböző határszéli megyében is kutattam, s így különösen szembeötlő az eltérő hatósági válasz. Makón például Spergely Imre szolgabíró rendszeresen, de eltérő kifogásokkal felmentette az illegálisan átlépőket. Hónapokkal a trianoni béke aláírása után, 1920 októberében is gyakran érvelt úgy, hogy „oly jogszabály, amely a demarkációs vonalon való átlépést kihágásnak minősítené, s az ily ügyekben való ítélezést az első fokú rendőri bíróságokra ruházná, hivatalomhoz nem érkezett”.¹⁰ Ebben kétségkívül tévedett, hiszen az 1903. évi VI. tc. 15. §-a világosan kimondta, hogy az, aki „útlevélkötelezettség esetében útlevél nélkül [...] a határon ki- vagy belép, 15 napig terjedhető elzárással és 100 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő”.¹¹ Lehetséges persze, hogy a szolgabíró arra gondolt: a határon való útlevél nélküli átlépés ugyan büntetendő, de a demarkációs vonal nem határvonal, így ott az átkelés nem tilos. Ezzel egyúttal kísérletet tett arra, hogy deterritorializálja a fennálló helyzetet, nem ismerve el a román fennhatóságot. Néhány héttel később, novemberben már új érveléssel állt elő: „A trianoni békeszerződés által bekövetkezett viszonyok kényszerítik a lakosságot arra, hogy a[z 1]903. évi VI. tc. 15. §-ába ütköző kihágást elkövessék. Minthogy a határátkelés még nemzetközi egyezményrel rendezve nem volt, s az úgyszólván kettészakított községek lakói ügyeik rendezését nem halaszthatják, kénytelenek határsértést elkövetni, miért őket b[ün]tetés nem érheti.”¹² Spergely kollégája, Urbanics Kálmán viszont szintén 1920 végén a legtöbb illegális átkelőt elítélte, igaz, mindössze egy napi elzárást szabott ki a maximális 15 helyett.¹³

A baranyavári járásban (Villány és környéke) a jugoszlávok kivonulása után, 1921 őszétől kezdődik a tiltott határátkelés története. Az elkövetőket ekkor többnyire kétnapi elzárásra ítélték, annak ellenére, hogy itt a határvonal valóban csak hetek óta létezett, így a tetten értek jogosan állíthatták: „nem tudtam, hogy az

⁹ HM HL Horthy kori csapatanyag, II. 1260. 1004/10–1920. Figyelemre méltó, hogy a vallo-másban a demarkációs vonal elnevezés helyett határ szerepel.

¹⁰ MNL CSML IV.B.463.b., 155/1920. és 156/1920.

¹¹ 1903.:VI. tc. az útlevélügyről. CJH 1903: 78–84.

¹² MNL CSML IV.B.463.b., 189/1920.

¹³ MNL CSML IV.B.463.b., 228/1920, 233/1920, 234/1920., 239/1920. (Felmentő ítéletet is hozott: 255/1920.)

átkeléshez útiigazolvány kell”.¹⁴ Az 1922-es kihágási anyag itt hiányzik, de 1923-ban szintén zömmel elmarasztaló ítéletek születtek, általában 1-3 napi elzárást szabva ki büntetésül. Szentgotthárdon ugyanez volt a gyakorlat, a határsértők itt is 1-3 nap közti büntetést kaptak.¹⁵ Putnokon viszont még évekkel később, 1928-ban is felmentették a határsértők kb. felét, elmarasztaló ítélet (zömmel egy nap elzárás) pedig szinte csak akkor született, ha a vádlottak beismerő vallomást tettek. Ez főleg a cigányok esetében fordult elő (a korabeli források erősen hangsúlyozták az etnikai hátteret). A felmentő ítélettel végződő esetek között például az alábbi indoklások szerepeltek: sürgős okból kellett átlépniük a határt (beteg rokonuk meglátogatására, utolsó pillanatban megismert dátumú esküvő miatt stb.); hivatalos okból kellett átkelniük, de nem volt pénzük határszéli úti igazolványt váltani; „cselekményük kísérlet, már pedig a kihágás kísérlete nem büntetendő”; „a csehek nem adtak határ átlépési engedélyt” stb. Ugyanakkor ritkán, de előfordult az is, hogy hasonló védekezés ellenére elítéltek valakit.¹⁶

A tiltott átkelésre vonatkozó esetek átfogó tanulsága az, hogy a szolgabírák időnként a nemzeti érdeket, időnként pedig a néptől elszakadt bürokrata ideáltípusaként az állami érdekeket vették inkább figyelembe, nagyjából azzal az indokkal, hogy ha már egy jogszabály büntet egy cselekményt, akkor el is kell ítélni a terheltet. A humánusabb szolgabírák tehát deterrioralizáló hatást fejtettek ki, a bürokrata típusúak viszont erősítették az elhatárolódást.

A fent tárgyalt esetekben említett úti igazolványok, határátlépési engedélyek nem a távolsági forgalomban használt útlevelek, hanem a kisebb határszéli forgalomban rendszeresített úti okmányok voltak. Ez a könnyített határforgalom már 1873 óta működött a román, és az 1890-es évek óta a szerb határ mentén. A dualizmus időszakában a határtól számított 40 kilométeres zóna lakóit, elsősorban a szegény sorban élőket jogosították fel arra, hogy igénybe vegyék e lehetőséget. A háborúban a kishatárforgalom megszűnt ugyan, de 1919 őszétől alapvető magyar törekvéssé vált az új demarkációs vonalak (határok) mentén megindítani azt. Az új határ több száz földbirtokot vágott ketté, emellett további, külön tagban lévő tulajdonrészek is kerültek a határ két oldalára. Ezek tulajdonosai, az ún. kettősbirtoikosok, illetve családtagjaik és alkalmazottaik számára különösen fontos volt, hogy akár naponta átjárhassanak a határ másik oldalára földjeik megművelése érdekében. Eleinte helyi szinten kötött egyezmények születtek. 1920-ban viszont a lokális megállapodások egy részét is a két érintett kormány képviselői írták alá, és ezek

¹⁴ MNL BaML IV.419.c., 2/1921, 16/1921.

¹⁵ MNL VaML IV.428.g., 522/1922., 531/1922., 542/1922., 150/1923., 226/1923. stb.

¹⁶ MNL BAZML IV.922.c., 263/1928., 286/1928., 287/1928., 294/1928., 345/1928., 397/1928., 416/1928., 436/1928., 573/1928.

egy szélesebb határszakaszra, akár a két ország közötti teljes elválasztóvonalra is vonatkozhattak. Minden szomszéd ország felé részben eltérő szabályok születtek, de közös sajátosságuk az, hogy az átkelést csak egy szűk, többnyire 10-15 kilométeres sáv lakói, s közülük is csak a kettősbirtokosok vehették igénybe. A rokonaik meglátogatását tervező és nem kettősbirtokos lakók számára így nem maradt más, mint az illegális átkelés. A „helyi” egyezmények egyik vonása az, hogy bennük időnként még nem a határ, hanem a demarkációs vonal átlépéséről esett szó. A magyar szervek által kiadott okmányokon is ez szerepelt. A szomszédos államok, elsősorban Románia, saját territorializálódásuk jeleként hamarosan megtiltották, hogy olyan kettősbirtokosok lépjenek át a határt, akiknek igazolványaiban a „demarkációs vonal” kifejezés szerepelt. Ezzel rá tudták kényszeríteni a magyar hatóságokat, hogy a későbbiekben az „államhatár” kifejezést használják, ami szintén a territorializálódáshoz járult hozzá.

A budapesti kormány szerette volna nemzetközi szerződésekben is rögzíteni a kisebb határszéli forgalom feltételeit, de a szomszédos államok sokáig ellenálltak e törekvésnek. Emellett különböző mértékben és időtartamon át, de valamennyien gátakat emeltek a kettősbirtokosok határátlépése elé. Késleltették az igazolványok kiadását vagy láttamozását, határárakat vezettek be, az egyezményekkel ellentétesen nem engedték átszállítani a határon a termést (vagy annak egy részét). A legkevesebb akadályt Ausztria támasztotta, s Béccsel sikerült először kormányközi szerződést is kötni, 1922 februárjában. Novemberben aláírtak egy magyar–csehszlovák egyezményt is, de az nem lépett hatályba, mivel Prága nem ratifikálta. Ilyen körülmények között Magyarország belső rendeletekkel próbálta meg szabályozni a kisebb határszéli forgalmat. Ezekben kísérletet tett a kormány az 1914 előtti 40 kilométeres zóna visszaállítására, valamint arra, hogy ún. alkalmi úti lapokkal a nem kettősbirtokosok átlépése is lehetővé váljon. Mindezt a szomszédok nem ismerték el. Mint látható, Budapest mindent megtett azért, hogy a magyar nemzetiségű birtokosok és más határ menti személyek átkelése zavartalan legyen. A teljes képhez azonban hozzátartozik, hogy a magyar helyi hatóságok szintén akadályokat gördítettek a szerb, szlovák nemzetiségű kettősbirtokosok átlépése elé, akár magyar, akár idegen állampolgárokról volt szó.¹⁷ Mindez arra utal, hogy a nemzeti érdekek védelme szigorúan etnikai alapon álló nemzetfogalomra támaszkodott.

A kisantantállamokkal végül csak 1924 és 1927 között sikerült teljes államközi egyezményt kötni a kishatárforgalomról, többnyire a kereskedelmi szerződések egyik fejezeteként vagy mellékleteként. Mindezek eredményeként a négy

¹⁷ Bencsik 2022. A tanulmány ismertet azonban olyan eseteket is, ahol jugoszláv állampolgárságú magyarokkal szemben is akadályokat támasztottak a magyar hatóságok.

szomszédos állam felé fennálló átkelési feltételek közötti különbségek valamelyest csökkentek, de teljesen nem szűntek meg. A kishatárforgalmi zóna véglegesen 10–15 kilométeresre csökkent, és a legtöbb esetben a városok lakóit kizárták belőle. Sikerült viszont elérni, hogy a kettősbirtokosokon kívül mások is rendszeresen (orvosok, állatorvosok, bábák stb.) vagy alkalmoszerűen átléphessék a határt.¹⁸ A kishatárforgalom fenntartása alapvetően Magyarország érdekében állt, mivel a legtöbb kettősbirtokos a határ mindkét oldalán magyar volt. Ilyen szempontból a birtokos, a határszéli igazolványos és az alkalmi útilapok rendszerének kialakítása magyar siker, és a nemzeti érdekek védelmének látványos példája. Ennek ára viszont a határ intézményesülésének elfogadása lett: a magyar hatóságok és a határ mentén élők egyaránt tudomásul vették a territorializálódás folyamatát, és alávetették magukat az ezzel járó bürokratikus folyamatnak, ügyintézésnek.

A határőrizet előtt álló kihívások

Nem független ettől az sem, hogy a határvonal őrizete is intézményesült. Itt már egyoldalúan beszélhetünk az állami érdekek szerepéről. Az itt tárgyalt jelenségek a territorializálódás fokozódásához járultak hozzá, méghozzá hazai szándékok alapján. A határ őrzése és a határrend fenntartása kapcsán három témakör: a kémek, a csempészet és a határincidensek rövid tárgyalását tartom lényegesnek.

A kémektől való rettegés a magyar vámőrség (és a csehszlovák pénzügyőrség) iratai között is a leggyakoribb elemek közé tartozik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a jelenség korántsem a hosszú ötvenes évek terméke, hanem már az 1920-as évek óta jellegzetes. Bár a Magyar Királyi Vámőrséget csak 1921 augusztusában hozták létre, elődszervezetei 1920-tól kiemelt fontosságúnak tartották a kémek elleni küzdelmet. 1920 szeptemberében egy bizalmas belügyi rendelet részletesen is foglalkozott a kérdéssel, amelyre a vámőrség felállításakor is kitértek.¹⁹ Sőt, „tekintettel a semleges zónára engedélyezett csendőrség és karhatalom csekély számára, szükségessé vált, hogy a határ menti birtokok magyar lakossága is ezen célra igénybe vétessék” – áll a Békés vármegyei katonai parancsnokság egyik iratában.²⁰ A kémektől való rettegés néha komikus méreteket öltött, amit a szegedi nyilvántartó osztály 1920 végén keletkezett leirata is alátámaszt: „Bizalmas úton az osztály tudomására jutott, hogy ötven feltűnően szép román leány, kik odaát a

¹⁸ Bencsik 2003: 65–70.

¹⁹ 4.000/1920. B.M. res. Megtalálható: HM HL Horthy kori csapatanyag, II. 1265., 109/1921.; lásd még: 114.440/1921. P.M. rendelet I. sz. függeléke. *Belügyi Közlöny* 1921: 1725–1730.

²⁰ HM HL Horthy kori csapatanyag, II. 1261. 13/1920.

kémtanfolyamot elvégezték, a legközelebbi időkben Magyarországra fognak jönni azzal a feladattal, hogy a magyar tisztek társaságába furakodva tőlük bizalmas katonai hírszerítést megtudjanak.”²¹ Szintén a román kémtevékenység mitikus erejére utalt a szolnoki nyilvántartó osztály leírata a lőkösházi utazás-ellenőrző állomás részére: „Kacagnak azon, hogy a határellenőrzés nálunk olyan gyenge, hogy kémjeik minden veszély és akadály nélkül fényes nappal is átjöhhetnek. Minden magasabb hivatalban van kémjük elhelyezve, akiket igen nagy pénzekkel fizetnek. Csak Budapesten 530 kémjük van, akiknek nagy része családot is él itt.”²² Hogy e veszély vélt vagy valós volt, az a töredékes hazai forrásanyagból aligha lesz kideríthető. Ugyanakkor biztos, hogy a veszélyérzet miatt a határőrizet megerősítése, s így a territorializálódás tovább folytatódott.

Ugyanígy hatással járt a csempészet erősödése. E jelenség a monarchia külső határai mentén már a 19. században feltűnt.²³ A csempészet elsődlegesen nem az új határvonal, hanem a háború következményének tekinthető. Már a harcok idején állandó problémát jelentett az akkori határokon keresztül zajló illegális áru- és kiviteli, elsősorban Horvátország és azon keresztül Bosznia, de részben már ekkor is Ausztria felé.²⁴ Az új határok kialakulása ezt az évek óta zajló tiltott tevékenységet új földrajzi térségekbe helyezte át, olyan területekre, ahol a csempészet – a jövedéki termékek, elsősorban a dohány belföldi csempészete kivételével – korábban nem fordult elő. A háború végén és azt követően hozott szabályok értelmében egyébként csempészetnek minősült bizonyos alapvető élelmiszerek engedély nélküli belföldi szállítása is. Bár a csempészet alapvetően kihágásnak számított, az árdragításról szóló törvény értelmében a közszükségleti cikkek nyereszkes célú kicsempészése már vétségnek minősült, ezen ügyeket pedig már nem a járási főszolgabírák, hanem a megyei uzorabírók tárgyalták.²⁵ Annak megítélése, hogy nyereszkes volt-e a célzat, meglehetősen szubjektív, és országgrészenként nagyon eltérő gyakorlatot eredményezett. Sőt, az illegális határátkelésekhez hasonlóan még a kihágásként kezelt csempészet miatt kiszabott büntetések mértéke között is jelentős különbség tapasztalható országgrészenként.²⁶

²¹ HM HL Horthy kori csapatanyag, II. 1265. 306/1921.

²² HM HL Horthy kori csapatanyag, II. 1251. 18/1920.

²³ Nagy 2007: 182–203.

²⁴ MNL OL K 27, 1918. ápr. 12., 36. napirendi pont; MNL OL K 26, 1918-III. res.-562. alapszám.; K 26 1918-III. res.-7924. alapszám.

²⁵ 1920. évi XV. tc. az árdragításról. CJH 1920: 47–50. (1. § 5. pont). Az uzorabírók tevékenységéről a csempészeti ügyekben bővebben: Bencsik 2021b: 56–59.

²⁶ Külön is kiemelném ezek közül a Somogy megyei Csurgón játszódoó kihágási eljárást, amely valóságos koncepciósnak tekinthető. MNL SML IV.B.414., 387/1922. Erről lásd

1919 és 1920 folyamán még előfordult, hogy egyes éhező országrészekbe a demarkációs vonalakon túlról csempészték be élelmiszert, akár a helyi vagy a katonai hatóságok szervezésében. E kivételeket nem számítva a csempészet majdnem kizárólag kifelé irányult, és alapvető élelmiszerek (gabonafélék, tojás, tejtermék, húsfélék) és élő állatok kivitelét jelentette. Ennek fő oka az, hogy belföldön az élelmiszerek mesterségesen alacsonyan tartott hatósági árasak, míg a szomszédos államokban szabadárak voltak. Különösen az élelemhiánnyal küszködő Ausztriában csillagászati áron cserélt gazdát a búza, a tojás stb. A sokszoros haszonnal kecsegtető lehetőség igen vonzó volt, ezért a csempészet óriási mértékben felvirágzott. Eleinte maguk a termelők vitték át az árut, zömmel gyalog és kis mennyiségben (de nők is csempészték ki akár 20 kilogramm árut). Ennek következménye a kiviteli tilalmak folyamatos szigorodása és a határőrizet erősítése lett. A csempészet azonban tömeges maradt, s 1922-re az osztrák határ helyett a csehszlovák szakasz vált a fő iránnyá. Északi szomszédunk területén az árak tartósan magasabbak maradtak, mint Magyarországon. Jelentős csempészet zajlott a kisebb határszéli forgalomban is, amit az is lehetővé tett, hogy a kettősbirtokos gazdák saját terményeiket legálisan szállíthatták át a határon. Ezek közé pedig könnyedén tudtak zugárut rejteni.

A húszas évek közepére ismét átrendeződött a csempészett áruk és az illegális áruszállítók köre is. Az alapvető élelmiszereket felváltották a feldolgozott termékek, iparcikkek (cukor, alkohol, textíliák, cipők, cigaretta), és a kivitel helyett a behozatal lett a jellemzőbb. Immár egész falvak lakossága élt meg a csempészetből, és a „szakma” apáról fiúra és anyáról leányra is öröklődött. A saját szakállukra tevékenykedő csempészek mellett megjelentek „alkalmazottak” is, akik „csempészkirályok” számára dolgoztak, súlyos károkat okozva az államkincstárnak. Ezzel együtt gyakoribbá vált, hogy fegyverrel is felszerelték őket, s emiatt véres összecsapásokra került sor a csendőrökkel, vámőrökkel.²⁷ Emellett a csempészet kémtevékenységgel is összekapcsolódott, vagy legalábbis a hatóságok ettől tartottak.²⁸ Egyes gazdasági szereplők is amellett kezdtek el lobbizni, hogy a határokat meg kell erősíteni. Ennek legszebb példája a textilgyárosok és kereskedők azon javaslata volt, hogy drótkadályokkal és spanyollosokkal erősítsék meg a határvonalat, hogy a csempészek mozgását megnehezítsék. Érveik szerint „kifizetődnek a kincstárnak még ez a befektetés is, ami legalább a kocsikon való csempésztést

még: Bencsik 2020a.

²⁷ Bencsik 2020b: 768–776.

²⁸ HM HL Horthy kori csapatanyag, II. 1265. 276/1920.; Horthy kori csapatanyag, II. 1253. 30/1923. kt.

nehezítené meg”.²⁹ Az új, trianoni határok erősítésének a terve jó példa a territorializálódásra – kis túlzással az 1948 utáni vasfüggöny előképének is tekinthető.

A csempészekkel folytatott küzdelem során a magyar határőrizeti szervek időnként a szomszédos államok határőrségével, pénzügyőrségével is összetűztek. A határincidensekben komoly szerepet játszott a kisantantállamokkal szemben fennálló politikai feszültség is. E kérdés részleteinek feltárása még további kutatásokat igényel, de annyi bizonyos, hogy a határok elválasztó szerepének növekedéséhez az incidensek is hozzájárultak.³⁰

Összegzés

A fentiek alapján megállapítható, hogy a külső hatások és kényszerek döntő szerepet játszottak a Trianon után zajló territorializálódásban. E folyamathoz azonban belső okok is hozzájárultak. Igaz, ellentmondásos módon: Magyarország nemzeti érdeke a deterritorializálódás, a határok „légiesítése” volt, az állami-bürokratikus érdekek azonban többnyire a területiség megerősítéséhez járultak hozzá.

Források

Levéltári források

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Levéltára (HM HL)

Horthy kori csapatanyag, Nyilvántartó alosztályok, utazás-ellenőrző állomások.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML)

IV.419.c. Baranyavári járás főszolgabírójának kihágási iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML)

IV.922.c. Putnoki járás főszolgabírójának kihágási iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára (MNL CSML)

IV.B.463.b. Makói (Központi) járás főszolgabírójának kihágási iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K26 Miniszterelnökség, központilag iktatott iratok

K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

²⁹ Lévy 1924: 11.

³⁰ A korszak talán súlyosabb incidenséről, amely Kassától délre, Hím község határában történt, lásd: Bencsik 2021b: 59–61.

VI. TRIANON KÖVETKEZMÉNYEI

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML)
IV.B.414 Csurgói járás főszolgabírójának iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)
IV.428.g. Szentgotthárdi járás főszolgabírójának kihágási iratai

Nyomtatásban megjelent források

Belügyi Közlöny 1921.

Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. (CJH) Budapest, Franklin.

Hivatkozott irodalom

Agnew, John 2018: *Globalization and Sovereignty: Beyond the Territorial Trap*. Lanham – Boulder – New York – London.

Bencsik Péter 1999: *Az útlevelekérdés története Magyarországon a törvényi szabályozástól a második világháborúig.* (PhD-disszertáció) Pécs.

Bencsik Péter 2003: *A magyar úti okmányok története 1867–1945.* Budapest.

Bencsik Péter 2020a: *Koncepciók per a gazdagparasztok ellen 1920-ban.* (<https://trianon100.hu/blog-cikk/koncepcios-per-a-gazdagparasztok-ellen-1920-ban> – letöltés: 2022. április 24.)

Bencsik, Péter 2020b: The New Borders as Local Economic Possibility? The Case of Post–1920 Hungary. *European Review of History / Revue européenne d'histoire* (27.) 6. 763–784.

Bencsik Péter 2021a: Territorializálódás és globalizáció. *Korall* (22.) 85. 5–25.

Bencsik, Péter 2021b: After Trianon: Life near the Hungarian–Czechoslovak Border during the 1920s. *Chronica* [Szeged] 20. 47–63.

Bencsik, Péter 2022: The (Re)Establishment of Small Border Traffic in Hungary after the Treaty of Trianon. In: Róbert Győri – Steven Jobbitt (eds.): *Geography and the Nation after Trianon*. London. Megjelenés alatt.

Braun Zsolt Zoltán 2009: A magyar–román diplomáciai kapcsolatok története (1921–1990). *Pro Minoritate* (27.) 2. 93–114.

Dejmek, Jindřich 2012: *Diplomacie Československa. Díl I. Nástin dějin Ministerstva zahraničních věcí a diplomacie (1918–1992).* Praha.

Dembinska, Magdalena – Marác, László – Tonk, Márton 2014: Introduction to the special section: Minority politics and the territoriality principle in Europe. *Nationalities Papers* (42.) 3. 355–375.

- Gyáni Gábor 2010: A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. *Helikon* (56.) 1–2. 239–257.
- Kahler, Miles 2006: Territoriality and conflict in an era of globalization. In: Miles Kahler – Barbara F. Walter (eds.): *Territoriality and Conflict in an Era of Globalization*. Cambridge.
- Lévay Jenő 1924: Drótakadályokkal és spanyol lovasokkal akarják megvédeni a határt a csempészek ellen. *Pesti Napló* 1924. december 25. 11.
- Maier, Charles S. 2000: Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era. *The American Historical Review* 105. (3.) 807–831.
- Nagy Botond 2007: Vendégmunka és csempészet a 19. században: Kihágások a magyar–román határ Háromszék és Brassó vármegyei szakaszán az 1880-as években. *Korall* (8.) 30. 182–203.
- Pritz Pál 2013: A bécsi követség története a két háború között. *Külügyi Szemle* (12.) 2. 55–68.

A visszafoglalt baranyai háromszög magyar oktatási rendszerbe történő beillesztése

Bevezetés – a visszafoglalt baranyai háromszög

Magyarország, együttműködve Németországgal, Olaszországgal és Bulgáriával, az alig fél évvel korábban megkötött örök barátsági szerződés ellenére 1941-ben részt vett Jugoszlávia megszállásában, és 1941. április 11-én a magyar csapatok átlépték a magyar–jugoszláv határt. A vállalkozás eredményeként pedig az ország jelentős területi nyereséget könyvelhetett el. Ez mintegy 11 000 km²-nyi területet jelentett, amely magába foglalta a Bácska, valamint Muraköz mellett a baranyai háromszöget is.¹ A visszafoglalt területen kezdetben katonai közigazgatást vezettek be, majd a miniszterelnök július 22-én kelt rendelete értelmében a baranyai háromszöget Baranya vármegyéhez csatolták.² Közel egy hónap múlva pedig, augusztus 16-án a katonai közigazgatásnak átadta a helyét a polgári közigazgatás, vagyis a terület már valóban a megye részét képezte, ami során újjászervezték a közigazgatását, létrehozva ezzel a visszafoglalt terület nagy részén kialakított Dárdai járást, valamint három, a trianoni határ mentén fekvő járás (a Mohácsi, a Siklósi, valamint a Villányi járássá átkeresztelt Baranyavári járás) is megnagyobbodott néhány településsel.³

A terület visszafoglalása és Baranya vármegyéhez történő hozzácsatolása nem csak a polgári közigazgatás átszervezésével járt. A térséget a hazai tanügyigazgatási rendszerhez is hozzá kellett kapcsolni, értve ez alatt a népoktatási szintet, hiszen a területen népiskolák működtek, valamint értve ez alatt azt is, hogy biztosítani kellett a középfokú intézményekben tanuló diákok számára is, hogy tanulmányaikat megkezdhessék, illetve folytathassák egy új oktatási rendszeren belül. A következőkben azt kívánom bemutatni, hogy milyen megoldások születtek az imént felvetett problémákra, milyen módon kapcsolták hozzá a baranyai háromszöget a magyarországi oktatási rendszerhez, illetve tanügyigazgatáshoz.⁴

¹ Romsics 2017: 401.

² 1941. évi 5.440. M. E. rendelet 2. §

³ 14.125/alisp. 1941. sz. körrendelet.

⁴ Jelen tanulmány során nem kívánok kitérni részletesen arra, hogy a két oktatási rendszer között milyen hasonlóságok és milyen különbségek mutatkoztak meg, amelyek az átlépést bizonyos tekintetben megkönnyítették, bizonyos tekintetben pedig megnehezítették,

A népoktatás újraszervezése

Az iskolák magyar oktatási rendszerbe történő beillesztése

A polgári közigazgatás megszervezését követően alig egy hónappal később kezdődött az új, 1941/42-es tanév. A tanévkezdetre viszont az új iskolahálózat, mely beolvadt a magyarországi népoktatási hálózatba, még nem került kialakításra. A forrásokból úgy tűnik, hogy nem is ez volt a legelső és legfontosabb feladat, hanem az, hogy a nemzetellenesnek vélt tárgyakat, melyek köréhez pontos utasítást nem adtak, az iskolákból eltüntessék a tanítók.⁵

Az iskolák hivatalos megszervezésére, melyek közül valamennyi állami fenntartású népiskola lett, végül csak 1942 elején került sor. Összesen 35 iskolát alapítottak, néhány településen, például Dárdán, Bolmányban vagy Laskón többet is.⁶

Az iskolák létrehozása mellett egy másik feladat volt, hogy azokat a tanterületi rendszerbe is beillesszék. A legalsóbb szinteket az oktatási rendszerben a népoktatási körzetek jelentették, amelyen belül további iskolafelügyeleti körzetek álltak. E körzetek jelentősége igen fontos volt, hiszen az e körzetek élén álló iskolafelügyelők jelentették a tanügyigazgatás ellenőrzésének legalsóbb szintjét.⁷ Iskolakörzetből egy megyén belül, amely egyetlen népoktatási kerületet jelentett,⁸ több is volt, melyek alapvetően a járások határai mentén kerültek kialakításra. A problémát viszont az jelentette, hogy a visszafoglalást követően, amikor kialakították a megye új járáshatárait, akkor három járás, a Mohácsi, a Siklósi és az egykori Baranyavári, majd épp a visszacsatolásokat követően Villányi járássá átkeresztelt járás is gazdagodott visszafoglalt településekkel. Mindez azt is jelentette, hogy számos délszláv tanuló (és délszláv tagozatú iskola) kezdte meg működését iskolafelügyelői hatáskörükben. A nevezett három járásból viszont csak a Villányi járás iskolafelügyelője rendelkezett megfelelő nyelvismerettel, míg a Siklósi járás iskolafelügyelője csak magyarul, a Mohácsi járás iskolafelügyelője

hiszen ezeket részletesebben egy korábbi munkában már megtettem. Lásd: Mohr 2020.

⁵ MNL BaML VI. 501. a. 58.370/1941. sz..V.ü.o.

⁶ MNL BaML VI. 501. a. 161.674/1942, 161.681/1942, 161.682/1942, 161.644/1942, 161.646/1942, 161.642/1942, 161.643/1942, 161.796/1942, 161.762/1942, 161.784/1942, 161.760/1942, 161.798/1942, 161.747/1942, 161.781/1942, 161.672/1942, 161.622/1942, 161.645/1942, 161.704/1942, 161.703/1942, 161.772/1942, 161.771/1942, 161.809/1942, 161.775/1942, 161.797/1942, 161.764/1942, 161.748/1942, 161.673/1942, 161.706/1942, 161.701/1942, 161.705/1942, 161.866/1942, 161.765/1952, 161.919/1942, 161.901/1942, 161.897/1942.

⁷ Nagy 2005: 169.

⁸ 1935. évi VI. tc. 4. §

je magyarul és németül beszélt. Magyar Dezső, Baranya megye tanfelügyelője viszont úgy gondolta, hogy csupán a nyelvi hiányosságok miatt ezeket az iskolafelügyelőket nem érdemes lecserélni. Ehelyett azzal a megoldási javaslattal állt elő, hogy a visszafoglalt területek külön legyenek kezelve, a járási körzetek ne legyenek meghatározók a körzetek létrehozása során. Ugyanakkor mivel a visszafoglalt terület igen nagy, ezért két körzet kerüljön létrehozásra Délkeleti I. és II. számú iskolafelügyelői körzet néven. A terület felosztása pedig földrajzi és közlekedési szempontok szerint történjen meg.⁹

A főigazgató, Fodor Ferenc a tanfelügyelő javaslatát elfogadta, és felterjesztette a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, melynek elvi jóváhagyására 1942. február 20-án került sor, vagyis csak fél évvel a tanév megkezdését követően, azonban Bassola Zoltán államtitkár levelében kérte, hogy jelöljék ki a körzetek székhelyét és az iskolafelügyelőt is.¹⁰ Ezekkel kapcsolatban ismételt Magyar Dezső tanfelügyelő javaslatai voltak meghatározóak, aki az I. számú körzet központjának Pélmonostort, iskolafelügyelőjének pedig Merényi Rezsőt, a második számú körzet központjának Dárdát, iskolafelügyelőjének pedig Müller János dárdai vezető tanítót javasolta.¹¹ Személyi kérdésben Magyar Dezsőt a villányi és a dárdai főszolgabírók tájékoztatták. Ez alapján a javasolt iskolafelügyelőkről tudható, hogy Merényi Rezső tanítói pályáját még 1920 előtt kezdte, 1914-től Kácsfaluban tanított egészen 1928-ig, amikor a szerbek kiutasították. Ezt követően Kásád kántortanítója lett.¹² Müller János szintén már Trianon előtt is Dárdán tanított 1936-os nyugdíjazásáig, majd 1941-ben nevezték ki a dárdai iskolák vezetőjének. A főszolgabíró jelentésében politikai szempontból is megfelelőnek nevezte Müller Jánost.¹³

Az iskolafelügyelői körzetek végleges létrehozására csak az 1941/42-es tanév végén került sor, mikor Fodor Ferenc főigazgató az 1935. évi VI. tc. 14.§-a, 7000/1935. eln.sz. VKM-i rendelet 1.§-a és a 25.800/9141. sz. VKM-i rendelet 1.§-a alapján kinevezte Merényi Rezsőt és Müller Jánost iskolafelügyelőnek.¹⁴ A visszafoglalt baranyai háromszög magyar tanügyigazgatási rendszerbe történő beillesztése tehát csak az első magyar tanesztendőt követően zárult le.

⁹ MNL BaML VI. 501. a. 648/1942.

¹⁰ MNL BaML VI. 501. a. 105.056/1942. sz. /V/1. ü.o.

¹¹ MNL BaML VI. 501. a. 3 ad 1497/1942. szám

¹² MNL BaML VI. 501. a. 2660/1942.

¹³ MNL BaML VI. 501. a. 31/el.1942.

¹⁴ MNL BaML VI. 501. a. 2485-4 1941-42.

Nemzetiségekhez való viszonyulás

Fontos kérdés, hogy a népiskolák szintjén milyen mértékben biztosították a nemzetiségi oktatás lehetőségét. A Sajti Enikő 2004-es munkájában bemutatta, hogy az első magyar tanévben, vagyis az 1941/42-es tanévben a visszafoglalt délvidéki területeken jelentős asszimilációs törekvés folyt, szinte alig indult nem magyar nyelvű iskolai tagozat. Ebben változás pedig csak a Kállay-kormány idejében következett be, s hamarosan a vallás- és közoktatásügyi miniszter már szorgalmazta a nemzetiségi tagozatok létrehozását. Igaz, ezek eredményeként nemzetiségi iskolák nem jöttek létre a Délvidéken, csupán nemzetiségi tagozatok.¹⁵

A visszafoglalt baranyai háromszögben alapvetően azt láthatjuk, hogy a nemzetiségi kérdés ugyancsak fontos volt, hiszen a területnek 36%-a volt magyar nemzetiségű, s valamivel kisebb, de alapvetően hasonló arányban voltak jelen még délszlávok és németek is (35%, illetve 29%).¹⁶ A térségben viszont azt láthatjuk, hogy a délszláv (vagy német) nyelvű tagozatok megszervezését a térségért felelős tanfelügyelő már 1941-ben szorgalmazta. Így egyetlen példaként kiemelve Magyar Dezső már 1941 szeptemberében javasolta a tankerületi főigazgatónak, hogy Csonoplyában (mely bár nem a baranyai háromszögben fekszik, de ekkor visszacsatolt és a pécsi tankerülethez tartozó délvidéki település) szükséges lenne az egy magyar tagozat mellett két szerb és két német tanítási nyelvű tagozatot is indítani. Igaz, mindez azt jelentette, hogy mindössze 17 magyar tanulóval indítottak volna magyar tagozatot, és több mint száz német és szintén több mint száz szerb tanulóra 2-2 tagozatot.¹⁷ Ez alapvetően azzal van összhangban, hogy a szórványterületeken élő magyarság nemzettudatának megerősítésére (beleértve a népművelést is) a következő időszakban egészen az elcsatolásig mindvégig jelentős hangsúlyt fektettek.¹⁸

Arról sajnos nincs összegzés, hogy az imént bemutatotthoz hasonló javaslatok mennyire vezettek eredményre, vagyis nincs olyan összegzés, hogy az 1941/42-es tanévben mennyi tanuló tanulhatott magyar nyelvű tagozaton, és mennyi nem. Az viszont bizonyos, hogy a nemzetiségi osztályok létrehozását javasolta a tanfelügyelő Dályok, Pélmonostor, Hercegmárok és Darázsi településeken.¹⁹ Ezen népiskolákban viszont a nemzetiségi nyelvű oktatás biztosítására csak az 1942/43-as tanévben kerülhetett sor, arra hivatkozva, hogy a tanév során a tanítási nyelv

¹⁵ A. Sajti 2004: 244–245.

¹⁶ KSH 1947: 14–25.

¹⁷ MNL BaML VI. 501. a. 1991/1941.

¹⁸ MNL BaML VI. 501. a. 134.600/el.40.k-1943. sz.

¹⁹ MNL BaML VI. 501. a. 1 ad 801/1942.

megváltoztatása pedagógiai szempontokból jelentene problémát.²⁰ Ezeknek a településeknek a népiskolái közül Pélmónostorról bizonyosan tudhatjuk, hogy 1942-ben meg is indultak a nemzetiségi tagozatok.²¹ Érdekesség ugyanakkor, hogy ezek megszervezése ellenére nem minden községben írták a szülők a gyermeküket ilyen osztályba, amely akár azok megszűnéséhez vagy el nem indulásához is vezethetett. Így történt ez Dályokon is, ahol a sokac szülők is magyar nyelven tanították gyermekeiket.²² Ugyanakkor a nemzetiségi tagozatok elindítása feltehetően a politikai változásokkal volt szorosabb kapcsolatban.

Összességében tehát a tanfelügyelőtől már a kezdetektől fogva egyfajta jóindulat tapasztalható a nemzetiségek irányába. Itt hivatkozhatunk a népiskolai körzetek megszervezése kapcsán már leírtakra is, hogy a térségbe olyan iskolafelügyelők kinevezését kérte, akik rendelkeztek a megfelelő nyelvismerettel.²³ Ennek az oka lehet talán az, hogy 1941 májusában a tankerületi főigazgató egy levelet küldött a közép-, középfokú és szakiskolák igazgatóinak, valamint a tanfelügyelőknek, amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy erőteljes asszimilációs gyakorlatra nem kerülhet sor, a nemzetiségi tanulók irányába a „legmesszemenőbb megértést” és a „legtürelmesebb elbánást” kérte.²⁴ Azt, hogy feltehetően e gyakorlatot a tankerület munkatársai magukévá tették, mutatja az, hogy 1944-ben egy királyi tanfelügyelői értekezleten a tanfelügyelő arról tartott előadást, hogy nem szabad erőteljes asszimilációs nyomást helyezni a nemzetiségekre, és nem szabad bennük másodrendűség érzetét kelteni. E szavak és talán meggyőződés mögött viszont nem a nemzetiségek jogainak védelme állt, hanem sokkal inkább a nemzetiségi mozgalmak féken tartása.²⁵

Kérdéses még a nemzetiségi tagozatok kapcsán, hogy kik látták el a tanítói tevékenységeket. Mivel a két világháború közti időszakban nemzetiségi tanítóképző intézetek nem működtek Magyarországon, ezért ilyen képesítésű tanítók nem vagy csekély számban voltak.²⁶ Kézenfekvő volt tehát, hogy a visszacsatolt területeken élő nemzetiségi tanítók töltötték be ezeket a pozíciókat.²⁷

²⁰ MNL BaML VI. 501. a. 801/1942.

²¹ MNL BaML VI. 501. a. 1.869/1942.

²² MNL BaML VI. 501. a. 2698/1942.

²³ MNL BaML VI. 501. a. 2660/1942.

²⁴ MNL BaML VI. 501. a. 84/1941.

²⁵ MNL BaML VI. 501. a. Királyi tanfelügyelői értekezlet 1944. május 30.

²⁶ Eiler 2018: 56.

²⁷ MNL BaML VI. 501. a. 2 ad 1884/1942.

Középiskolás diákok helyzete

Mohács és a baranyai háromszög

A visszafoglalt baranyai háromszög azt is jelentette, hogy olyan tanulók is beke-
rültek a magyar oktatási rendszerbe, akik középszintű tanulmányaikat megke-
zdeni vagy épp folytatni szerették volna. Ezek a tanulók elsősorban a térséghez
közelebbi, közlekedés szempontjából jobban elérhető települések középiskolá-
it választották. Így például megjelentek a továbbtanulni szándékozó baranyai
háromszögi diákok Siklós polgári iskolájában²⁸ vagy Mohácson.²⁹ A követ-
zőkben a diákok továbbtanulásának kérdése elsősorban Mohácsra vonatkozó-
an, azon belül is a mohácsi gimnáziumhoz kapcsolódóan kerül bemutatásra. A
gimnázium ilyen jellegű kiválasztásának több oka is van. Az egyik, hogy Mo-
hács saját térségi központi szerepének megerősödését látta a visszafoglalt bara-
nyai háromszögben. A városi gimnázium igazgatója például a térséget Mohács
„természetes életterének” nevezte.³⁰ E tekintetben olyan szempontból bizonyo-
san valós állítás volt ez, hogy a visszafoglalt baranyai háromszögnek a visszacsá-
tolást követően rendkívül élénk kapcsolata volt Moháccsal. A Mohácsról induló
és Mohácsra érkező személyforgalom kizárólag a Pécs–Mohács vonal esetében
volt nagyobb a Baranyai háromszögbe irányuló vagy azon keresztülhaladó sze-
mélyforgalomnál. Ha a két, a térséget érintő vonal személyforgalmát összeadjuk,
akkor az mondható el, hogy a személyforgalom negyede irányult 1941-ben a
baranyai háromszögbe.³¹

A térség Mohácshoz való szoros kapcsolódása mellett a gimnázium kivá-
lasztásának okaként említhető, hogy az intézmény már az 1941/42-es tanév
megkezdését megelőzően érdeklődött a baranyai háromszög diákjai iránt, amit
jól mutat az, hogy az intézmény a térség tanulói számára egy nyári tanfolyamot
szervezett, megkönnyítve a magyar oktatási rendszerbe történő bekapcsoló-
dást,³² illetve a tanév megkezdését követően az igazgató közvetlenül a VKM mi-
niszternél járt közben a diákok felvételi lehetőségének biztosítása érdekében.³³
A következőkben tehát bemutatásra kerül, hogy a baranyai háromszög tanulói
milyen módon nyerhettek felvételt középfokú intézménybe a mohácsi gimnázi-
um példáján keresztül.

²⁸ MNL BaML VI. 501. a. 106/1941. Ig.

²⁹ MNL BaML VI. 501. a. 7/1941-42.

³⁰ MNL BaML VI. 501. a. 7/1941-42.

³¹ *Mohácsi Hírlap* 1942. 07. 19. 2.

³² MNL BaML. VI. 501. a. 224/1941.

³³ MNL BaML VI. 501. a. 7/1941-42.

A középfokú intézménybe történő beiratkozás körülményei

Délvidék és ezzel a baranyai háromszög visszafoglalását követően a diákok továbbtanulási lehetőségeivel kapcsolatban alapvetően bizonytalanság alakult ki. Ennek oka, hogy a magyar és a jugoszláviai oktatási rendszer bár szerkezetileg hasonlított, így az átlépés e tekintetben nem jelentett különösebb problémát, ám tartalmilag komoly eltérések tapasztalhatók. Vagyis számos olyan hasonló vonással rendelkezett a két oktatási rendszer (például hazafias nevelés és jugoszlávizmus vagy a nemzetiségi oktatási jogok közötti párhuzamok), amelyek ezt az átlépési lehetőséget megnehezítették. A tanulók tudása között ugyanis komoly eltérések lehettek, valamint a magyar nyelv ismerete is problémát jelenthetett a felvételizni kívánó tanulók számára.³⁴

Erre a kihívásra adott egyféle választ a mohácsi gimnázium, mikor a baranyai háromszögben élő tanulók szüleinek megkeresésére az igazgató egy háromhetes kurzust szervezett főigazgatói engedéllyel a felvételizni szándékozó tanulóknak. Ezen a tanfolyamon főként a diákok magyar-, illetve latinnyelv-tudásának megerősítésére és pótlására helyezték a hangsúlyt, így a kurzuson magyar nyelv és irodalmi, valamint latin nyelvi oktatást tartottak.³⁵

A tanfolyamon az arról készült kimutatás alapján öt tanuló az első, két-két tanuló a második és a harmadik, egy tanuló a negyedik, négy-négy tanuló az ötödik és hatodik osztályba kívánt felvételt nyerni. A felsőbb éves tanulók jelentős része korábban a tanulmányait az eszéki reálgimnáziumban kezdte meg.³⁶ A tanfolyamon oktatóként részt vevő tanárok jelentései alapján az elvégzett munka eredményes volt, és különösen a magyar nyelv használatában jelentős fejlődés jellemezte a diákokat.³⁷

Ugyanakkor a tanév kezdete előtt, még a tanfolyam ideje alatt megjelent a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 57.500/1941. V. K. M. számú, *A visszafoglalt délvidéki területen működő közép-, középfokú és szakiskolák megnyitása tárgyában* című rendelete, amely pontosan szabályozta a diákok föl vételét. A rendelet az 1.§-ában rögzíti, hogy felsőbb éves tanulók csak a visszafoglalt területen működő középiskolákba nyerhettek felvételt, és a visszafoglalást megelőző anyaországi intézmények csak az első osztályba vehetnek föl visszafoglalt területről érkező

³⁴ Mohr 2020: 195–200.

³⁵ MNL BaML VI. 501. a. 224/1941

³⁶ MNL BaML VI. 501. a. Hites Ferenc jelentése a Mohács Városi Gimnáziumban 1941. augusztus 4–23-án tartott magyar nyelvi tanfolyamról, Mohács 1941. szeptember 3.

³⁷ MNL BaML VI. 501. a. Szaktanári jelentések a Mohács Városi Gimnázium nyári tanfolyamáról.

tanulókat.³⁸ Ennek értelmében a korábbi támogatása ellenére a tankerületi főigazgató, Fodor Ferenc megtiltotta a mohácsi gimnáziumnak, hogy a felsőbb éves tanulók felvételt nyerjenek az iskolába.³⁹ Ez a döntés azt jelentette, hogy a baranyai háromszögben élő felsőbb éves tanulók tanulmányaikat csak a visszafoglalt délvidéki terület 12 gimnáziumának valamelyikében folytathatták volna.⁴⁰ Ez viszont olyan tekintetben problémát jelentett a diákok és szüleik számára, hogy a baranyai háromszög nem állt összeköttetésben a Bácskával, így például egy pélmonostori tanuló Zomborba csak többszöri átszállás révén, a Pélmonostor–Villány–Pécs–Bátaszék–Baja–Zombor útvonalon juthatott volna el új iskolájába. Végül Hites Ferenc, a gimnázium igazgatója ezen okokból (valamint a bácskai gimnáziumok túlszűfolttságára hivatkozva) nyújtott be a vallás- és közoktatásügyi miniszternek egy kérvényt, hogy a kiadott rendelkezés ellenére a tanfolyamon részt vevő, a mohácsi gimnáziumba jelentkező felsőbb éves tanulók is felvételt nyerhessenek az intézménybe.⁴¹

Az igazgató kérvénye eredményesnek volt tekinthető, hiszen a VKM minisztere később új rendeletet adott ki. Ez megerősítette azt, hogy az elsős tanulók különbözeti vizsga nélkül felvehetők az intézménybe. Ugyanakkor a nyáron szervezett tanfolyamot nem látta a miniszter elégségesnek, így csak azzal a kikötéssel engedte meg a felsőbb osztályos tanulók felvételét a gimnáziumba, hogy különbözeti magánvizsgát kellett tenniük a két oktatási rendszer közti tananyagbéli különbségek miatt. Az egyes tanulók kapcsán külön-külön rögzítésre került, hogy mely tantárgyakból és mely évfolyam tananyagaiból szükséges különbözeti vizsgát tenniük. A leggyakrabban megjelölt tárgy a magyar, a latin, a földrajz és a történelem volt, ám a felsőbb osztályokba például társadalom és gazdaság vagy vegytan tantárgyakból is kértek különbözeti vizsgát.⁴² Ezzel a baranyai háromszög tanulói számára biztosítottá vált, hogy a nevezett feltételek mellett folytathassák középfokú tanulmányaikat a mohácsi gimnáziumban. Ezt követően pedig mindez irányelv maradt, miszerint felsőbb éves tanulók is fölvehetők, ha eredményes különbözeti vizsgát tettek a tankerületi főigazgató által kijelölt tantárgyakból.⁴³

³⁸ MNL BaML VI. 501. a. 57.500/1941.

³⁹ MNL BaML VI. 501. a. 3015/1940-41.

⁴⁰ A. Sajti 2004: 246.

⁴¹ MNL BaML VI. 501. a. 7/1941-42.

⁴² MNL BaML VI. 501. a. 568/941.

⁴³ MNL BaML VIII. 51. 3G 13/1941-42.

Összegzés

Összegezve elmondhatjuk, hogy a visszafoglalt baranyai háromszög oktatásának magyar oktatási rendszerbe történő integrálása körülbelül egy évet vett igénybe. A térségben megtalálható népiskolák közül valamennyi állami fenntartású népiskola lett, a terület pedig, mivel Baranya vármegyéhez került csatolásra, a pécsi tankerület része lett. Ugyanakkor a terület hazai oktatásigazgatásba való beszerzése a soknemzetiségű eloszlása miatt egyedi megoldásokat követelt, így az általános gyakorlattól eltérő módon kerültek létrehozásra a területen megtalálható iskolafelügyelői körzetek is. A több nemzetiség egy további kérdést is fölvetett, méghozzá hogy miként kellene kezelni őket. Alapvetően a két világháború közti Magyarország biztosította a nemzetiségi nyelvű oktatáshoz való hozzáférést jogi értelemben, a gyakorlat viszont ettől eltért. A háború éveit ugyanakkor egyfajta új felfogás keletkezett, amely óvatosan megfogalmazva talán inkább támogatta a nemzetiségi oktatást, legalábbis megpróbálta elejét venni annak, hogy a nemzetiiségek vélt vagy valós sérelmeket nagyíthassanak föl a háborút követő időszakban. Erre utalnak mind Fodor Ferenc, mind Palos Bernardin tankerületi főigazgatók, mind Magyar Dezső tanfelügyelő által megfogalmazottak és a nemzetiségi tagozatok létrehozásának támogatása.

A visszafoglalt baranyai háromszög oktatásszervezésének a másik kérdése az volt, hogy milyen módon tanulhatnának tovább a térségben élő diákok középszintű oktatásban. A kérdés miniszteri szintű megválaszolására már korán, 1941 augusztusában sor került. Ugyanakkor az ezt szabályzó rendelet nem kínált elérhető alternatívát a térség tanulói számára. Azért, hogy a baranyai háromszögben élő diákok (legalábbis azoknak egy része) a korábban megkezdett középfokú (gimnáziumi) tanulmányaikat tovább folytathassák, a mohácsi gimnázium igazgatója megpróbált minden lehetőséget megragadni. Próbálkozása pedig eredményesnek volt tekinthető, hiszen a baranyai háromszög tanulói folytathatták tanulmányaikat a mohácsi gimnáziumban, melyhez „csupán” egy különösebb magánvizsgálatot kellett tenni.

A térség (és így a diákok) magyar tanügyigazgatási rendszer felügyelete alatti működése csak 1944 végéig tartott. A baranyai háromszög iskoláit pedig 1946-ban megszünt népiskolákként tartották számon.⁴⁴ Valójában viszont arról van szó, hogy a trianoni Magyarországon kívüli területeken már 1945 elején sem tartoztak a magyar hatóságok, így a tankerületi főigazgatói hivatal ellenőrzése, hatóköre alá.⁴⁵

⁴⁴ MNL BaML VI. 501. 221/1946.

⁴⁵ MNL BaML VI. 501. Főigazgatói értekezlet jegyzőkönyve 1945. január 9.

VI. TRIANON KÖVETKEZMÉNYEI

Mindez nem jelentette azt, hogy a kapcsolat teljesen megszakadt volna a baranyai háromszöggel. Példaképp a háborút követően számos tanerő maradt Magyarországon, akik korábban a trianoni határon kívül éltek. Így a baranyai háromszögből ötven tanító maradt a pécsi tankerület területén a háborút után.⁴⁶ Diákokkal kapcsolatos információ ugyanakkor nem került elő sem a tankerület iratainak, sem a mohácsi gimnázium iratainak vizsgálata során.

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltár (MNL BaML)

VI. 501. a. Pécsi Tankerületi Főigazgatóság iratai, 1881–1950

VIII.51. Mohácsi Állami Fiúgimnázium iratai, 1935–1946

Nyomtatásban megjelent források és sajtó

Mohácsi Hírlap 1942.

14.125/alisp. 1941. számú körrendelet a vármegye visszafoglalt déli területén a közigazgatás átvétele tárgyában. *Baranya Vármegye Hivatalos Lapja* (43.) 34. 1.

1935. évi VI. tc. a közoktatásügyi igazgatásról.

(<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=93500006.TV&targetdate=&printTitle=&referer=1000ev> – letöltés: 2021. február 28.)

Hivatkozott irodalom

A. Sajti Enikő 2004: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. Magyarok Délvidéken 1918–1947. Budapest.

Eiler Ferenc 2018: Magyarország nemzetiségpolitikája a két világháború között (1918–1938). *Kisebbségkutatás* (27.) 2–3. 40–67.

Központi Statisztikai Hivatal: *Az 1941. évi népszámlálás: Demográfiai adatok községek szerint*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1941_demogr_adatok_kozsegek/?pg=0&layout=s – letöltés: 2020. április 04.)

⁴⁶ MNL BaML VI. 501. 1445/1945.

Hites Ferenc 1942: A Mohácsi Városi Gimnázium évkönyve az 1941–42. iskolai évről. Mohács.

Mohr Szilárd 2020: A visszafoglalt baranyai háromszög főbb oktatási kérdései. Fókuszban az oktatásszervezés problémái a mohácsi gimnáziumban. *Polymatheia: Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat* (17.) 1–2. 191–202.

Nagy Péter Tibor 2005: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 1867–1945. *Iskolakultúra* (15.) 6–7. 3–229.

Romsics Ignác 2017: *A Horthy-korszak*. Budapest.

„Mi Pécssett is pozsonyiak maradunk.” Az Erzsébet Tudományegyetem identitásnarratívái

A 20. századi magyar felsőoktatástörténet meghatározó töréspontja, hogy az első világháborút követően az ország négy tudományegyeteméből kettő – a pozsonyi és a kolozsvári – alapítási helyének elhagyására kényszerült. Az európai egyetemek történetében a székhelyváltogatás korántsem ritka, de minden esetben számos veszteséggel jár. Az intézmény hátrahagyja épületeit, gyakran könyvtárát és felszereléseit is, megszakad(hat)nak lokális, társadalmi és/vagy akadémiai kapcsolatai – kiváltképp, ha sietős a távozás, és az egyetemet nem is követi valamennyi polgára az új székhelyre, ahol mindezeket a kapcsolatokat, infrastruktúrát megváltozott feltételek között kell újra kiépíteni. Ennél jóval kisebb, mégis kihívásokat rejtő feladatként jelentkezik az is, hogy ezt az eseményt az egyetem hogyan értelmezze önmagára nézve, és hogyan jelenítse meg az intézményről szóló (történeti) elbeszéléseiben.

Az utóbbi évek egyetemtörténeti kutatásai kiemelt érdeklődést mutatnak a szimbolikus gyakorlatok, önreprezentációs stratégiák iránt. E kutatások alapján ismert, hogy az egyetem mint bármely más intézmény funkciójáról, akadémiai-tudományos közeghez való viszonyáról, lokális kapcsolatairól stb. olyan szerepfelfogásától függő történeteket alkot, melyek gyakran múltbeli eseményekből táplálkozva legitimitást nyújthatnak számára, kiemelik kiválóságát a jelenben, de a jövőre nézve is orientációt kínálnak.¹ A töretlen fejlődés ábrázolására törekvő elbeszélések megalkotásakor a működés különféle törései, zavarai komoly kihívást jelentenek, ahogy persze az is, hogy az intézményi identitás kialakítása nem légüres térben zajlik: az elismerésre vágyó egyetemnek tekintettel kell lennie az aktuális politikai, tudományos, helyi stb. keretekre és narratívákra is.² Az intézmény ezek átalakulását – különféle hangsúlyokkal – az önmagáról alkotott elbeszélések finomhangolásával (is) követi.

¹ E kutatások nagy része a jubileumok egyetemi emlékezetkultúrában játszott szerepével foglalkozik. Lásd például: Müller 1998; Paletschek 2010; Dhondt (szerk.) 2015.

² A francia egyetemek példáján lásd: Picard 2012.

E folyamatot jelen tanulmány egy olyan egyetem példáján mutatja be, mely épp csak megalkotta önmagáról első karakteresebb narratíváját, máris székhelyének elhagyására kényszerült. Az Erzsébet Tudományegyetemet (ETE) 1912-ben alapították Pozsonyban, jogi kara 1914-ben, bölcsész- és orvosi kara 1918-ban nyitott meg. Háromkarú pozsonyi egyetemenként azonban alig egy évet működött, az 1919-es cseh–szlovák megszállást követően a város elhagyására kényszerült. Ezután rövid ideig Budapesten, majd 1923-tól Pécsen lett otthonra.³ A tanulmány a székhelyváltásról, illetve az egyetem mindenkori székhelyéhez fűződő viszonyról szóló narratívákkal foglalkozik, de a tartalmi elemeken túl azt is vizsgálja, vajon az e történetekben felvázolt jövőkép milyen fogadtatásra lelt az egyetemi közösségen belül.

A pozsonyi egyetem

Az Erzsébet Tudományegyetem első, határozott intézményi identitást mutató elbeszélései a bölcsész- és az orvoskar megnyitásához köthetők. 1918 márciusában, a bölcsészkar megnyitásakor elhangzott beszédében Finkey Ferenc rektor az ETE-t a Mátyás király által 1467-ben alapított, de mindössze néhány évig működő pozsonyi Academia Istropolitana teljes jogú örökösének deklarálta: „Voltaképpen a mai nappal lett befejezett és megváltoztathatatlan tény, hogy Pozsonyban feltámadt hamvaiból, több mint 400-évi szünetelés után, a nagy Mátyás király Academia Istropolitana.”⁴

E gondolat persze nem volt új. A harmadik egyetemért lobbizó Pozsony városa már az 1870-es évektől kezdve érvelt az egyetemhez fűződő „történeti jogával”.⁵ Ezt a pozsonyi és a debreceni egyetem alapításáról határozó 1912. évi XXXVI. törvény indoklása is elismerte, bár a város melletti döntésben inkább anyagi okok és a kormányzat nemzetépítési törekvései játszottak szerepet. Pozsony egyeteme ugyanis fontos nemzetpolitikai missziót kapott, ti. hogy a magyar kultúra művelőjeként és terjesztőjeként az etnikailag vegyes lakosságú Felvidéken a nem magyar nemzetiségűeket az oktatás lehetőségeinek bővítésével asszimilálja.⁶

Az új egyetem identitásának megalkotása során többféleképpen keveredtek az intézmény működésének lokális és nemzeti kontextusára utaló referenciák. A névadó kiválasztása például egyszerre volt az alapító dinasztia iránti lojalitás

³ Az ETE történetéről átfogóan lásd: Szabó 1940; Ravasz 1983; Pohánka–Lengvári 2011.

⁴ ETE 1918: 6.

⁵ Lukinich 1933: 5–8.

⁶ P. Szabó 2011: 138–162.

gesztusa, valamint a magyar nemzeti kultúra felsőbbrendűségének és a lokálpatriotizmusnak a kifejezője. Erzsébet magyarországi kultusza ugyanis nagy részben az elhunyt királyné magyarok iránti szimpátiáján, illetve a magyar kultúra iránti tiszteletén alapult, így névadóul választása a nemzetépítési törekvéseket is legitimálta. A királyné tisztelete ráadásul összefonódott Árpád-házi Szent Erzsébet kultuszával is, amelynek Pozsony – mint a szent egyik feltételezett születési helye – központi helyszíne volt.⁷

Utóbbinál erősebb szimbolikus kapcsolatot teremtett a város és egyeteme között az Academia Istropolitana történeti örökségének átruházása az Erzsébet Tudományegyetemre. Az egyetemre áhító városok szempontjából az évszázados felsőfokú hagyományok felemlegetése a hely kiválóságát, az egyetem befogadására való alkalmasságot bizonyította. Az Academia Istropolitanáról szóló monográfia, mely éppen az ETE megnyitására időzítve jelent meg, a középkori elődöt az új intézmény majdani jelentőségének biztosítékeként jelenítette meg: „Pozsony új egyeteme régi történelmi alapokon épül [...], tehát életrevalóságát annál fokozottabb bizalommal remélhetjük.”⁸

Ez az interpretáció az egyetem szempontjából is pozitív üzenetet hordozott. Az eleinte meglehetősen rendezetlen körülmények között működő ETE számára a város kulturális örökségének felvállalása az intézményi identitás biztonságérzetet nyújtó elemét jelentette. Pozsony címerére és az Academia Istropolitanára utaló szimbólumok megjelentek az egyetemi címeren,⁹ de rendszeresen megemlékeztek a névadó pozsonyi kapcsolatairól az Erzsébet-napi közgyűléseken is. A szimbolikus gesztusok ugyanakkor praktikus célt is szolgáltak. Az egyetem gyors kiépülésével kapcsolatos várakozások ugyanis az első világháború kitörése miatt nem teljesedtek be. Az ETE-t működése első éveiben főként a karok felállítása foglalkoztatta, ám az elhúzódó építkezések miatt 1917-ben némi keserűséggel jegyezte meg Finkey rektor, hogy míg Debrecenben már három kar működik, addig Pozsonyban továbbra is csak egy: „Vagyis bizony szégyenkezve kell bevallanunk, hogy a mi egyetemünk csak úgynevezett, mondjuk címzetes egyetem, és tényleg még a »csonka egyetem« fogalmának sem felel meg.”¹⁰ Minthogy a háború alatt az egyetem fejlesztése döntően Pozsony anyagi erőfeszítéseitől függött, az ünnepi beszédekben a városhoz fűződő bensőséges viszony taglalása és az Academia Istropolitana emlegetése folyamatos emlékeztetőül is szolgált a városvezetés számára, hogy a „csonka” egyetemnek további anyagi támogatásra van szüksége.

⁷ Vér 2006: 23, 114–117, 125. Az ETE névváltozásairól részletesebben lásd: Polyák 2014.

⁸ Császár 1914: 3.

⁹ PTE EL VIII.1.a. ETE 1917. október 30-i tanácsulása, 16. pont.

¹⁰ ETE 1917: 59.

Nem véletlen, hogy Finkey csak a második kar megnyitásakor (és a harmadik kar felállításának tudatában) deklarálta „teljes jogú örökösnek” az egyetemet.

Egy hónappal később, az orvosi kar megnyitásakor Finkey azonban tovább árnyalta az intézmény önképét, amikor úgy fogalmazott, hogy „egyetemünk [...] nem Pozsony városáé vagy Pozsonyvármegyéé [...], hanem az egész magyar nemzeté s mi, egyetemi tanárok és az egyetemi hatóságok is nem helyi érdekeket, hanem az egész magyar haza jólfelfogott érdekét, a magyar nemzeti kultúrát, hazánk szellemi felvirágoztatását szolgáljuk minden erőnkkel és tehetségünkkel”.¹¹ E megfogalmazásból egy lokális szerepkörét ugyan elismerő, de elsősorban nemzeti hatókörű és nemzeti célokat megvalósító intézmény képe rajzolódott ki. A karok felállításának nehézségein átlendülve az egyetem immár egyértelműen az alapításban rejlő nemzetpolitikai missziót jelenítette meg legfőbb identitásképző elemként.

1919 januárjában azonban a cseh csapatok bevonultak Pozsonyba, s miután szeptemberben a csehszlovák kormány átvette épületeit és felszerelését, az orvosi és a bölcsészkar beszüntette működését.¹² A professzorok Budapestre távoztak, s a jogi kar 1922-es bezárását követően a jogászprofesszorok is csatlakoztak hozzájuk. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1920 februárjában úgy döntött, hogy az ETE a működését a székhelyét szintén elhagyni kényszerült kolozsvári egyetemmel együttműködve Budapesten folytassa.¹³ Noha már ekkor felmerült, hogy a lecsökkent területű és lakosságszámú országban nincs szükség négy egyetemre, a kormányzat a békekonferencia pozitív döntésében reménykedve a két önálló intézmény fenntartása mellett döntött. Megőrzésük kiválóan illett az országterületek elcsatolása ellen érvelő, utóbb pedig a trianoni béke igazságtalanságát hangsúlyozó sérelmi retorikába mint a román és a csehszlovák megszállók kulturális pusztításának mementója.¹⁴

A székhely elvesztéséből fakadó sérelem integráns része lett az egyetem önképének is: „Mi, pozsonyi egyetem, [...] Pozsony városának az ezeréves hazától való elcsatolását s így egyetemünk elsajátítását közönséges rablásnak minősítjük [...]. Mi, pozsonyi egyetem, ebbe a mai napon nemzetközi szerződésekkel megpecsételt és kodifikált rablásba soha sem nyugszunk bele s minden lehető eszközt fölhasználunk arra, hogy az egész tudományos világ, a respublica litterarum élő lelkiismerete előtt állandóan hangoztassuk s bizonyítsuk elrablott területeinkhez s egyetemünkhöz való elévülhetetlen jogainkat” – fogalmazott a békeszerződés alá-

¹¹ ETE 1918: 84.

¹² Bővebben: van Duin 2009: 207–243.; Popély 2005.

¹³ Az egyetem budapesti tartózkodásához lásd továbbá: Lengvári 2014.

¹⁴ Ladányi 2000: 20–27.; Ujváry 2003: 28.

írásának napján, az elcsatolt területek törvényhatóságainak követgyűlésén az ETE filozófiaprofesszora, Kornis Gyula.¹⁵ Az egyetem tudatosan törekedett arra, hogy az őt ért sérelem emlékét életben tartsa, a rektorok és dékánok beszédekben rendszeresen „menekült”, „számkivetett” egyetemenként hivatkoztak intézményükre.¹⁶ A revíziós retorika felerősítette az ETE identitásának Pozsonyhoz fűződő elemeit, így például hivatalos elnevezésében egészen 1921-ig használta a „pozsonyi” jelzőt. Azzal, hogy a csehszlovák kormány követelésére el kellett hagynia, az egyetemi emlékezet újabb sérelmes momentummal bővült, s a későbbi elbeszélésekben mint az otthontól való megfosztás szimbolikus aktusa jelent meg. Budapesten az ETE számára pozsonyi mivolta a korábbinál is nagyobb jelentőséget nyert.

Egyetem Pécssett

A jelző törlésében az is szerepet játszott, hogy ekkorra már döntés született az ETE *ideiglenes* pécsi elhelyezéséről. Pécs, az 1367-ben elsőként alapított, de csak néhány évtizedig működő középkori magyar egyetem székhelye Pozsonyhoz hasonlóan régóta küzdött saját egyetemért. Törvényhatósága és püspökei a 18–19. századtól többször is kezdeményezték újabb egyetem felállítását, s hosszabb-rövidebb ideig számos olyan felsőfokú intézmény is létesült a városban, melyre egy egyetem karait lehetett volna alapozni.¹⁷ A városvezetés az ETE befogadását évszázados küzdelmeinek megkoronázásaként ünnepelte: „készséggel használok fel az alkalmat, hogy úgy magam, mint városom közönsége őszinte örömeinek adjak kifejezést afölött, hogy a pozsonyi egyetem – bár ideiglenesen is – városunk falai közt fog elhelyezést találni, s hogy régi vágyunk, hogy Nagy Lajos egyeteme városunkban visszaállíttassék – bár az országot ért végzetes katasztrófa árán – végre teljesedésbe megy” – fejezte ki örömét 1921-ben Nendtvich Andor polgármester Lukinich Imre rektornak.¹⁸ A városlakók egyöntetű támogatására vonatkozó utalás azonban meglehetősen eufemisztikus volt. Egy pécsi egyetem léte ugyanis főként a helyi elit egy részének szívügye volt, a lakosság véleménye megoszlott a kérdésben. Az iskolák áthelyezése miatt a szülők tiltakozó akciókat kezdeményeztek, az orvosok gyanakodva szemlélték a leköltöző professzorokat, s általában

¹⁵ PTE EL VIII.1.a. ETE 1920. június 7-i tanácsulása, 16. pont.

¹⁶ Bár az egyetemi tanács 1921-ben úgy határozott, hogy a tanévnyitót minden évben szeptember 22-én, „az egyetem számkivetése napjának évfordulóján” fogja megtartani, ezt – főként szervezési okokból – csak néhány évig sikerült tartani. PTE EL VIII.1.a. ETE 1921. július 6-i tanácsulása, 7. pont.

¹⁷ Pohánka 2011.

¹⁸ Idézi: Benke 2000: 103.

a lakosság nagy része tartott attól, hogy a hallgatók megjelenése botrányokkal és áremelkedéssel jár. De az elhelyezést a tehetős pécsi polgárság azon része is ellenezte, akik sokallták az ezzel járó költségeket: úgy vélték, a város túl nagy áldozatot hoz – egy másik város egyeteméért.¹⁹

Az egyetem és a város viszonyát a két világháború között gyakran az „árva leány” metaforájával jellemezték, mely először Klebelsberg Kuno egy 1928-as cikkében jelent meg: „A pécsi Erzsébet-egyetemre nem annyira az Alma Mater, az anya neve illik rá, mint inkább az árva leányé. Ezzel az egyetemmel igazán senki sem törődött. Pozsonyból először ide menekült Budapestre, azután miniszterségem első hónapjában szerényen bevezettem Pécsre. Új székhelyén nagyon sokan sanda szemmel néztek rá, – egyesek talán úgy, mint mikor leány társaságba egy új, de nagyon szép hajadont mutatnak be. [...] A]z Erzsébet egyetem nem talált Pécsen tárt karokra.”²⁰ 1929-ben Asztalos Miklós író szintén az „elárvult gyermek” képét felvázolva az elhelyezés ideiglenességével indokolta a lakosság tartózkodását: „egy más város egyetemét kapták meg [...]. Az egyetem nem édes, de fogadott gyermek lett.”²¹

Az „árva leány” képe eredeti jelentésében a városlakók közönyére és a városvezetők elégtelennek vélt anyagi hozzájárulásaira utalva a miniszter rosszallását fejezte ki. Anyagi okokból ugyanis a vidéki egyetemek vagy egyes karaik megszüntetése a két világháború között szinte folyamatosan napirenden volt. Bár Klebelsberg elutasította e felvetéseket, az egyetemek fenntartásához hathatós városi támogatást várt el. Ezt Szeged és Debrecen esetében elégségesnek tartotta, így fejlesztési terveikhez komoly anyagi támogatást nyújtott, az ETE kiépítése azonban a húszas években jelentősen elmaradt, melyért Klebelsberg Pécs érdektelenségét hibáztatta, míg a városvezetés a miniszter részrehajlását.²²

Az „árva leány” képe azonban a város- és egyetemtörténeti elbeszélésekben is felbukkant – némiképp eltérő olvasatban. A város történeti elbeszéléseinek alapja az egyetemért folytatott évszázados küzdelem volt, melynek betetőzését az ETE pécsi elhelyezése jelentette, így Pécs számára az „árva leány” befogadása a támogatás és az otthonteremtés metaforájává vált. Az egyetem számára ugyanakkor egyszerre utalt pozsonyi gyökereire és új pécsi kötődésére is, miközben arra is alkalmas volt, hogy az „édes mostoha” szerepében megjelenő városvezetést fogadkozásaira emlékeztesse: „az egyetem Pozsony leánya, de itt örökbe lett fogadva. Családja ott ötszáz, itt hatszáz esztendő s úgy ott, mint itt, egy szerényebb keretű érdemes kultúrintézmény volt előfutárja. Ez a húsz éves, fejedelmi leányzó ennek

¹⁹ Rozs 2003; Lengvári 2004.

²⁰ Klebelsberg Kuno: Jelszavak és valóságok tusája. *Pesti Napló* 1928. december 16. 1–2.

²¹ Asztalos 1929: 225–226.

²² Ladányi 2000: 28–39.; Rozs 2003: 44.

a törökverő bástyavitéznek már tíz év óta dédelgetett arája; s örök hűséget is esküdtek. Leventéje nem engedheti, hogy egyszerűen kiragadják karjából; sőt azt sem, hogy jegyese pártadiadémjáról egy-egy gyöngysávot hasítsanak le” – nyitotta meg Pázmány Zoltán rektor az egyetem bezárásáról újfent felröppenő hírek közepette az 1933/34. tanévet.²³

Ahogy a fenti részlet is mutatja, az egyetemi identitás lokális elemei a költözés után magától értetődően egészültek ki a pécsi hagyományokkal. Míg az ETE alapítása Pozsonyban az Academia Istropolitana szimbolikus feltámadását jelentette, Pécssett a középkori studium generale „leszármazottja” lett. A jelentésteremtés már az első tanévnyitón megkezdődött, az ünnepségnek helyet adó dísztermet ugyanis a középkori egyetem alapítását ábrázoló freskó díszítette.²⁴ Ekkortól Pécs történelmi múltjának és egykori egyetemének méltatása minden olyan beszédben megjelent, mely az ETE szellemi hagyományait vagy éppen a város anyagi támogatását vette számba. A kettős, pozsonyi és pécsi hovatartozásra utaló szimbólumok az egyetem címertervén, tanrendjein is megjelentek.²⁵

Az egyetemi beszédek hangzatos metaforái zökkenőmentesen kapcsolták össze a pozsonyi és a pécsi hagyományokat, az „árva leány” identitásképző elemének rangsorában azonban sokáig az „édesanyát”, Pozsonyt illette az elsőbbség. Az ETE Pozsonyra a költözés után is mint *székhelyére*, és nem mint pusztán *egykori alapítási helyére* tekintett. 1921-ben – többek között – azért is utasította el a debreceni egyetem kooperációra vonatkozó ajánlatát, mivel úgy vélte, önálló intézményként könnyebben visszatérhet Pozsonyba. Ennek – nem is „reményében”, hanem – „biztos tudatában” nyilatkozott úgy Lukinich rektor 1921 nyarán a debreceni rektornak, hogy a pécsi elhelyezés „nem jelenti [...] a számkivetés végét [...]”. Mi ideiglenes székhelyünkön – Pécssett is pozsonyiak maradunk, amennyiben hőn szeretett hazánk területi épsége helyreállításának biztos tudatában eredeti székhelyünkre akarunk majdan visszatérni.”²⁶ Ez okból hárította el 1931-ben az egyetemi tanács, hogy a „Pécssett elhelyezett m. kir. Erzsébet Tudományegyetem” elnevezés helyett a „pécsi m. kir. Erzsébet tudományegyetem” nevet használja, de szimbolikus döntés született 1933-ban is, amikor elmaradt a Pécsre költözés tizedik évfordulójának megünneplése, a karok ugyanis nem tudtak dűlőre jutni, vajon a költözés maga olyan esemény-e, melyet ünnepelni kellene.²⁷

²³ A pécsi Erzsébet Tudományegyetem tanévnyitói díszközgyűlése. *Pécsi Napló* 1933. szeptember 26. 1–2.

²⁴ Pálmai 2016.

²⁵ Bővebben lásd: Polyák 2019: 116–117.

²⁶ PTE EL VIII.1.a. 642–1920/21. Lukinich Imre rektor levele, 1921. június 22.

²⁷ Polyák 2019: 112–116.

Bármennyire állandó is volt a befogadó Pécs iránt érzett hála kifejezése, a „hányattatott sors”, a karok felállításáért, majd fennmaradásáért folytatott „folyamatos küzdelem” erősebb narratívaképző elemnek bizonyult. A karok bezárását szorgalmazó elképzelések közepette az ETE „menekült”, „elűzött” jellegének emlegetése nagyobb biztonságérzetet nyújtott, mivel tökéletesen illett a kormányzat revíziós retorikájába. Ehhez nyíltan csatlakozva az egyetem vezetése olykor az „irredenta” jelzővel illette az intézményt,²⁸ már idézett beszédében Kérészy rektor pedig a karok esetleges bezárását egyenesen az ország feldarabolásával állította párhuzamba.²⁹

Miközben az egyetemi állásfoglalások azt az elképzelést tükrözték, hogy az ETE mint *intézmény* Pozsonyhoz tartozik, a határozatokat övező viták kétséget ébresztenek afelől, vajon egy egyidejű pécsi egyetemalapítás esetén professzorai követték volna-e a Pozsonyba visszatérő ETE-t. 1923-ban mindössze hét professzor lakott Pécsen, idővel azonban a helybeliek száma folyamatosan nőtt.³⁰ Az egyetem a harmincas évekre szerves része lett a város kulturális és politikai életének. Professzorai irodalmi és tudományos lapokat alapítottak, tagjai lettek helyi kulturális egyesületeknek, megjelentek a városi törvényhatóságban.³¹

A visszatérés gondolatát elsősorban azok tartották életben, akik kinevezésüket még Pozsonyban nyerték, és a város elhagyását személyesen is átélték. Az ETE-t nyolc orvos-, hat bölcsész- és négy jogászprofesszor követte Pécsre.³² Noha kisebbségben voltak azokkal szemben, akik Pozsony elhagyásának szenvedéstörténetét csak elmondásból ismerték, reputációjuk az egyetemi tanácsban a hosszabb szolgálati idő miatt nagyobb volt. A támogatók között találjuk továbbá azokat, akiknek szakmai-tudományos igényeit a vidéki társadalmi-kulturális közeg nem tudta kielégíteni. Az egyetem pécsi tartózkodása ugyanis egészen különböző egzisztenciális lehetőséget és szakmai-szellemi közeget jelentett professzorai számára.

A jogakadémiáról átvett oktatók már a költözést megelőzően is Pécsen éltek, a város társadalmi életének szerves részesei voltak. A leköltöző orvosprofesszorokkal szembeni szakmai féltékenység gyorsan eloszlott, a városi elit tárt karokkal fogadta őket. Törzsvendégei lettek a kávéházaknak, a kórházi munka révén pedig közvetlenebb kapcsolatba kerültek a városlakókkal is. A bölcsészprofesszorok egy része számára azonban az önálló, modern tudósi működéshez elégtelen kulturális-tudományos infrastruktúra (például megfelelő könyvtár) hiánya miatt a pécsi

28 PTE EL XIV.2. 29. t. Entz Béla levele Nagy Emilnek, 1933. május 23.

29 Integer Magyarország, integer egyetem! *Budapesti Hírlap* 1933. szeptember 26. 7.

30 Benke 2000: 118.

31 Lengvári 2004: 87–89.

32 Vö. Lengvári (szerk.) 2015.

tartózkodás kevésbé volt vonzó.³³ A költözést irányító rektor, Halasy-Nagy József szerint a városban végig idegenül érezték magukat: „A vidéki egyetem tanárságában holmi számkivetést láttak, s úgy néztek a főváros felé, mint Ovidius Tomiból Róma felé. Ez részben nem is csoda, hiszen a maguk tudományának képviselőjeként egymagukra voltak hagyva: távol az elevenebb tudományos élettől valahogy mindegyikük árvának képzelte magát.”³⁴ Beilleszkedésüket az is nehezítette, hogy a bezárás réme a bölcsészkart fenyegette leginkább, így nem meglepő, hogy többen is arra törekedtek, hogy előadási jogot szerezzenek a budapesti egyetemen. Az idegenkedés – úgy tűnik – kölcsönös volt: az orvos- és jogászprofesszorokkal ellentétben velük kapcsolatban fel sem merült, hogy bekerüljenek a város képviselőtestületébe.³⁵

Az egyes professzorok helyi társadalmi életbe való bekapcsolódása persze az egyéni habitustól is függött. Thienemann Tivadar inkább a szakmai elképzelések megvalósítását biztosító szabadság időszakaként élte meg pécsi működését, ugyanakkor visszaemlékezései megerősítik Halasy-Nagy megállapításait a bölcsésztanárok elszigeteltségéről, s 1935-ben, miután katedrát kapott Budapesten, maga is elhagyta a várost.³⁶ Faluhelyi Ferenc jogászprofesszor több mint 30 városi egyesület tagja volt, a szintén jogász Molnár Kálmán azonban saját elhatározásból vonta ki magát – ahogy nevezte – az „egyesületesdi”-ből és a „társadalmi élet járma”-ból, hogy tudományos munkájára koncentráljon.³⁷

Az egyetemvezetés számára 1938 szeptemberében úgy tűnt, hogy a müncheni egyezményt követő tárgyalások kézzelfogható közelségbe hozzák Pozsony visszacsatolását. Az egyetemi tanács ekkor az utolsó pozsonyi rektor, Fenyvessy Béla indítványára határozatot hozott, hogy mindent elkövet, hogy „a köztudatból kikerüljön a mi egyetemünk menekült volta s ehelyett a Pozsonyból elűzött vagy elüldözött egyetem kifejezés kerüljön a köztudatba”, valamint hogy Horthyhoz fordul annak érdekében, hogy Pozsony visszacsatolása esetén az ETE – a pécsi egyetem fenntartása mellett – mielőbb térjen vissza a városba.³⁸ A Fenyvessy-javaslat elfogadása azonban komoly vitát generált. Véltetően a költözést ellenzők megnyugtatóra született meg néhány héttel később Pekár Mihály professzor

³³ Szeberényi 2014: 117–120.

³⁴ Halasy-Nagy 1999: 228.

³⁵ Halasy-Nagy 1999: 228.

³⁶ Thienemann 2010: 110.

³⁷ Idézi: Schweitzer 2009: 220. Vö. Lengvári 2004: 88.

³⁸ PTE EL VIII.101.a. ETE 1938. szeptember 26-i ülése, 34. pont. Mivel a fővárosból származó értesülések szerint az állásfoglalás nem volt aktuális, Fenyvessy hamarosan visszavonta az indítványt, így azt nem juttatták el Horthynak.

Javaslat a pozsonyi és a pécsi egyetem jövőjére című emlékirata, melyben leszögezte, hogy Pozsony visszaszerzésével „a húsz év előtt elvett egyetemünket vissza kell vennünk”, ugyanakkor hosszasan érvelt az ETE helyett Pécssett felállítandó „Nagy Lajos Király Egyetem” mellett. A legkényesebb kérdésben, az oktatók jövőjével kapcsolatban úgy nyilatkozott, hogy mindenkinek magának kell eldöntenie, hogy menni akar-e vagy maradni.³⁹

Az első bécsi döntéssel Pozsony nem került vissza Magyarországhoz, az észak-erdélyi területeket visszajuttató második bécsi döntés azonban már komoly hatással volt az ETE jövőjére, de nem várt módon: a VKM ugyanis a kolozsvári egyetem visszaállítása mellett döntött, s hogy ennek anyagi alapját megteremtse, a pécsi bölcsészkart 1940 őszén ideiglenesen bezárta. Az ismét „csonkává” váló egyetem számára a visszaköltözés másodrangúvá vált, a pozsonyi gyökök identitásképző szerepét a Pécshez való ragaszkodás vette át: az egyetemvezetés ugyanis úgy ítélte meg, hogy a bölcsészkar visszaállítását csak itt remélhetik. A következő években az ETE, a városi és a dunántúli törvényhatóságok több felterjesztéssel fordultak a VKM-hez.⁴⁰ Memorandumaikban az egyetemet már kizárólag a „Dunántúli egyetemként”, a régió fejlődésének kulcstényezőjeként jelenítették meg. A történeti elődök közül a középkori pécsi egyetemre való hivatkozás vált dominánssá. Vargha Damján rektori székfoglaló beszédében már a pécsi egyetemet alapító 1367-es pápai bullából vezette le „mai Erzsébet-Egyetemünk létalapját és léte jogosultságát” és azt, hogy az ETE csak a bölcsészkar visszaállításával lehet „Nagy Lajos egyetemének folytatója”.⁴¹ A Pozsonyba való visszatérés kívánalma épp a revíziós sikerek közepette tűnt el az egyetemi retorikából, helyette az egyetemvezetés inkább arra szólította fel a városlakókat, hogy ragaszkodjanak egyetemükhöz, hallgatóit pedig, hogy szeressék Pécsset és a Dunántúlt.⁴²

*

A középkori egyetemek mint referenciapontok a várostörténeti narratívákban arra szolgáltak, hogy alátámasszák a felsőfokú intézmény befogadására való alkalmasságot, és legitimálják a városvezetés új egyetem alapítása érdekében tett erőfeszítéseit. A befogadó város felsőoktatási hagyományainak felvállalása egy fiatal egyetem számára a működés első, bizonytalan éveiben egy saját, historizálható múlttal nem rendelkező intézményt látott el évszázados távlatokkal, s az akadé-

³⁹ PTE EL XIV.2. 12. t. *Javaslat a pozsonyi és a pécsi egyetem jövőjére*, 1938. október 21.

⁴⁰ Schuch 2003: 37–40, 61–79.

⁴¹ ETE 1942: 16.

⁴² ETE 1942: 24–25, 32–33.

miai szférában, ahol a státusz általában a korral jár, mindez bizonyos presztízt is jelentett. Ezentúl az Erzsébet Tudományegyetem vezetésének döntése, hogy „beleírja magát” az őt befogadó városok felsőoktatás-történetébe, stratégiai célokat is követett, a mindenkori városvezetés pártfogásának szimbolikus ösztönzését szolgálta.

Az, hogy az ETE alig néhány éves működés után alapítási helyének elhagyására kényszerült, nyilvánvaló törést jelentett az egyetem életében, melyhez szükségszerűen hozzá kellett igazítani az intézmény identitásáról, szerepéről szóló elbeszéléseket is. Ez azonban inkább finomhangolást, mintsem radikális váltást jelentett. Egyrészt a „számkivetettség” könnyen beilleszthető volt az új karok felállításával összefüggésben kialakult „folyamatos küzdés” narratívájába, másrészt a székhely-váltás körülményei éppenséggel megerősítették az alapítási helyhez fűződő szimbolikus kapcsolatokat, hiszen az ETE a székhely elvesztését – a trianoni békeszerződés jelentette traumára adott politikai-társadalmi reakciókkal egybehangzóan – ideiglenesnek fogta fel. A Pozsonyhoz való ragaszkodás ráadásul újabb érveket szolgáltatott az ETE nemzetstratégiai jelentőségét leíró elbeszélésekhez. Pozsonyt az tette referenciaponttá, hogy Trianon igazságtalanságának emlékezeti helyévé vált, a városhoz való „ragaszkodás” nem a konkrét, lokális-társadalmi közeg iránti nosztalgiával állt összefüggésben.

Az ETE egyetemi identitást megfogalmazó elbeszéléseit elsősorban az egzisztenciális válságok formálták, a finomhangolások célja az egyetem (vagy egyes karai) létét fenyegető krízisek elhárítása volt. Annak érdekében, hogy legitimációját és integritását megőrizze, az egyetem az önmagáról szóló elbeszéléseit hozzáigazította a háború előtti és utáni magyar kormányzatok nemzetépítő, nacionalista, irredenta retorikájához. Míg a nemzeti kultúra felvirágoztatásában játszott szerepről vagy a Pozsonyba való visszatérésről szóló elbeszélések elsősorban jövőbeli perspektívákat kínáltak, az éppen aktuális székhelyhez fűződő kapcsolatokról szóló elbeszélések inkább a jelenben mutatkozó nehézségekre, az egyetemfejlés konkrét problémáira igyekeztek megoldást találni. Ez magyarázza, hogy a Pozsonyhoz való ragaszkodás mint narratívaképző elem épp a revíziós sikerek eufóriája közepette vesztette el jelentőségét. A bölcsészkar bezárása az ETE létét, lényegét fenyegető reális veszélyt jelzett, melyet az egyetemvezetés csak úgy látott elháríthatónak, ha az elvesztett székhelyhez fűződő szimbolikus kapcsolatok legitimáló ereje helyett aktuális közege, Pécs és a Dunántúl nagyon is konkrét támogatására hagyatkozik.

Nagyjából ezzel egy időben vált nyilvánvalóvá az is, hogy az ETE intézményi identitásában rejlő jövőbeli perspektívát a közösség tagjai egyéni s szintén egzisztenciális szempontjaikra tekintettel eltérően ítélik meg: míg egyesek ragaszkodtak

VI. TRIANON KÖVETKEZMÉNYEI

a „pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem” ideájához, mások esetében erősebbnek mutatkozott a tudományos-professzori szférához vagy éppen a lokális közeghez való kötődés.

Források

Levéltári források

Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (PTE EL)

VIII.1.a. Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai (1914–1923)

VIII.101.a. Erzsébet Tudományegyetem Tanácsának jegyzőkönyvei (1923–1944)

XIV.2. Dr. Entz Béla irathagyatéka (1923–1943)

Nyomtatásban megjelent források

ETE 1917 *A Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet-Tudományegyetem 1917/18. tanévi irataiból.* 1. Füzet. Pozsony, 1917.

ETE 1918 *A Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet-Tudományegyetem 1917/18. tanévi irataiból.* 3. Füzet. Pozsony, 1918.

ETE 1942 *A Magyar Királyi Erzsébet-Tudományegyetem 1941–42. tanévi irataiból.* Pécs, 1942.

Sajtó

Budapesti Hírlap 1933.

Pécsi Napló 1933.

Pesti Napló 1928.

Hivatkozott irodalom

Asztalos Miklós: Pécs szellemi élete. *Magyar Szemle* (3.) 5–8. 216–226.

Benke József 2000: *Egyetemünk története.* Pécs.

Császár Mihály 1914: *Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme.* Pozsony.

van Duin, Pieter C. 2009: *Central European Crossroads. Social Democracy and National Revolution in Bratislava (Pressburg), 1867–1921.* New York – Oxford.

- Dhondt, Pieter (szerk.) 2015: *University Jubilees and University History Writing. A Challenging Relationship*. Brill. (doi: <http://doi.org/10.1163/9789004265073>)
- Halasy-Nagy József 1999: Summa vitae. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Historiae Literarum et Artium* 2. Szeged, 207–237.
- Ladányi Andor 2000: *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Budapest.
- Lengvári István 2004: A város és az „árva leány”. Pécs és az Erzsébet Tudományegyetem. *Limes* (17.) 4. 83–92.
- Lengvári István 2014: Az Erzsébet Tudományegyetem alapítása, a pozsonyi és budapesti évek története. *Per Aspera ad Astra* (1.) 1. 15–25. (doi: <http://doi.org/10.15170/paaa.2014.01.01.02> – letöltés: 2022. április 24.)
- Lengvári István (szerk.) 2015: *Pécsi Egyetemi Almanach I. 1367–1950*. Pécs, 2015.
- Lukinich Imre 1933: *Az egyetem alapításának története*. Pécs.
- Müller, Winfried 1998: Erinnern an die Gründung. Universitätsjubiläen, Universitätsgeschichte und die Entstehung der Jubiläumskultur in der frühen Neuzeit. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* (21.) 79–102. (doi: <http://doi.org/10.1002/bewi.19980210202> – letöltés: 2022. április 24.)
- Paletschek, Sylvia 2010: Festkultur und Selbstinszenierung deutscher Universitäten. In: Ilka Thom – Kirsten Weining (Hg.): *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte. Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt Universität zu Berlin*. Berlin, 88–95. (doi: <http://doi.org/10.1524/9783050089836.88> – letöltés: 2022. április 24.)
- Picard, Emmanuelle 2012: Recovering the History of the French University. *Studium* (5.) 3. 156–169. (doi: <http://doi.org/10.18352/studium.8253> – letöltés: 2022. április 24.)
- Pálmai Dóra 2016: Dudits Andor freskója az Erzsébet Tudományegyetemen. *TGYO-Blog*, 2016. március 24. (<http://tgyoblog.wordpress.com/2016/05/24/dudits-andor-freskoja-az-erzsebet-tudomanyegyetemen/> – letöltés: 2021. február 26.)
- Pohánka Éva 2011: Az újkori pécsi felsőoktatás története. In: Fedeles Tamás – Lengvári István – Pohánka Éva – Polyák Petra: *A pécsi felsőoktatás évszázadai*. Pécs, 31–45.
- Pohánka Éva – Lengvári István 2011: A pozsonyi, majd pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem. In: Fedeles Tamás – Lengvári István – Pohánka Éva – Polyák Petra: *A pécsi felsőoktatás évszázadai*. Pécs, 47–81.

- Polyák Petra 2014: Az Erzsébet Tudományegyetem névváltozatai. *Per Aspera ad Astra* (1.) 1. 115–137. (doi: <http://doi.org/10.15170/paaa.2014.01.01.08> – letöltés: 2022. április 24.)
- Polyák Petra 2019: Pécsi egyetemi jubileumok a 20. században. In: Wéber Adrienn (szerk.): Évszázados történetek Pécsről. *Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményének műhelyéből*. Pécs, 111–126.
- Popély Gyula 2005: *Búcsú a főiskoláktól. A felsőoktatás és a felvidéki magyarság (1918–1945): a fiatal magyar értelmiség útkeresése*. Pozsony.
- Ravaszh János 1983: *Pécsi Tudományegyetem, 1923–1950*. 1–7. kötet. Kézirat. [Pécs].
- Rozs András 2003: Pécs, a befogadó város. In: Nagy Ferencné – Vonyó József (szerk.): *80 éve Pécssett. A város és egyeteme*. Pécs, 35–48.
- Schuch, Gereon 2003: *Hochschulen und politischer Wandel. Eine exemplarische Untersuchung der Universität Pécs (Ungarn) in den Jahren 1939–1950. (Inauguraldissertation)*. Stuttgart.
- Schweitzer Gábor 2009: „Szigorú censor voltam...”. Részletek Molnár Kálmán (1881–1961) közjogász professzor visszaemlékezéseiből. In: Kaposi Zoltán – Vonyó József (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből 20*. Pécs, 213–231.
- P. Szabó Béla 2011: „Az 1912. évi XXXVI. törvénycikk »a debreczeni és a pozsonyi magyar királyi tudomány egyetem felállításáról« szövege és miniszteri indoklása” (Forrásközlés). *Gerundium* (2.) 1–2. 135–162.
- Szabó Pál 1940: *A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága*. Pécs.
- Szeberényi Gábor 2014: Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőség-feltételei az 1920-as évek elején I. *Per Aspera ad Astra* (1.) 2. 117–137. (doi: <http://doi.org/10.15170/paaa.2014.01.02.07> – letöltés: 2022. április 24.)
- Thienemann Tivadar 2010: *Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések*. Pécs.
- Ujváry Gábor 2003: Konzervatív reform a neobarokk Magyarországon. A két világháború közötti tudománypolitika és a pécsi egyetem. In: Nagy Ferencné – Vonyó József (szerk.): *80 éve Pécssett. A város és egyeteme*. Pécs, 25–34.
- Vér Eszter Virág 2006: Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között. *Budapesti Negyed* (14.) 2. 5–180.

Szerzőink

Baros-Gyimóthy Eszter, segédlevéltáros
(MNL PML)
baros-gyimothy.eszter@mn.gov.hu

Bencsik Péter, történész
(SZTE BTK, Jelenkortörténeti Tanszék)
bencsikp@yahoo.com

Borbély Tamás, tudományos munkatárs
(Győr, Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér)
borbely.tamas@gyorikonnyvtar.hu

Brandt, Juliane, történész
(München)
JBrandt60@gmx.de

Buzgó Gábor, doktorandusz
(DE BTK, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
bgabor95@gmail.com

Czeferner Dóra, történész
(BTK TTI; Universität Wien, Institut für Zeitgeschichte)
czeferner.dora@abtk.hu

Czoch Gábor, történész
(ELTE BTK, Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék)
czoch.gabor@btk.elte.hu

Egry Gábor, történész
(Politikatörténeti Intézet)
egrygabor@phistory.hu

Géra Eleonóra, történész-levéltáros
(ELTE BTK, Történeti Intézet)
gera.eleonora@btk.elte.hu

Hajnal Géza, hidrogeológus, irodalomtörténész
(BME, EMK)
hajnal.geza@emk.bme.hu

Horváth Csaba Sándor, (közlekedés)történész
(Széchenyi István Egyetem, Apáczai Kar)
horvath.csaba@sze.hu

Ignác Károly, történész
(Politikatörténeti Intézet)
ignacz@phistory.hu

Lászlófi Viola, doktorandusz
(École des Hautes Études en Sciences Sociales – ELTE BTK)
viola.laszlofi@ehess.fr

Kappanyos Ilona, doktorandusz
(ELTE BTK, TDI)
kappanyosilona@gmail.com

Kis-Halas Judit, néprajzkutató
(Department of Ethnology and Cultural Anthropology, University of
Ljubljana, Slovenia)
kishalas.judit@gmail.com

Konrád Miklós, történész
(BTK TTI)
konrad.miklos@abtk.hu

Mohr Szilárd, doktorandusz
(PTE BTK)
mohr.szilard@gmail.com

Nagy Adrienn, doktorandusz
(ELTE BTK, TDI)
n.adrienn9304@gmail.com

Ordasi Ágnes, levéltáros-történész
(MNL OL)
wolfsrain17@gmail.com

Polyák Petra, főlevéltáros
(MNL Baranya Megyei Levéltára)
polyak.petra@mn.gov.hu

Simon Katalin, főlevéltáros, történész
(Budapest Főváros Levéltára)
simonk@bparchiv.hu

Simonkay Márton
(MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport)
simarci@gmail.com

Szemethy Tamás, vezetőtanár
(ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium)
szemethy.tamas@trefort.elte.hu

Takács Róbert, történész
(Politikatörténeti Intézet)
takrobi78@gmail.com

Takács Zsuzsanna Mária, történész
(PTE BTK, NI)
takacs.zsuzsanna@pte.hu

Tamáská Máté, építészet-szociológus
(Apor Vilmos Katolikus Főiskola; MNL)
tamaska.mate@avkf.hu

Törő László Dávid, tudományos munkatárs
(DE BTK, Történelmi Intézet)
t.laszlo.d@gmail.com

Vukman Péter, történész
(SZTE BTK, Történeti Intézet)
vukmanpeter@gmail.com

Abstracts

Baros-Gyimóthy, Eszter

Spouses From Beyond the Borders. The Local Projection of Weddings in 18th-century Csetnek

I look at the openness of the Catholic and Lutheran congregations and the presence of the territorially exogamous partners in 18th-century Catholic and Lutheran wedding records in Csetnek. In a little bit more than half of the marriages that can be investigated from a local point of view at least one of the consorts was not christened in the parish. In accordance with contemporary customs, the marriage knot was tied in the bride's church, so I reconstructed a higher level of endogamy among them. The county wedding districts of two congregations coincided, but while most of the incomers to the Lutheran church came from Gömör County, then the number of outsiders coming from beyond the borders of the county was higher in the Catholic community. I could reconstruct close relations with those born in Szepes, Zólyom and Liptó Counties, but there were newlyweds standing in front of the alter in the church of Csetnek from Czech, Polish, and German lands. The proportion of those who were master craftsmen in ore mining and metal-working, blacksmiths, swordsmiths, working in home industry, home servants, or shepherds was high among newcomers. On the basis of the data of *historia domus* sources, the parents in Csetnek gladly accepted outsiders in their families, who occasionally became full members of the community, citizens of country town quite soon.

Bencsik, Péter

State Interest Versus National Interest. Territorialisation in Hungary after Trianon

Processes of globalisation at the end of the long 19th century considerably decreased the divisive role of contemporary state borders. Territoriality diminishing significantly, in other words, de-territorialisation also expanded to Hungary too. Trend reversal, that is, the beginning of the strengthening of territorial delimitation is usually linked to the First World War. After the war, countries did not manage to return to the practice of travelling without passports, although it would have been a vital national interest for Hungary now wedged in its Trianon borders. International circumstances, including Hungary's tensions with the neighbouring countries, made it impossible, though, but maintaining and strengthening Hungarian–Hungarian relations spanning across the borders became an important task, with a view to the hope of a later revision too. The study looks at what kind of external and internal factors contributed to the strengthening of territorialisation, and delimitation, and what sort of endeavours opposite to these tried to slow down this process.

Brandt, Juliane

Border Crossings, Demarcations, Designation of Places Addressed to Ranks and Persons in the Changing Society of Orders

The contemporary practice of social and cultural border crossings is investigated through the example of a late 18th-century foreign traveller who arrived at the county seat. The models of “Neuständische Gesellschaft” (Neo-Estates Society) and “Elegante Welt” (elegant world) serve as an interpretive framework. In sum, it can be claimed that societal forms and interpretive frames stretching beyond the boundaries of estates were given on both sides, the criteria of taste and education in this concrete situation made it possible to transgress belonging and formal boundaries of the estates—with different flexibility on both sides. The traveller’s rank of count meant that he had the necessary qualification of rank, but his educational characteristics considerably helped his acceptance contrary to his problematic incognito. His judgement of the local society, however, was formed mostly based on the other’s education. In addition to this, the traveller points out cultural differences.

Borbély, Tamás

The “Great Danube-Bridge War”. “Independence Endeavours” of Moson County After the First Vienna Arbitration

Moson county suffered significant losses because of the Trianon Peace Treaty. It lost 50% of its territory, and according to the Act XXXV of 1923, it was temporarily unified with Győr County. In the autumn of 1938, in line with the Vienna Arbitration, territories mostly populated by Hungarians were retrieved by Hungary. It seemed to be an opportunity for Magyaróvár, proud of its historical past and earlier “independence”, to reorganise its own county. One-and-a-half-month-long lobbying ensued regarding the territories in question, primarily between Győr and Magyaróvár. It was clear that it was necessary to build a new bridge across the Danube, and this bridge to be established had symbolic power. The representatives of Magyaróvár and Győr understood the designation of the new crossing place would probably influence the administrative arrangement, too. This clash of interest led to the outbreak of the “great Danube-bridge war”.

Buzgó, Gábor

The Effect of the Trianon State Border on the Society of Settlements of the Trans-Tisza Region between 1901 and 1941

Using the method of scale change by Bernard Lepetit, in this study I demonstrate how the Trianon state border affected the intermigration of the mesoregions of the Trans-Tisza border zone on a meso-level. Moreover, within the framework of a micro-level investigation, I scrutinise what kind of economic and social problems, which could be seen in the short run too, were caused by the border change in the settlement of Nagyléta in Bihar County. In the case of both the meso- and microlevel investigations, I use the comparative

method, and because of this, I interpret the processes attributed to the impact of the new state borders in a longer time interval.

Czeferner, Dóra

Snapshots from the History of the Hungarian Feminist Movement After 1918

The years 1918/1919, 1920, and 1927 (after 1904, 1907, and 1913) can be interpreted as important boundaries in the history of the Hungarian feminist movement, and more specifically, in the history of the Hungarian Feminists' Association (Feministák Egyesülete, FE) and the National Association of Female Office Workers (Nőtisztviselők Országos Egyesülete NOE). The outbreak of the First World War, the changes of régimes after closing the war, and the internal policy of the Horthy era as well as its preferred image of the woman fundamentally reshaped the framework of organising activities of Hungarian women. The above-mentioned feminist organisations, which gained vital positions before the First World War as well as between 1914 and 1918 and caught up with Western European organisations in their level of development, gradually lost their sway both in Budapest and in major centres in the country as well as in international arenas. The FE and the NOE gave different reactions to the challenges after the war: while the former was able to redefine its own profile and objectives, the latter did not survive the interim period after the war. In this study I focus on the most important turning points in the history of the FE and the NOE after 1918. For the analysis I rely on the documents of the associations, the personal legacy of Rosika Schwimmer, the president of the Political Committee of the FE, and press material. The FE is obviously overrepresented in the study, since it 'survived' the NOE with three decades.

Czoch Gábor

"But they are humans too!" The Relationship of the Citizens of Kassa (Košice) and Local Jews in the Spring of 1848

As a sad accompaniment of the March 1848 revolution in Hungary, anti-Semitic demonstrations occurred in many Hungarian towns. This study examines the anti-Jewish demonstrations in the city of Kassa (Košice), the north-eastern regional centre of the Kingdom of Hungary. It is shown that the long-standing opposition of the citizens towards the Jews was backed up by anti-Judaism and the protection of privileges of the orders and the economic interests of the citizens; in other words, it was fuelled by the fear of economic concurrence run by the Jews. The citizens refused to resort to physical violence against the Jews, but they wanted to expel them from the city that they set out to achieve with regulations and administrative means.

Egry, Gábor

Playing with Borders? Everyday Ethnicity, National Indifference and Border-making

Borders are more than means of delineating the physical space, as a means of differentiating between people and (often imagined) groups; they are a key category of analysing ethnicity and nationalism, too. For about two decades, the historiography of East Central Europe was enriched by works that attempted to revise our understanding of how the idea of nation shaped individual lives and experiences, refuting the claim of its all-pervasiveness. The concept of national indifference was at the core of these innovative works, but recently, it has come under criticism. In this article I present national indifference as a subcase of the much broader sociological concept of everyday ethnicity, focusing on how people draw or hide presumed ethnic boundaries during their interactions. I demonstrate with examples from interwar Romania how historical sources make the phenomena accessible for historians.

Géra, Eleonóra

Naked Truth: Social and Ethnic Conflicts in early 18th-century Baths of Buda

The orthodox Rascians, who had moved to Buda, often visited local baths for religious reasons; however, the meeting of orthodox–Balkan and western–European bath cultures was far from being smooth that was further enhanced by social and economic tensions. Baths of Buda can be regarded special public spaces, where several generations and citizens with different legal status, religion and languages could meet. Accusations and insults spelled out in the presence of many ear witnesses in the bath carried as much weight as if they had been uttered publicly in the pub, in front of men. However, contrary to the pub, in these baths it was not just men but also young sons and even female members of the family who could engage in debates. Small issues could have soon been inflated into slander affecting a whole community, in this case the orthodox Rascians; therefore, the earliest investigation of such cases and the stern intervention of the magistrate was necessary.

Hajnal, Géza

“The door is a grim symbol. Imagine it as the finite threshold of the infinite...” Living and Dead Spaces in the Life and Texts of a 20th-century Premonstratensian Monk

The Premonstratensian monk and literary historian, István Zimándi Pius (1909–1973) probably kept a diary most of his life. Currently, diary notes of only two “historically notable” years – 1944/45 and 1956/57 – are known for the public. Zimándi Pius, the chronicler of German descent, fled with his family as a child from multi-ethnic Bácska to Hungary because of the Trianon Peace Dictate. Then, he survived the siege in Gödöllő as a Hungarian–Latin major teacher priest, and after the dissolution of monastic orders he lived “temporarily” in the maid’s room in György Rónay’s house for ten years. In his diary entries he reports the continuous changes of physical borders (geographical, frontline, etc.) in a local and regional sense, too, as well as the entries testify

to his mental and psychic boundaries and struggles born in his peculiar situation. What is more, the self-censorship induced by the period between writing the two diaries, the 1950s, and involuntarily setting up internal boundaries of self-expression are also attested on the pages. Representing seismic historical changes and micro-historical events simultaneously in the texts of Zimándi Pius is always filtered through the intersection of political, ethnic, mental, and cultural confines, while the analysis of his diaries can be interpreted at the border zone of history and literature.

Horváth, Csaba Sándor

Railways and Border. The Changing Role of Railways of the Former Sopron and Moson Counties in the First Half of the 20th Century

The Trianon Treaty closing the Great War did open a new chapter in the history of not only the Kingdom of Hungary, but also of Sopron County. The newly drawn borders bisected or trisected not only these two counties, but also a major part of the railways located in them. Regarding the territory, with the help of international intervention, Austria and Hungary managed to arrive at a compromise, which prescribed a referendum of Sopron and its vicinity's territorial affiliation. Most of the German-speaking citizens of Sopron and in its vicinity eventually voted for remaining in Hungary. Despite Austria's objection, the original peace dictate was modified, which from this point on, recognised the annexation of West-Hungary by Austria without Sopron, the "City of Fidelity", and eight villages in question. Under the new circumstances, the Győr–Sopron–Ebenfurt Railway, the local train lines of Fertővidék, Sopron–Pozsony, Sopron–Kőszeg, Pozsony–Szombathely, and Kőszeg–Felsőlászló–Csepreg–Sárvár, and a part of the Sopron–Bécsújhely and Budapest–Győr–Hegyeshalom–Bruck an der Leitha lines, which all fit to the natural geographical structure of the region, were annexed by Austria. Because of this transformation, the use of these railway lines started to change in the interwar period, except for the GYSEV (Győr–Sopron–Ebenfurt Railways), which uniquely preserved its unity inherited from the time of the Monarchy. However, the border between the two countries did not constitute a sharp censure then. Earlier economic, social, and railway relations did not cease either.

Ignácz, Károly

Boundless "Red Belt" Around Budapest? A Political–Ideological Myth

The outskirts of Budapest as a "red belt" – a well-ringing catchword that suggests that specific worker settlements had been founded around the capital, so they "naturally" had a left-wing bias politically and socially, or – more emphatically – they should have had. Thus, the study explores the history of the origins of the red belt's notion in the Horthy era, implying the outskirts of Paris as a model, but contrasting that with the main societal and political features of Budapest's vicinity as a peculiar border territory. Based on the analysis, it is demonstrated that the Budapest environs were not a "red belt" in the Horthy era, and this attribute was only a falsely fickle political and ideological figment, the myth of which, however, lived on even after 1945.

Kappanyos, Ilona

Childbearing as Border Revision: Pronatalism and Irredentism in the Mother and Infant Protection Endeavours in the 1910s and 1920s

The study explores how the assessment of motherhood changed during the years of the First World War. The traumatic war time loss of human lives on an unprecedented scale increased fears of a national doom (not only in a political or military, but also in a demographic and biological sense). On the one hand, it urged policy makers to usher in health-care and social reforms as soon as possible; on the other hand, it led to making headway in eugenics. The concept of “national protection” in the 1910s was an equivalent of a health-care and social intervention bordering eugenics. Its aim was to protect the biological entity of the nation against medical hazards, to balance (at least symbolically) military losses by reducing infant mortality. This context gave rise to the first modern endeavours with a national scope to introduce protection for mothers and infants, among which the Stefánia Association established in 1915 towers above the others. Upon a closer look at the documents of the association and the texts of contemporary debates and conferences, one can reconstruct a new discourse of motherhood, which vehemently claims that childbearing is not simply strengthening the nation, but it is defending the nation, providing integrity to it; however, the mother’s share in protecting the nation is not confined to childbearing, but it also involves proper (that is, in accordance with the recommendations of the medical profession) care of the infant. The war-time discourse of motherhood after the Trianon Treaty was transformed into a clearer biopolitical discourse, since the defence of the territorial integrity of the country was rendered impossible, the military and political means failed, and what remained instead was the protection of the nation as a population, infant protection, and motherhood as the project to heal wounds inflicted on the nation, to create a successful, irredentist future.

Kis-Halas, Judit

“... what was bound, must be solved, what was closed, must be opened!” – The Boundaries of Quarantine in the Pécs Diocese During 18th-century Plague Epidemics

The study examines the physical and symbolic acts of protecting, infringing, and redrawing the border based on events of the 1710 and 1713 plague epidemics affecting the Pécs Diocese and the city of Pécs. On the one hand, I look at individual or collective violations of epidemiological regulations (quarantine, closing of borders, detention, and isolation) enforcing new boundaries on free movement and liberty of assembly. On the other hand, I explore such peculiar modes of border defence that were prescribed or regulated by authorities, including those religious rites (processions, collective propitiation, erecting a statue), with which they re-designated or reinforced the physical and sacral borders of communities.

Konrád, Miklós

Disassociation and Attraction. Neolog Jewish Perceptions of the “Galician Jew” in the Dualist Period

The Yiddish-speaking “caftan” Jews with side-locks living in the north-eastern counties of the country in an almost total refusal of acculturation posed a serious problem for the representatives of Hungarian Neolog Jews who had embraced linguistic and cultural Magyarization and sought to integrate into Hungarian society. Neolog Jews feared that by outrightly refusing the assimilation required by national liberalism, “caftan” Jews would jeopardize the social acceptance of the Jewish community as a whole. At the same time, however, Neolog intellectuals praised their caftan-wearing co-religionists for an unfailing commitment to their religion and community that was in stark contrast to middle-class Jews’ seemingly increasing alienating from their Jewishness. Neolog intellectuals’ attitude towards their caftan-wearing co-religionists was further complicated by the fact that they shared Christian Hungarians’ – unfounded – belief that the ranks of “caftan” Jews were being swelled by the continuous mass immigration of Eastern-European, and especially Galician Jews. This article aims to show how Neolog intellectuals’ perception of supposedly Galician Jews changed alongside their own changing priorities, and how the “bad” caftan-wearing Jew, the immigrant rejecting acculturation, became a “good” – because exemplarily faithful – Jew.

Lászlófi, Viola

A *Society* on the Margins of the Society – Therapeutic and Communal Practices in the Experimental Institute of Work Therapy in the 1950s and 1960s

Based on Erving Goffman’s theory of total institutions, this case study examines the different forms of relations between the Experimental Institute of Work Therapy at Intapuszta, the local society beyond its walls, and the state-socialist system in Hungary. Applying the idea of therapeutic work and Marxist-Leninist visions of mental health and society, institutes of work therapy constituted an ideologically acceptable place of psychiatric normalization in the first one and a half decades of socialist regime. The main goal of my case study is to find out whether labor in therapeutic practice and the other healing and communal methods applied in these institutions were in conformity with the Party’s expectations as well as with social norms. What kind of limits and negotiations could influence the success of therapy and everyday life in the psychiatry? Moreover, the realization of local healthcare workers’ (psychiatrists, nurses, etc.) initiatives is also a key question of this article. These initiatives were occasionally inconsistent with the professional and political goals of the therapy, but they enabled a connection between the worlds within and beyond the psychiatric normalization. To answer my questions, I analyse *The Gilded Cage*, the well-known documentary novel of István Benedek, oral history interviews made with the former employees of the Experimental Institute of Work Therapy, as well as the documents of the archive of the institute and of Open Society Archives.

Mohr, Szilárd

Inserting the Retaken Baranya Triangle in the Hungarian Educational System

In April 1941 the Hungarian Army started a military operation, during which they re-captured and reannexed the Baranya Triangle besides the Muraköz and Bácska. After retaking the territory, first, they introduced military administration, and then civil administration from August. Then, they reannexed it to Baranya County that led to the re-organisation of the county: the district of Dárda was established, the districts of Mohács, Siklós, and Villány were enlarged with new territories. Civil administration included the integration of public education as well: the region became part of the educational district of Pécs. In this way, the task of the district was that it had to organise the education of the region and to manage all questions related to this, for example, the integration of public schools into the Hungarian educational system. To meet this aim, state subsidised public school were established in 1942, and for their control two school superintendent districts were organised in the reannexed territories. Furthermore, they introduced the nationality education of the multi-ethnic region in view of the interests of diaspora Hungarians. Another important question was – which did not only belong to the authority of the educational district – how students living in the region could enter secondary level education in Hungary. As it looked, students and schools, especially on part of the grammar school of Mohács that regarded this territory as its “natural living-space”, were interested in this. To meet this demand, however, they had to solve the problem that the students of the reannexed territories learned different content items in the Yugoslavian educational system. The Mohács grammar school intended to help students bridge this problem with a special summer course. However, their admission was finally regulated by the Ministry of Religion and Education.

Nagy, Adrienn

The Decade of Black Marketers (1916–1926). The Fight of Smugglers and Financial Guards Along the Austrian–Hungarian Border

In the Austrian–Hungarian border region, a mutually lucrative interdependence arose during the decades of the Monarchy that finally evolved into a symbiosis. The existence of the border was a kind of formality for the average people. With the outbreak of the First World War, the effective cooperation between the two parts of the empire on the state as well as structural levels weakened due to the establishment of the institutional structures of border control and border police. These macro-level processes, however, were simply overwritten by the social processes of the western borderland, the decades-long relations of people living on the two sides of the border, and the economic rationality as well as individual interests of citizens. The local population satisfied the demand that had been extremely heightened and made profitable by the Austrian free market for long years with the help of illegal smuggling offering a gradually expanding range of products and increasing number of wares. In this way, they exploited the possibilities resulting from the dim maze of state regulations and the technical inadequacies of border control. Smuggling flourishing in the border zone for a decade after 1916 was portrayed to be the most

intensive in the counties of the western frontier according to the reports of authorities. This also meant that the local population's role in "managing" the supply crisis during the world war, the Austrian food crisis, the drawing of the border, as well as the new, peculiar social adaptation to the economic spatial structure dissected by the new state border all presented a serious challenge to the local administration and authorities.

Ordasi, Ágnes

Definite Yeses and Definite Nos – Dilemmas of Establishing the Border Police of Fiume

Fiume, the only seaport of the Kingdom of Hungary played an exceptional economic, social, and political role for the central administration, since Hungary could connect to the outside world in a wider sense only through Fiume. It was not different regarding the question of borders, since Fiume, with its multinational and multilingual population and wide municipal autonomy, had multiple border functions. First, as a "separate, attached body" it was inserted as an enclave between Austria and Croatia. Thus, although Fiume belonged to the Hungarian administration in the Age of Dualism, but it did not have a common border with Hungary. Secondly, its seaport status raised several issues of border control and management, which became ever spectacular with the intensive growth of Fiume's traffic and administrative importance. The most grievous problem was smuggling, as well as immigration and emigration, which called for national intervention and setting up a new system of border control and protection. An entire paradigm shift – establishing state border police – came in the first decade of the turn of the century. Although, since for the aldermen of Fiume the new corps meant a menace to their autonomy, due to their fierce resistance, the Fiume border police station was set up only in 1913. However, the establishment of the Fiume border police did not only lead to tensions in the relationship of the state and the city, but also among various ministries of the Hungarian government that reflect the structural contradictions of the country. Thus, the question of the Fiume border police may shed light on the local history of Fiume, but in a wider context, on the possibilities and constraints of the mechanisms of wielding power in the Kingdom of Hungary. Therefore, in my study I examine what factors – besides the issue of autonomy – hindered the setting up and operation of the new organisation.

Polyák, Petra

"We Remain Citizens of Pozsony in Pécs too." Narratives of Identity at the Erzsébet University

This study explores the formation of universities' identity narratives through the example of such an institution, which was forced to leave its seat not long after it had been established. The narratives of delineating institutional identity at the Erzsébet University – which had been established in Pozsony in 1912, and subsequently fled to Budapest after the First World War and had been eventually relocated in Pécs – were formed by existential crises. To preserve its legitimacy and integrity, the university forged its narratives about itself to align them with the nationalist, nation-building, irredentist rhetoric of the

Hungarian governments during and after the First World War. The circumstances of the change of seat reinforced the symbolic relations to the place of foundation: Pozsony, the former seat, became a site of memory in the historical narratives of the university, a memento of the cultural devastation of the Czechoslovakian occupants and the injustice of the Trianon Treaty – “affection” towards the city was not related to the nostalgia for the concrete, local-social environment. While narratives about the role of reviving national culture or returning to Pozsony provided future perspectives, other narratives about relations to the actual seat, Pécs, rather tried to find solutions to the difficulties of the present, to the concrete problems of developing the university. The attraction to Pozsony as a narrative-forming element lost its significance right amidst the euphoria of successful revisions: with the closure of the Faculty of Arts in 1940, the university leadership thought that the real danger threatening the existence of the institution could only be fenced off by relying on the quite concrete support of Pécs and Transdanubia, instead of the legitimating force of symbolic links to the lost seat.

Simon, Katalin

Denominational, Ethnic, and Social Borders– and Their Blurring in 18th-century Óbuda

The territory of 18th-century country town, Óbuda can be interpreted – similarly to Buda and Pest – as a model layout in terms of ethnicity, denomination, and finally, social relations, where the representatives of various groups are in constant interaction with one another. Earlier research focused on boundaries that are topographically easy to demarcate among these groups (for example, Jewish, Calvinist, or Catholic places of residence) or boundaries representing power relations in the leadership of the city. The study presents border crossings primarily among certain ethnic and social groups, with a view to the impact of processes unfolding in the century on society, especially within the Christian denominations, since crossing the boundaries between the Jews and the Christians was a far rarer occasion. Besides Calvinist and Catholic Hungarians and Catholic Germans, the question of Catholic Rascians as the smallest independent denominational–religious group was of primary importance. These Rascians could be thought to be standing nearer to Hungarians in terms of their culture and family structure, yet one can find several families spanning many generations with close German–Rascian, Hungarian–Rascian relations. Moreover, from the mid-18th century, the (Catholic) Hungarian–German nexus is not rare. The state of the current research shows that in most of the cases it is not individual, sentimental motivation behind crossing the denominational–ethnic border, but a conscious strategy, so typically, gaining and maintaining greater influence in the urban community, or belonging to the same or similar craft, where relations within the trade counted more than ethnic differences. Finally, it must be noted that cleavages can even be identified in groups previously thought to be homogeneous (for instance, among Calvinist Hungarians and Catholic Germans), thus further colouring the earlier picture about the communities of the town.

Simonkay, Márton

Use of Borders and Regulation of Rivers on Cadastral Maps. Lessons of an Expropriation in Györsövényház from the Age of Dualism

The study explores how the effects of harnessing rivers can be investigated based on cadastral documents. During the regulations of River Rábca in the age of dualism, the planned new riverbed literally cleaved the nearly 1000-acre estate of the Fricke–Klucky family of Györsövényház into two halves. However, only the immediate vicinity of the new reach and the embankments was expropriated. The fact that there were cadastral surveys before and after the regulation of the river provides a unique opportunity for this research. Water works changed not only the borders of estates, but the use of borders as well: this is demonstrated – among others – by the growth of arable lands and the establishment of a new grange. However, the data show the limitations of cadastral maps and protocols that can be explained by the incidental inaccuracy of the surveys, and floodplain farming flexibly alternating various cultivation methods.

Szemethy, Tamás

Possibilities of Crossing the Border for the Croatian-Slavonian Elite in the 18th-century Habsburg Monarchy

In my study, I present the social background of the Croatian-Slavonian new elite of the 18th century. I considered the members of the studied group to be those who were born in Croatia, in the Slavonian counties or in the Military Frontier, and won the title of Hungarian barons or counts during their lifetime. An important question for the Croatian-Slavonian elite is how much they were able to connect with members of the elite from other parts of the Kingdom of Hungary, and how they related to the elite from other parts of the Habsburg Empire. My research results show how strong regionalism the society of the Croatian-Slavonic region showed, how closed its society was, for example, when examining its marriage strategy. Respectively, it can also be demonstrated to what extent persons of Croatian-Slavonic descent who earned the title of Hungarian nobleman crossed the borders of the studied region during their careers, and thus in what degree they contributed to the deeper integration of the Croatian-Slavonic elite into the Hungarian and all-imperial social elites.

Takács, Róbert

Against Provincialism. The Kádár Era and the Limits of Cultural Flow

The questions of border, demarcation, and openness-closeness are investigated through the analysis of the Kádár-era public discourse on the notion of provincialism. This notion seemed to be appropriate for demarcating the cultural publicity of the post-1956 decades (but in a wider sense, their relation to borders and openness in general) from the practice of previous eras. Though judged differently but both the Horthy and the Rákosi eras were represented as a period full of blinkered provincialism, compared to which Kádár-era

publicity and cultural relations could be seen as the period of openness to the world and going beyond provincialism. What is more, after signing the Helsinki Accords, this argumentation appeared in the evaluations of cultural exchanges with the West. In debates on openness, closeness and the transgressibility of borders (which appeared in post-Helsinki conferences in relation to the third basket) the Hungarian party – that chose a more open mode of operation within the Soviet bloc and achieved not insignificant diplomatic successes – named the western practice provincial in the field of culture, and in this way, it managed to demarcate itself from three directions with this notion.

Takács, Zsuzsanna Mária

Private Lives of Female Teachers in Hungary at the End of the 19th century–Beginning of the 20th century – on the Crossroads of the World of Work and Family Life

The aim of this study is to demonstrate changes of teachers' careers between 1880 and 1918 that unfolded along with the involvement of an ever-greater number of female teachers. The study focuses on the process of women's employment, which was one of the most important elements of social changes at the end of the 19th century and in the first decade of the 20th century. More specifically, I scrutinise the profession of teachers, an intellectual career first welcoming women in greater numbers and being accepted by the society under certain circumstances. However, at that time, the main question was not necessarily the competence of women, but their remaining in the profession in view of their changing marital status, marriage, and becoming parents.

Tamáska, Máté

Re-orchestrating Trianon. Conjuring Up Landscapes and Towns of Historical Hungary From Within the New Borders

I investigate the interaction of territories beyond and within the Trianon borders. I hypothesise that the concept of the Hungarian landscape conceived during the age of forging the nation in the 19th century was not only shattered after 1920, but its focus was also significantly shifted. Settling within the diminished framework of the nation state required a similar intellectual work, which can be seen in the growing successor states, but only with a reverse, shrinking direction. They endeavoured to replace the key locations of national identity after 1920, including the Carpathian Mountains, the Hungarian Coastal Region, the detached cities, and universities. This effort had administrative (for example, county administration), national policy (economic investments), and to a great extent, psychological-emotional aspects, too. I interpret this phenomenon with the help of the notion of *genius loci* used in architectural sciences, pointing out that cross-border shifts of focus were manifested in the transformation of physical space, namely in constructions, landscape architecture, and monuments.

Törő, László**Boundaries and Boundary Crossings of History Writing**

History does not only examine the historical theme of borders, but due to the nature of its profession, it also creates boundaries. First, the study looks at how historians interpreted the problem of borders in different periods, and how these interpretations changed considering the spatial turn. Then, after presenting how historicism and the history of ideas conceptualised space, the paper investigates postmodern approaches and theoretical debates on the definition of the spatial turn. In the second part of the study, boundaries conceived by historians are examined, with a focus on the question of émigré and global history writing.

Vukman, Péter**The Hungarian–Yugoslav State Border and Everyday Life in the Baja Triangle (1945–1956). Smuggling, Imagined Border, and the Image about Yugoslavia**

The vicinity and divisive function of the border had a fundamental effect on the everyday lives of Hungarians and Yugoslavians living in the Baja Triangle, especially after 1948, when because of the Soviet–Yugoslav conflict, Hungarian–Yugoslavian relations also became quite cold. Despite closing the borders, they could still be trespassed that is clearly indicated by smuggling. Upon scrutinising reports on public sentiment by state security, it seems that Yugoslavs (and partly Hungarians) living in the region nurtured a positive image of Yugoslavia, while rumours of changing the borders also spread at the same time. I examine this question using relevant documents of the Historical Archives of the Hungarian State Security.

Table of Contents

I. KEYNOTE LECTURES

Egry, Gábor

Playing with Borders? Everyday Ethnicity,
National Indifference and Border-making 11

Törő, László Dávid

Boundaries and Boundary Crossings of History Writing 29

Tamáská, Máté

Re-orchestrating Trianon. Conjuring Up Landscapes and
Towns of Historical Hungary From Within the New Borders 47

II. BORDER AS CULTURAL CONSTRUCTION, CONSCIOUSNESS AND PERCEPTION OF BORDERS

Hajnal, Géza

“The door is a grim symbol. Imagine it as the finite threshold
of the infinite...” Living and Dead Spaces in the Life and Texts
of a 20th-century Premonstratensian Monk 77

Czeferner, Dóra

Snapshots from the History of the Hungarian
Feminist Movement After 1918 85

Kappanyos, Ilona

Childbearing as Border Revision: Pronatalism and Irredentism
in the Mother and Infant Protection Endeavours in the 1910s and 1920s 99

Ignácz, Károly

Boundless “Red Belt” Around Budapest? A Political–Ideological Myth 113

Takács, Róbert

Against Provincialism. The Kádár Era and the Limits of Cultural Flow 129

III. DEMOGRAPHIC, ETHNIC AND DENOMINATIONAL BORDERS

Baros-Gyimóthy, Eszter

Spouses from Beyond the Borders. The Local Projection of Weddings
in 18th-century Csetnek 147

Simon, Katalin

Denominational, Ethnic, and Social Borders – and Their Blurring
in 18th-century Óbuda 159

Table of Contents

Géra, Eleonóra

Naked Truth: Social and Ethnic Conflicts

in early 18th-century Baths of Buda 171

Czoch, Gábor

“But they are humans too!” The Relationship of the Citizens of Kassa (Košice)

and Local Jews in the Spring of 1848 185

Konrád, Miklós

Disassociation and Attraction. Neolog Jewish Perceptions of

the “Galician Jew” in the Dualist Period 199

IV. DRAWING AND CROSSING SOCIAL BORDERS

Brandt, Julia

Border Crossings, Demarcations, Designation of Places Addressed

to Ranks and Persons in the Changing Society of Orders 217

Szemethy, Tamás

Possibilities of Crossing the Border for the Croatian-Slavonian Elite

in the 18th-century Habsburg Monarchy 231

Takács, Zsuzsanna Mária

Private Lives of Female Teachers in Hungary at

the End of the 19th century–Beginning of the 20th century –

on the Crossroads of the World of Work and Family Life 247

Lászlófi, Viola

A Society on the Margins of the Society – Therapeutic

and Communal Practices in the Experimental Institute

of Work Therapy in the 1950s and 1960s 263

V. THE FUNCTIONING OF BORDERS IN SPACE AND MINDS

Kis-Halas, Judit

“... what was bound, must be solved, what was closed,

must be opened!” – The Boundaries of Quarantine

in the Pécs Diocese During 18th-century Plague Epidemics 281

Ordasi, Ágnes

Definite Yeses and Definite Nos – Dilemmas of Establishing

the Border Police of Fiume 295

Simonkay, Márton

Use of Borders and Regulation of Rivers on Cadastral Maps.

Lessons of an Expropriation in Györsövényház

from the Age of Dualism 309

<i>Borbély, Tamás</i> The “Great Danube-Bridge War”. “Independence Endeavours” of Moson County After the First Vienna Arbitration	323
<i>Vukman, Péter</i> The Hungarian–Yugoslav State Border and Everyday Life in the Baja Triangle (1945–1956). Smuggling, Imagined Border, and the Image about Yugoslavia	335
 VI. CONSEQUENCES OF TRIANON	
<i>Horváth, Csaba Sándor</i> Railways and Border. The Changing Role of Railways of the Former Sopron and Moson Counties in the First Half of the 20th Century	349
<i>Nagy, Adrienn</i> The Decade of Black Marketers (1916–1926). The Fight of Smugglers and Financial Guards Along the Austrian–Hungarian Border	365
<i>Buzgó, Gábor</i> The Effect of the Trianon State Border on the Society of Settlements of the Trans-Tisza Region between 1901 and 1941	381
<i>Bencsik, Péter</i> State Interest Versus National Interest. Territorialisation in Hungary after Trianon	395
<i>Mohr, Szilárd</i> Inserting the Retaken Baranya Triangle in the Hungarian Educational System	409
<i>Polyák, Petra</i> “We Remain Citizens of Pozsony in Pécs too.” Narratives of Identity at the Erzsébet University	421
Authors	435
Abstracts	439
Table of contents	453

ISBN 978-963-496-235-9



9 789634 962359